

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Türk Halklarının Katalizör Boyu

KIPÇAKLAR

SERCAN M. AHİNCANOV

 SELENCE

Kıpçaklar

Türk Halklarının Katalizör Boyu

Sercan M. Ahincanov

Merkezî Asya'nın yüksek yayla ve bozkırlarının insanoğlunun hayatını etkileme konusundaki rolü henüz araştırılmış değil. Herhalde buralarda da kendine özgü bir kültür mutlaka gelişmek zorundaydı.
N. M. Yadrintsiev, 1891.

ÖNSÖZ

Her ne kadar Sovyet araştırmacılarının (tarihçi, arkeolog, dilbilimci, etnograf) çalışmaları sayesinde günümüzde pek çok konu bilimsel literatürde açıklığa kavuşturulmuşsa da, ortaçağ Ka-zakistan'ındaki Kıpçakların tarihi aynı şekilde araştırılmış değil. Bu konuya en çok eğilenler, A. H. Margulan, A. N. Kononov, L. P. Potapov, N. A. Baskakov, S. G. Agacanov,¹L. R. Kızlasov, G. A. Fedorov-Davidov, S. A. Pletnieva, R. G. Kuzeyev,²Yu. A. Zuyev,³S. G. Klyashtorny,⁴F. A. Arslanova, D. G. Savinov, B. Y. Kumekov, K. Ş. Şaniyazov vb. leridir.

¹ S. G. Agacanov'un çalışması "Oğuzlar" adıyla Selenge yayınları arasında çıkmıştır (çev.)

² Kuzeyev'in çalışması da yine Selenge yayınları arasında "İtil-Ural Türkleri" adıyla yayınlanmıştır. (çev.)

³ Yu. A. Zuyev'in "Erken Türkler" adlı çalışması yakın bir gelecekte yine Selenge yayınları arasında çıkacaktır (çev.) ⁴ Klyashtorny'nin çalışmalarından yalnızca birisi "Kazakistan - Türkün

⁴ "Üç Bin Yılı" adıyla Selenge yayınları arasında neşredilmiştir (çev

Kıpçakların Moğol istilasından önce komşuları arasında Polo-ves adıyla bilindikleri Güney Rusya bozkırlarına gelişleri ve iki yüzyıldan daha fazla bir süre Eski Rusya'yla olan ilişkileri, belki de en fazla işlenen konulardır. Kıpçakların I. Binyıl sonlarında Kazakistan'ın doğu sınırlarında kurulan Kimak devletinin bünyesine girişleri konusu da yeterince iyi işlenmiştir. En fazla ilgili duyulan konular ise Slavyan ve Türk dillerinin ve kısmen II. Binyıl başlarında Ruslarla yakın temasta bulunan Kıpçak kabilelerinin birbirlerini nasıl etkiledikleridir ki, Eski Rus literatürünün bir abidesi durumundaki "İgor Alayı Destanı"ndaki Türkçe unsurların analizinde gözden geçirilmiştir.

Yine de ağırlıklı olarak Kazakistan topraklarına saçılan Kıpçak kabilelerinin tarihi geçmişiyile ilgili pek çok husus henüz dört dörtlük bir şekilde incelenmeyi beklemektedir. Bugüne kadar onların kökeni, temasta bulundukları Kimak kabileleriyle, keza diğer halklarla ve devlet oluşumlarıyla olan ilişkileri tam olarak bilinmemektedir. Onların ve Harezmşahlar gibi devletlerin Kıpçak kabileleri ve bunların çevresinde yaşayan halkların sosyal hayatlarında ve günlük yaşamlarında bariz izler bırakmamış olmaları elbette mümkün değil.

Kıpçakların Harezm'le olan ilişkileri aşağı yukarı tüm veçheleriyle incelenmemiş, şu ana kadar da herhangi bir özel araştırmanın konusu olmamıştır.

Kazakların etnik oluşumundaki en büyük unsurlardan biri olan ve diğer Türk dilli halkların etnogenezinde önemli rol oynayan Kıpçaklar, Kazak halklarının vücuda gelişinde en büyük paya sahiptir. Buna yalnızca erken etnik tarihlerinin belli bir döneminde irili

ufaklı etnik topluluklar olarak (örneğin Altaylar, Moğolistan, Harezmi ve diğer yerlerde) bulunduklarını gösteren bilgiler değil, aynı şekilde Kıpçakların bugünkü Özbek, Karakalpak, Kırgız, Başkurt, Türkmen, Altaylılar ve diğerlerinin bünyesine önemli bir etnik unsur olarak katılmaları da işaret etmektedir.

Mısır Memluk Devleti ve muhtemelen Harezmi gibi o günün büyük devletlerinin yönetici hanedanlarının temsilcilerinin Kıpçaklar arasından çıktığını, onların tarihinin ortaçağ döneminden biliyoruz. VIII. Yüzyılda Delhi sultanlığı tahtında onların temsilcileri vardı; Gürcistan, Macaristan ve Harezmi ordularının ağırlıklı kesimini Kıpçaklar oluşturuyorlardı. Dolayısıyla Kıpçak meselesi yalnızca Kazakistan ve Orta Asya'nın eski halklarının değil, Doğu Avrupa halklarının hayatları incelenirken de karşımıza çıkacaktır.

Bu halkın siyasî tarihi ve bölgesel durumları incelenirken, mevcut tüm yazılı kaynakların oldukça düzensiz bir şekilde kullanıldığını da belirtmek gerekir. Avrupa kaynaklarında Kuman, Rus vakayinamelerinde Poloves adıyla geçen Batı Kıpçaklarının tarihine ışık tutabilecek bilgiler en başta dikkat çekmiştir. Bu tür araştırmalara Güney Sibirya'daki kabileler ve halklar da konu edilmiştir ki, esasında Kıpçak/Poloveslerle ilgili malzeme genellikle sözü edilen devlet ve halkların hayatlarındaki şu veya bu tarihi epizodun illüstrasyonundan başka bir şey değildir.

Henüz V. N. Tatışçev ve M. N. Karamzin'den itibaren günümüze kadar pek çok araştırmacı, Poloveslerin tarihine genellikle onların Eski Rusya'yla olan ilişkileri açısından bakmaktadırlar. P. V. Golubovsky'nin 1884'de yayınlanan "Tatar İstilasına Kadar Peçenekler, Türkler ve Polovesler" adlı eseri en şumullü kaynak olarak günümüzde dahi önemini korumaktadır. XIX. Yüzyıl sonuna kadar Rusya'daki Poloveslerin tarihini bilimsel bir şekilde inceleyen bu başyapıt, Rus tarihçiliğinin bu konuda üstesinden geldiği ve gelemediği tüm noktaları yansıtmıştır. Eserin dört başı mamur bir araştırma olduğu, yazarın yalnızca Poloveslerin Ruslarla girdikleri çatışmalara dikkat çekmekle kalmayıp, savaş durumlarını da incelemesi veya göçebeleri sadece "şası bakışlı, aç gözlü" dizginlemez bozkırlılar, "vahşi bölgenin" yağmadan, barışsever yerleşik ahaliyi tarumar edip tecavüz etmekten başka bir şey düşünmeyen sakinleri olarak görmemesinden anlaşılmaktadır. Golu-bovsky, Rus vakayinamelerinin güvenilir şahitliklerine dayanarak Poloveslerin ve Rusların birbirleriyle dostça geçindiklerini, ticaret ve kültürel anlaşmalar yaptıklarını, ortak düşmanlara karşı askerî ittifaklar imzaladıklarını ve diplomatik münasebetler geliştikçe iki tarafın üst düzey temsilcileri arasında sıhrî yakınlıklar tesis edildiğini gösteren bir harita çizmektedir.

Bir diğer çalışma, Alman bilim adamı İ. Marquart tarafından 1914'de neşredilen ve neredeyse klasik haline gelen eserdir. Marquart, "Koman halkından" söz ederken Kıpçak kelimesini hiç ağza almadan, onların Kıpçak federasyonunun bir parçası olduğuna işaretlerle yalnızca Batıda bilinen Koman sözcüğünü kullanmaktadır. Bununla birlikte yazarın bu çalışması daha önce doğulu göçebeler arasında yaşayan Kıpçakların tarihine ışık tutan tek monografi değildir. Bu eser pek çok gerçek belge de içermektedir, ama bunlar yalnızca

bizzat yazar tarafından değil, onu takip edenler tarafından da yeterli ölçüde kullanılmamıştır. Yazarın bilimselliğinin hakkını verelim, ama Marquart'ın bu eserinin günümüzde yapılan yeni keşiflere dayanarak bazı ilavelere ihtiyacı olduğunu da belirtelim. Yine de onun bilimsel araştırmaları, Kıpçak tarihinin önemli ve gerekli meselelerinin çözümüne ilişkin verdiği hükümler daha fazla çalışma ve daha derin araştırmalar yapılmasını gerektirmektedir.

Kazakistan, Güney Sibiry, Leningrad ve Orta Asya arkeologlarının, tarihçi ve etnograflarının çalışmalarının da gösterdiği gibi, son yirmi yıl zarfında Avrasya bozkırlarının doğu kesimlerindeki Kıpçaklar konusuna duyulan ilgi bariz bir şekilde artmıştır.

IX-XI. Yüzyılda yazılan ortaçağ Arap ve Fars kaynaklarındaki tarihî-coğrafya bilgilerini titiz bir analize tâbi tutan B. Y. Kumekov ise Kimakların tarihini ele almıştır.⁵IX. Yüzyıl ortalarından XI. Yüzyıl ortalarına kadar Kimak kabile federasyonunun temel oluşum aşamalarının rekonstrüksiyonunu hazırlayan yazar, ayrıca Kimak toplumunun sosyo-ekonomik yapısını ve Kimak federasyonunun etno-coğrafyasını da anlatmaktadır. Çok değerli malzemeler eşliğinde hazırlanan bu enteresan eser, Kimak-Kıpçak tarihinin sonraki dönemlerini ve son yüzyıldaki, özellikle de XI-XI-II. Yüzyıllardaki tarihini incelerken kullanılacak baş müracaat kaynaklarından.

⁵ Bu kabile, tarihin belli bir döneminde Kıpçak kabileleriyle çok yakın temasta bulunmuştur. Hatta öylesine birbirlerine yakınlardı ki, bu yüzden çağdaş araştırmacıların neredeyse tamamı - B. Y. Kumekov da dahil, - Kimaklarla Kıpçakları aynı etnik topluluğa mensup tek bir halk olarak görmüşlerdir.

K. Ş. Şaniyazov, tarihi-etnografik malzemelere dayanarak yazdığı “Özbek Halkının Etnik Tarihi” adlı eserinde Kıpçak tarihini Özbek halkının oluşumundaki temel unsurlardan birinin tarihi gibi incelemektedir. Yazar, Moğol istilas dönemindeki fırtınalı olaylardan sonra Deşt-i Kıpçak’dan Orta Asya’ya giden ve orada yavaş yavaş boy kabile adlarını kaybederek yerli çiftçi gruplarıyla kaynaşan Kıpçakların tarihini ele almaktadır. Şaniyazov’un eserinin bu dönemle ilgili birinci bölümü, tarih sahnesine çıkışlarından Moğol istilasına kadar geçen dönemdeki Kıpçak tarihinin genel bir haritasını çizmektedir. Bu bölümün dikkat çekici yanı, Kıpçak meselesinin tarihi yanıyla ilgili tüm veriler ve Kıpçakların geleneksel tarihi yaşantısıyla ilgili tüm vakıaların günümüzde Rus-Sovyet tarihçiliğinde de işlendiği şekilde ele alınmış olmasıdır. Bunlar gibi Kıpçaklarla ilgili diğer çalışmalar, bizi tekrarlardan kaçınmaya ve yalnızca kullanılan literatüre atıflarda bulunmakla sınırlanmaya sevk etmektedir.

Son yıllarda A. Ş. Kadırbayev’in başta Kıpçaklar olmak üzere Türk dilli halkların ortaçağ Çin’inin etnik, kültürel ve siyasî hayatında oynadıkları rol üzerinde duran çalışmaları yayınlanmıştır.

Kıpçakların kökeni, onların Güney ve Batı Sibiry’daki Türk dilli halkların birçoğunun etnik oluşumuna iştirak şekli ve aşamalarıyla ilgili konular, uzun yıllar eski

Türkler dönemindeki kadim Güney Sibirya halklarının tarihini mevcut yazılı kaynaklara ve arkeolojik bulgulara göre araştırmakla uğraşan D. G. Savinov'un çalışmalarıyla aydınlığa kavuşmuştur. Savinov, Batı Sibirya'nın güney bölgelerinin Kıpçakların etnogenez aşamalarının tamamında yaşadıkları belli başlı topraklar olduğunu düşünmektedir.

Kazakistan topraklarında yaşamış Kıpçakların tarihiyle ilgili diğer az sayıdaki araştırma ise, kural olarak, kısa parçalar halinde ön müracaat bilgileridir. Kıpçak meselesiyle ilgilenen herkes, başta doğu kaynakları olmak üzere değişik kaynaklardan yapılmış çeviriler, onlara yapılan yorumlar ve aralarında V. V. Barthold, V. F. Minorsky, P. Pelliot, D. A. Rasovsky, K. Czegledy, K. Menges vb. kişilerin bulunduğu değişik kuşaklara mensup ilim adamlarının yaptıkları mahdud miktardaki araştırmalar bulabilir.

Kıpçakların Harezm'le olan ilişkileri konusunda hiçbir özel çalışma yok. Yalnızca Barthold'un baş eseri "Moğol İstilas Döneminde Türkistan" adlı çalışmasında Kıpçaklarla Harezmşahlar arasındaki siyasî ilişkilerin bazı yönleri ele alınmıştır. Ancak bunlar, meselenin net çözümünde şu veya bu şekilde çok değerli bilgiler olsalar da, Kazakistan Kıpçak toplumunun nispeten geniş bir zaman dilimi boyunca geçirdiği gelişim safhalarının genel bir haritasını çıkarmak için yeterli değildir. Önemli konulardan biri de Kıpçakların en büyük Orta Asya devletiyle olan temasları ele alınırken, Harezm'in II. Binyıl başlarında ne durumda olduğudur.

Harezm'le Deşt-i Kıpçak kabileleri arasındaki ilişkiler, Moğol istilasından önce, çok eskilerden beri vahalarda yaşayan çiftçi ahalile Deşt-i Kıpçak'ın Türk dilli göçebe ve çarvacı halklarının birbiriyle sürekli temasta bulunduğu bölgenin etnik süreçlerinin tetkikinde önemli rol oynayan ana konuların bir parçasıdır. Kaynak esaslı çalışmaların zayıflığı, ele alınan konuların az tetkik edilmişliği,⁶elinizdeki eserde de üzerinde durulan konuların detaylı şekilde incelenmesine imkan tanımamaktadır ve bu konuların çoğu sadece tespit edilmiştir. Bununla birlikte, bu eserin, ortaçağda Kazakistan Kıpçaklarının etnik ve siyasi tarihlerinin ana merhaleleri konusunda genel bir fikir vereceği kanaatindeyiz.

⁶ Bu konuyla ilgili bir tarih panoraması tarafımızdan yayınlanmıştır. (Bkz. Ahincanov S. M. Kıpçaki v X-XIII vv.: İstoriografiçeskiy ob-zor//Problemi paleoekonomiki Kazaxstana po arxeologičeskim da-nım. Alma-Ata, 1988, s. 62-81.)

BİRİNCİ BÖLÜM

KIPÇAKLARIN ERKEN ETNİK TARİHİNİN KAYNAKLARI VE MESELELERİ

Miladi II. Binyıl başlarında ortaçağa ait yazılı İslami kaynaklar ile Rus vakayinamelerinde, doğuda Altay dağları eteklerinden batıda Karpat dağlarına kadar uzanan devâsâ Avrasya şeridinde, adını üzerinde yaşayan halktan alan ve her iki dildeki kaynaklarda da aynı anlamı ifade eden bir terim ortaya çıkmıştır: *Deşt-i Kıpçak* ve *Polovetskoye pole*.

Deşt-i Kıpçak Farsçada Kıpçak bozkırı anlamındadır. XI. Yüzyılda yaşayan İranlı yazar Nasır-i Hüsrev “Divan”ında Harezm’in kuzeydoğu sınırına kadar sokulan bozkıra “Deşt-i Kıpçak” adını vermiştir.¹ Daha sonraları Balhaş Gölü ve Sır-derya’nın kuzeyinden başlayıp, İrtiş’den İdil’e kadar uzanan bozkır şeridini bu şekilde adlandırmaya başladılar.

¹ Browne E. G. *A Literary History of Persia*. Cambridge, 1902, I. I, s. 277; Bartold V. V *Kıpçaki*, Külliyyat, 5/550.

II. Binyılın başlarına ait Rus vakayinameleri de XI. Yüzyıldan XIII. Yüzyıl ortalarına kadar Ön Kafkasya’nın kuzeyinden (İdil’den Dinyeper’e kadar) ve batıda daha ileri bölgelere kadar uzanan ormansız vadilere “Polovetskoye pole” adını verdiler.²

² Polnoye sobraniye russkix letopisey, M., 1962, 2/455. Bundan sonra: PSRL.

Müslüman kaynaklarında Kıpçak, Batı kaynaklarında Koman ve Rus vakayinamelerinde Polovets [bundan sonra Poloves] adıyla geçen etnik tanımlamaların tamamı tek ve aynı halkı göstermektedir. Değişik adlarla anılan bu halkın (ayrıca Kınça, Sarı, Hardeş, Paloç, Plavets, Kun vb. isimlerine de rastlanmaktadır) ancak II. Binyıl başlarında tarih sahnesine çıktığı izlenimi uyanmaktadır. Çünkü ortaçağ kaynaklarında, onlarla doğrudan temasta bulunan seyyahların, tarihçilerin, coğrafyacıların ve dilbilimcilerin eserlerinde bilgilere bu tarihten itibaren rastlanmaktadır. Uzun bir süre ve hiç ara vermeden göçebe tarihine duyulan bu hararetili ilgi, Kıpçak - Koman - Poloveslerin II. Binyıl başlarında ne kadar önemli olduklarının tarihi bir göstergesidir. Elbette ki bundan, Kıpçakların daha önceki varlıkları hakkında herhangi bir bilgimiz olmadığı sonucuna varmamak gerekir. Çünkü onlar, kendileriyle komşu olan halkların çoğunun yazılı geleneklerinde yerlerini almışlardı. Onlardan yalnızca çatışma hallerinde (savaş, yağma seferleri ve çarpışmalar), belli coğrafi bölgelerin anlatımında ve değişik güzergahların tanıtımında söz edilmiştir. Bu tür bilgiler, çoğu kez bölük pörçük şekilde, onların belli tarihi dönemleri ve yaşadıkları değişik bölgelerle ilgili olarak zaten vardı.

IX-XIII. Yüzyıl Arap ve Pers Kaynakları

Kıpçakların tarihini aydınlatan ve özellikle etnogenetik köklerini inceleyen literatürün ilk geleneksel başlangıcından itibaren, onları, IX-XI. Yüzyıllarda Pers ve Arap dilli tarihi-coğrafyacıların Kimak adıyla tanıdıkları halkla özdeşleştirme düşüncesi ön plana çıkmıştır. Son zamanlara kadar Orta Asya ve Kazakistan'la ilgili tarih araştırmalarının kâhır ekseriyetinde Kıpçak ve Kimakların tek bir etnik grup oluşturdukları ve Kıpçakların bu grubun batı kanadını teşkil ettiği fikri ağır basmıştır. Bu araştırmalarda Kıpçaklarla Kimaklar özdeşleştirildiği için çok rahatlıkla birinin adı diğerkinin yerine kullanılmıştır. Dolayısıyla mevcut literatür verilerine göre Kıpçakların tarihi incelenirken *Kimak* etnonimi-nin sık sık *Kıpçak* yerine kullanılmış olması bizi şaşırtmamalıdır.

Kıpçakların Kimaklarla olan akrabalık meselelerinin tartışmalı oluşuna rağmen, onların etno-politik mücadeleleri, Kazakistan etnonimikadaki yerleri, I. Binyıl sonlarındaki siyasi tarihlerinin, - aynı dönemin son devrelerinin Kimakların tarihini daha önce Kıpçak olarak ortaya çıkan kabilelerinin tarihi gibi gösterildiğini göz önünde bulundurursak, - hayli karmaşık olduğu muhakkak.

Elimizdeki bilgilerin ehemmiyeti açısından en başta IX-XI. Yüzyıllardaki Arap ve Pers dilli seyyahların, coğrafyacı ve tarihçilerin verileri yer almakta, bunu sonraki yüzyıllardaki tamamlayıcı bilgiler takip etmektedir. XII-XIII. Yüzyıllardaki olayların aydınlığa kavuşturulmasında İbn'ül Esir, Muhammed en-Nesevi, El-Cüzcanî, Cüveyni ve Reşiddüddin'in eserleri önemli bir yer tutar. Meşhur Rus, Sovyet ve komşu şarkiyatçıların eserlerine Arap-Pers dilli yazarların telifleri damgasını vurmaktadır. Kıpçaklarla ilgili olarak özellikle Farsça kaynaklar B. Y. Kumekov tarafından baştan sona titiz bir şekilde incelenmiştir.³

³ Kumekov B. Y. *Arabskiye i persidskiye istočniki po istorii kıpçakov VIII-XIV vv.* Alma-Ata, 1987, s. 3-39.

Literatürün böylesine geniş olması, bizi, her bir kaynağı detaylı bir şekilde inceleme mecburiyetinden kurtarmaktadır. Dolayısıyla bu bölümde biz yalnızca bu eserlerin ilgili kısımlarını aydınlığa kavuşturmaya yardım edecek kaynakları gözden geçireceğiz. Yine de özellikle I. ve II. Binyıl kavşağındaki tarihi-coğrafya eserlerinin gözden geçirilen belgelerinin spesifik çizgilerini zikretmek gerekir. Arapça ve Farsça literatürün büyük kısmını kitaplar oluşturmaktadır. Barthold'un dediği gibi “Günümüze kadar seyyahların bizzat gördüklerini anlattıkları hikayeler kadar, yazılı kaynaklara dayanılarak oluşturulan eserler de gelmiştir.”⁴ Dolayısıyla olayları önceki çalışmalardan ıktibas ederek anlatan ve herhangi bir tenkide tâbi tutmayan şerh türü bilgileri, olaylara bizzat şahit olanların yazdıkları orijinal çalışmalardan ayırmak gerekir.

⁴ Bartold V V. *Dvenatsat leksii po istorii trutskix plemen Sredney Azii/Soç.* M., 1968, 5/49.

Doğu kaynaklarının bir diğer önemli özelliği, Türk kabilelerinin siyasi hayatlarının sosyal bir olay olarak bu yazarlar tarafından bir tahlil konusu yapılmamasıdır. Bu eksikliğe rağmen, yine de Arapça ve Farsça tarih-coğrafya eserleri Kazakistan'ın Kimak-Kıpçak kabileleri hakkında en önemli bilgi kaynağıdır.

Görgü şahitlerinin verdikleri bilgiler özel bir önem taşımaktadır. Bunlar arasında Arap seyyah Tamim ibn Bahr el-Mutavvay ilk sırada gelir. Tamim, Müslüman dünyasının sınırlarından, Arap kültürünün hakim olduğu bölgelerin ötesine, şarka doğru Orta Asya'ya, Moğolistan bozkırlarının iç kısımlarına, Orhon sahilinde kurulan Toğuz-guz hakanının başkentine seyahat etmiş ve en erken bilgileri toplamıştır.⁵ Onun seyahati IX. Yüzyıl başlarında gerçekleşmiş ve 840'da Kırgızlar tarafından yıkılınca-ya kadar Toguz-guzların başkentinde uzun bir süre kalmıştır. 1948'de onun eserini İngilizceye çevirip yorumlarla birlikte yayımlayan Minorsky, Tamim'in seyahatini 821'lerde gerçekleştirdiğini belirtmektedir.⁶ Tamim'in notları I. Binyıl sonlarındaki Merkezî Asya kabilelerinin etno-politik durumlarıyla ilgili belli bir malumat vermekte ve göçebe kabilelerin Merkezî Asya boz-kırıyla ilgili tarih haritasındaki yerleşim yerleri meselesine birazcık ışık tutmaktadır. Tamim'in eseri, Kimakların yaşadıkları yer ve hakanlarının halkın yaşadığı yerlerden kesin hatlarla ayrılan başka bir bölgede bulunan otağı hakkında yegane bilgi kaynağıdır.

⁵ Minorsky V *Tamim ibn Bahr's journey to the Uyghurs//BSOAS*, 1948, fas. 12, s. 2.

⁶ Age., s. 303; Bartold eserin orijinalini görmediği halde hiçbir mesnet göstermeden Tamim'in seyahatinin 760-800 yılları arasında gerçekleştirdiği görüşünü savunmaktadır. Bkz. Bartold, age., s. 5

Daha sonraki bazı yazarlar Kimaklar hakkındaki bilgilerini Ta-mim'in verilerine dayandırdıklarına göre, bu açıklamalar oldukça önemlidir. Yalnızca İdrisî (XII. Yüzyıl) onun bilgilerini kullanmış olsa bile, İbni Hordadbeh (820-912) ve Kudama ibn Cafer (X. Yüzyıl) gibi daha erken dönem yazarları doğrudan ondan ıktıbasta bulunmuşlar, İbn el-Fakih'in Meşhed nüshasında ise Tamim ibn Bahr'ın seyahat notlarının neredeyse tamamı yer almıştır.

Sözü edilen yazarların özellikle coğrafi konularla ilgili bilgi kaynağı "Mesalik ve'l-memalik" adlı esere dayanmaktadır.⁷ Bu yöneliş, daha ziyade halifelğin Orta Asya ve Kazakistan halkları üzerinde etki alanı oluşturma gayretine düştüğü dönemde Arap coğrafyacılığının yükseliş devrinde gelişmiş; göçebe kabilelerin İslama kazandırılması arzusu I. Binyılda bölgede yaşayan halklarla ilgili bilgi toplama gayretini beraberinde getirmiştir.

⁷ Kraçkovsky İ. Yu. *Arabskaya geografiçeskaya literatura'*İzb. Soç. M.-L., 1957, 4/19.

Kimak ve Kıpçaklarla ilgili ilk bilgilere Arap devletinin doğrudan hizmetinde bulunan bir yazarın eserinde rastlamamız tesadüf değildir. Halifelğin bir eyaletinde posta ve enformasyon müdürü olarak görev yapan İbni Hordadbeh, arşiv kayıtlarını da kullanarak Kazakistan'ın güney bölgeleriyle Yedisu arasındaki yerleşim birimlerini, stratejik

noktaları, yolları ve güzergahları aydınlığa kavuşturan coğrafi-idari elkitabını hazırlamıştır. Eserinin adı “Ki-tab el-mesalik ve’l memalik” (Devletler ve Yollar Üzerine)dir.⁸ Bu eserde Orta ve Merkezî Asya’da yaşayan, bir kısmı bizzat yazarın çağdaşı olan ve VIII. Yüzyılda berhayat bulunan kabileler hakkında kısa bilgiler vardır. Aralarında Kıpçak ve Kimakların da bulunduğu birbiriyle etnik bütünlüğü olmayan halklarla ilgili liste de muhtemelen bu yüzyıla aittir. Arap ve Pers literatüründe “Kıpçak” etnik adı ilk defa bu dönemde ortaya çıkmıştır.

⁸ İbn Hordadbeh, *Kniga putey i stran*. Baku, 1986; MİTT, T. 1, s. 144 (Not: Bu eser yakın zamanlarda Türkçeye tercüme edilerek yayınlanmıştır; fakat yapılan bu çeviri galiz hatalar ve yanlışlarla doludur. Çev.)

Kudama ibn Cafer’in (X. Yüzyılın birinci yarımı) verdiği bilgiler, içerik yönünden İbn Hordadbeh’in verdiği bilgilere yakındır. İ. Yu. Kraçkovsky, “onun verdiği bilgilerin İbni Hordadbeh’in yazdıklarının en iyi tamamlayıcısı olduğunu, bilgilerin kontrolü konusunda paralel bir kaynak oluşturduğunu ve üstelik o günün resmi belgelerine dayandığını” belirtmektedir. Çünkü Kudama ibn Cafer de selefi gibi posta müdürüydü ve dolayısıyla pek çok belgeye doğrudan ulaşabiliyordu. Onun Kimaklarla ilgili olarak verdiği temel bilgiler, Tamim ibn Bahr’ın notlarına dayanmaktadır. Bilâhare Doğu Türkistan’daki bir şehirle Toguz-guzların Or-hon nehri sahilindeki başkentinin özdeşleştirilmesine yol açan karışıklık da ona aittir. Tamim ibn Bahr’ın eserinin orijinalinde olduğu gibi, o sıralar “Toguz-guzların (Uygurların) Orhon sahilindeki başkentinden bahsedilirken şehre (yani sahile) yakın bir bölgede Kimakların toprakları uzanıyordu.”⁹

⁹ Kodama ibn Djafar, *Kitab al-Kharadj*/ Ed. De Goeje, *Lugduni Bata-vorum*, 1889 (BGA, VI), s. 262.

Kudama’nın bu yanlış cümlesi, Tamim ibn Bahr’ın da Uygur başkentini Turfan vadisindeki yeni vatanlarına yerleştirdiği fikrine zahip olan bir çok araştırmacının yanlışına yol açmıştır. Örneğin İ. Yu. Kraçkovsky, V V Barthold bu görüşe kapılanlardandır. Hatta B. Y. Kumekov’un eserinde de aynı hata vardır.¹⁰ İlk iki yazarın böyle bir hataya düşmelerinin muhtemel sebebi, eserin orijinalinin ellerinde olmamasıdır. Kaldı ki V. F. Minorsky dahi Tamim ibn Bahr’ın eseriyle tanışmaya kadar yalnızca onun Toguz-guzların şehrini yerleştirdiğini düşünüyordu.¹¹ Minorsky daha sonra şöyle yazacaktı: “Hudud el-Alem’e yaptığım şerhlerde Yakut’un Tamim’in beyanına dayanarak verdiği bilgiyi esas almak suretiyle, bazı çekincelerle bu başkenti Tamim’in yerleştirdiği Beşbalık’a (Turfan’ın kuzeyine) yerleştirmiştim. Son zamanlarda A. Z. Velidi’nin tetkik ettiği İbni Fakih’in Meşhed elyazmasının fotokopisi elime geçince, Toguz-guz hanının Çin sarayıyla yakın ilişkiler içinde bulunduğu konusunda önemli ilave detaylar olduğunu ilk bakışta fark ettim. Böylece ilk açıklamalarının nihai hüküm olamayacağı sonucuna vardım. Elinizdeki makalede bunu düzeltiyorum.”¹² Minorsky daha sonra “Toguz-guz hanının başkentinin doğuda uzak bir noktada Orhon sahili üzerinde bulunduğunu” teyiden belirtmekte¹³ ve “O (Tamim ibn Bahr - S. A.) (oraya) Kara Balgasun’u yerleştirmiştir”

demektedir.¹⁴ Böylece İ. Marquart'ın çok daha önceleri Tamim'in Uygurları Merkezî Moğolistan'da buraya muhaceretlerinden önce gördüğü şeklindeki teklifi teyit edilmiş oldu.¹⁵

¹⁰ Bortold, *Otçet v poyezdke v Srednuyu Aziyu s nauçnoy tselyu. 1893 1894 gg. // ZİAN SİF, Spb., 1897, Ser. 8, T. I, no 4, s. 34-35; Kumekov B. Y. Gosudarstva Kimakov IX-XI vv. Po arabkim istoçnikam. Al-ma-Ata, 1972, s. 54.*

¹¹ Kumekov, *Gosudarstvo kimakov*, s. 54.

¹² Minorsky, *Tamim*, s. 268.

¹³ Age., s. 289.

¹⁴ Age., s. 291.

¹⁵ Age. S. 294.

Minorsky'nin sözünü ettiği nüsha 1923'de A. Z. Velidi tarafından Meşhed'de ortaya çıkarılmıştır.¹⁶ Bu nüsha, İbn el-Fakih'in "Kitab ahhâr el-buldân" adlı coğrafya eserinin daha mükemmel bir nüshasıdır.¹⁷ Bu kitapta Karluklar, Oğuzlar ve diğer halklarla beraber Kimaklar hakkında da verilen bilgiler İbni Hordadbeh'in ve tabii ki Tamim ibn Bahr'ın eserlerine dayanmaktadır.

¹⁶ Validov A. Z. *Meşhedskaya rukopis İbn al-Fakiha // İRAN, 1924, t. 18, ser. 6.*

¹⁷ Compendium libri Kitab al-Boldan auctore Ibn Fakih al-Hamadha-ni. Ed. M. J. De Goeje, 1885.

Kimakların yerleştikleri topraklarla IX. Yüzyılda ve özellikle de X. Yüzyılda Kıpçakların yaşadıkları yerler hakkında net konuşabilmek için Ebû Zeyd el-Belhî, İstahrî ve İbni Havkal gibi eski yazarların eserlerine de müracaat etmek gerekir. El-Belhî'nin coğrafya eseri günümüze kadar yetip gelmemişse de, 951 yılında İs-tahrî'nin onun mütemmimi durumundaki "Kitab mesalik el-me-mâlik" adlı eserini yazdığını biliyoruz.¹⁸ İstahrî'nin bu eseri X. Yüzyılda Ebu'l Kasım ibn Havkal'ın bizzat İstahrî'nin ricası üzerine kaleme alınan "Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik" adlı çalışmasıyla gözden geçirilmiştir.¹⁹ Her ikisinin çalışmasının bir kısmını Kitab surat el-arz'daki harita oluşturmaktadır ki, X. Yüzyılda Arap coğrafyacılığının dünyanın haritası hakkındaki bilgilerinin ve haritacılığın zirveye çıktığının bir göstergesidir.²⁰

¹⁸ *Viae regnorum. Descriptio ditionis meslemical auctore Abu Ihsak al-Farisi al-Istakhri // Ed. M. I. De Goeje, 1870, 1873.*

¹⁹ Mzik H. *Al-Istahri und seine Landkarten im Buch "Suwar al-aka-lim."* Wien Pracher, 1965.

²⁰ *Via et regna. Descriptio ditionis meslemical auctore Abul Kasim Ibn Haukal // Ed. De M. I. De Goeje, 1873.*

Eserde yazar yalnızca İslam dünyasına giren ülkelere komşu ülkeleri de ilave etmekle kalmamış, Hindistan ve Çin hakkında da şahsi gözlemlerini dercetmiştir ki,²¹ daha sonra kaleme alınan otuz ciltlik "Ahbar ez-Zaman" adlı tarihi-coğrafya ansiklopedisinin yazılmasına da temel teşkil etmiştir. Bu kitaptan günümüze yetip gelenler, yalnızca X. Yüzyılın birinci yarımında yaşayan coğrafyacı ve tarihçi Mesudî'nin verdiği bölüm pörçük

bilgilerdir. Me-sudî'nin verdiği bilgiler arasında Sır-derya'nın aşağı akımları, Aral Gölü ve Kazakistan'ın batı bozkırlarındaki etno-politik durumlarla, Kimak, Oğuz, Karluk, Peçenek ve Başkurt kabilelerinin katıldıkları siyasi olaylar hakkındaki bilgiler dikkatimizi çekmektedir. Bu bilgiler Mesudi'nin "Murûc ez-Zeheb ve maadin el-Cevahir"²² ve "Kitab et-tenbih ve'l-İşraf" adlı çalışmalarında mevcuttur.

²¹ Kraçkovsky, *Arabskaya geogr. Literatura*, s. 171, 205-210.

²² Mesudi'nin "Muruc ez-Zeheb" adlı çalışmasının Türk tarihiyle ve komşu halklarla ilgili kısımları tam olarak, halifelik tarihiyle ilgili kısımları ise anekdotlar şeklinde tercüme edilerek Selenge Yayınları arasında "Muruc ez-Zeheb- Altın Bozkırlar" adı altında yayınlanmıştır. (çev.)

922'de Bulgarlara gönderilen elçilik heyetindeki Ahmed ibni Fadlan'ın Halife Muktedir'e rapor olarak sunmak üzere hazırladığı risale, Rus-Sovyet tarihçiliğinde oldukça iyi bilinir.²³ Elçilik heyetinin güzergahı Mâverâünnehir ve Harezm'den sonra Batı Kazakistan bozkırları üzerinden geçer. Her ne kadar elçilik katibi İbni Fadlan'ın risalesinde Kimak ve Kıpçak adı geçmez ise de, güzergah boyunca uğranılan bölgelerin arazi yapısı, iklimi, halkların hayat tarzı ve tarihi hakkında oldukça değerli genel tarihi bilgiler içermektedir. X. Yüzyılda Sâmanî hâkimi II. Nasr ibni AhX. Yüzyıl sonlarına doğru göçebe Kimak kabilelerinin asıl topraklarından güneybatı yönüne doğru saçıldıkları bölgeler hakkındaki bilgileri el-Makdisî'nin "Ahsen et-Takasim fî ma'rifet el-akâlm" adlı eserinden elde ediyoruz.²⁴ Bu eser iki defa kaleme alınmış; önce 986'da yazılmış, üç yıl sonra ilaveler yapılmıştır. Daha doğrusu Kimak kabilelerin Orta Asya Müslüman devletleriyle yakın temasa geçmek zorunda kalacakları Sır-derya havzasına ilk gelişleriyle ilgili bilgi ilave edilmiştir. Barthold'un burada sözü edilen Kimaklarla Kıpçakların kastedildiğini düşünmesi dikkat çekicidir.²⁵

²³ Kovalevsky, *Kniga Ahmede ibn Fadlana o yego puteşestvii na Volgu*. Harkov, 1956.

²⁴ Descriptio imperii moslemici austore Schamsoddin Abu Abdollah Muhammed .. al-Mokaddasi, Ed. De Goeje, 1877.

²⁵ Bartold, *Kıpçaki*, t. 5, M., 1968, s. 550.

Muhammed'in mevkebi arasına giren gezgin şair Ebû Dülef'in - ki İbni Fadlan'ın çağdaşıdır, - anlattıkları onun anlattıklarıyla ciddi farklılıklar arz etmektedir.²⁶ O sıralarda Ebû Dülef Çin ve Hindistan'da bulunuyordu. Onun hangi yolla geri döndüğü de henüz araştırmacılar için meçhuldür. Ebû Dülef, bu seyahatle ilgili notlarını iki risale halinde kaleme almıştır. Birincisinde güzergahı üzerinde rastladığı Kimak, Peçenek, Oğuz, Azgışi ve diğer kabilelerden söz etmektedir. Anlattığına göre Kimakların oturdukları toprakları bir uçtan bir uca kat etmek için otuz beş gün gerekmektedir. Aynı risalede Kimakların dini inançları ve hayat tarzlarıyla ilgili bir dizi enteresan bilgi verilmektedir. Anlatılanlar arasındaki tutarsızlıklar, insicamsızlık ve X. Yüzyıl etnik haritalarında dahi görülmeyecek şekilde kabilelerin yerleştirilmesi konusundaki belirsizlikler, V. V. Grigoryev'den

başlayarak birçok araştırmacıyı Ebû Düleḥ'in notlarının orijinalliği ve seyahatinin gerçek olup olmadığı konusunda şüpheye sevk etmiştir.²⁷Fakat Marquart, Barthold ve Minorsky bu yazara inanmışlardır. Ayrıca Kraçkovsky Ebu Düleḥ'in risalesinde hayli bulanık olmasına rağmen seyahatiyle ilgili orijinal bilgilerin yer aldığı kanatindedir.²⁸

²⁶ Bulgakov P. G., Halidov A. B. *Vtoraya zapiska Abu Dulaḥa*. M., 1960.

²⁷ Grigoryev V V *Ob arabskom puteşestvennike*,//JMNP. Ç. CXII, no 9,s. 3-4.

²⁸ Kraçkovsky, *Arabkaya geogr. literatura*, s. 189.

Sözü edilen kaynakların bariz özelliği, Kimaklar hakkında bölük pörçük bilgiler içermesi ve üstelik bir kural olarak da birbirinin tekrarı durumunda olmaları, bazen de birbirine atıfta bulunmalarıdır. Örneğin İbni Hordadbeh, Kudama ibn Cafer ve İbni Fakih'in verdikleri bilgilerin kaynağı Tamim ibn Bahr'dır. I. Bin-yılın son çeyreğinde ortaya çıkan Kıpçaklar hakkında ise (örneğin İbni Hordadbeh'de) aşağı yukarı hiçbir bilgi yoktur.

VIII-X. Yüzyıllarda Kıpçaklar hakkında Arapça ve Farsça kaynaklarda çok az bilginin yer alması, onların I. Binyılın sonlarında Kazakistan bozkırlarında fiili bir etno-politik hiyerarşi içinde bulunduklarının kendine özgü bir göstergesidir. Kıpçakların tarihlerinin erken döneminde önderliğini Kimakların yaptığı büyük göçebe kabileler federasyonu bünyesinde yer aldıkları düşünülebilir. Bilindiği gibi, bu tür federasyonlarda hâkim kabilenin adı diğer kabilelerin adlarını bastırır.

Farsça kaynaklar, IX-X. Yüzyıllarda Kıpçakların Kimakların hâkimiyetindeki büyük etno-politik topluluğun bir kolunu oluşturduklarına işaret etmektedir. Ancak, 1050'de, Gazneli sultanı Abdurraşid'in kısa süren iktidarı döneminde (1049-1053) Ebû Said Gardizî'nin kaleme aldığı "Zeyn el-Ahbâr" adlı tarih çalışması vücuda getirilmiştir. Bu eserin bizi daha fazla ilgilendiren Türklerle ilgili kısmı, 1897'de Barthold tarafından Rusçaya çevrilerek yayınlanmıştır.²⁹ Gardizî, eserinde seleflerinden ictibas yaparak aldığı bilgiler de vermektedir ki, bunlar arasında İbni Hor-dadbeh ve coğrafya konusundaki çalışması günümüze kadar yetip gelmeyen X. Yüzyıl yazarı Muhammed Ceyhanî de vardır. Dolayısıyla Gardizî'nin verdiği bilgilerin en fazla X. Yüzyıl başlarına ait olduğu söylenebilir.

²⁹ Bartold, *Otçet o poyezdke v Srednuyu Aziyu*, 1897, s. 78-126.

Gardizî'nin kullandığı kaynaklardan birisi İbni Hordadbeh'in eseri olmakla birlikte, Minorsky'nin kaydettiği gibi, Kimakları anlatırken yazara ve dolayısıyla Tamim ibn Bahr'a bağlı kalmadığını belirtmeliyiz.³⁰ Daha da enteresanı, Kimaklar hakkında verdiği bilgilerin öncekilerin tekrarı olmaması ve bazı noktalarda tek kaynak durumunda bulunmasıdır. Gardizî, İrtiş nehri civarına yerleştirdiği Kimakların bölgenin yerli ahalisi olmadıklarını, muhaceret yoluyla geldiklerini kaydetmektedir. Gerçi yazarımız Kimakların nereden göç edip geldikleri konusunda kesin bir imada bulunmamaktadır, ama Kimaklarla Tatarlar arasında etnik akrabalık (ki ona göre Kimaklar Tatarlardan inmedir) olduğunun

altını çizmesi, bize, Kimakların daha önce Tatarların eskiden beri yaşadıkları bölgede bulundukları hükmüne varma imkanı tanımaktadır.

³⁰ Minorsky, *Tamim ibn Bahr's*, s. 270.

Gardizî'nin Kimakları daha doğuda Uygurların Orhon nehri sahilindeki başkentlerinin kuzeydoğusunda gördüğünü belirten kişinin şahadetine binaen verdiği bilgilerin karşılaştırılması, onun açıklamalarının yegane beyan olduğunu göstermektedir. Ne yazık ki pek çok araştırmacı, Gardizî'nin Kimakların yaşantılarının diğer yönleri (ekonomileri, yerleşim alanları, yedi kabileden oluştukları, kervan yolları vs.) hakkında verdiği bilgilerin güvenilirliğinden şüphe etmezken, hiçbir mesnet göstermeden onun Kimakların Tatar kökenli oldukları yönündeki tek delile şüphe ile bakmakta, bu vakıayı görmezden gelmektedirler. Yalnızca Marquart bu Farsça kaynağın doğru söylediğinden şüphe etmemiş; hatta Kıpçakların Moğol asıllı oldukları yönündeki varsayımını da bu bilgiye dayandırmıştır.³¹

³¹ Muarquart, *Über das Volkstum der Komanen?* AKGWG. Berlin, 1914, Bd. 13, n. I, s. 57, 59, 136-188.

Gerçeği yansıtmayan bazı hususlar içermesi sebebiyle söz konusu var sayımın reddi konusunda kaynakların verdikleri bilgiler, bariz bir şekilde birbiriyle örtüşmekte, bazı hallerde de olayların gerçekliği hakkında ortak objektif görüşler ileri sürmektedir. Çağdaş araştırmacılardan yalnızca K. Czegledy, Kimakların Tatar (yani Moğol) kökenli oldukları konusunda Gardizî'nin verdiği bilgiye zorunlu olarak dikkat çekmektedir. Czegledy şöyle der: “Bu bilgiyi bir efsane olarak değil, takriben 750 yılına ait güvenilir bir tarihi bilgi olarak görmekteyiz.”³²

³² Szegeledy K. *Gardizi of the History of Central Asia* //Acta Orientalia Hungarica, 1972, t. 27, s. 263.

Gardizî, Kimak federasyonunu bünyesinde yer alan kabileler arasında Kıpçakları da saymaktadır.

Ceyhanî'nin verdiği eski bilgiler “Hudud el-Alem min el-maşriq ile-l-mağrib” adıyla bilinen diğer Pers coğrafya eserinin de temel kaynaklarından. Eser, 982 yılında meçhul bir yazar tarafından kaleme alınmış; bilim dünyasında “Tumansky Anonimi” denilen el yazması 1792’de Buhara’da ortaya çıkarılmıştı.³³ Barthold 1930 yılında eserin tıpkı basımını yapmış, yayımla ilgili kısa bir açıklama koymuş, Minorsky ise 1937’de buna dayanarak şerhlerle birlikte tenkitli bir İngilizce çevirisini yayınlamıştır.³⁴ Eserin tamamı 61 bölümden oluşuyor ve her bir bölüm pek de hacimli değil. Kimak ve Kıpçak kabilelerine özel bölümler ayrılmış ve üstelik Kimaklar hakkında Gardizî'nin eseri hariç diğer eserlerin tamamından daha fazla bilgi içermektedir. Örneğin Gardizî’de Türklerle ilgili bölümde Kıpçakların Kimakların bünyesinde yer aldığı belirtilirken, Hu-dud el-Alem’de Kıpçakların Kimak kabile federasyonu bünyesinde hangi hukuka sahip olarak girdikleri üzerinde durulmaktadır. Buna göre Kıpçak kabilelerinin bazıları tam bağımlı hareket ederken, bazıları nihai şekilde değilse bile Kimaklara bağımlı değillerdir. Çünkü

bu kabile beyleri de Kimak hanı olarak seçilebiliyorlardı. *Ender ez-Kıpçak* adıyla bilinen başka bir mahalli grup ise Kimak toprakları dahilinde bağımsız haldeydiler.

³³ Tumansky A. G. *Novootkritiy persidskiy geograf X stoletiya i izvesti-ya yego o slavyanax i russax*//EVORAL, 1897.

³⁴ *Hudud al-Alam*. Rukopis A. Tumanskogo, L., 1930.

Son yıllarda Sovyet şarkiyat literatüründe XII. Yüzyıl yazarı el-İdrisî'nin “Nüzhet el-muşâtâk” veya “Kitab Rudjar”a karşı bir ilgi uyanmıştır. Eser, el-İdrisî tarafından Sicilya kralı II. Rogers'in sarayında yazıldığı için ona ithaf edilmiştir. Gerçi el-İdrisî Avrupa ülkelerinde hayli dolaşmıştır, ama eserinin birçok sayfasını Asya halklarına hasretmiştir. Müellifin kaynak olarak kullandığı temel eserler arasında yukarıda ismi sayılan Arap ve Fars tarihçi ve coğrafyacılarının anlattıklarıyla, halk rivayetleri de yer almaktadır. Dolayısıyla el-İdrisî'nin Asya'nın Müslüman ülkeleriyle ilgili anlattıklarının önemli bir bölümü orijinal olmayan ve tabii olarak XII. Yüzyılı değil, daha erken dönem olaylarını anlatan derleme bilgilerden ibarettir. Bu, Kıpçaklarla ilgili olarak anlatılanlarda da dikkat çekmektedir. Örneğin el-İdrisî, farklı bölgelerden derlenen değişik bilgilerden faydalanırken, muhtelif yazarlardan alınan ve iki farklı isimle anılan aynı halktan söz etmektedir. Yazarımız batı bölgelerini anlatırken (batı bölgelerinden maksat İdil'den Dinyeper'e kadar uzanan topraklardır) Bizans kaynaklarında Kıpçak yerine kullanılan “Kuman” kelimesini yazmakta; fakat aynı zamanda Hudud el-Alem yazarının Batı Kazakistan'ı anlatırken aynı yerde gösterdiği ve kendisinin de eserindeki haritasında yer verdiği Kazakistan Kıpçaklarından söz etmektedir. Buradan el-İdrisî'nin geniş bir bibliyografyayı taradığı anlaşılmaktadır.

El-İdrisî'nin Kimaklar hakkında verdiği bilgiler, sahasında emsalsiz, ama bir o kadar da tezatlarla dolu bilgilerdir. Yazarın anlattıklarına bakacak olursak Kimaklarda hayvancılık oldukça gelişmişti, ama buna karşılık zanaat dalları da yüksek seviyedeydi vesiyasi hayatın Merkezî durumundaki mamur şehirleri, oldukça iyi düzeyde askerî organizasyonları vardı. Dolayısıyla birbiriyle çelişkili bu bilgiler sanki iki değişik halktan bahsedildiği izlenimi vermektedir. Barthold'un dediği gibi “el-İdrisî'nin değişik dönemlerle ilgili verdiği bilgiler birbirinden pek de kopuk olmayan bilgiler-dir.”³⁵Binaenaleyh el-İdrisî'nin Kimaklarla ilgili verdiği bazı bilgilerin onların Doğu Asya'da bir yerlerde yaşadıkları erken dönemle alâkalı olduğu söylenebilir. Nitekim yazarın eserinin Kimaklarla ilgili bir babının adı “Kimakların ülkesi Doğu Asya”dır ki, Marquart burada verilen coğrafya bilgileri ve arazi yapısıyla alâkalı malumata dayanarak büyük bir ihtimalle Mançurya'dan söz edildiği kanaatine varmıştır.³⁶Barthold da diğer bilgilerden hareketle şöyle demiştir: “Sanırım El-İdrisî'de Kidanlardan söz edilmemesi sebebiyle Grigoryev'in yazarın Kidanlarla Kıpçakları birbirine karıştırdığı şeklindeki görüşünü paylaşabiliriz.”³⁷

³⁵ Bartold, *O xristianstve v Turkestana* //Soç. M., 1964, T. 2, Ç. 2, s.292.

³⁶ Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 112.

³⁷ Bartold, *O xristianstve*, s. 292.

Kimaklar hakkında araştırma yapılması konusunda el-İdri-sî'nin haritasına ilk dikkat çeken kişi B. Y. Kumekov'dur. Kumekov şöyle der: "Bu harita coğrafya ve etnonimler konusunda oldukça önemlidir ve Nüzhet el-Muştak'ın metninde anlatılanlar haritada işlenen bilgiler ayniyet arz etmektedir. Dolayısıyla eserin metninde anlatılanlar belli bir ölçüde ayrı malumatlar gibi görünüyorsa da, harita üzerinde gösterilen notların bir tür mütemmimi durumundadır."³⁸ El-İdri-sî'nin metin ve haritasında Kimak topraklarının doğunun uç kısmına yerleştirilmesi, ondan sonrasında karanın bitip diğerleriyle birlikte Çin sahillerini yıkayan Karanlık denizin başlaması dikkat çekicidir.³⁹ Yine İdri-sî'ye göre Kimakların başkenti denize altı günlük mesafedeydi.⁴⁰

³⁸ Kumekov B. Y. *Strana kimakov po karte al-İdri-sî* // Strani i narodi Vostoka, 1971, vıp. 10, s. 194.

³⁹ Age., s. 198; Kumekov B. Y. *Gosudartsvo kimakov*, s. 77.

⁴⁰ *Geographie d'Edrisi. Traduite de l'arabe en français d'après deux manuscrits de la Bibliotheque du Roi et accompagnes de notes par A. Jaubert*. Paris, 1836-1840, T. 1-11.

Gördüğümüz gibi el-İdri-sî'nin verdiği bazı bilgiler, Kimakları Kuzeydoğu Moğolistan'a yerleştiren Tamim ibn Bahr'ın bilgilerine istinat etmektedir. El-İdri-sî, eserinin bir yerinde de Kimak hanının ikametgahının 81 günlük mesafede bulunduğunu belirtmektedir ki, bu, Tamim ibn Bahr'ın daha önce Moğolistan bozkırlarında yaşayan Kimaklara ulaşmak için ne kadar gün yol gittiğini gösterir. Yazarın Kimaklarla ilgili verdiği diğer bilgiler, onları İrtiş nehri sahilindeki yeni vatanlarında tanıyan yazarların naklettikleri bilgilerdir.

El-İdri-sî'nin Kimakların yaşadıkları toprakları anlatırken bu halkın tarihinin değişik dönemlerinde yaşayan olayları ayırmaması, onların etno-politik tarihleri konusunda bazı bulanıklıklara yol açmıştır. Bu durum, araştırmacıların özellikle yazarın görüş alanı dışında kalan halklarla ilgili anlattıklarına daha dikkatli yaklaşmalarını zorunlu kılmaktadır. İ. Yu. Kraçkovsky şöyle der: "Kuzey Afrika hariç, Avrupa sınırları dışında kalan ülkelerle ilgili anlatılanlara gelince, bunlar, el-İdri-sî'nin doğrudan bildiği şeyler değildi ve bu ülkeler hakkında bu kadar geniş bir malzemesi yoktu. Dolayısıyla araştırmacıların çoğu onun eserinde fazla ciddiye alınacak bilgiler bulamazlar."⁴¹

⁴¹ Kraçkovsky, *Arabskiye geogr. literatura*, s. 290.

Kimaklar hakkında I. Binyıl sonlarına ait bilgiler, XII-XIII. Yüzyıllarda yaşayan Suriyeli Yakut'un ansiklopedik eseri "Mu'cem el-Buldân"da bulunmaktadır. Yazarın eserini yazarken günümüze kadar yetip gelmeyen zengin bir bibliyografyadan faydalandığı anlaşılıyor. Bu bağlamda, onun verdiği bilgiler bazı hallerde önceki kaynakların bir tür tekrarı sayılabilir. Yakut'ta genellikle Kimak topraklarının doğrudan Çin'le sınırdaş olduğu belirtilmektedir.⁴² Böyle bir komşuluk ancak Kimakların Doğu Asya'da yaşadıkları dönem için geçerlidir; çünkü daha sonra İr-tiş boylarına muhaceret ettikleri için Çin'le bir komşuluk söz konusu olamaz.

[42](#) Yacut's geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Petersburg. Paris, London und Oxford.. hrsg. Von F Wuns-tenfield. Leipzig, 1879, Bd. 4.

Tarih, coğrafya, tıp, felsefe, tabii ilimler vs. gibi konularda en zengin yazılı mirası 973 yılında Harezm'de dünyaya gelen ansik-lopedist bilim adamı Ebû Reyhan el-Birunî bırakmıştır. Kimakla-rın yaşadıkları bölgeler, inançları ve görenekleri ile ilgili ilave bilgileri Birunî'nin eserlerinde bulabiliyoruz. Onun eserlerinde başka halklarla ilgili bilgiler de mevcut. Fakat o sıralar göçebe kabilelerini İslam dünyası sınırlarına yakın yerlere gönderen Kıpçaklar hakkında yalnızca bir satırlık bir bilginin bulunması hayli şaşırtıcıdır. Buna karşılık Birunî'de farmakoloji ve mineraloji hakkında malumat bulunmaktadır. Bu bilgiler, halkların yaşantılarıyla ilgili bilgilerimizi zenginleştirebilmektedir. Onun kaleme aldığı tarih çalışmaları arasında bulunan ve günümüze kadar yetip gelmeyen “Harezm Tarihi” daha sonra Ebu'l Fazl Beyhakî (yaklaşık 996-1077) tarafından kullanılmıştır.

Beyhakî'nin Sultan Mesud'un (1034-1042) hükümdarlık dönemini anlatan “Tarih-i Mesudi” adlı eserinin tamamı günümüze kadar gelmemiştir. Sultanın divanında sekreterlik yapıyor olması hasebiyle Beyhakî, o dönemin olayları hakkında resmi bilgilere sahipti ve bazı olaylara bizzat şahit olup iştirak etmesi de verdiği bilgilere özel bir güven duymamızı sağlamaktadır. Beyhakî'nin eserinde Kıpçaklar hakkında yalnızca iki yerde bilgi vardır ve bu kayıt, Kıpçakların XI. Yüzyıl başlarında Orta Asya İslam devletlerinin sınırlarına kadar sokulduklarını göstermesi açısından güvenilir bilgiler olarak oldukça önemlidir. Bu eserde Kıpçakların 1030'da Harezm sınırına sokuldukları ve bazı faaliyetlerde bulundukları sıkça belirtilmektedir.[43](#)

[43](#) Abu'l Fazl Beyhaki. *İstoriya Masuda*. Taşkent, 1962, s. 104.

Kıpçakların Harezm sınırına dalgalar halinde gelişleri, büyük ihtimalle, XI-XII. Yüzyıllarda yaşayan Şeref ez-Zaman Tahir el-Mervezî'nin geniş Avrasya coğrafyasında XI. Yüzyılın birinci çeyreğinde anlattığı olayların bir sonucuydu.[44](#) Mervezî'nin “Tabâi al-hayavan” adlı eseri nispeten yakın bir geçmişte bulunmuş; Minorsky eserin Çin, Türkler ve Hindistan'la ilgili kısımlarını İngi-lizceye çevirmiş ve her zaman olduğu gibi şerhler koymuştur.[45](#)

[44](#) Xrakovsky V *Şaraf al-Zaman Tahir Marvazi* // TSV. Alma-Ata, 1959, T. 1, s. 208-211.

[45](#) Minorsky V *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and commentary. London, 1942.

El-Mervezî'nin eseri, içerdiği orijinal coğrafya, tarih ve etnografya bilgileri itibariyle değerli bir çalışmadır. Her ne kadar bir derleme olmaktan öte gidemiyorsa da, onun Türklerle ilgili kısımda anlattıkları, daha geçmişte yaşamış olan ve pek iyi bilinmeyen erken yazarların eserlerinden faydalanmış olması açısından dikkat çekicidir. El-Mervezî'nin verdiği bilgiler bazı etnografik detaylar (Kimakların süreklilikte avında kullandıkları kışlaklar) açısından da enteresandır. Çünkü bu bilgilere diğer yazarlarda rastlanmamaktadır. Onun verdiği bilgiler içinde en değerli olanı, XI. Yüzyılın birinci

yarımında Merkezî Asya halklarının muhaceretleri ve bunların sebepleri hakkında anlattıklarıdır ki, ondan önce bu tür bilgiler yalnızca XIII. Yüzyılda yaşayan el-Avffî'nin eserinde muğlak şekilde yer almaktadır.⁴⁶ Kimak ve Kıpçakların yaşadıkları topraklar üzerinden yapılan halk göçleri sırasında bu kabileler başka adlarla zikredilmektedir.

⁴⁶ Bartold, *Turkestan v epoxu mongolskogo naşestviya* 7Soç. M., 1964, T. I, s. 99.

Netice itibarıyla Kimaklar ve özellikle Kıpçaklarla ilgili erken bilgiler pek fazla değildir ve çoğu bölük pörçüktür; ama söz konusu bilgilerin yer aldığı kaynaklar dikkatli bir şekilde incelendiğinde görülecektir ki, bu kabilelerin özdeşleştirildiği düşüncesini teyit eden herhangi bir kayıt yoktur. II. Binyılın başlarından itibaren yazılı kaynaklarda artık Kıpçaklardan Kimaklarla ilgisi olmayan bağımsız bir halk olarak düzenli bir şekilde söz edilmektedir. Yine de bu bilgilerin Kıpçakların bağımsız bir halk olarak özel tarihlerini aydınlatmadığını, bilgilerin farklı olduğunu ve kesinlik arz etmediğini kaydetmek gerekir. Zaten onlarla ilgili bilgiler de komşu devletlerle münasebetleri veya aralarında çıkan çatışmalar anlatılırken geçmektedir.

Kazakistan'ın XI. Yüzyıldaki tarihi konusunda Kaşgarlı Mah-mud'un Divan-ı Lügat-it Türk'ü özel bir öneme sahiptir. Bilindiği gibi bu eser değişik Türk lehçeleriyle ilgili bir sözlükse de, aralarında Kıpçakların da bulunduğu erken ortaçağ Kazakistan'ında yaşayan halkların ve kabilelerin etnografya, maddi kültür, tarih ve yerleşim alanlarıyla ilgili bilgiler içermektedir.⁴⁷ 1074'de kaleme alınan bu eser, XI. Yüzyıl ortalarında yani Kazakistan bozkırlarında arz-ı endam ettikleri dönemdeki Kıpçak kabileleri, dilleri, görenekleri, üretim tarzları konusunda en önemli kaynaktır. Eserin bir diğer önemi de, bir gezgin ve filolog olarak Kaşgarlı'nın Orta Asya'da Türklerle meskun bölgelerde (muhtemelen Yenisey Kırğızlarına da uğramıştır) çok dolaşmış ve bizzat gördüklerini doğrudan sözlüğüne almış olmasından kaynaklanmaktadır. Yazarın Orta Asya ve ona bitişik bozkırların tarihi ve tarihi coğrafyası konusunda tartışmasız bir otorite olduğu muhakkak. Ancak, Avrasya'nın Türk dilli halkları konusunda gerçek bir müracaat kaynağı olmasına rağmen, bu eserde İrtiş sahilinde yaşayan Kimak halkıyla ilgili hiçbir bilgi yoktur ve aksine Kaşgarlı onların yerine Kay ve Yemek kabilesini yerleştirmektedir ki, "verdiği bilgiler güvenle kullanılabilir ve çoğunlukla (başka kaynaklarca da) teyit edilmektedir."⁴⁸

⁴⁷ Kononov A. N. *Kaşgarskiy i yego "Slovar tyurkskix yazıkov"*//Filo-logiya i istoriya stran zarubejnoj Azii i Afriki. L., 1965; *Sovetskaya tyurkologiya*, 1972, No. 1.

⁴⁸ Kraçkovsky, age., s. 268.

Ne yazık ki Kıpçaklarla ilgili kesin tarihi bilgiler birbirinden kopuktur ve elbette Kaşgarlı Mahmud'un bildiği bizi ilgilendiren pek çok detay yer almamaktadır. Çoğu kez olduğu gibi, yazarımız da fazla önemli saymadığı bir çok detayı atlamaktadır ki, Türk dilli etnik grupları daha az tanıyan bir kişinin bunlardan dikkatli bir şekilde yararlanması zordur. Bununla birlikte, Kaşgarlı, Kıpçak ve Yemek dillerinin akrabalığı konusunda bizim için çok önemli olan gerekli bilgiyi aktarmıştır. Kraçkovsky'nin de belirttiği gibi, Kaşgarlı'nın haritasını genel olarak Türk halklarının yerleşim alanlarının haritası gibi

görmek gerekir. Çünkü bu haritada Türk dilli halklar merkeze yerleştirilmiş, gayr-ı Türk halklar ise ya şematik olarak daha az detaylı gösterilmiş veya belli belirsiz bir surette işlenmiştir. Haritada Kıpçaklar birkaç yerde gösterilmektedir.⁴⁹ Netice itibariyle Kaşgarlı'nın lügati günümüzde Kıpçak kabilelerinin XI. Yüzyıldaki tarih, etnografya, coğrafya ve dili konusunda en güvenilir ve detaylı kaynaklardan biridir.

⁴⁹ Mahmud Kaşgari. *Divan-ı Lügat-it Türk*. Taşkent, 1960, T. 1, Harita; Umnyakov İ. İ. *Samaya straya trutskaya karta mira (XI v.)*//Tru-dı SamGPİ, 1940, vıp. 1.

Bugüne kadar Mübarekşah Merverrudî'nin XII. Yüzyıl sonlarında yazdığı “Kitab el-ensâb”ı sanki gölgede kalmış gibi bilim adamlarının geniş ilgisini çekmemiştir. Halbuki eserde Türk kabileleri ve görenekleri hakkında oldukça dikkat çekici bilgiler yer almaktadır. Örneğin onun Kimakların Güney Sibirya'nın ormanlık şeridinde (Merverrudî'nin tabiriyle Laur ormanları) yaşayan ve büyük ihtimalle Ugorlara mensup olan kabilelerle takas ticareti yapmalarıyla ilgili verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Yazarın isimlerini saydığı 60'dan fazla etnik ad arasında, bazıları tekrar olmakla birlikte, tarihlerinin değişik dönemlerinde Kimak ve Kıpçak etno-politik federasyonu bünyesinde yer alan Kimak, Kıpçak, Uran, Kay, Yemek, Bayandur ve Tatar kabile adları da geçmektedir.⁵⁰

⁵⁰ Umnyakov İ.İ. “İstoriya” *Fahreddina Mubarekşaha* // Vesti. Dr. İsto-rii. 1938, T. I. I (2).

Kimak etnik adına onların tarih sahnesinden çekilmelerinden çok sonraları dahi rastlandığını burada haklı olarak kaydetmek gerekir. Kimaklara, IX-X. Yüzyıllardaki klasik Arap coğrafya literatüründen beslenen ve genelde derleme bilgiler içeren, dolayısıyla I. Binyıl sonlarındaki gerçek tarihi olayları yansıtan geç dönem yazılı kaynaklarda da rastlanmaktadır; ama değerli olayları anlatan ve çoğunun orijinali günümüze kadar gelmeyen bu kaynaklardan tam olarak faydalanmak mümkün değildir. Çünkü bu bilgileri genellikle daha erken dönemlerde kaleme alınan Arap ve Fars yazarlarının coğrafya ve tarih kitaplarından zaten bilmekteyiz.⁵¹

⁵¹ Kumekov, *Gosudarstvo*, s. 29-30; aynı yazar: *Arabskiye*, s. 22-24.

XII-XIII. Yüzyıla Ait Tarih Çalışmaları

II. Binyıl başlarına ait kaynakların doğrudan incelenmesine geçerken, hiçbir araştırmacının elinde Deşt-i Kıpçak'da kaleme alınan ve XI. Yüzyıl sonu ile XIII. Yüzyıl başlarında Kazakistan bozkırlarında cereyan eden olayları doğrudan anlatan herhangi bir orijinal tarih çalışmasının bulunmadığını kaydetmek gerekir. Geçmiş yüzyıllardaki Arap-Fars tarihçi ve coğrafyacıların eserlerinde de olduğu gibi, o dönemin vakayiname yazarlarının görüş sahasına giren Kıpçakların kökenleriyle ilgili sahip olduğumuz yegane bilgi veya onların Harezmi hanlarıyla giriştikleri çatışmalarla ilişkin anlatım bölük pörçük ve oldukça kısadır.

Bu şartlar altında doğulu yazarların ortaçağda kaleme aldıkları ve üstelik yalnızca tarih ve coğrafyayla ilgili olmayan eserlerinden günümüze kadar yetip gelen kaynaklarda Kıpçaklarla ilgili tüm bilgilerin imkan dahilinde gözden geçirilmesi önemlidir. Diğer bir çok eserde (devlet arşivlerinde, yazışmalarda ve divanlarda) şu veya bu konuda, tarihi, sosyal ve kültürel içerikli, ama tarihi önemi hâiz ve bazen de beklenmedik şekilde konumuza ışık tutan olaylarla doğrudan ilgili olan veya onlara imada bulunan bilgiler bulabilmekteyiz. Bunlar arasında İbn'ül Esir, Muhammed Nesevi, Cüzcanî, Cüveynî ve Reşidüddin'in tarihi çalışmaları temel kaynaklarımızı oluşturmaktadır.

İzzeddin Ebu'l Hasan Ali ibn'ül Esir, 1160'da dünyaya gelmiştir. İbn'ül Esir, kaleme aldığı "El-Kamil fi't-tarih" adlı çok ciltli eserinde günümüze kadar yetip gelmeyen diğer kaynaklardan yaptığı alıntılardan faydalanmıştır. Yazar, X. Yüzyıla kadar olan olayları anlatırken IX-X. Yüzyılda yaşayan Taberî'nin tarihinden istifade etmiş; onu kısaltarak daha tertipli hale sokmuştur. İbn'ül Esir'in eserinde X. Yüzyıldan sonra ve 1231 yılına kadar olan olayları anlatırken geniş bir literatürden faydalandığı bölümler bizim açımızdan özel bir önemi hâizdir.⁵²Orta Asya, İdil boyları ve Kazakistan bozkırlarında yaşayan Türk halklarının tarihi ve Moğol istilasıyla ilgili bilgiler genel olarak son iki ciltte yer almaktadır. Yazar, eserini yazarken, elini vicdanından çekmemiş ve olayları tenkit süzgecinden geçirmiştir.

⁵² Ibn-el-Athiri. *Chronicon quod perfectissimum inscribitured*//C. J. Tornberg. V. I-14. Lugduni Batavorum, 1851-1876.

İbn'ül Esir'in eserinde Kazakistan bozkırında Moğol istilasından önceki dönemde yaşayan kabilelerin hayat tarzları, inançları ve kültürleri konusunda malumat bulmaktayız. Örneğin eserde halkların XI. Yüzyılda İslam'ı kabul edişleri ve Deşt-i Kıpçak'taki göçebe güzergahları konusunda bilgiler mevcuttur. Keza XI. Yüzyılın birinci çeyreğindeki kabile muhaceretlerin nasıl cereyan ettiğini anlamamıza yardımcı olan kayıtlar da mevcut. İbn'ül Esir, Moğolların Orta Asya'yı ve Kazakistan bozkırlarını istilasının başlangıcını ve Tatar-Moğol yayılmasının olumsuz sonuçlarını yeterince detaylı bir şekilde anlatırken, Kıpçakların Kuzey Kafkasya bozkırlarında XIII. Yüzyılın 20'li yıllarında istilacılara karşı sergiledikleri direnişi de tasvir etmektedir ki, biz, onun sayesinde Türk dilli halkların tarihi konusunda günümüze kadar yetip gelmeyen kaynaklardan derlediği yegâne bilgilere ulaşabilmekteyiz.

Moğol istilasının doğrudan şahitlerinden biri, adını dünyaya geldiği Nesa şehrinden alan Orta Asyalı tarihçi Muhammed ibn Ahmed en-Nesevî'dir. Moğolların Orta Asya istilasına bizzat şahit olan yazar, onlara karşı yapılan savaşlara da bilfiil iştirak etmiştir. Harezmşah Celaleddin Mengüberdi'nin divan katibi ve silah arkadaşı olması hasebiyle onun tüm seferlerine katılan Nesevi, eserine "Siret es-sultan Celaleddin Mankuberti" adını vermiştir.⁵³Bununla birlikte eser 1220'de tahta çıkan ve 1231'de öldürülen son Harezmşah'ın biyografisi ve vukû bulan olayların bir kroniğı olduğu kadar, devlet yönetimi ve saray yaşantısıyla yakından tanışan bir memurun hatıraları da sayılır. Her ne

kadar eser bir hatırat ise de, Harezmşahlar Devleti'nin Moğol istilasına arefesindeki durumla ilgili bazı bilgiler, devletin başındaki yöneticilerin kuzey ve kuzeydoğudaki huzursuz komşuları Kıpçaklara karşı yaptıkları seferler hakkında bilgiler de içermektedir.⁵⁴

⁵³ Mohammed en-Nesawi. *Histoire du sultan Djelal ed-din Mankobirti, prince du Kharezm*. Texte arabe et traduction française, publiés par O. Houdas. V I-II. Paris, 1891-1895.

⁵⁴ Şihab ed-din Muhammed al-Nasavi. *Jizneopisaniye sultana Djelal ad-dina Mankburnı*. Baku, 1973.

Cüzcanî'nin kaleminden çıkan “Tabakât-ı Nasırî” adlı muhtasar umumi tarih, Hindistan’da yazılmış ve Delhi sultanı I. Nasıruddin Mahmudşah’a ithaf edilmiştir.⁵⁵ Muhtemelen 1259 veya 1260’da kaleme alınan Tabakat-ı Nasırî 23 bölümden oluşmaktadır. 1226’da Moğollardan kaçarak Hindistan’a gelen Cüzcanî'nin eserinde özellikle Orta Asya, İran, Afganistan ve benzeri ülkelerdeki feodal hanedanların tarihleri üzerinde durulmuştur. Eserin bizi en fazla ilgilendiren kısımları, Harezmşahların Moğol istilasına arefesindeki yönetimleri ve özellikle Kıpçakların ve Harezm sultanlarının mensup olduğu Kanglı gibi akraba kabilelerin oynadıkları roller hakkında bilgi veren kısımlardır. Ne yazık ki yazarın bizim için çok önemli bilgileri hangi kaynaktan aldığı belli değildir.

⁵⁵ *Tabakat-i Nasiri*. A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindustan, from A. H. 194 (810 A. D.), to A. H. 658 (1260 A. D.) by the Maulana Minhaj-ud-Din Abu Umar el-US-man// Transl. By H. G. Raverty V 1-11. London, 1881.

Moğol istilasının İslam ülkelerinde yol açtığı umumi kültürel gerilemeye rağmen, XIII. Yüzyıl ortalarına doğru, Moğol yanlısı tarihçilerden olan Cüveynî ve Reşiddüddin’le Pers tarihçiliği yüksek bir seviyeye ulaşmıştır.

Alaaddin Atamelik Cüveynî, Moğolların seferleri, Harezmşahlar ve İranlı İsmailîlerin tarihini anlatan “Tarih-i Cihangüşa” adlı eseriyle bilim dünyasında oldukça iyi tanınır. Yazar, eserini 1252’de yazmaya başlamış ve takriben 1260’larda bitirmiştir. Cüveynî'nin anlattıkları arasında bizi öncelikle ilgilendiren husus, Harezmşahlar tarihiyle ilgili olan kısımlardır. Naklettiği olayların bir çoğuna şahit olan veya doğrudan katılan, iki defa Moğolistan’da, keza Türkistan ve Uyğuristan’da bulunan Cüveynî, Moğolistan bozkırlarından Hazar Denizi’ne kadar uzanan geniş bölgenin siyasi haritasını çıkarmakta; Harezmşahının Deşt-i Kıpçak’da isyan eden Kıpçak asıllı vassalı Kadrhan’ı, Moğollarınsa Merkit-leri tedib etmek amacıyla çıktıkları sefer sırasında iki ordunun ilk karşılaşmasına da kısmen değinir ve savaşın yazın ilk günlerinde Deşt-i Kıpçak’ın kuzeybatı uçlarında, Ural eteklerinde vukû bulduğunu anlatır. Yazar ayrıca Kıpçaklarla Harezm arasındaki ilişkilerle ilgili bilgiler de verir. Pers tarih yazımcılığı XIV Yüzyıl başlarında ortaçağ doğusunun en meşhur tarih eseri “Cami et-Tavarih”in kaleme alınmasıyla zirvesini yaşamıştır. Reşiddüddin, eserin yazılmasında o dönemin bir çok bilim adamından yardım almış; 1300’lerde yazımına başlanan eser 1310-1311’de bitirilmiştir. Cami et-tavarih’in yazıl-

masında “genel dünya tarih denizine dökülen nehirlerden yalnız biri umumi dünya tarihi olmak zorundadır” felsefesinden hareketle Araplar, Persler ve Türklerin de aralarında yer aldığı tüm halkların tarihine yer verilmiştir. Reşidüddin, o zamanın birinci el kaynaklarını, yazılı ve şifahi bilgileri kullanmıştır ki, bunlar arasında Çinliler, Hintliler, Uygurlar ve Kıpçaklar tarafından yazılmış olanlar da vardır. Kıpçaklar tarafından yazılmış olan kitaplar bulunabilmiş olsaydı çok dikkat çekici bir şey olurdu, ama ne yazık ki bunları bilmiyoruz. Reşidüddin’in kullandığı bilinen kaynaklar arasında söz gelimi Kaşgarlı Mahmud’un, Cüveynî’nin eserleri ve Çingiz-han’ın resmi tarihi “Altan depter” de vardır. 1286’da Çin’den gelen ve Moğol rivayetlerini en iyi bilen Emîr Cheng Si-ang’dan da faydalanan Reşidüddin onun anlattıklarını not etmiş ve daha sonra kullanmıştır. Ayrıca Reşidüddin’in hizmet ettiği sarayda Gazan Han da bizzat çok faydalı bilgiler aktarmıştır.

Cami et-tavarih’in birinci cüzünün bizim için en değerli kısımları, Moğol ve Türk kabilelerinin sayısı ve tarihleriyle bizzat Çingiz-han’ın ve haleflerinin tarihini anlatan kısımlarıdır. Reşidüddin, Türk-Moğol halklarının tarihi, etnik bağları, sosyal hayatı, yaşam şekli, hukuku ve göçebe rivayetlerini anlattığı bölümde öylesine dakik ve doyurucu bilgiler vermektedir ki, Moğol ve Çin kaynakları da dahil olmak üzere diğer kaynaklardan hiçbirinde bu bilgileri bulamamaktayız.⁵⁶ Eserde Kıpçak ve Kanglıların tarihiyle ilgili bilgiler de yer almaktadır. Reşidüddin o zamanki geleneksel efsaneye ayak uydurarak, Kıpçakları, Kanglıları ve diğer Türk kabilelerini 24 Oğuz boyundan türemiş kabileler olarak göstermiştir. Onun anlattığına nazaran bizzat Kıpçak adı da bir efsaneye göre içi oyuk bir ağaçla bağlantılıdır. Bir başka efsanede de Kıpçaklarla ağaç arasında yine bir bağlantı vardır. Çünkü Kıpçak isimli efsanevi çocuk nehir geçilirken bir ağaç kovuğundadünyaya gelmiştir. Reşidüddin, Kıpçaklar konusunda efsane esaslı bilgiler verdikten başka, bu göçebe halkın sosyal gelişim seviyesinin belirlenmesinde en güvenilir bilgiler içeren Çin kaynaklarındaki kesin malumatı da eserine dercetmiştir. Reşidüddin’e göre Çingiz-han döneminde Kıpçakların başında Kuncak adlı bir bey ve onun Kumurbşı Kunci adında bir oğlu vardı. Ve bu ikisi (baba ile oğlu) Kıpçakların yönetici boyuna mensuptular.”⁵⁷

⁵⁶ Raşid ad-din. *Sbornik letopisey*. M.;L., 1952, T. 1, kn. 1, s. 24.

⁵⁷ Age., s. 90.

Son Harezmşahlar döneminin tarihi ve onların Türk kabilele-riyle olan ilişkileri konusunda verilen diplomatik yazışmalar ve diğer devlet arşiv kayıtları oldukça önemlidir. Bu resmi belgelerin toplanma işi “Kitab-ı inşa” denilen bir sekreteryaya tarafından yürütülüyordu. Bu belgelerin bazıları Barthold tarafından “Moğol İstilas Döneminde Türkistan” adlı eserin metinler bölümünde “İnşa” başlığı altında yayınlanmıştır.⁵⁸ Harezmşahların o dönemin hükümdarlarına yazdıkları mektuplarda, çeşitli bilgilerin yanı sıra, kuzeydeki huzursuz komşuları Kıpçaklar üzerine düzenlenen seferler ve keza Deşt-i Kıpçak’ın iç kısımlarında vukû bulan bazı olaylar hakkında da malumat mevcuttur. Örneğin Harezmşah Tekeş ibn İl-Arslan’ın divan-ı inşa başkanı olan

Muham-med ibn Müeyyed el-Bağdadi'nin "Kitab et-tevessül ile't-tarassul" adlı eserinde Kıpçak kabileleri ve hanlarıyla Harezmi şahları arasındaki ikili ilişkiler hakkında değerli bilgiler yer almaktadır.⁵⁹

⁵⁸ Bartold, *Turkestan...* Spb., 1898, Ç. I, s. 73-80. Bu belgeler, XII. Yüzyıldaki Horezm'in idari yapısı, hayat tarzı, tebaaların etnik yapısı hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bkz. Semyenov A. A. *K voprosu ob etničeskom i klassovom sostave severnix gorodov imperii xorezmşahov v XII v. n. e*//İzvestiya AN TadcSSR. Ser. Obşçest. 1952, no. 2.

⁵⁹ Bartold, *Turkestan*, Ç. 1, s. 23-47; Kumekov, *Arabskiye*, s. 22-31.

Kitabımızın kronolojik çerçevesi Moğol istilası dönemiyle sınırlı olduğu için, sözü edilen istila döneminde ve daha sonrasında Kıpçakların yaşantısının değişik veçhelerini aydınlatan tarihi kaynaklar bu bölümde ele alınmayacaktır.

Elinizdeki eserde bazı geç dönem Müslüman kaynaklarından yararlanılması, bunların içerdikleri bilgiler arasında Kıpçak kabilelerinin üretim şekli ve dini konusunda, Moğol istilasından sonra XIII. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak sekenesinin yapısındaki değişimleri yansıtan bir takım yeni verilerin olmasına bağlıdır. Bu eserlerin çoğunda tarihi-etnografya açısından Kıpçaklarla ilgili malumat vardır.

Bu tür yazarlar arasında XIII. Yüzyıl sonları ile XIV. Yüzyıl başlarında yaşayan en-Nüveyrî, el-Ömerî, İbni Haldun, İbni Bat-tuta gibi müellifler yer almaktadır.

Deşt-i Kıpçak'ın bu dönemini anlatan Arap tarih yazımcılığında iki akım göze çarpmaktadır. Yazarların bazıları Güney Rusya ve Kazakistan bozkırlarındaki göçebelerin yalnızca vahşiliğinden, kan dökücülüğünden ve acımasızlığından söz etmektedirler ki, el-Ömerî bunlardan biridir.⁶⁰ Bununla birlikte bazı Memluk sultanlarını ve özellikle Moğollarla savaşan kahraman Beybars'ı yetiştiren kabilelerin vatani olarak Deşt-i Kıpçak'tan övgüyle söz eden de yine kendisidir.⁶¹ Fakat onun Moğolların Kıpçaklar arasında eriyip gitmeleri konusunda aktardıkları bizim için daha önemlidir: "Geçmişte bu devlet Kıpçakların toprağıydı; ama Tatarlar onu ele geçirince, Kıpçakları kendilerine tebaa yaptılar. Fakat daha sonraları onlarla karışıp kaynaştılar ve ülke tabiaten üstün bir ırkın elinde kaldı. Böylece onlar (Tatarlar) birer Kıpçak olup çıktılar."⁶²

⁶⁰ Tiesenhausen V. G. *Sb. Materialov, otnasyaxsya k istorii Zolotoy Ordu* (bundan sonra SMİZO). Spb., 1884, T. 1, s. 232.

⁶¹ Age., s. 232; detay için bkz: Zakirov S. *Diplomatičeskiye otnoşeniya Zolotoy Ordu s Egiptom*. M., 1966, s. 36-37.

⁶² SMİZO, T. 1, s. 540.

Deşt-i Kıpçak sekenesinin hayat tarzı, etnografik özelliklerini anlatan ve bozkırların günlük hayatını, ekonomilerini, zanaatını, ticaretlerini, özellikle Hindistan, İran ve Afganistan pazarlarında yaptıkları at ticaretini tasvir eden İbni Battuta'nın tanıklığı daha bağımsızdır. İbni Battuta, Kıpçakların yaşadıkları bölgeler hakkında da bilgiler aktarmaktadır.⁶³

[63](#) Age., s. 279-287.

Yukarıda kısaca gözden geçirilen kaynakların tetkiki sırasında, Kıpçaklar hakkında XIII. Yüzyıl başlarına kadar bilgi içeren ve ilgilendiğimiz dönemin genel bir haritasını çıkaran ortaçağ şark kaynaklarının tarih ve coğrafya ile ilgili olan temel yapıtlar ele alınmıştır. Arap ve Fars yazarların naklettikleri bilgilerin büyük bir kısmı, Rus, Doğu Avrupa ve Kafkas-ötesi vakanüvisleri ile Akdeniz ve Batı Avrupalı misyoner ve seyyahların verdikleri bilgilerle örtüşmekte, birbirlerinin eksiklerini tamamlayıp, netleştirmektedirler.

XI-XIII. Yüzyıl Doğu Avrupa ve Ön Asya Kaynakları

Kıpçakların XI. Yüzyıl ortalarında Karadeniz civarı bozkırlarına ve Kuzey Kafkasya'ya gelmelerinden, Balkan Yarımadası'na kadar bu bölgeye saçılmalarından sonra Rus, Ermeni, Gürcü, Süryani, Macar ve Bizans kaynaklarında sık sık onlardan söz edilmektedir. Bir başka deyişle Kıpçaklarla temasa geçen tüm halkların yazılı kaynaklarında onlar hakkında pratik bilgiler yer almaktadır.

Kıpçak-Poloveslerin sosyo-ekonomik hayatlarını değişik veçheleriyle anlatan reel malzemelerin zenginliği açısından haklı olarak eski Rus vakayinamelerinin verdikleri bilgileri birinci sıraya koymak gerekir.^{[64](#)} Polovesler XI. Yüzyılın birinci yarımından itibaren Güney Rusya bozkırlarına muhkem şekilde yerleştikleri ve Moğol istilas boyunca yani yaklaşık 200 yıl zarfında Eski Rus Devleti'nin doğrudan komşuları oldukları için, bunda şaşılacak bir şey yok.

[64](#) *Polnoye sobraniye russkix letopisey*. M., 1962, T. 1, 2.

Kazakistan bozkırlarında yaşayan Kıpçakların doğu kolunu oluşturan Poloveslerin siyasi tarihinin kesin çizgilerle anlatılması konusunda Rus vakayinamelerinin fazla yardımcı olmadıklarını kaydetmek gerekir. Çünkü Rus vakanüvisler tabii olarak ilk ağızda ülkelerinin sınırlarında doğrudan vukû bulan olaylarla ilgileniyorlardı. Sırtını Don nehrine dayayarak “Vahşi kuşak”ta yaşayan göçebelerin uzak ve bilinmeyen toprakları, gözlerinin önünde gelişen çoğu trajik olaylara şahit olanların tabii olarak fazla ilgisini çekmiyordu. Rusya'da “Poloves bozkırı” kavramının doğuda Don nehri ile sert bir şekilde İdil ile sınırlandırılması tesadüfi değildir.

Bununla birlikte Rus vakayinamelerinin verdikleri bilgiler, Kıpçakların siyasi yapılarının aydınlatılması konusuyla alâkalı sosyoekonomik meselelerin tetkikinde yeri doldurulmayacak öneme sahiptir. Çünkü, daha önce de belirtildiği gibi, bu konuda Arap ve Fars tarih yazıncılığı yeterince mütevacizdir. Güney Rusya bozkırlarında yaşayan Poloveslerle Kazakistan bozkırlarında yaşayan Kıpçakların sosyal yapıları arasında önemli farklar olduğunu düşünmek için hiçbir sağlam mesnedimiz yoktur.

Ermenice yazılmış tarihi kaynaklar arasında ilk sıraya, XII. Yüzyıl yazarlarından Urfalı Mateos'un vakayinamesini koymak gerekir. Mateos, bu eserinde, Mervezi'nin de

bahsettiği XI. Yüzyıl büyük halk göçlerinden söz etmektedir.⁶⁵ Moğolların Kafkas-öte-sini fetihlerini anlatan diğer Ermeni tarihçilerinin bazı eserlerinde ise Kıpçakların Kuzey Kafkasya bozkırlarında Moğollarla girdikleri savaşların ilk yılları hakkında bir takım bilgiler elde edilebilir.⁶⁶

⁶⁵ Chronique de Matthien d'Edesse, trad. Par M. A. Dulaurier, Paris, 1858.

⁶⁶ Armiyanskiye istočniki o mongolax. M., 1962. İstoriya Kirakos Ganzaketsi. Baku, 1946; İstoriya mongolov po armiyanskim istoç-nıkam. Spb, 1873. vıp. I, 1874, vıp. 2.

Gürcü kaynaklarında Kıpçaklarla ilgili bilgiler, XI. Yüzyılın ikinci yarısına aittir ki, bunlar, onların Ön Kafkasya vadilerine gerçek göçlerini yansıtan bilgilerdir. Leontiy Mroveli'nin "Gürcü kralları tarihi - ilk atalar ve akrabalar" adlı eserinde Kafkas Bulgarlarına işaretlerle "Buntürk" denilen halkla birlikte Kıpçaklardan da söz edilmektedir. Kıpçakların Kuzey Kafkasya tarih sahnesine fiili çıkışları ile ilgili ilk kayıt, "Kral Vahtang Gorgasal" adlı eserinde Kıpçaklardan söz eden ve XI. Yüzyılda yaşayan Gürcü yazar Cuanşir'e aittir. Fakat Kıpçaklarla ilgili asıl bilgi 45 bin seçme savaşçı Kıpçak'ın aileleriyle birlikte Kurucu David hassa birliğini oluşturarak Gürcistan'a kalıcı olarak muhaceret ettikleri 1118-1120 yıllarına aittir. Bu Kıpçak kabilelerine daha sonra yeni muhaceretlerle başkaları da katılmıştır. Örneğin tarihçilerin anlattığına göre II. Görgi'nin hakimiyet döneminde (1156-1184) yeni bir göç dalgası daha gelmiştir. Kraliçe Tamar (1184-1211) zamanında Gürcistan'da "Yeni Kıpçaklar" teriminin bulunduğu bilinmektedir ki, bu da Kıpçakların ve Gürcülerin uzun bir süre ilişki içinde bulunduklarını göstermektedir. Kıpçakların ekonomik yapısıyla ilgili oldukça sağlıklı bilgiler bulunmaktadır. Gürcü yazarlar Kıpçakların ev tipleri ve askeri yapılarından bahsettikten başka, patriar-kal-akraba ilişkileri de muhafaza ettiklerini kaydetmektedirler.

Aralarında Kıpçakların da yer aldığı Türk dilli halkların tarihleri konusunda üzerinde durulmayı hak eden bir diğer eser ise, Süryani tarihçilerin en büyüklerinden sayılan Suriyeli Mikael'dir. XII. Yüzyılda yaşayan bu tarihçinin eserinin bir bölümü Türklerin ülkeleri, meşgaleleri, hayat tarzları ve göreneklerine hasredilmiştir. Her ne kadar Mikael'in bu vakayinamesinde özellikle Selçuklu Türkleri üzerinde durulursa da, göçebe kabilelerin - ki bunlar arasında Kıpçaklar da vardır, - Merkezî Asya'dan Orta Asya ve Yakın Doğu'ya muhaceretleriyle ilgili bilgiler bizim için özel önemi haizdir. Türklerin inançları ve totemleri (bozkurt) ile ilgili hikayeler, Kıpçakların düşmanın saldırısı sırasında göçebe kampının çevresini arabalarla çevirme şeklindeki savaş gelenekleri hakkındaki bilgiler oldukça enteresandır.⁶⁷ Süryani kaynakları arasında Bar Hebraeus'un (Arapça adı: Ebu'l Farac Gregorius ibn al-İbri al-Malati) tarihi de sayılmalıdır. Bu eserde de XI. Yüzyıldaki kabile göçleri hakkında malumat vardır.⁶⁸

⁶⁷ Guseynov R. A. "Xronika" Mixaila Siritsta // Ps., 1960. Vıp. 5 (68).

⁶⁸ Bar Hebraeus. Syriac Chronicle. Ed. and trans. Sir E. A. Lallis Bud-ge, Oxford, 1932.

Macar ve Bizans kaynaklarındaki bilgiler ancak bazı hallerde Rus vakayinamelerinin mütemmimi durumundadır ve bunları XII. Yüzyılda yazılan kaynaklar arasına almak gerekir. Bunların en dikkat çekici olanı, Bizanslı prenses Anna Komnena tarafından yazılan Aleksiad isimli eserdir.⁶⁹ Anna Komnena'nın Bizans'ın kuzeyli komşuları hakkında verdiği bilgiler şematik olsa dahi emsalsizdir. Onun bahsettiği göçebeler arasında Uzlar, Blakhos (Ulah)lar ve özellikle Peçenekler vardır. Polovesler hakkında da bilgilere rastlanmaktadır. Özellikle Poloveslerle Peçenekler arasındaki ilişkiler, Poloves ordusunun savaş taktikleri hakkındaki bilgiler oldukça değerlidir. Anna'nın kitabının üçüncü bölümünde göçebe halkların Uzak Doğu'dan başlayan göç dalgalarının büyük halkalarına işaret edilmektedir. Kıpçakların Merkezî Asya'da bulundukları dönemle ilgili daha erken tarihlerine göz atarken Çin ve eski Türk kaynaklarının sunduğu bilgilerden yardım almak zorundayız.

⁶⁹ Komnina A. Aleksia. M., 1965.

Kıpçak adının zikredildiği en eski dönem belgesi olarak, Merkezî Moğolistan'da Selenge nehrinin güneyinde 1909'da Ramstedt tarafından ortaya çıkarılan kaya kitabelerini buluyoruz.⁷⁰ Bu kaya kitabeye bilim dünyasında "Selenge kaya kitabesi" denilmektedir. Kaya üzerine kazınan metin, Moğolistan bozkırlarında Uygur Hakanlığı'nın (744-840) kurucularından Bilge-kağan'ın mezar kompleksinin bir parçasıdır. Stelanın kuzey cephesinin dördüncü satırında şöyle deniliyor: "Türkler-Kıpçaklar üzerimizde elli yıl hakimiyet kurdukları zaman."⁷¹ N. Ya. Biçurin, V. P. Vasil'yev, N. V. Kyuner ve Liu Mau-tsai'nin çevirileri sayesinde ulaştığımız Çin kaynakları, bize, Merkezî Asya bozkırlarında yaşayan Türk-Moğol halklarının etnik ve siyasi tarihleri konusunda tamamlayıcı ve teyit edici malzemeler sunmaktadır. XII-XIII. Yüzyıl Kıpçaklarının tarihine gelince, onların antropolojik tipleri konusunda Çin kaynaklarında bazı önemli bilgiler bulunmaktadır. Örneğin "Gan-mu"da Kıpçakların dış görünüşleriyle ilgili bilgiler yer almaktadır.⁷² Çin hanedan tarihi Yüan-shi, Türk dilli Kıpçak ve Kanglı göçebe halkların XII. Yüzyıl boyunca ve XIII. Yüzyıl başlarında Merkezî Asya ve Uzak Doğu ülkeleriyle siyasi ve bölgesel ilişkiler kurduklarından, bu kabilelerin devletlerinin bulunduğu, XIII. Yüzyılın ikinci yarısında genel olarak Deşt-i Kıpçak'ın doğu uçlarına ve Merkezî Moğolistan'a yaptıkları muhaceretlerden söz etmektedir. Bu kaynaktan Müslüman kaynaklarından farklı olarak Kıpçak ve Kanglılarda tahtın babadan oğla miras yoluyla geçtiğine işaret eden bilgiler bulunmaktadır.⁷³ Batı Avrupalı seyyah- diplomat Plano Carpini ve Wilhelm Rubruk'un verdikleri malumatla, Macar rahip Julien ve Yahudi tacir Rabbi Petahya'nın notları bizim için çok önemli bilgilerdir. Bunlardan ilk ikisi XIII. Yüzyıl ortalarında Moğolların başkenti Kara Ko-rum'a bir seyahat yapmışlardır.

⁷⁰ Ramstedt G. *Kak bil nayden Selenginskiy kamen* // Trudi TSOROO, 1912, 15. vıp. I.

⁷¹ Malov S. Y. *Pamyatniki drevnetyurksoy pismonnosti Mongolii i Kirgi-zii*. M., 1959, s. 30, 34, 38.

⁷² Bretschneider E. *Mediaeval Researches from Eastern // Asiatic Sour-ces*. London, 1888. V 1-2.

⁷³ Kadırbayev A. Ş. *Tyurki (Kıpçaki, Kanglı, Karluki) v Kitaye pri di-nastii Yuan*. L., 1984.

İtalyan rahip Carpini 1246'da, Fransız rahip Rubruk ise 1253'de yolculukları sırasında Deşt-i Kıpçak'ı batıdan doğuya kat etmiş, sonra da aynı şekilde geri dönmüşlerdir. Bu iki rahip, doğrudan gözlemci olarak bize Deşt-i Kıpçak sakinlerinin etnografik hayatlarının değişik yönlerini tasvir eden emsalsiz bilgiler, özellikle de Kıpçakların defin gelenekleri, görenekleri, inançları, yiyecekleri, ev eşyaları, evleri, silahları ve diğer yönleriyle ilgili bilgilerimizi tamamlayan malumat bırakmışlardır. Rabbi Petahya ise özellikle Kıpçakların oklarının hedeflerini şaşmaması karşısındaki şaşkınlığını dile getirmekte; bilhassa bir kâsede kanları karıştırarak içmek suretiyle yapılan kardeşlik merasimini anlatmakta ve hem Kıpçaklarda hem de bozkır halklarında nebati yiyecek olarak mısır tüketildiğini belirtmektedir.⁷⁴

⁷⁴ Puteşestviye vvostoçnyya stranı Plano Karpini i Vilgelmo Rubruka. M., 1957; Anneksiy S. A. İzvestiya vengerskix missionerov XIII-XIV. V. O tatarax i Vostoçnoy Yevrope// İstor. Arxiv M.; L., 1940. T. 3; Margolin P. Tri yevropeyskix puteşestvennika XI-XII. Vv. Spb.,1881, C. 3-5.

Ele aldığımız konuyla ilgili olarak tarihi kaynakların temel durumu budur. Görüldüğü gibi Kıpçaklar konusunda kullanacağımız eserlerin sayısı ve kesin bilgiler o kadar da fazla değil. Bu eserlerde bulduğumuz bölük pörçük bilgiler, çok nadir rastlanan fragmanlar, Kıpçakların farklı bölgelerde ve farklı zamanlardaki hayatlarını anlatmaktadır. Bu durumda yapmamız gereken ilk şey, bu kaynakları birbiriyle karşılaştırarak inceledikten başka, elde edilen arkeolojik, antropolojik ve etnografik malzemeleri ilave bilgi olarak kullanıp konuyu toparlamaya çalışmak olmalıdır.

Kıpçakların Erken Etnik Tarihiyle İlgili Birkaç Mülahaza

Kıpçakların etno-politik tarihiyle ilgili pek çok problem arasında en müşkül olanı, onların etnik kökeni meselesidir. Çok erken bir dönemden itibaren Kıpçakların etnogeneze meselesinin tetkiki, tabii olarak Rus ve Sovyet bilim adamlarıyla Avrupalı tarihçilerin dikkatini celp etmiştir.

XVIII-XIX. Yüzyıllardan itibaren aralarında V. V. Tatişçev, N. M. Karamzin ve başkalarının da bulunduğu Rus araştırmacıların çoğu, Kıpçakları Türk dilli bir halk olarak kabul etmişlerdir. N. A. Aristov, V. V. Barthold ve V. F. Minorsky'nin çalışmaları sayesinde XIX. Yüzyıl sonlarıyla XX. Yüzyıl başlarında bu görüş daha da güçlenmiştir ve elinizdeki eserin yazarı da dahil olmak üzere bu konuda hiç kimsenin herhangi bir şüphesi yoktur. Ancak, daha tam olarak çözülmemiş bu meseleyi tetkik ederken, her ne kadar ders kitaplarının konusu olmuşsa da, bu teoriyi tahkik etmeye dönmekte fayda vardır.

Kaynak teşkil edecek gerçek bir malzeme, tarihi, dilbilimsel ve arkeolojik-etnografik grup olmak üzere üç bölüme ayrılabilir ki, bunlar arasında tarihi ve dilbilimsel olanlar daha fazla işlenmiştir.

Literatürde *Kıpçak* etnik adının en erken ne zaman ortaya çıktığı sorusu henüz cevaplandırılmamış olarak durmaktadır. A. N. Bernştam, Çin vakanüvisi Sih-ma Ch'ien'in (M. Ö. II. Yüzyıl) eserine ilk dikkat çeken kişidir. Onun "Tarih Notları" ismini taşıyan eserinde Hun yabgusu Mo-de'nin kuzeyde Kırgızlardan başka Ting-lingler ve Hsing-li halkı Yüi-she (Kui-she)lere karşı düzenlediği fetih hareketlerinden söz edilmektedir.⁷⁵ Bernştam'a göre Yüi-she (Kui-she) etnonimi eski Çince'deki bu hiyeroglifler Kıpçak şeklinde telaffuz edilmelidir ve dolayısıyla Kıpçak etnik adının eski söyleniş şeklidir.⁷⁶ Bu görüş birçok araştırmacı tarafından paylaşılmaktadır.⁷⁷ Daha önce belirtildiği gibi, Kui-she etnonimiyle Kuçuk kabilesinin kastedildiği görüşünü savunan N. A. Aristov'un görüşü ise başkaca.⁷⁸ Yu. A. Zuyev de aynı görüştedir.⁷⁹ S. G. Klyashtorny ise, "Sih-ma Ch'ien'in eserinde geçen Kui-she kabilesini Kıpçak olarak görme denemesi, fonetik açıdan doğru değildir" demektedir.

⁷⁵ Biçurin N. Ya. *Sobraniye svedeniye*, s. 50.

⁷⁶ Bernştam, *Drevneyşiyе tyurkskiye elementı v etnogeneze Sredney Azii*// SE. 1947. No. 6-7, s. 154.

⁷⁷ Kumekov, *Gosudarstvo kimakov*, s. 10; Şaniyazov K. Ş. *K etniçeskoy istorii uzbekskogo naroda*. Taşkent, 1974, s. 32; Savinov D. G. *Naro-dı Yujnoy Sibiri v drevnetyurkskuyu epoxu*. L., 1984, s. 17 vs.

⁷⁸ Aristov N. A. *Zametki ob etniçeskom sostave tyurksix plemen i narod-nostey i svedeniya ob ix çislennosti*// Jivaya starina. 1896, T. 3-4, s.322.

⁷⁹ Zuyev Yu. A. *Drevnetyurkskiye genealogiçeskiye predaniya kak istoç-nik po ranney istorii tyurkov*. Alma-Ata, 1967.

Daha önce belirttiğimiz gibi, günümüze kadar olan tarih ya-zımcılığında kullanıldığı haliyle "Kıpçak" sözcüğünün bu şekli VIII. Yüzyılda mevcuttu. Örneğin "Selenge kayası" kitabesinde bu etnonim geçmektedir.⁸⁰ Kayıtlara göre Türklerin ülkesinde ve belli bir dönem onların hakimiyetinde yaşayan Toguz-guzlar (Uy-gurlar)da hakim kabile grupları Türkler ve Kıpçaklardı.

⁸⁰ Klyashtorny S. G. *Kıpçaki v runiçeskix namyatnikax*. L., 1986, s.162.

Bu kitabenin (yani Kıpçakların adının geçtiği satırın) ortaya çıkarıldığı tarihten itibaren, iki görüş ileri sürülmüştür. Barthold, P. Pelliot ve Minorsky, çalışmalarında şu veya bu şekilde Kıpçak problematiği üzerinde durmakla birlikte, Moğolistan bozkırlarıyla ilgili bilgilerden hiç söz etmezken, Sovyet araştırmacıları Ramstedt'in teklifini hiç üstelemeden kabul ettiler. Ramstedt'in ileri sürdüğü görüşün doğruluğunu açıklığa kavuşturmak için uzun yıllarını veren Klyashtorny, belli bir süre tereddütler geçirdikten sonra, "ilk sözcüğün *türk* olarak okunmasının tartışmasız doğru, satırların bir kısmı

erozyon sebebiyle silinmesine rağmen, işaretlerin izleri takip edilerek [(qu) bcaq)] ın rekonstrüksiyonunun da tamamıyla doğru olduğu” sonucuna ulaşmıştır.⁸¹

⁸¹ Klyashtorny, *Kıpçaki*, s. 154.

Kitabenin “Türk-Kıpçaklar hüküm sürdüler.. “ kelimelerinin yer aldığı kontekstine dönersek, burada iki etnik adın sinonim olarak geçtiği sonucuna varılabilir. Çok iyi bilinmektedir ki, Merkezî Asya’nın erken ortaçağ tarihinde, Moğolistan bozkırlarında I. ve II. Türk Hakanlığı adında güçlü devletler kuran Türk halkı, esasen bilinmeyen Kıpçaklar ve eski Türklerin yönetici hanedanı boyuydu. Meselenin bu şekilde çözümünün sathî olduğu görülmektedir. Kıpçaklar, eski Türklerdi (bu terimin siyasi bir hüviyet değil, etnik tanımlama içerdiği dönem göz önünde tutulmaktadır) ve Kıpçakların kökeninin halli konusu bizzat Türklerin (Tu-küelerin) etnogenezinin açıklığa kavuşturulmasına bağlıdır.

Ramstedt’in sözcükleri birbirinden ayırarak “Türkler-Kıpçaklar” şeklinde okunması gerektiği yönündeki teklifi, gramer açısından doğru olabilir, ama kabul görmemiştir. Klyashtorny şöyle der: “Kitabeler, iki etnonimin tek kelime olarak yazılması halinde bunun iki ayrı kelimeye ayrılmasını veya özdeşleştirilmesini teklif etmezler. Her bir etnik ad, semantik yönden (yani anlam muhtevası açısından) kesin bir şekilde belirlendiğinden, daha geniş bir anlam ifade etmez. Dolayısıyla runik metinlerde fasılasız yazılan etnonimlerin müstakil isimler olarak “Türkler ve Kıpçaklar” şeklinde okunmasını sıradan bir okuma olarak kabul etmek gerektiği görüşündeyim.”⁸²

⁸² Age., s. 153.

Kitabe metninde Türklerin ve Kıpçakların birlikte zikredilmesi, onların, Merkezî Moğolistan’da 744’de kendi halkı üzerinde 50 yıl hakimiyet kurduklarını belirten Eetmiş Bilge-kağan’ın yönetimindeki Uygurları fethetmelerinden sonra oluşan siyasi ve askeri bir ittifak olduğunu göstermektedir. Anlaşılan Kıpçaklar VII. Yüzyıl sonlarında dahi güçlü bir birlik oluşturmuşlardı ki, henüz devletçilik geleneğini ve güçlü bir halk olduğu bilincini muhafaza eden II. Türk Hakanlığı yöneticileri onlarla ittifak kurmayı kendileri için zül saymamışlardı. Bununla birlikte o dönemin kaynaklarında *Kıpçak* adında bir halkın varlığıyla ilgili en ufak bir bilgi bulma denemesi dahi mümkün değildir. Merkezî Asya’nın doğu kesiminde Kıpçakların yakın geçmişiyle ilgili bilgiye rastlayabileceğimiz ortaçağ dönemini aydınlığa kavuşturan herhangi bir kurgu yapılamaz.

S. G. Klyashtorny, “VIII-IX. Yüzyıldan önce Kıpçaklarla ilgili herhangi bir kaydın bulunmaması bir muammadır ve bizi, böyle bir bilginin bildiğimiz kaynaklarda şifreli bir şekilde yer aldığını var saymaya zorlamaktadır” demek ve muammayı çözmeye çalışırken oldukça akıllı ve aynı zamanda konuyu tüm boyutlarıyla çözmeyi amaçlayan bir teklifte bulunmaktadır. Klyashtorny’nin demek istediği şey özet olarak aşağıdadır:

İki halkın - Türklerin ve Kıpçakların oluşturdukları güçlü federasyon, gerek eski Türk kitabelerinde ve gerekse Çin kitabelerinde yazılı gelenekte yerini almak zorundaydı ve gerçekten de bu federasyon 726’da dikilen Tonyukuk kitabesinde Türkler ve Sirlar adıyla geçmiştir. 735’de dikilen Bilge-kağan kitabesinde altı Sir kabilesi Türklerden hemen sonra,

ama Oğuzlardan önce zikredilmektedir ki, Sirlerin kabileler skalasındaki yüksek bir orun edildiği anlaşılmaktadır. Klyashtorny, Türk Hakanlığı'ndaki hakim kabilelerin oluşturduğu federasyonla ilgili olarak da runik kitabe-lerdeki bilgileri karşılaştırarak şu sonuca varıyor: "Türk kitabelerinin "Türkler ve Sirler" dediği hakim kabileler grubu, Uygur (Oğuz)ların Şine Usu (Selenge kayası) kitabesinde "Türkler ve Kıpçaklar" olarak geçmektedir." Bir şekilde Türklerle iktidara ortak olan aynı kabile federasyonunun tanımlanması yapılırken Türk kitabesinde Sir, Uygur kitabesinde ise Kıpçak etnonimi kullanılmaktadır. Bir başka deyişle bu iki etnonim özdeştir..⁸³

⁸³ Aynı yerde.

Peki, acaba Sir kabilesi Çin kaynaklarında nasıl geçiyordu? Görüldüğü kadarıyla Çin çeviri-yazımında "Se" olarak geçen sözcük Türk kitabesindeki "Sir"e tekabül etmektedir ve keza Çin kaynaklarında geçen Seyanto da Tonkuyuk kitabesindeki Sir'den başkası değildir.⁸⁴ İşte Kıpçakların izleri böylece ortaya çıkmıştır ve VIII. Yüzyıldan daha öncesinde onlar şifreli bir şekilde *Seyan-to* adı altında zikredilmişlerdir. Demek ki, Kıpçakların etno-tarih-lerinin daha erken safhalarını Seyantoların tarih akışı içinde tekrar aramak gerekiyor.

⁸⁴ Age., s. 195.

Seyantolar, I. Binyılın ortalarında Merkezî Asya'nın doğu kesimlerinde yaşayan Türk dilli göçebe kabilelerden yani Türkler ve Telelerden, ama özellikle Telelerden oluşan büyük federasyonlardan birine mensuptular. "T'ang-shu"da "Teleler arasında en güçlüsü bunlardı"⁸⁵ denilmekte, bir başka yerde ise Seyantoların "Te-lelerin özel bir grubu"⁸⁶ olduğu zikredilmektedir. Değişik etnikleri bünyesinde barındıran Tele kabileleri federasyonu, "Doğuda Büyük Kingan'dan batıda Hazar Denizi'ne kadar" uzanan Avrasya bozkırlarının büyük bir kısmını işgal ediyordu.⁸⁷ Tele kabilelerinin tarihî kaderi eski Türklerin [Göktürkler] kaderiyle sıkı sıkıya bağlıydı. Türk ve Tele devletinin oluşumu Merkezî ve Orta Asya'da yeni radikal etnik yapılanmaları da beraberinde getirdi. VI-VIII. Yüzyıllar boyunca münavebeli zaferler ve hezimetler, Hunla-rın yani Tele kabilelerinin - çünkü yazılı kaynaklarda "Telelerin ataları Hunların torunlarıydı"⁸⁸ denilmektedir ve gerçekten de Te-lelerin dilleri Hunların diline oldukça yakındı,⁸⁹ - bünyesinde hiç bulunmamış olan boy-kabile birliklerini ciddi şekilde etkiledi. Miladî I. Binyıl ortalarında pek çok Tele ve Türk kabile grubu, kendilerini Türk ve Tele hakanlıklarının etno-politik ilişkileri arasında buldular ve aksine diğerleri ana yurtlarından yeni siyasi güçler tarafından itilmişlerdi. Bu durum, bazı kabilelerin belli ölçüde etnik transformasyon geçirmelerine ve bölgesel göçlere sebep oldu ki, Seyanto kabilesi de aynı kaderi paylaşacaktı.

⁸⁵ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, 1/339.

⁸⁶ Kyuner, *Kitayskiye izvestiye o narodax Juynoy Sibiri*, s. 41.

⁸⁷ Potapov A. P. *Etničeskiy sostav i proisxojdēniye altaytsiev*. L., 1969, s. 151.

⁸⁸ Kyuner, *Kitayskiye izvestiye*, s. 36.

⁸⁹ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, 1/214.

Tele-Seyanto kabile grubunu - Çin kaynaklarına göre “Se ve Yanto” - oluşturan iki kabile hakkındaki en eski bilgi, Seyantoların Doğu Ordos bozkırlarına yerleşen Hun kabileleri arasında zikredildiği IV. Yüzyıla aittir. O dönemde Seyantoların başında Halatou adında bir yabgu vardı ve halkı 35 bin çadırdan oluşuyordu. “Seyantolar onların torunlarıdır. Sie kabileleriyle kaynaşmışlardır ve Sieyanto adı da buradan çıkmıştır.”⁹⁰T’ang-şu’da açık bir şekilde “Seyanto, Se ve Yanto adlı iki boydan oluşmuştur” denilmektedir. Yeni federasyonun yönetimi, Yantoların İlitu (İlteber) denilen yöneticisini ortadan kaldıran Se boyunun elindeydi.⁹¹“Kuşaktan kuşağa güçlü kabilelerdi.”⁹²“Görenekleri genel olarak (Seyontoların tarihi kaderlerini bağladıkları) Türkü-elerinkiyle aynı idi.”⁹³

⁹⁰ Kyuner, *Kitayskiye izvestiya*, s. 41.

⁹¹ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, 1/339.

⁹² Klyashorny, sözü edilen makalesinde Seyanto boyunun başındaki yöneticinin adının çözümünün S. Ya. Yahontov tarafından yapıldığını belirtmektedir. Bkz. *Kıpçaki*, s. 163.

⁹³ Kyuner, *Kitayskiye izvestiya*, s. 41.

Eski Türklerin tarih sahnesine bariz şekilde birinci çıkışları VI. Yüzyılın ortalarında Juan-juanları mağlup edip I. Türk Ha-kanlığı’nı kurdukları dönemde gerçekleşmiştir. Tele boy-kabile federasyonu da Juan-juanlara karşı sefere çıktıkları sırada Türkler tarafından mağlup edildikten sonra vassallık statüsüyle onlara katılmıştı ve itaat altına alınan kabileler arasında Seyantolar da vardı. Seyantolar, Türk Hakanlığı bünyesinde bariz ağırlığı olan bir kabile grubuydu. Kitabelerde belirtildiği üzere Türkler “onların gücüyle kuzey sahralarında boy gösteriyorlardı.”⁹⁴

⁹⁴ Biçurin, *Sobraniye Svedeniy*, 1/339.

Kaynaklarda belirtildiğine göre, VI. Yüzyıl ortalarında Seyan-tolar Merkezî Asya’nın doğu kesiminde iki yerde iki değişik toplulukla yakın ama seviyeli ilişkiler içinde oldular ve bunun sonucunda o dönemde tek bir etnosun alt boy ve kabilelere bölünmesi olayının tipik değişimini yaşadılar. Seyantoların nüfusça daha az olan kısmı komşu Tele kabilelerinin sıkıştırmasına maruz kaldıkları Hangay’da yaşıyor,⁹⁵diğer daha güçlü grup ise göçebe kabileler halinde Tanrı Dağları’nın doğu kesimleriyle Altayların güneybatı etekleri arasında saçılmış bulunuyorlardı. Bunlar ilk başlarda I. Türk Hakanlığı hanlarına bağlıydılar ve hakanlığın çöküşünden sonra Batı Türk hanlarının idaresine girdiler. T’ang-şu’da belirtildiğine göre “Seyantoların beyi İşibo (İşbay) Yan-mo dağları civarını mekan tutmuştu.”⁹⁶yani otağı burada bulunuyordu; ama “batıda Altay dağlarında göçebe halde yaşayan halkı,” kaynaklarda hakkında “.. cesurdu.. T’ie-leleri birleştirdi.. daha sonra tüm batı bölgesini hakimiyet altına aldı”⁹⁷denilen Batı Türk Hakanlığı hanlarından Şehu-han’ın hizmetindeydi.

⁹⁵ Hirth F *Nachworte*. //ATIM. 1899, 2, s. 134.

⁹⁶ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, s. 339.

[97](#) Age., s. 283.

Şehu-han'a bağlı oldukları için burada sözü edilen kabilelerin Seyantolar olduğu muhakkak. İşibo'nun soyundan gelen ve Al-tayların batı kesimlerinde sürülerini otlatarak göçebe halde yaşayan Seyantoların Tele grubuna mensup bazı kabilelerin saçıldıkları bölgelerden olan Kazakistan bozkırlarına geçmiş olmaları gerekir. İşte bu kabileler arasında Seyanto (Kıpçak)lar da vardı. Ancak, burada sözü edilen ve Seyantoların batıya yönelişlerinde vektör vazifesi gören Altay dağları, kanaatimize göre, pek çok araştırmacının zannettiği gibi Moğolistan Altayları değil, SSCB'de sınırları içinde kalan Altay dağlarıdır. Çünkü T'ang-şu'da Altay dağları Yan-mo dağıyla özdeşleştirilmektedir ki, bu toponim birçoklarının düşündüğü gibi ancak Doğu Kazakistan'a, İrtiş'in yukarı akımlarına bağlanabilir.

Bu terim, VIII. Yüzyılda yaşayan Çinli tarihçi Du Yü'ün "Tung-tien" metninde de geçmektedir. Her ne kadar eser derleme ise de, bu belgeyi inceleyen Yu.A. Zuyev tarafından kaynak olarak kabul edilmektedir.^{[98](#)}Sözü edilen metin, muhtemelen daha önce Güney Sibirya'da yaşayan bazı eski halkların topraklarına götüren rehber durumundadır. Metinde Boma, Guy, Keşidan ve Yan-mo isimleri geçmektedir. Zuyev'e göre rehberde koordinatlar müphem bir şekilde gösterilmiştir, ama muhteva itibarıyla bir benzeri yoktur. Metinde geçen kabile adları, rehberin hazırlandığı sırada, VII. Yüzyıl ortalarından çok daha sonraları biliniyordu.

[98](#) Zuyev Yu. A. İz drevnetyurkskoy etnonimiki po kitayskim istoçni-kam (boma, guy, yanmi)/Voprosı istorii Kazaxstana i Vostoçnogo Turkeстана. Alma-Ata, 1962, t. 15, s. 104.

"Rehber"ın metnine göre Boma (Benekli atlar) ülkesinden sonra "güneye doğru otuz gün gidildiğinde Tutsişi (Türgeş)lerin topraklarına varılır; (aynı yönde) bir otuz gün daha gidildiğinde Yan-mo'ya ulaşılır... Bu ülkelerde çam ve akağaç çoktur. Her yıl belli miktarda samur, su samuru (zerdeva ?), sincap ve kakım toplar-lar."^{[99](#)}Yan-mo'ya giden yol rehberde açık bir şekilde gösterilmemiş olduğundan, Zuyev de bu dağın tam olarak nerede bulunduğunu tespit etme denemesinden vazgeçmiştir.^{[100](#)}Ancak, kanaatimizce, Yan-mo'nun flora ve faunası hakkında verilen bilgiden onun Benekli atların (Boma) güneyinde olduğu anlaşılıyor. Zaten Zuyev'in de onun Batı Baykal bölgesinde olduğunu farzetmesi, sözü edilen bölgenin büyük ihtimalle Doğu Kazakistan Altaylarına çok benzeyen bol meralı, ormanlık güney bölgesinden bahsedildiğini düşünmemize imkan tanımaktadır. T'ang-şu'daki Yan-mo'yu Altay dağlarıyla karşılaştıran bilgi de bizim düşüncemizi teyit etmektedir. Belki de Altay bölgesine verilen Yan-mo adı burada yaşayan Yanmo halkının isminden gelmiştir (etnonim>toponim).

[99](#) Aynı yerde.

[100](#) Age., s. 105-106.

L. Hambis, Yanmo etnonimini daha sonraki meşhur Yemek (yem-mek>Yemek) kabile adına yakın bulmaktadır.^{[101](#)} Bu özdeşleştirme, yine aynı kaynakta o bölgeyle ve tam olarak

İrtiş vadisiyle bağlantılı olarak geçen Yuymo toponimini ele alan Zuyev tarafından daha detaylı olarak işlenmiştir.¹⁰²Metindeki Zuyev'in Yemek olarak düşündüğü Yuymo toponimi,¹⁰³ “gu” hiyeroglifi -”dağlık vadi” ile gösterilmiştir ki, burasının Yemeklerin dağlık vadisi olarak görülmesi de bundandır. Sözü edilen “dağlık vadi” İrtiş havzasında, tam olarak ise nehrin yukarı akımının T’ang-shu’da Yan-mo (Yemek) dağı denilen Altay sıradağlarının güneybatı etekleri içinden akıp gittiği kısmında bulunuyordu. Yemek oroniminin bu bölgede kaynaklarda geçen Yemek kabilelerinin saçılmış olmasından geldiğini düşünmek mantıklıdır. Zaten Yan-mo oronimi ve bu adla anılan halk da VII. Yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır. Nitekim Kaşgarlı Mahmud da dört yüz yıl sonra Yemekleri bu bölgede yaşayan ve her ne kadar Kıpçaklar “ayrı bir grup salsalar da”¹⁰⁴onların bünyesinde yer alan bir Türk kabilesi olarak göstermektedir. Daha sonraları, XII. Yüzyılda, Yemeklere Batı Kazakistan’da rastlıyoruz. Örneğin Hacıp Hemedani, Sak-sın şehrinin Kıpçak ve Yemeklerin birlikte düzenledikleri aralıksız hücumlardan zarar gördüğünü kaydetmektedir.¹⁰⁵Yemekler Güney Rusya bozkırlarında da Poloves (Kıpçak) kabileleri arasında görülmektedir.¹⁰⁶

¹⁰¹ Hambis L. Kastimet Gustim// İ. A. 1958, no 3, s. 320.

¹⁰² Zuyev, age., s. 120-121.

¹⁰³ Zuyev, age., s. 120.

¹⁰⁴ Divan-ı Lügat-it Türk, T. 3. Taşkent, 1963, s. 29.

¹⁰⁵ Agacanov S. G. *Oçerki istorii oguzov i Türkmen Sredney Azii IX-XI-II vv.* Aşxabad, 1969, s. 162.

¹⁰⁶ PSRL, T. 1, s. 389.

Gördüğümüz gibi, kaynaklar, Moğol istilasına kadar geçen altı yüz yıldan daha uzun bir süre boyunca Yemek ve Kıpçakların birbirinden ayrılmadıklarına işaret etmektedir. Bu ilişki henüz VI. Yüzyılda Altay bölgesinde tesis edilmişti. Yemekler veya “Tung-tien”de sözü edilen Yanmolar, gütme hayvancılıkla uğraşmıyor, aksine Altayların dağlık vadisinin tabiatına ayak uydurarak vahşi hayvanları avlamak suretiyle geçimlerini sağlıyorlardı. Yine aynı kaynaklara göre Seyantolar da Altay dağları civarında güneyden batıya doğru saçılarak göçebe halde yaşıyorlardı. Onlar Tele kabile grubunun saçıldığı toprakların geniş batı kesimini işgal ettiklerine göre, Telelerin üretim tarzının Seyantolar için de geçerli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. “Batı bölgelerinde yaşayan pek çok (kabile) hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Çok sığır ve koyunları vardı. Atları da az değildi.”¹⁰⁷Çin kaynaklarında Se-yanto tarihiyle ilgili bazı olayların anlatıldığı diğer yerlerde de, onların geçimlerini hayvancılıkla sağladıkları ve sürüleri arasında atların oranının yüksek olduğu belirtilmektedir. Seyantoların evlenirken kız tarafına başlık olarak verdikleri hediyeler ve Çin’e sundukları vergiler arasında sürekli olarak “koyun ve at” sözcükleri geçmektedir.¹⁰⁸Örneğin, “Seyanto özür dilemek için elçi gönderdi, daha sonra dest-i izdivaç talebinde bulunurken dayısını¹⁰⁹ 3000 at takdim etmek üzere yolladı.”¹¹⁰Seyantoların büyük çoğunluğu süvari olmak üzere güçlü bir orduya sahip

olmaları şaşırtıcı değildir. Seyantolar kendi devletlerini kurduklarında 200 bin kişilik çok güçlü bir orduları vardı ve Çin'in vassalı olan Türklere karşı düzenledikleri bir sefer sırasında her bir süvarinin dört atı bulunuyordu.¹¹¹

¹⁰⁷ Kyuner, *Kitayskiye izvestiya*, s. 39

¹⁰⁸ Age., s. 45.

¹⁰⁹ Metinde geçen “dyada” sözcüğü Rusçada hem dayı, hem de amca anlamında kullanılır ve genellikle dayı anlamı kastedildiğinde “anne tarafından” ibaresi ilave edilerek kimin kastedildiği açık biçimde gösterilir. Fakat burada böyle bir açıklama getirilmediği için sözcük “dayı” veya “amca” olarak düşünülebilir (çev.)

¹¹⁰ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/341.

¹¹¹ Age., s. 340.

Türk-Tele ilişkilerinin başladığı tarihten itibaren Seyanto kabilesi daima Türk hakanlarının ilgi odağı olmuştu. Onların Seyanto-lardan çekinmeleri boşuna değildi ve bu yüzden sürekli olarak onları zayıflatmanın yollarını arıyorlardı. Örneğin, 605 yılında, “Tükü (Türk) hakanı Çulo Teleleri kılıçtan geçirmiş ve onlardan aldığı vergileri artırmış; ayrıca Seyanto ve diğerlerinin isyan etmesinden çekinerek önde gelen beylerinden birkaç yüzünü toplayıp kellelerini vurdurmuş; bunun üzerine Teleler isyan edip, Çulo’ya başkaldırmışlardır.”¹¹²Taraflar arasındaki savaş birkaç yıl münavebeli üstünlüklerle devam etmiş; daha sonra Teleler kısa süre içinde Seyanto çevresinde toplanmış, hatta komşu ülkeleri korkuya salacak şekilde bir federasyon oluşturmuşlardı. “İ-wu, Gaoçan ve Yan-tsi devletlerinin tamamı onlara itaat etmişlerdi.”¹¹³

¹¹² Kyuner, *Kitayskiye izvestiya*, s. 39.

¹¹³ Aynı yerde.

Ne var ki sonunda Batı Türk hakanları baskın çıkacak ve birkaç başarılı çatışmadan sonra Tele koalisyonunun en güçlü müttefiki Seyantolar göçebe olarak yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalacaklardı. “İşibo’nun torunu İnan 70 bin çadırlık halkıyla birlikte Hieli-han’a teslim oldu.”¹¹⁴ Yani göçebe halklarda protesto ve muhalefetin izhar şekli olan yolu seçerek, Tola nehrinin güneyindeki eski topraklarına göç edip, Doğu Türk hakanlarına itaatlerini sundular. Fakat Seyanto kabilesi burada da huzur bulamadı. Doğu Türk hakanları da onları ağır vergilerle ezmeye başlayınca Seyantolar isyan ettiler. Bu defa kendileriyle akraba olan Tele kabileleri ve özellikle de Uygurlar onlara destek verdiler. Uygurların yardımıyla güçlenen Seyantolar, 627 yılında Doğu Türklerine öyle ağır bir darbe indirdiler ki, 630 yılında Doğu Türk Hakanlığı yıkıldığı gibi, geriye kalan Türk kabileleri de Se-yantolara katıldılar. Klyashtorny’nin belirttiği gibi “Türklerin ve Sirlerin ‘kabile’ ittifakı böyle kurulmuştu.”¹¹⁵

¹¹⁴ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/339.

¹¹⁵ Klyashtorny, *Kıpçaki*, s. 157.

Fakat Doğu Türklerinin ve Merkezî Asya’nın doğu kesimi ile Hangay eteklerinde göçebe halde yaşayan diğer Türk kabilelerinin boşalttıkları topraklarda Telelerin en büyük

grubunu oluşturan Uygurlarla Seyanto arasında adavet başladı ve her ikisi de yardım almak için Çin imparatorunun kapısını çaldılar. Elbette ki Çin imparatorunun çıkarı kuzeyli göçebe kabileler arasındaki adaveti körüklemekteydi. Fakat bu defa Çinliler Seyantolara destek vererek Seyanto hanı İnan'a "bir sancak, bir menşur ve bir timbal"¹¹⁶ gönderdiler. İnan-han da kendisine Yençü Bilge-kağan (Çince Çençu Bilge-kağan) unvanı aldı.

¹¹⁶ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/340.

Böylece Merkezî Asya bozkırlarında Seyantoların hakimiyetinde yeni bir hakanlık kuruldu. Hakanlığın başında bulunan İnan (Çençu Bilge-kağan) otağını Gobi çölünün kuzey kesiminde, Hangay dağlarının batı eteklerinde Tola nehrinin sağ sahiline kurdu. Hakanlığın sınırları doğu Shih-weilere, batıda Altay dağlarına, güneyte Tu-küelere, kuzeyde Hunların eski toprakları Baykal civarına dayanıyordu. Seyantolar, kaynaklarda "Daha önce Hagas devleti Seyantolara bağlıydı" denilen Yenisey Kırgızlarını itaat altına aldılar.¹¹⁷ "Seyantolar oraya sürekli olarak bir genel vali gönderilmesini istiyorlardı." Seyantoların 200 bin seçme savaşçıdan oluşan bir orduları vardı ve elbette hem Çin İmparatorluğu hem de çevre kabile ve halklar için bir tehdit oluşturuyorlardı.

¹¹⁷ Age., s. 354

T'ang hanedanı imparatorları ve özellikle o dönemde hanedanın başında bulunan İmparator T'ai-tsung böyle bir tehlikeyi kuzey sınırlarından uzak tutmaya çalışıyorlardı. Seyantoların güçlenmesinden açıkça rahatsız olan T'ang yönetimi, diplomatlar ve generaller tüm enerjilerini Seyanto Hanlığı'nın bütünüyle ortadan kaldırılması için harcıyorlardı.

Çin imparatoru, Seyanto Hanlığı'nı daha da zayıflatmak için, "Seyantoların güçlenmesinin ileri de daha tehlikeli olacağından korkarak, her iki küçük hana yani İnan'ın iki oğluna ayrı ayrı davul ve sancak hediye edilmesini emretti. Zahiren onlara sevgi ve saygı gösteriliyordu, ama gerçekte güçleri bölünmüştü."¹¹⁸ Aynı kaynağın daha ileri sayfalarında şöyle deniliyor: "19. yılda (645'de)

¹¹⁸ Age., s. 44.

9. ayda, Çençu'nun iki oğlundan büyüğü Siyehun (İman) ve küçüğü Baço başlangıçta küçük hanlardı. Şimdi Çençu ölünce Baço ağabeyi Siyehun'u öldürüp tahta geçti ve kağan oldu."¹¹⁹

¹¹⁹ Age., s. 46.

Gördüğümüz gibi Çin yöneticileri güçlü düşmanlarıyla mücadele ederken onları önce zayıflatmak, arkasından bütünüyle ortadan kaldırmak için tüm imkanları seferber ediyorlardı. Örneğin 646 yılında yeni Seyanto kağanı Baço'nun yönetiminden memnun olmayan Tele kabileleri - Uygurlar, Pugular, Dolange, Adiye, Si ve diğerleri, yardım için T'ang imparatoruna müracaat etmiş, o da zaten hazırlıklı olduğu için onlarla ittifak sözleşmesi yapmıştı. "Baço, tebaasına karşı şefkatli olmadığı için vaktiyle babasının hizmetinde bulunan pek çok beyi katlettiğinden" Toguz-guz kabilelerinin çoğu ondan koparak Çin ordusu ve Doğu Türklerinin yardımıyla Seyanto ordusunu ve savaş alanından

kaçan Ba-ço'yu kılıçtan geçirmişlerdi. Uygurlar kısa süre sonra da “Ba-ço'nun tüm kabilesini ortadan kaldırarak, topraklarını ele geçirdi-ler.”¹²⁰Bu olaydan sonra Seyantolar sağa sola dağılıp birkaç gruba bölündüler. 70 bin kişilik büyük bir grup batıya kaçarak tekrar toparlanmaya çalıştı. Fakat “Dokuz Tele ailesinin (Toguz-guzlar yani Uygurlar) büyükleri onların yerleştiklerini duyunca korkuya kapıldılar.”¹²¹Çinli yöneticiler de onların dönüşlerinden rahatsız oldular. Çünkü müttefikler Seyanto bakiyelerinin kökünü kazımak için yoğun bir çaba içine girmişlerdi. T'ang generallerinden Li Tsı, Ötüken sıradağlarının kuzeyinde Seyantoların bir kısmına yetişerek “5000 kadar kişiyi kılıçtan geçirip, 30 bin kadar yaşlı ve çocuğu esir alarak hepsini ortadan kaldırdı.”¹²²

¹²⁰ Kyuner, *Kitayskiye izvestiya*, s. 46.

¹²¹ Aynı yerde.

¹²² Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, s. 343.

T'ang devletinin Seyantolarla yaptığı savaşın daha etraflı anlatımı A. G. Malyavkin tarafından yapılmıştır ve onun anlattığına göre Çinliler iki yerde daha Seyantoların arkasından yetişip imha etmişlerdir.¹²³ 648 Ağustos-Eylül aylarında Seyantolar önce Moğolistan Altay bölgesinde kılıçtan geçirildiler. Bir ay sonra ise daha batıda, kalabalık kabilelerin takibinden vaktiyle göçebe olarak yaşadıkları Doğu Kazakistan'ın bir yerlerine kaçtıkları sırada Çu-mi ve Çu-yüe kabileleriyle birlikte Aşına Şo-öl'ün saldırısına uğradılar. Çin kaynağında belirtildiği gibi “Seyantolar kamilen yok edildiler.”¹²⁴

¹²³ Malyavkin A. G. *Taktika Tanskogo gosudarsva v borbe za gegemoni-yu v Vostochnoy çasti Tsentralnoy Azii//Dalniy Vostok i sosedniye territorii v sredniye veka*. Novosibirsk, 1980.

¹²⁴ Kyuner, *Kitayskiye izvestiya*, s. 47.

Fakat kaydetmek gerekir ki, ortadan kaldırılan halk değil, Se-yanto kabilelerinin yönetiminde kurulan devlet teşkilatıydı. Çünkü halkın bir kısmı Kazakistan bozkırlarındaki Batı bölgesine gitmiş, bir kısmı Hangay'daki eski topraklarında kalmış, diğerleriyle oraya buraya dağılmıştı. T'ang-hui-yao'nun derleme eserinin “Tebaa beyliklerin atlarının tamgaları” adlı bölümünde Yanto (Seyan-to) kabilelerinin atlarından söz edilirken, “Şimdi kabile oldukça dağınık halde (yaşiyor). Dört gruptan (kabilelerin bir kısmı veya dört tarafa dağılanların) büyük kısmı şimdi Yü-chou'nun kuzeyinde yaşamaktadır” denilmesi tevekkeli değildir.¹²⁵T'ang-hui-yao'daki bu bilgi, güçlü Seyanto Kağanlığı'nın yıkılıp topraklarının taksim edildiği VII. Yüzyıl ortalarındaki gerçek olayları nakletmektedir.¹²⁶Bu kabilelerin oturdukları yerlerden biri - isyankâr Türkleri takip eden T'ang ordusunun “Seyantoların bakiyelerine rastlayıp fethettikleri Karakum,- kaynaklarda zikredilmekte-dir.¹²⁷Seyantoların Çin kaynaklarında son kez zikredilişidir bu.

¹²⁵ Zuyev Yu. A. *Tamgi loşadey iz vassalnıx knyajestva: Novıya materi-alı po drevney i srednevekovoy istorii Kazaxstana//Trudi İİAE AN KazSSR*. 1960, T. 8, s. 97.

¹²⁶ Age., s. 96.

¹²⁷ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/266.

Seyantoların bundan sonraki tarihi, sadece yönetimin Türkler tarafından üstlenildiği “Türk-Sir kabile federasyonu”nun tarihidir. II. Doğu Türk Hakanlığı’nı kuran Türk halkının yeni dalgasının başında Gudulu (eski Türk kitabelerine göre İlteris-kağan) vardı. Gudulu’nun ilk otağı Seyanto bakiyelerinin yaşadığı Kara-kum çölünün güney kesimindeydi. İşte göçebe Türk ve Seyanto kabilelerinin veya kitabelerin deyimiyle “Türk-Sir budun”un yeni etno-politik oluşumunun şekillendiği yer de burası olmuştur.

Klyashtorny, Türklerin ve Sirlerin elli yıllık kabile federasyonunun ortak tarihini şu sözlerle anlatmaktadır: “Sirler sadık müttelikler. Türklerle birlikte isyan etmiş.. ve T’ang İmparatorluğu’nun amansız düşmanları olmuşlardı. İltiş-Kagan ve Tonyu-yuk’un ordusunun saflarını doldurarak, 648 yılındaki katliamda öldürülen silah arkadaşlarının intikamını Uygurlardan aldılar. Türklerle birlikte “Türklerin ve Sirlerin vatani” olan Ötüken havanını istirdat edip, Türklerin kaderini paylaştılar. Ama her iki kabilenin adının kaderi başkacaydı.”¹²⁸

¹²⁸ Klyashtorny, *Kıpçaki*, s. 159.

Türk etnik adı asırlar boyunca muhafaza edilerek günümüze kadar ulaştı. Gerçi Ortaçağda temel etnik belirleyici özelliğini kaybetmişse de, birbirinin konuşma dilini anlayan belli halkların ortak tipi haline geldi. Halbuki “Sir etnonimi 735 yılından sonra mevcut kaynaklardan hiçbirinde zikredilmez; fakat VIII. Yüzyılın ikinci yarısına ait runik metinlerde ve Arapların hazırladığı ilk Türk kabileleri listesinde ise Kıpçak/Hıfçak etnonimi vardır.”¹²⁹ Sir etnik adının yerini Kıpçak sözcüğüne bırakmasının sebebini ise Klyashtorny şöyle açıklıyor: “.. mevcut kayıtlar ve malum durumların tamamıyla bağlantılı olarak yeni bir etnik terimin ortaya çıkışı, muhtemelen, Sir kabilelerin kaderini derinden etkileyen olayların bir tür yankısıdır. Runik kitabelerin yazılış tarihine yakın bir dönemde vukû bulan bu olaylar, Sirlerin Uygurlar ve Çinliler tarafından toplu halde imhası, devletlerinin ve yönetici boyun ortadan kaldırılması idi. Söz konusu olayların tabii yansıması, yeni bir kabile tanımlamasının aynı semantikasıydı” ki¹³⁰ ciddi bir analiz gerektirmeyecek kadar açıktır.

¹²⁹ Age., s. 160.

¹³⁰ Aynı yerde.

Quvcaq - quberaq sözcüğü eski Türk kitabelerinin diline göre “talihsiz”, “bedbaht”, “bahtı kara” anlamındadır.¹³¹ Klyash-torny’ye göre Sir kabileleri arasındaki bu yeni etnonim, dış düşmanların indirdikleri ağır bir darbeden sonra, Türkler ve Moğol-larda olduğu gibi, din-büyü düşüncesinin eşyalar (süjeler) ve adlandırmalar (isimler) arasındaki çok sıkı ilişkilerin tezahürü şeklinde ritüel bir uygulama olarak yeni bir koruyucu isim arkasına saklanmak arzusundan doğmuş olabilir. N. L. Jukovskaya Moğol antroponimi konusunda şöyle der: “Günümüzde nadir olmakla birlikte, bir zamanlar ilk adın yeni ve başka bir isimle değiştirilme geleneği yaygındı. İlk isim unutulur gider. Bu, genellikle kişi ağır bir hastalıktan kurtulduğunda yeni bir insan olarak doğduğu düşüncesiyle ilişkilidir. Ayrıca yeni isim ağır hastalığı davet eden “kötü güçleri” yanıltıcı olmak zorundadır.”¹³²

[131](#) *Drevnetyurskiy slovar*. L., 1969, s. 499.

[132](#) Jukovskaya N. L. *Zametki o mongolskoy antroponomii*. Onomastika Vostoka. M., 1980, s. 14.

Seyanto devletinini ani yıkılışı, hayatta kalan kabile üyeleri arasında bütün kötülükleri çağırarak kendilerini yok etmeye kararlı tabiat üstü bir gücün müdahalesiyle ilgili bir efsanenin doğmasına yol açmıştır. Dolayısıyla yeni isim, Sirlerin hayatta kalanlarını, düşman Uygur kabilelerinin primajenitor ataları kurtlarla özdeşleştirilen kan emici ruhların şerrinden kurtulma vasıtası ve ümidi gibi görünmüş olabilir.

Sirlerin adını unutmak ve lâkaplarını tezlil edici anlamıyla öne çıkarmak, muhtemelen Uygurlara siyasi çıkarlar sağlıyordu ve gerekliydi. Nitekim Eletmiş Bilge-kağan kitabesinde de Kıpçaklar Türklerle iktidarı paylaşan kabile olarak gösterilmiştir.

Klyashtorny'nin dediği gibi “aradan uzun zaman geçtikten sonra Kıpçak adının ortaya çıkış sebepleri unutulmuş ve kelimenin semantik anlamı, etnik adlandırma konusunda pek az şey ifade eder olmuştu. Etnonimin izahı için yeni bir efsane yaratılmıştı ve aynı şey Uygur kabilelerinin de yer aldığı daha kalabalık To-guz-guz federasyonuna giren kabileler için de geçerliydi.

Bu rivayetlere göre efsanevi Kıpçak adı, koruyucu ruhu “boz-kurt” olan ve kendini “Uygur kağanı” olarak adlandıran Oğuz-kağan’ın askerlerinden birinin oğluydu. Efsaneye göre Oğuz-ka-ğan yakın beylerine Oğuz boylarının eponimlerini teşkil eden adlar vermiştir ki, gerçekten de bu adlar, ortaçağda Merkezî ve Orta Asya halkların tarihi içinde yer alan Tele kabilelerin tarihî anlamını yansıtmaktadır.

Reşidüddin’de anlatılan Oğuz-kağan destanına göre Kıpçaklar 24 Oğuz boyundan biriydiler. Reşidüddin’de “Kıpçak, Kalaç ve Ağaç-eri kabileleri Oğuzlarla karışıp kaynaşan halktan türemişlerdir” denilmektedir^{[133](#)} Oğuz-kağan’ın Kıpçak adını verdiği ve Kıpçak kabilesinin kendisinden türediği kabul edilen efsanevi çocuk, Oğuzların İt-Barak kabilesine karşı düzenledikleri başarısız bir sefer sırasında dünyaya gelir. Çocuğu bir ağaç kovuğunda bulurlar ve ona bu duruma uygun bir isim verirler. “Kobuk, kovuk” sözcüğünden türetilen bu kelime Türkçede “içi çürümüş ağaç” demektir.^{[134](#)} Ebu’l Gazi “Eski Türk dilinde içi oyuk ağaca Kıpçak derlerdi^{[135](#)} demektedir ki, gördüğümüz gibiqubcaq~qyvcaq kelimesi içi boş, çürümüş ağaç anlamındadır.

[133](#) Reşidüddin, Sbornik letopisey, T. I, kn. 1, s. 83.

[134](#) Age., s. 84.

[135](#) Kononov A. N. Rodoslovnaya turkmen. Soçineniye Abu’l-Gazi hana Hivinskogo. M.;L., 1958, s. 43.

Oğuz-kağan destanındaki efsanenin bir başka versiyonuna göre, Kıpçak adı verilen çocuğun dünyaya gelişinden önce yeryüzünde bir ağacın aşırı şekilde büyüdüğü anlatılır. Oğuz-kağan nehri geçmek için ağacın kesilmesini emreder. Oğuz-kağan nehri geçerken keresteden yapılmış salda dünyaya gelen çocuğa güya “Sen de benim gibi prens ol ve adın Kıpçak olsun” der^{[136](#)}

[136](#) Radlov V. V. K voprosu ob uygurax. Sbb, 1893, s. 25.

Sözü edilen efsanelerde sürekli olarak Kıpçak'ın ağaçtan zuhur ettiği yani Kıpçakların kökeninin ağaç ve ormanla ilintili olduğu vurgulanmaktadır. Şu veya bu halkın türeyişiyle ilgili eski etnogenetik efsanelerde süjeyle ilgili her detayın gizli bir genetik kökeni vardır ve her özellikte muayyen bir etnik topluluğun yaptığı işe şifreli bir işaret mevcuttur. Kıpçakların etnik gelişimin daha erken dönemleriyle ilgili rivayetlerde mutlaka ağaç ve ormandan söz edilmesi, onların ormanın yavaş yavaş bozkırla yani or-man-bozkır şeridiyle yer değiştirdiği bir yerde türemiş olmaları ihtimalini göz ardı etmemize imkan tanımamaktadır. Reşidüd-din'de Kıpçaklarla birlikte ormanlık bölgede yaşayan başka bir halktan söz edilmesi de dikkat çekicidir. Bilindiği gibi bu halk "Ağaç-eri" adıyla meşhurdur.[137](#)

[137](#) Reşidüddin, age., s. 123. Reşidüddin'e göre Urasut, Telengüt, Kuş-temi, ormancı Urankat da orman kabilelerine mensuptur. Ona göre "Çadırları ormanlık alanda bulunan har kabileye orman kabilesi denilir."

Adı etnonim haline gelen Kıpçak isimli çocuk, Oğuz-kağan'ın İt-Baraklar üzerine düzenlediği başarısız seferden sonra dünyaya gelir. Oğuz-kağan ağır bir yenilgi aldıktan sonra savaş alanından iki büyük nehrin aktığı tarafa doğru kaçır.[138](#) Oğuz-kağan iki nehir arasında oluşan adaya yerleşince, ağacın kovuğunda bir çocuk dünyaya gelir. Sanırım çocuğun doğduğu yeri tespit etmek ve dolayısıyla Kıpçakların başlangıçta yaşadıkları yeri gösterebilmek için önce İt-Barak denilen halkın yaşadığı bölgenin belirlenmesi gerekmektedir. Efsaneye göre İt-Baraklar "Çin taraflarında.. çevresi sarp dağlarla çevrili bir yerde" yaşıyorlardı.[139](#)

[138](#) Kononov, *Rodoslavnaya*, s. 43.

[139](#) Aynı yerde.

Bu efsanevî kabilelerin yaşadığı yerle ilgili yeknesak bir görüş mevcut değil. İ. Marquart onları İdil Bulgaryası'nın bulunduğu bölgeye yerleştirir.[140](#) Mervezî'nin boğa büyüklüğündeki köpeklerin bulunduğu Kırgız topraklarıyla ilgili aktardığı bilgiye dayanarak görüş belirten Minorsky, İt-Barakların efsanevi yurdunu o dönemde Kırgızların yaşadığı Yenisey boylarında aramak gerektiği kanaatinde dir.[141](#) Bizim kanaatimize göre ise bu görüş, Sayan-Altay dağlarının kuzey eteklerinde bir zamanlar totemik köpek kültürünün yaygın olmasıyla teyit edilmektedir. Kuçuk (köpek) kabilelerinin M. Ö. III. Yüzyılda Altayların kuzeyinde yaşadıklarına Çin yıllıkları da şahitlik etmektedir.[142](#) VIII. Yüzyıla ait Tibet kaynakları bu Kuçugur (kuçuk+gur)[143](#) kabileleri hakkında bilgi vermektedir.[144](#) Plano Carpini de XIII. Yüzyıl başlarında onlardan söz etmiştir.[145](#) Görüldüğü gibi köpek totem Güney Sibirya halklarında oldukça yaygındı ve bunun sebebi köpeğin onların ekonomik faaliyetlerinde önemli rol oynuyor olmasıydı. Kırgızların kızıl iti (kızıl taygan) primajenitor erkek ataları olarak tasavvur etmeleri de oldukça dikkat çekicidir.[146](#)

[140](#) Marquart. *Über das Volkstum der Komanen...*, s. 146.

[141](#) Minorsky V *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi*, s. 105.

[142](#) Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/50.

[143](#) Qur/qir son ekinin anlamı hakkında bkz. Menges K. *Etymological notes o some pacanag names* “Byzantion”. 1946, V. 17, s. 270.

[144](#) Bacot J. *Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envo-yes Ouigours en VIII-e siecle//JA*. 1956. V. 254, No 2, s. 152.

[145](#) Puteşestviye v vostočniye stranı Plano Karpini... M., 1957, s. 72

[146](#) Valihanov Ç. Ç. *Sobr. Soç.* V 5 t. Alma-Ata, 1961, I/418.

Tüm bu anlatılardan efsanevi İt-Barak kabilesinin Yenisey vadisinde, Sayan-Alтай dağlarının kuzeyine yakın bir yerlerde yaşadıkları sonucunu çıkarmak pek âlâ mümkün. Kendisini “Uygur kağanı” olarak adlandıran Oğuz-kağan’a karşı kazandığı zaferle ilgili tasavvurda efsanevi yankısını bulan İt-Baraklar ifadesiyle, IX. Yüzyılda Uygurlara ağır bir darbe indirip Orhon sahilindeki devletlerini ortadan kaldıran Kırgızların göz önünde bulundurulduğu düşünülebilir.

İt-Barakların ülkesiyle ilgili olarak, Kıpçak isimli efsanevi çocuğun doğduğu yer olan bol ağaçlı ormanlık bölge güneyde bulunduğuna göre, Kıpçakların ilk yaşadıkları toprakların Sayan-Alтай dağlarının güney etekleri ve güneyden ona bitişik yerler olduğunu söyleyebiliriz. Eski Çin vakayinamelerine göre toprakları Tanrı Dağları ile Altay dağlarının güneybatı etekleri arasında bulunan Seyanto (Kıpçak) kabilelerinin göçebelik yaptıkları yerle ilgili bilgilerle bu verileri karşılaştırdığımızda, ulaştığımız sonucun inandırıcı bir sonuç olduğu görülecektir.

Kıpçak etnogenezinin orman-bozkır şeridinde geliştiği şeklindeki tezimizi esas alan D. G. Savinov konuyla ilgili olarak “Ama yazarın zannettiği gibi Moğolistan’da değil, Batı Sibirya’nın orman-bozkır şeridinde” demektedir.¹⁴⁷ Savinov’un erken Kıpçak kabilelerinin Batı Sibirya’nın güneyindeki orman-bozkır şeridinde yaşadıkları konusunda dayandığı argümanlar, arkeolojik verilerden başka IX-X. Yüzyıl olaylarını anlatan Arap kaynaklarının verdiği bilgilere ve keza bizzat kendisinin “Selenge kayası”nda Kıpçak adının geçmiş olması konusundaki kuşkularına dayanmaktadır. Savinov şöyle diyor: “Esasen Selenge kitabesiyle ilgili yeni araştırmalara göre, Kıpçak etnogenezinin Merkezî Asya’yla ilişkilendirilmesinin hiçbir dayanağı yoktur.”¹⁴⁸ Günümüzde Klyashtorny’nin Kıpçak adının eski Türk kitabelerinde zikredildiği konusundaki inandırıcı araştırması göz önünde bulundurulduğunda, Savinov’un görüşü geçerliliğini kaybetmektedir. Bazı Arap ve Pers yazarların Kıpçakların böyle erken bir dönemde Batı Sibirya’nın güneyinde bulundukları konusundaki verilerinin Savinov tarafından esas alınmasına gelince, bu, Kıpçakların sözü edilen dönemde Batı Sibirya bölgesinde yaşamış olması muhtemel Kimaklarla özdeşleştirilmesi şeklindeki geleneksel görüşle bağlantılıdır. Yazarımız, arkeolojik argümanlar konusunda ise şöyle diyor: “Kıpçaklara ait o dönemle ilgili arkeolojik yadigârlar henüz bulunmuş değil. Bu tür yadigârların bulunması, hem IX-X. Yüzyılların bitişik kültürünün gün ışığına çıkarılması ve hem de kelimenin en geniş etnopolitik anlamıyla Kimaklar olduğu düşünülen halkın etnik mensubiyetinin

aydınlatılmasına katkıda bulunacaktır. Kıpçaklarla Kimaklar arasındaki bitişik kültürün kesin sınırlarını belirlemek şu an için zordur.”¹⁴⁹

¹⁴⁷ Savinov D.G. *Obb osnovnix etapax razvitiya etnokulturnoy obşços-ti kıpçakov na yuge Zapadnoy Sibiri*//İstoriye, arxeologiya i etnog-rafiya Sibiri. Tomsk, 1979, s. 59.

¹⁴⁸ Aynı yerde.

¹⁴⁹ Age., s. 60-61.

Gördüğümüz gibi D. G. Savinov’un teklifi şu an için oldukça zayıf argümantal verilere dayanmaktadır. Biz, Kıpçakların Batı Sibirya’nın güney bölgelerine ve Kuzey Kazakistan’a saçılmış olmalarını, bölgedeki bir çok halkın ve kabilenin kültürlerinin nihai oluşumuna bir ölçüde katkıda bulunduklarını reddetmiyoruz, ama bunlar çok daha sonraları, I. Binyıl sonlarıyla II. Binyıl başlarında gerçekleşmiştir. Kıpçakların etnik tarih ritimlerini Moğolistan’ın kuzey batı kesiminde, Altayların Güney Kazakistan sınırları ve onlara bitişik yerlerde aramak gerekir.

Bu görüşümüzün doğruluğunu ispat etmek için başka bir önemli olguyu de burada zikretmek gerekir. Reşidüddin, Ağaç-eri ve bazı kabilelerle birlikte Kıpçakları da aynı halktan türeyen kabileler olarak göstermektedir. “Orman halkları” kategorisine genel olarak batıdan doğuya doğru İrtiş’in yukarı akımlarından (Altay dağlarının güney eteklerinden) Hangay eteklerine kadar uzanan dağlık bölgelerde yaşayan Tele kabilelerinin de girdiği artık bilinmektedir.¹⁵⁰

¹⁵⁰ Potapov L. P. *Etničeskiy sostav*, s. 151.

Merkezî Asya’nın doğu kesimlerinde erken feodal ilişkilerin ve halkların gelişim döneminde olduğu gibi siyasi yönden bağımsız erken dönem Seyanto kabilelerinin saçıldıkları geniş alana işaret ettikten ve onların Tele ve Türk hakanları dönemindeki siyasi tarihini ele alıp Sir-Seyanto etnik adının Kıpçak adıyla yer değiştirme tarihine değindikten sonra, Kıpçakların Merkezî As-ya’daki hayatları hakkında birkaç söz söyleyip, bu kabileyi sözü edilen dönemde Tele grubu halklarına mensup bir halk olarak görmek için mesnedimiz vardır.

744 yılında Türkler ve Kıpçaklar tarafından yönetilen Doğu Türk Hakanlığı’nın Uygurlarca yıkılmasından sonra, geçmişte müttefik olan bu halklar kitleler halinde bugünkü Moğolistan bozkırlarını terk etmek zorunda kalmışlardı. Kıpçaklar, batıya, çeşitli olumsuz şartlara rağmen Kazakistan bozkırlarının doğu ve muhtemelen batı kesimlerinde göçebe halde yaşamaya devam eden akraba kabilelerin yanına göç ettiler.

Türklerle ilgili belgeler konusunda uzman olan meşhur Çinli Türkolog Ch’en Chunmiyen, “Pei-shi”nin 99. bölümünde VIII. Yüzyıldaki Çinli coğrafyacıların Hunların torunları olarak kabul ettikleri Tele grubuna giren ve Altay dağlarının batısında yaşayan kabilelerin listesini vermektedir. Onun belirttiğine göre “Kang devletinin kuzeyinde, Ade nehri sahillerinde Hodo, He-tse, Bahu, Biçan, Çui-hay, Kebisi, Ho-tso, Suba, Yemo, Hoda kabileleri yaşıyordu ve tamamı üç tümenlik bir ordu çıkarabiliyordu.”¹⁵¹

¹⁵¹ Ch’en C. *Tu-tsue tşişi* (Genel Türk Tarihi), Pekin, 1958, T. 1, s.678.

Kang (Semerkand veya Soğd) devleti Amu-derya ve Zerafşan vadilerini işgal ettiğine göre,¹⁵² sözü edilen Tele grubuna mensup kabileler Altayların batısından Orta Asya'nın kuzey kesimine doğru tüm Batı ve Merkezî Kazakistan'da göçebe halde yaşıyorlardı. Bu kabileler arasında Kebisi adı üzerinde biraz duralım. Ch'en Chunmien'e göre Kebisi Kıpçak kelimesinin Çince varyantıdır ve sonundaki "sı" hiyeroglifi Kanton lehçesinde "sık" olarak okunur ki, buna göre kabilenin adının Kebisik - Kıpçak şeklinde rekonstrüksiyonu mümkündür.¹⁵³

¹⁵² Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, 3/180.

¹⁵³ Ch'en C. Age., s. 670.

Şu halde diyebiliriz ki, VIII. Yüzyılda Kıpçak adı göçebe Tele grubu kabileleri arasında görünüyor olmakla birlikte, bir şekilde resmi Çin belgelerine Kıpçak'ın Çince varyantı Kebisi adıyla girmiştir. Eski Türk rivayetlerindeki An-si: arsak, da-tan: Tatar ve Küe-ni: Yeri gibi toponim ve etnonimlerin benzeri rekonstrüksiyonu¹⁵⁴ da bu çözümün doğruluğuna işaret etmektedir. Kanaatimize göre yukarıda verilen listedeki isimlerden ikisini de bu şekilde çözmek mümkün: Biçan: Peçenek ve Yemo (Yanmo?): Yemek.

¹⁵⁴ Zuyev Yu. A. *Tamgi loşadey*, s. 107.

Uygur elçilerinin notlarının Tibetçe çevirisine göre VIII. Yüzyılda Beçenekler (be-sa-rag) Balhaş ile Sır-derya arasında yaşıyor-lardı.¹⁵⁵ VIII. Yüzyıldaki Çinli yazarın bıraktığı göçebe kabileler listesi, kanaatimce, o dönemde Kazakistan coğrafyasında aralarında Kıpçakların da bulunduğu halkların gerçek durumunu yansıtmaktadır. O tarihten sonra bu kabilelerle ilgili ilk epizodik bilgiler, Müslüman yazarların kaleme aldığı yeni kaynaklarda, Orta Asya ve Yakın Doğu'nun yerleşik çiftçi toplulukların ve gelişmiş devletlerin sınırlarına yakın yerlerde yaşadıkları şeklindedir.

¹⁵⁵ Bacot J. Reconnaissance en Haute Asie, s. 147; Clauson J. A. *Pro-pos du manuscrit Pelliot tibetain 1238//JA*, 1957, T. 253, no. I, s. 11.

Arap-Pers rivayetlerinde Kıpçaklarla ilgili ilk bilgi İbni Hor-dadbeh'in eserinde Türk halkları listesi verilirken karşımıza çıkmaktadır: "Türklerin yurdu: Toguz-oğuzlarınki en geniş olanıdır.. Onlar, Çinliler, Tibetliler ve Karluklarla komşudurlar. Daha sonra Kimaklar, Guzlar, Cigirler, Peçenekler, Türgeşler, Azgişiler, Kıpçaklar ve Kırgızlar gelir."¹⁵⁶ Bu listeyi kullanan araştırmacıların tümü, "her ne kadar İbni Hordabeh IX. Yüzyıldaki halkların listesini çıkartmışsa da, muhtemelen bu liste onun zamanından biraz daha öncesine ve VIII. Yüzyıla aittir" görüşünde hemfikir-dirler.¹⁵⁷ "Kıpçakların güney sınırlarının Peçeneklerle hemhudut olduğunu, diğer sınırlarının ise kuzeyde kimsenin yaşamadığı bölgeye dayandığı"nı söyleyen "Hudud el-Alem"ın ononim yazarının bilgileri daha erken döneme aittir.¹⁵⁸

¹⁵⁶ *Materiali po istorii turkmen i Turkmenii* (MITT). M.; L. t. I, 1939,s. 144.

¹⁵⁷ Aynı yerde.

¹⁵⁸ Minorsky, *Hudud*, s. 101.

Uygur elçilerinin VIII. Yüzyılda Peçeneklerin Balhaş'la Sır-der-ya arasında yaşadıkları konusunda verdikleri bilgilere dayanarak Kıpçakları onların kuzeyine yani Merkezî Kazakistan'a yerleştirebiliriz. Kanaatimizce İbni Hordadbeh'in Kıpçakları kendi listesinde Peçenek, Türgeş ve Azgişilerden sonrasına, fakat Kırgızlardan öncesine yerleştirmesi de tesadüf değildir. Az kabilesinden olan Azgişi (az+kişi)ler 716'da Doğu Türkleri karşısında mağlup olduktan sonra güneybatıya yönelerek Türgeşlere teslim olmuşlar-dır.¹⁵⁹ Barthold, Azları Türgeşlerin Yedisu'daki kolu Asii'lerle özdeşleştirmektedir.¹⁶⁰ Gördüğümüz gibi Türgeşler, Azgişiler ve Pe-çenekler VIII. Yüzyıl sonlarında bugünkü Kazakistan'ın güney kesimlerine saçılmışlardı. Yine aynı bölgede, Yedisu'nun doğu kesimlerinde, VIII. Yüzyılın ortalarına doğru, tam olarak 766'da Güney Altaylarla Tarbagatay arasında Yemek kabileleriyle komşu olarak göçebe halde yaşayan Karluklardan inme Cigir (Çigil)ler otu-ruyorlardı.¹⁶¹ Karluklar, 766 yılında kuzeyli komşularının baskıları karşısında Yedisu'ya gelmiş, orada yaşayan Oğuzların önemli kısmını itmiş, onlar da Aral civarına ve Sır-derya'nın aşağı akımlarına gelmişlerdi.¹⁶² Oğuzlar daha sonra Batı Kazakistan'a yani Aral'ın doğu kesimindeki bozkırlara geçeceklerdi. Kırgızlar Yeni-sey boylarında yaşıyorlardı, ama daha sonra fetih seferlerine başlayarak Hakasya civarında Altayları ve kuzeyinde bozkırla kaplı dağ eteklerini de içine alan Kargız Kağanlığı'nı kurmuşlardı.

¹⁵⁹ *İstoriya Tuva*, 1964, I/81.

¹⁶⁰ Barthold, *Oçerki istorii Semireçya*. M., 1963, T. 2, Ç. I.

¹⁶¹ Age., s. 301.

¹⁶² Agadjanov S. G. *Oçerki istorii oğuzov*, s. 128.

İbni Hordadbeh'in VIII. Yüzyılın ikinci yarısında eski Kazakistan topraklarında yaşayan Türk dilli kabilelerin saçıldıkları yerlerle ilgili kaydının kısa bir analizi, Kıpçakların o dönemde yalnızca Merkezî ve Kuzey Kazakistan'da yaşadıkları konusunda şüphe bırakmamaktadır. Gerçekten de o sırada Kazakistan'ın doğu ve kuzeydoğusunda Yemekler ve Kırgızlar, güneyinde önceleri Oğuzlar, Türgeşler-Azgişiler, Çigiller, daha sonraları ise Kar-luklar, güney batı ve batısında Peçenekler ve Oğuzlar yaşıyorlardı. Diğer "Kimsenin yaşamadığı kuzey tarafları..." veya Arap-Pers kaynaklarının değişiyile "denizin çevresi" Kuzey Asya'nın ormanlarla kaplı bölgesiydi.

Kıpçakların, Toguz-guzların nihai rolü üstlendikleri Tele kabile grubunun merkezi durumundaki bölgelerin bu kısmında bulunmalarına gelince, bu konuda Uygurların mitolojik atası olan Oğuz-kağan'la ilgili efsanede bilgi bulmaktayız. Burada şöyle deniliyor: "O, (Oğuz-kağan) Kıpçak boyunu İt-Baraklarla Yayık nehri arasında yerleşsinler diye gönderdi.. O tarihten itibaren orada yaylakçı ve kışlakçı göçebe Kıpçaklar yaşarlar."¹⁶³ Artık Kıpçakların ülkesinin batı ve doğu sınırlarını biliyoruz. Doğu sınırları Kırgızların topraklarına bitişik, batı sınırları ise önceleri Peçeneklerin, daha sonraları ise Oğuzların göçebe halde yaşadıkları Ural nehri boylarıdır.¹⁶⁴ Kıpçakların efsanede belirtildiği üz-re Kazakistan bölgesindeki hakimiyet dönemi, kesin bir şekilde tarihi

vakıalarla uyuşmaktadır. Rivayete göre Oğuz-kağan Kıpçak'ın büyümesini bekledikten sonra, onu, aralarında Macar ve Başkırtların da bulunduğu itaatten baş tartıp isyan eden halklara karşı gönderir. Kıpçak onları tepeleyip, "Oğuz-kağan devrinden Çingiz-han zamanına kadar" bu topraklarda hüküm sürer.¹⁶³Tarihi vakıalara göre de (Kıpçakların Kazakistan bozkırlarına siyasi yönden hakim olmaya başladığı) X. Yüzyılın ikinci yarısından (Moğol istilasının başladığı) XIII. Yüzyılın birinci çeyreğine kadar durum böyledir. Daha önce belirtildiği gibi, kaynaklara göre, Kıpçakların Kazakistan topraklarında ilk defa arz-ı endam etmeleri VII. Yüzyılda başlamıştır; ama bu dönemde onlar II. Binyıl başlarında Avrasya etno-politik tarihinde oynadıkları bariz rolü oynamamışlardı. Sanırım Oğuz-kağan destanındaki efsanede belirtildiği gibi Kıpçakların bu konsolidasyon dönemi "yetişkinlik çağına girme" dönemidir.

¹⁶³ MİTT, I/498.

¹⁶⁴ Agadcanov, age., s. 129.

¹⁶⁵ Kononov, *Rodoslovnaya Türkmen*, s. 44.

Oğuz-kağan destanı ve rivayete dayalı kaynaklarla sınırlı kalınarak yapılacak mukayeseli bir tarihî analiz, bize bazı hükümler çıkarma imkanı tanıyacaktır.

Kıpçakların en erken gelişme dönemi, Tele grubu kabileleri ve eski Türklerle yakın temas halinde Merkezî Asya bozkırlarının doğu kesiminde geçmiştir. VII. Yüzyıl ortalarında Merkezî Moğolistan bozkırlarında Tele grubu kabileleri nispeten kısa ömürlü bir hakanlık kurmuşlardı ki, bu işte öncü rolünü Seyanto (Kıpçak)lar üstlenmişlerdi. Bu hakanlık, bir yandan iç çatışmalar, diğer yandan T'ang İmparatorluğu yöneticilerinin desiseleri sonucunda kısa süre sonra ortadan kaldırılmıştı. Böylece Seyanto kabilelerinin bir kısmı Kazakistan bozkırlarına çekip gitmiş, geride kalanlarsa VII. Yüzyıldaki Türk isyanına destek vererek onlarla birlikte II. Doğu Türk Hakanlığı'nın kuruluşunda rol almışlardır ki, 50 yıl boyunca hakimiyet altında tuttıkları Toguz-guz kabileleri onların tebaasıydı.

Kıpçak (Seyanto)ların batı bölgesine yeni bir muhacerette bulunmasının sebebi - ki Oğuz-kağan destanında ve yazılı kaynaklarda da bu olaydan bahsedilir, - VII. Yüzyılın ortalarında meydana gelen olaylardı. Çünkü Uygurlar ve müttefikleri Tele kabileleri II. Doğu Türk Hakanlığı'na (yani Türk ve Sir kabile federasyonuna) ölümcül bir darbe indirerek, onun harabeleri üzerine Merkezî Asya bozkırlarında yaklaşık yüz yıl siyasi hakimiyeti elinde tutan en güçlü ortaçağ devletlerinden Uygur Hakanlığı'nı (745840) kurmuşlardı. Bu yeni kağanlığın sınırları da aşağı yukarı II. Doğu Türk Hakanlığı'nın sınırlarıyla aynıydı. Yani batı ve kuzey sınırları Sayan ve Altay dağlarına dayanıyordu. Her ne kadar eski Türklerin önemli bir kısmı yeni kurulan birliğin etnik bünyesinde yer almışsa da, Kıpçaklar yazılı belgelere ve arkeolojik bulgulara göre, Doğu ve Merkezî Kazakistan sınırları içindeki kendi ana kütlelerine katılmışlardı.

Asya'nın merkezî kesiminde ortaçağlara ait mezar yadigarları üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalar sayesinde, bilim adamları,özel bir defin geleneği ortaya

çıkarmışlardır ki, bu, atın mevta ile birlikte defnedilme geleneğidir. Bu gelenek, istisnâ olarak Avrasya bozkırlarında yaşayan göçebe kabilelere özgüdür ve Merkezî Asya'daki Türk ve Tele kabilelerinin oluşturduğu etno-politik birliğin ekonomisinde atın nasıl bir yer işgal ettiğini doğrudan göstermektedir. Bu defin şekline, doğuda Hangay civarından batıda Merkezî Kazakistan bozkırlarına, kuzeyde Minusin çanağından güneyde Tanrı Dağları silsilesine kadar uzanan devâsâ coğrafyada rastlanmaktadır. Bir başka deyişle Türk ve Tele kabilelerinin etno-politik birliğinin kurulup varlığını sürdürdüğü topraklarda bu defin şekli uygulanmıştır.

Merkezî Asya kabilelerinin oluşturduğu bazı büyük etno-politik birliklerde mevtanın atla birlikte defnedilme geleneğinin varlığı konusundaki bir başka kesin delil de, Çin kaynaklarının Türkler ve Telelerin defin merasimleriyle ilgili verdikleri bilgidir.

Çin kaynaklarında eski Türklerde eskiden beri uygulanan defin şeklinin mevtanın yakılması olduğu belirtilmektedir. Türklerden biri öldüğünde “mevtanın cesedini bir çadıra koyarlar.. at ve koyunları boğazlayarak, çadırın önüne getirir ve kurban sunarlar.. daha sonra belirli bir günde mevtanın hayattayken bindiği atı ve kullandığı eşyaları getirip cesetle birlikte yakarlar; sonra külleri toplayıp senenin belli bir gününde mezara gömerler.”¹⁶⁶ Konumuzun akışı içinde, her ne kadar N. Ya. Biçurin burada “bir hanın, beylerin ve zengin kişilerin” cenaze töreninden bahsedildiği notunu düşüyorsa da, asıl anlatılmak istenen şey, Türk toplumunda hem boy mensuplarının hem de beylerin defni sırasında genel olarak uygulanan cenaze merasimidir. Ayrıca Çin kaynaklarında Türklerin savaş meydanında ölenleri yakmalarından bahsedilmesi,¹⁶⁷ Türklerde yalnızca elit kesimin değil, sıradan insanların cesetlerinin de yakılarak defnedildiğini tartışmasız bir şekilde göstermektedir.

¹⁶⁶ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/230.

¹⁶⁷ Liu Mau-tsai. *Die chinesischen Nachrichten*. Bd. I/95 (Yazarın bu eseri Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri adıyla Selenge Yayın-ları'na neşredilmiştir (çev.)).

Bununla birlikte yine Çin kaynaklarının şahadetine binaen, VII. Yüzyılın birinci çeyreğinde Türklerin artık mevtanın cesedini yakmayı bırakıp toprağa gömmeye başladıklarını görüyo-ruz.¹⁶⁸ Cenaze merasimindeki bu değişiklik o dönemde yaşayan insanlara da tuhaf gelmiş ve hatta Çin imparatoru T'ai-tsung, kendi düşüncesine göre, atalarının geleneğini ve göreneklerini değiştirmelerinin devletlerinin yıkılmasına sebep olduğunu belirterek Türkleri suçlamıştır.¹⁶⁹ S. A. Teplouhov, L. R. Kızlasov, L. P. Potapov, A. D. Grak, S. İ. Vaynşteyn ve benzerleri,¹⁷⁰ özellikle bu bilgiye dayanarak, mevtayı atıyla birlikte gömme geleneğinin (kelimenin dar etnik anlamıyla) Türklere özgü olduğunu ve onların kurdukları Türk hakanlıkları sınırları dahilindeki pek çok arkeolojik yadigarın da bu geleneği yansıttığını ileri sürmüşlerdir. Eğer Çin kaynaklarında 634 yılında I. Türk Hakanlığı'nın son kağanı Hieli'nin “göçebe geleneklerine göre” yakıldığını,¹⁷¹ ondan beş yıl sonra, 639 yılında aynı hanın yeğeni Holohu'nun yine “göçebe geleneklerine göre” yakıldığını gösteren bir kayda rastlamamış olsaydık, sözü edilen araştırmacıların bu

hükümüne itirazımız olmazdı. Ayrıca Hieli-kağan ve Holohu'nun defnedilmesi konusunda, külleri üzerine yığılmış bir kurgan içine defnedildikleri şeklinde herhangi bir sarıh bilgi olmadığını da burada kaydetmek gerekir. Elbette ki bu yıllığı yazan Çinli yazar detayları biliyordu, fakat onlardan bahsetmemiş. Yazarların genellikle kendileri için sıradan şeyler olan veya herkesin bildiği birçok detayı atladıkları, dolayısıyla bunlara dikkat çekmedikleri malumdur, ama şahitlerin kaydettikleri bilgiler Türk etnik çevreleri hakkında daha az bilinen şeylerdir.

[168](#) Age., s. 193.

[169](#) Age., s. 203

[170](#) Kızlasov L. R. *İstoriya Tuvi v sredine veka*. M., 1969; Potapov L. P., Graç A. D. *Tuva v sostave Tyurkskogo kaganata*//İstoriya Tuvi,T.I,M.,1964; Graç A. D. *Drevneyşiye tyurskiye pogrebeniya s sojjeniem v Tsentralnoy Azii*//İstoriya, arxeologiya i etnografiya Sredney Azii. M., 1968; *Vaynştein S. İ. Nekotoriya voprosı istorii drevnetyurskoy kulturu*//CE, 1966, no 3.

[171](#) Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/256.

Türklerdeki cenaze töreni geleneğinde yaşanan değişiklik, muhtemelen elde olmayan bazı fevkalade önemli olaylar, - galip ihtimalle aralarında liderlik rolünü Seyantoların oynadığı Tele kabilelerinin indirdiği ağır darbe ve Türkler arasında “bulaşıcı bir hastalığın baş gösterip Çin Seddi’nin güney yönü boyunca insan kemiklerinin yerlerde yatmasına yol açan”¹⁷² tabii bir afet - sebebiyle ata geleneklerinin geçici olarak terk edilmesi idi. Salgın hastalığın yayılmasından korkan Çin imparatoru, muhtemelen “memurlara kurbanın şarapla yıkanıp etinin kurutulmasını ve ondan sonra defnedilmesini emretmişti.”¹⁷³ Bu ölümlerin nasıl defnedildikleri yani yakılarak mı, yoksa tahnit yoluyla mı gömüldükleri konusunda ne yazık ki kaynaklarda herhangi bir bilgi yok; ama aynı kaynaktan birkaç satır aşağıda Hieli-kağan’ın ölümü münasebetiyle şöyle bir açıklama var: “Beylere onu defnetmeleri emredildi. Hieli’nin cesedi göçebe âdetlerine göre yakıldı ve mezarı nehrin doğu tarafına yapıldı.”¹⁷⁴

[172](#) Aynı yerde.

[173](#) Aynı yerde.

[174](#) Aynı yerde.

Yukarıda alıntı yaptığımız metinleri karşılaştırdığımızda, saraydaki koordinasyon ve kullanılan terminoloji dikkatimizi çekmektedir. Dikkat edilirse ölen sıradan insanların ceset ve kemiklerinin kaldırılması söz konusu olduğunda “memurlara emir verilmekte”, ama ölen kişi, mağlup olmuş olsa dahi, Türk toplumunun üst düzey bir kişisi ise, cenazesinin kaldırılması işi “beylere emredilmek-te” ve definin “göçebe geleneklerine göre” yapılması ferman buyu-rulmaktadır. Kanaatimizce Türklerden salgın hastalık sebebiyle ölen sıradan insanlar da “göçebe geleneklerine göre” yakılmışlardı; çünkü ölü de olsalar göçebeydiler ve salgın hastalıktan ölenlerin yakılması defnedilmesinden çok daha az tehlikeliydi.

Her ne kadar kaynaklarda Türklerin ezelden beri uygulaya geldikleri ceset yakma geleneğinin VII. Yüzyılın birinci çeyreğinde kendilerine yabancı olan mezara defnetme şekline dönüştüğü tarzında bir kayıt varsa da, aynı kaynaklarda, daha sonraki dönemde sıradan insanların defin şeklinin değiştiği konusunda itimat telkin edici kesin bir bilgi mevcut değil ve aksine toplumun elit kesiminin cenazelerinin eski geleneklere göre yani yakılarak kaldırıldığı belirtilmektedir.

Türklerin cenaze defin gelenekleri konusunda araştırma yapanlardan Yu. İ. Trifonov, arkeolojik verilere dayanarak şöyle der: “Türklerde defin geleneğinin değiştiği konusunda kesin hükme varmamızı sağlayacak doğrudan veriler ve arkeolojik malzeme mevcut değil. Çünkü mevcut mezarlar arasında, benim elimde mevtanın mezara gömüldüğünü gösteren tek bir arkeolojik bulgu vardır ki, o da Altaylarda (Kudırğa’da) bir çocuğa ait oyma mezardan ibarettir. Yıllık türünden kaynakları satır satır takip etsek bile, bu tür bir malumat bulamayız”¹⁷⁵ ve “Türklerin defin geleneğinde bir değişiklik varsa bile - ki oldukça şüphelidir, - bu, yalnızca mevta ile birlikte atın gömülmediği sıradan toprak mezara defnetme şeklidir, ama defin şekli aynıdır.”¹⁷⁶

¹⁷⁵ Trifonov Yu. İ. *Ob etničeskoj prinadlejnosti pogrebeniy s konem...* /Tyurkologičeskiy sbornik. M., 1973.

¹⁷⁶ Age., s. 373.

Yukarıdan beri anlatılanlardan, eski Türklerde VI-VII. Yüzyıllarda uygulanan temel defin şeklinin, gerek elit tabaka ve gerekse sıradan insanlar olsun, çevresi duvarla çevrili, üzerinde taş heykel bulunan mezarlara mevtanın ve atının yakılarak gömülmesi şeklinde olduğu¹⁷⁷ hükmüne varabiliriz.

¹⁷⁷ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/230.

Erken ortaçağda Moğolistan, Altaylar, Güney Sibirya ve Kazakistan’da, pek çok arkeolojik bulgularda rastladığımız atla birlikte defnetme geleneği acaba kime aitti? Bu sorunun birkaç değişik cevabı vardır. Bu geleneğin, yukarıda belirtildiği gibi, Türklere ait olduğu konusunda yeterli belge mevcut değil. D. G. Savinov, “mevtayı atla birlikte defnetme geleneği daha ziyade Türklerin onların savaşçılarını kullanarak kuzey çöllerinde kahramanlıklar sergilediği yerli Tele kabilelerine aittir ve dolayısıyla Tele kabileleri Güney Sibirya, Kazakistan ve Orta Asya’ya geniş ölçüde yayılmışlardır” demektedir.¹⁷⁸ Yu. İ. Trifonov’a göre, mevtayı atıyla birlikte defnetme geleneği VI. Yüzyıldan itibaren Türk Hakanlığı sınırları dahilinde yaygınlaşmıştı: “Tüm işaretlere nazaran... bunların etnik yönden Türklerle bağlantısı kurulamaz. Bunlar, diğer Türk dilli kabilelere aitti.. ve bunlar Tele kabileleri olabilirdi.”¹⁷⁹

¹⁷⁸ Savinov D. G. *Etnokulturniya svyazi naseleniya Syana-Altaya v drevnetyurkskoye vremya*//Tyurkologičeskiy sbornik. 1972, s. 343.

¹⁷⁹ Trifonov Yu. İ. Age., s. 374.

Kaynaklar, değişik kabile grupları farklı defin gelenekleriyle birlikte Tele grubu bünyesine dahil olmasına rağmen, Telelerin Türklerdeki defin göreneklerinden hangilerini

yaşattıkları konusunda kesin bir bilgi vermemektedir. Ancak, bilinen şey, Te-lelerin Türklerden farklı olarak mevtalarını yakmayıp cesedi mezara defnetme geleneğine uygun olarak hareket ettikleri-dir.¹⁸⁰Örneğin Telelerin en büyük gruplarından olan Uygurlar “ölülerini açtıkları mezarın ortasına gömüyorlardı.”¹⁸¹Telelerin mevta ile birlikte atını da gömdükleri konusunda hiçbir kayıt yok ve onların ölümlerini yakmayıp gömmeleriyle Türklerden farklı hareket ettikleri hususu kaynaklarda oldukça sarıh bir şekilde belirtilmektedir.

¹⁸⁰ Pozdneyev D. M. *İstoriçeskiy oçerk uygurov*. Spb., 1899, s. 41.

¹⁸¹ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/216.

Tele etno-politik birliğinin erken ortaçağda doğu Moğolistan bozkırlarından Kazakistan’ın batı uçlarına, Sibirya’nın ormanla kaplı güney kesiminden Türklere ait olup olmadığı henüz kesinlik kazanmayan atla birlikte defnedilmiş mevta mezarlarının bulunduğu Tanrı Dağları’nın kuzey eteklerine kadar uzanan geniş bir alana yayıldığı göz önünde bulundurularak, mevtayı atıyla birlikte gömme geleneğinin aralarında Seyanto (Kıpçak)ların da bulunduğu Tele kabilelerinden bazılarının isteğine uygun olarak uygulandığı düşünülebilir. Bir kere Seyantolar Tele kabile grubunun içinde yer alan bir kabile olarak, hayvancılıkla uğraşan, sürülerinin ve atlarının ihtiyacına binaen göçebe ekonomisiyle geçimini sağlayan bir gruptu. Mevtanın atla birlikte defnedilmesi, savaş ve ideolojiye dayalı günlük göçebe yaşantısında baş rolü atın oynadığı ekonomik faaliyetlerinin bir göstergesidir.

Diğer yandan Seyantoların VI-VII. Yüzyılın ikinci yarımında göçebe olarak yaşadıkları ana bölge, mevtanın atla birlikte defnedilme geleneğinin en fazla yaşatıldığı dönemde Batı Cungar-ya’da Altay dağlarının güney etekleriydi. Bu tür mezarlar, Altaylardan başka Tuva’nın Merkezî ve batı kesimlerinde,¹⁸² Minusin çanağında¹⁸³ da ortaya çıkarılmış; ele geçirilen malzeme henüz mütevazî düzeyde olmakla birlikte Merkezî Kazakistan’da da bulunmuştu.

¹⁸² Graç A. D. *Arxeologičeskiye raskopki v Mongun-Tayge..* //Tr. TKE-AN. 1960. T. I; Trifonov Yu. İ. *Drevne tyurkskaya arxeologiyeye Tu-vı*//UzTNIİY Lİ. 1971, vop. 15.

¹⁸³ Kiselyev S. V. *Materialı arxeologičeskoy ekspeditsii v Minusinskiy kray v 1928 g*//Yejegodnik Gos. Muzeya im. N. M. Martyanova. Mi-nusinsk. 1929, T. 6, vop. 2.

Ortak özelliği mevtanın atla birlikte defnedilmesi olan bu eşzamanlı mezarlarda, etnik mensubiyetin sıradan göstergesi durumundaki defin şekillerinde bariz farklılıklar elbette vardır. Toprak üstü yapılar, mezar odaları (düz zeminde, yeraltında, mezar hücrelerinden başlayıp değişik seviyelerde yer alan odalı mezarlar), bunlara mevtanın atla birlikte defnedilmesi (mevtanın ve atın kemiklerinin ve diğer eşyaların birbirine mukabil şekilde konulması), mezar envanteri ve bunların tek bir mezar kompleksinde bulunması gibi bariz farklılıklar, bu yadigârların tek tip olmadığını göstermektedir. Bu farklılıkları, göz önünde bulundurulması gerekse dahi, ölen kişilerin sosyal mevkileri ve maddi durumlarının farklı oluşuyla değil, etnik mensubiyet farklılıklarıyla ilintilendir-mek gerekiyor. Peki bu

durumda, Tele kabilelerinden Seyanto-Kıpçaklarda bildiğimiz mevtayı atla birlikte yakma geleneğinin dışında ne gibi bir özellik vardı?

Son yirmi otuz yılda Doğu Kazakistan'da, İrtiş nehrinin yukarı akımları civarında, Altay dağlarının güneybatı eteklerinde 60'lı yıllarda F.H. Arslanov'un başkanlığında Ust-Kamenogorsk Pe-denstitüsü ve bölge müze müdürlüğü, 1980-1983 yılları arasında elinizdeki kitabının yazarının nezaretinde Kazakistan Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü heyetince yürütülen yoğun kazı çalışmaları sayesinde, yaklaşık yüzden fazla mevtanın yakılarak defnedildiği mezar ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan bu mezarlar temelde iki gruba ayrılıyordu: Mevtanın atıyla birlikte veya atın bir kısmıyla birlikte (yalnızca derisi?) gömüldüğü mezarlar ve mevtanın atsız olarak defnedildiği mezarlar.¹⁸⁴

¹⁸⁴ Kadirbayev M. K. Pamyatniki rannix koçevnikov Tsentralnogo Kazaxstana//Tr. İİAE AN KazSSR. 1959, T. 7, s. 183-189; Arxeolo-gičeskiye pamyatniki v zone zatopleniya Şulbinskoy RES. Alma-Ata, 1987, s. 115-247.

Bu kadar süvari mezarının ve üstelik de belli bir bölgede ortaya çıkarılan mezarın ciddi şekilde incelenmesi sonucunda, mevtanın atla birlikte defnedildiği mezarlar arasında oldukça önemli farklar olduğunu gördük. Bu mezarlardan bazılarında at mevtanın sol tarafına konulmuş, bazıları ise başları doğuya ve kuzeydoğuya dönük şekilde atla birlikte aynı hizada gömülmüştü.¹⁸⁵

¹⁸⁵ Ahincanov S. M., Trifonov Yu. İ. *K proisxoždeniyu i etničeskoj atri-butniki pogrebalnix pamyatnikov Verxnego Priirtışya VIII-X vv*//Et-niçeskaya istoriya tyurkoyazıcnıx narodov Sibiri ve sopredelnıx territoriy. Omsk, 1984, s. 158.

Özellikle iki tip mezar türünden oluşan (normal mezarlar ve basamaklı mezarlar) ve çoğu İrtiş'in yukarı akımlarında mevtanın atla birlikte defnedildiği mezarların oldukça yakın paralelleri, bazı Dağlık Altay yadigârları arasında da (Tuekta, kurgan 4, 7, 9, yolı, 5; Yakonur, kurgan I, mezar I vd.; Berel, kurgan 2, 3, KatandaII,kurgan 1 vd.) bulunmuştur. Bu mezarlarla Dağlık Altay'nın batı ve güney batı uç kesimleri ile Kazakistan Altaylarında bölgesel olarak rastlanan mevtanın atla birlikte defnedilmesi esas alınarak yapılan definlerden farklılık arz eden Sayan-Altay mezarları arasında bariz farklar vardır.¹⁸⁶

¹⁸⁶ Ahincanov, Trifonov. *K proisxoždeniyu...*, s. 154.

Yukarıda belirtilen tek tip mezar tiplerinin genel olarak VIII. Yüzyıldan daha önce bir döneme tarihlenmesi (Berel 2,3, Köksa 1), bunların ilk önceleri Dağlık Altay'nın güneybatı kesiminde yer aldığı, bilâhare VIII. Yüzyıldan daha öncesine tarihlenmesi çok zor olan mevtanın atla birlikte defnedildiği hiçbir mezarın bulunmadığı İrtiş'in Doğu Kazakistan bölgesinde yayıldığını göstermektedir.

Sözünü ettiğimiz tipe giren mevtanın atla birlikte defnedilmesi, burada, VIII. Yüzyıldan önce herhangi bir etno-politik durumun oluştuğuna işaret etmez. Daha önce belirtildiği gibi, VI. Yüzyıl sonlarından itibaren Tanrı Dağları'nın doğu kesimiyle Altayların güney batı etekleri arasında, aynı bölgede VII. Yüzyıldan öncesine tarihlenen arkeolojik yadigârların sahibi olan Seyanto-Kıpçaklar göçebe olarak yaşıyorlardı.

Kıpçaklar, İrtiş boylarına, Kazakistan doğu ve bilâhare Merkezi kesimine II. Doğu Türk Ha-kanlığı'nın ve tabii ki Türk ve Sir federasyonunun Uygurlar tarafından tarumar edilmesinden sonra VIII. Yüzyıl ortalarında gelmişlerdir ki, İrtiş'in yukarı akımlarındaki sözü edilen mezarlar da işte tam bu döneme tarihlenmektedir.¹⁸⁷ Atın kemiklerinin mevtanın sol tarafına konduğu ve her ikisinin başının aynı yöne (doğuya) çevrildiği mezar tipi, muhtemelen vahid kabile birliği dönemine aittir. Büyük ihtimalle bu federasyon, VI-VII. Yüzyılda Seyanto adıyla Doğu Kazakistan'da ve daha doğuda Moğolistan'ın kuzeybatı bozkırlarında yaşayan Kıpçak kabile grubuna aitti.

¹⁸⁷ *Arxeologičeskiye pamyatniki v zone zatopleniya*.. s. 244.

Demek ki, arkeolojik verilerin bugünkü durumu Seyantoların yaşadığı doğu bölgesini Kıpçak arkeolojik kompleksi olarak ayırmamıza imkan tanımaktadır. Gerçekten de bu kompleks, XI-XIII. Yüzyılda Güney Rusya bozkırlarında mevtanın atla birlikte gömüldüğü Kıpçak mezarlarında uzantısını bulmaktadır. Nitekim ortaçağ göçebe toplumlarıyla ilgili araştırmalar yapan S. A. Plet-nieva ve G. A. Fedorov-Davidov¹⁸⁸ gibi araştırmacılar bu yadigârları Doğu Avrupa'daki diğer Peçenek, Türk [Tork-Oğuz] ve Kara-kalpak arkeolojik yadigârlarından ayırmaktadırlar. Kıpçakların kendilerine özgü mevtayı atla birlikte başları doğuya çevrilmiş olarak taş ve toprak kurganlar altına gömme geleneği, hemen hemen hiç değişmemiş (gerçi bazı hallerde atın başı batıya da çevrilmiştir) ve yeni komşuları Ruslar tarafından Poloves adıyla tanındıkları “yeni vatanları”nda muhafaza edilmiştir. Kıpçaklar, hayatlarının iki safhası arasındaki dört asırdan daha fazla süren geçici kopukluğa rağmen, ölen silah arkadaşlarını atalarının geleneklerine göre defnetmeyi sürdürmüşlerdir ki, bu, Poloves ve Kıpçak yadigârları arasında bölünmez etnogenetik ve etno-kültü-rel bağların olduğunu göstermektedir. Bilindiği gibi mevtayı atıyla birlikte gömme geleneği, Merkezi Asya'da I. Binyıl ortalarında Türk dilli, çarvacı göçebe etno-politik koalisyonun iki ana unsurundan birisi olarak Kıpçaklarda Tele kabile gurubu ortasında yaşadıkları dönemde doğmuş ve yaygın olarak uygulanmıştır.

¹⁸⁸ Pletnieva S. A. *Koçevniki srednevekovya*. Poiski ist. Zakonomer-nostey. M., 1982, s. 61; Fedorov-Davidov G. A. *Koçevniki Vost. Yev-ropı pod vlastyu zolotordinskix hanov*. M., 1966, s. 145.

Bu anlatılardan tek bir sonuç çıkarmak mümkün: Kıpçakların tarih eserlerinin sayfalarına girmeye başladıkları en eski dönem, Türk dilli etnik çevreyle bağlantılıdır.

Kıpçakların dil yönünden kime mensup oldukları konusunda N. A. Baskakov şöyle der: “Poloves (Kuman veya Kıpçak) dili. Türkçenin Kıpçak grubunun Kıpçak-Poloves alt grubuna mensuptur. Özünde Kıpçakçanın ana çizgilerini muhafaza eden bu alt grup, Oğuz ve kısmen Bulgar lehçeleriyle bazı ortak özellikler taşıyan diğer akraba dillerin Kıpçak lehçeleri tarafından emilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.”¹⁸⁹

¹⁸⁹ Baskakov N. A. *Tyurkskiye yazıki*. M., 1960, s. 146-148.

Eserinin “Türk dilleri üzerine” adlı bölümünde “kendisinin Türkçeyi en iyi bilen Türklerden birisi olduğunu” belirten Kaşgarlı Mahmud, Oğuzların ve Kıpçakların yalnız

bir öz dilleri vardır” demektedir.¹⁹⁰Diller arasındaki farklılaşmanın ortaya çıkışından bahseden bu ortaçağ filologu, Oğuzlarla Kıpçakların dilleri arasında temel farklar olmadığını belirtmekle birlikte, bazen bu farklılıklarla ilgili örnekler vermektedir. Buradan hareketle, Kıpçak ve Oğuzların aynı ölçüde dahil edildiği batı Türk dilleri grubuna has lisanî özelliklerin henüz o dönemde oluşmuş olduğu hükmüne varmak mümkün. Örneğin Kaşgarlı Mahmud’un sözünü ettiği “harf değişimleri” bugünkü Kazakça için geçerlidir. “Kıpçaklar da Oğuzlar gibi baş tarafında ‘y’ bulunan isim ve fiillerin ilk harfini ‘e’ yahut ‘c’ye çevirirler. Örneğin Türkler devenin uzamış olan tüyüne ‘yuğdu’, Oğuzlar ve Kıpçaklar ‘cuğdu’ derler.¹⁹¹ O sıralar Kıpçak dilinde de Oğuz dil grubunda olan unsurlara rastlanıyordu: “Kelimenin başında bulun ‘m’ harfini Suvarlar, Oğuzlar ve Kıpçaklar ‘b’ye çevirirler. Türkler ‘men bar-dum’, Suvarlar, Kıpçaklar ve Oğuzlar ‘ben bardum’ derler.”¹⁹²

¹⁹⁰ Mahmud Kaşgarskiy. *Divan-ı lügat-it Türk*, Taşkent, I/66.

¹⁹¹ Mahmud ibn Hüseyin el-Kaşgarî. *Divan lûgat et-türk*. K. Rifat yayını. İstanbul, 1915, I/31.

¹⁹² Aynı yerde.

Mahmud Kaşgarlı’nın dediği gibi, Oğuz ve Kıpçak dil gruplarında ortak fonetik çizgilerin bulunuşu, yalnızca Türk dillerinin genetik akrabalığı ile değil, aynı zamanda yukarıda üzerinde durulan bir dizi tarihî momentlerle açıklanabilir. İki dil grubunun birbirini uzun bir süre etkilemesi, Kıpçak (Seyanto) ve Oğuzların, tarihi kaynaklarda “Telelerin has nesli”¹⁹³ olarak geçen Kıpçak (Seyanto)ların da bünyesinde yer aldığı ortak etno-politik göçebe kabileler grubuna dahil oldukları dönemde yani Merkezî Asya’daki birliktelik günlerinde başlamıştı. Oğuz-kağan destanında anlatılan Oğuz gelenekleri, birkaç yerde Kıpçakların özelliği olarak da zikredilir ve Kıpçakların “kendi soyundan olmamasına rağmen isim verdiği”¹⁹⁴ birkaç kabilelerden biri olduğu belirtilir. Her ne olursa olsun Kıpçak ve Oğuz grubuna mensup kabilelerin kendi aralarında anlaştıkları dil, sarih bir şekilde ortaçağ ve çağdaş dilbilimciler tarafından Türkçe’nin batı grubuna intisap ettirilmektedir.

¹⁹³ Kyuner, *Kitayskiye izvestiya*, s. 41.

¹⁹⁴ Kononov, *Rodoslovnaya turkmen*, s. 51.

Böylece yazı belgelerin, arkeolojik ve dilbilimsel bulguların üzerinde birleştikleri nokta, Kıpçakların kesinlikle Türk etnik çevresine ait olduklarıdır. Onların etnogenezinin ise Merkezî Asya’nın Türk-Tele göçebe halklarının kökeni meselesiyle çok sıkı bir biçimde ele alınması gerekmektedir.

Kıpçak etnogenezinde Merkezî Asya’da sarı saçlı, mavi gözlü eski Avrupaî ırkın temsilcileri olan Ting-ling unsurlarının önemli rol oynadıkları görüşünü savunan görüş de hayli ağırlık kazanan görüşlerden biridir. Tarih literatüründe Ting-linglerin M. Ö. I. Binyıl sonlarından yine M. Ö. 201 yılına kadar Baykal’dan İrtiş geçce uzanan Kuzey Gobi bölgesinde göçebe olarak yaşadıkları şeklinde bir görüş mevcuttur. Bilindiği gibi Hun yabgusu Mo-de 201’de bir fetih seferine çıkmış ve “kuzeyde Hun-yü, Ch’ui-şe,Gegun, Ting-ling ve Hsin-lilerin topraklarını fethetmişti.”¹⁹⁵Bu halklar Hunların hakimiyeti altına

girmiş ve onların topraklarının kuzey kanadını oluşturmuşlardı. Ting-ling meselesini özel olarak ele alan L. N. Gumilev'in ulaştığı sonuca göre "Ting-ling" terimi çok anlamlı bir sözcüktür; belli bir halkı ve M. Ö. I. Binyıl'da Çin'le teması olan tüm kuzeyli halkları içine alır. Miladi I. Binyıl başlarında Büyük Çin Seddi'nin kuzeyinde kalan tüm Merkezî Asya toprakları fiilen Ting-ling kabilelerinin yaşadıkları alanlardı; daha ileride Türk ve Tele kabilelerinin alt grupları yaşıyorlardı ve Ting-linglerle Tele kabileleri akraba idi.¹⁹⁶ "Bugünkü şarkiyatçıların önemli bir kısmı, - diye yazar L. P. Potapov,- Tele kelimesini (Miladî I. Binyılda dahi) Türk dilli olan Ting-linglerin adının daha eski yazılış şekline (örneğin ch'in=le) bağlamaya meyyaldır-ler."¹⁹⁷ D. G. Savinov'un görüşü de dikkat çekici: "Eğer Ting-ling-ler Tele kabileleri iseler, o takdirde onların yaşadıkları çevreyi eski Türk döneminin Uygur, Seyanto vs.. gibi bir çok büyük halklarının daha sonraki oluşumuyla ilişkilendirmek gerekir."¹⁹⁸

¹⁹⁵ Taksin V. S. *Materialy po istorii syunnu (po kitayskim istoçnikam)*. M., 1968, s. 41.

¹⁹⁶ Gumilev L. N. *Dinlinskaya problema* 7İzv. VGO, 1959, T. I, No. I, s. 19. (Not: Gumilev'in bu makalesinin tam metnini Selenge Yayınları arasında çıkan "Avrasya'dan Makaleler-1" adlı eserde bulabilirsiniz - Çev.)

¹⁹⁷ Potapov L. P. *Etničeskiy sostav*, s. 148.

¹⁹⁸ Savinov D. G. *Narodı Yujnoy Sibiri*, s. 13.

Tele kabilelerinden Seyantoların Kıpçaklarla özdeşleştirilmesi S. G. Klyashtorny'nin araştırmaları sayesinde ispat edilmiş durumdadır. Meseleyi bu açıdan bakınca, Ting-linglerle Kıpçaklar arasındaki ilişkiler yani Kıpçakların Ting-linglerden indikleri varsayımı şeklinde karşımıza çıkan önemli bir görüşü ele almamız gerekir.

Ting-lingler Tele ve Seyanto (Kıpçak)lar da Telelerin alt kollarından biri olduğu görüşünden hareket edersek, birçok araştırmacının Kıpçakların Ting-linglerden inme olduğu görüşünü onların da Ting-lingler gibi aynı fiziki özelliklere yani Avrupaî halkların çizgilerine sahip bulundukları bilgisine dayandırdıklarını kaydetmek gerekir. Ting-ling kabilelerinin fiziki görünümleri hakkında Çin kaynakları bilgi vermektedir.¹⁹⁹

¹⁹⁹ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/214.

Kıpçakların Merkezî Asya'da yaşadıkları dönemdeki fiziki görünümleri hakkında, yine onların genel dış görünümüyle ilgili sayılabilecek birkaç doğrudan bilginin dışında herhangi bir doyurucu malumat mevcut değil. Bilindiği gibi II. Doğu Türk Hakan-lığı'nda yönetici kesim Türkler ve Kıpçaklardı. Özellikle herhangi bir hakan öldüğünde etkinliklerini artırmak için kendi aralarında vuruştukları olurdu. Örneğin 716'da Moço-kağan Bayegu kabilesi tarafından öldürülünce, tahtta hak iddia eden "sarı başlı" Türkler ile "Moço Türkleri" [yani Moço-kağan'ın kabilesine mensup olan Türkler] arasında iktidar çatışması olmuştu.²⁰⁰ Bilindiği gibi bu çatışmada meşhur Prens Kül-tegin [Köl-tigin] sayesinde, o güne kadar iktidarı ellerinde tutan Türkler Çin kaynaklarında "tevarüs yoluyla

tahta çıkan” kişi denilen Moço oğlu Mogilyan Bilge-kağan’ı tahta iclas etmiş ve böylece iktidar “Moço Türkler”de kalmıştı.

[200](#) Zuyev Yu.İ. *Drevnetyurkskiye genealogičeskiye predaniya kak istoč-nik po ranney istorii tyurkov*. Alma-ata, 1967, s. 133.

Peki Moço-kağan’ın öldürülmesinden sonra II. Doğu Türk Hakanlığı’nda kısa bir süre boş kalan tahtı ele geçirmek için mücadele eden bu “sarı saçlı” Türkler kimdi? Bunlar kesinlikle ne Toguz-guz (Uygur)lardı ne de Türklere vassallık statüsüyle bağlı olan Karluklar, Bayegular ve diğer kabileler olabilirlerdi. Moço-kağan ölümünden önce birkaç kez “Gelolu (Karluk)lar ve diğer kabilelere” saldırdığı için düşman kuvvetleri “yavaş yavaş zayıflamıştı.” Ayrıca Türklerin bu enerjik kağanı birkaç kez de “büyük kumlu bozkırların kuzey tarafında” Toguz-guzlarla savaşıp, “Dokuz kabile dağılmış”; arkasından “Bayegu kabilesi Tola sahillerinde bir çarpışmaya girmiş ve tamamıyla kılıçtan geçirilmişti.” Moço, muhtemelen kabalalık düşmanı Bayegulara karşı elde ettiği zaferden sonra “tedbirsiz bir şekilde ve tek başına dönerken” orman içinde “mağlup Bayegulardan bir grubun” saldırısına uğrayıp öldürülmüştü.

Her ne olursa olsun, o sıralar iktidar ortağı olan Seyanto (Çin kaynaklarına göre) veya Kıpçak (Selenge kitabesine göre) yahut Sir kabile koalisyonu (Tonyuyuk kitabesine göre) dışında, Türk hanedanına karşı taht mücadelesine girebilecek ciddi bir dış düşman yoktu. Muhtemelen Seyanto/Kıpçak/Sirler ortaya çıkan bu fırsatı değerlendirerek koalisyonda hakları olan yeri elde etmeyi düşünmüş, fakat bu deneme kitabeye göre “küçük kağana saldırıp öldüren”[201](#) Köl-tigin’in enerjik mücadelesi sebebiyle akamete uğramıştı. Bu küçük kağan, yaklaşık Köl-tigin ve Bilge-kağan kitabe-leriyle aynı sıralarda yazılmış olan İhe Huşota kitabesinin bozulmuş kontekstinden anlaşıldığı kadarıyla “Sirlerin irkini” idi.[202](#)

[201](#) Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, s. 273.

[202](#) Klyashtorny, *Kıpçaki*, s. 155.

Yukarıda anlatılanlardan hareketle, kaynakta geçen “sarı başlı” Türklerden maksadın ancak Sir/Seyanto/Kıpçaklar olabileceği rahatlıkla söylenebilir. Sarı başlıdan murat da sarışın ve sarı saçlı, beyaz tenli insanlar olabilir.

Bu “sarı başlı” ifadesinin Türk Kağanlığı’nın Kıpçak/Seyantoları için kullanıldığı konusuna gelince, o sıralar Türk-Tele kabile grupları arasında böyle ifade tarzının kullanıldığı her halükârda VII. Yüzyılda yaşayan Çinli yorumcu Yan-Şigu’nun notundan anlaşılmaktadır. Onun “Han-şuçu” (Han-şu’ya şerh) adlı eserinde şöyle deniliyor: “Batı bölgesindeki tüm kabileler arasında özellikle Usunların dış görünümü en farklı olanıdır. Bunlar, şimdiki mavi gözlü, kısl (sarımtırak) sakallı Hu (Türk - S. A.)lardandır.. (Usun) kabilelerinin torunları bu özelliğe sahiptir.”[203](#) Artık burada gerçekte sarı saçlı ve mavi gözlü Türklerin kimlerin torunları olduğu sorusunu sormayacağız. VII. Yüzyılda böyle bir dış görünüme sahip olan ve Batı bölgesinde yaşayan halklar arasında Usunlara mensup kimse yoktu. Aksine sözü edilen bölgede antik yazarlardan Plinius’un mavi gözlü göçebe Sirleri yaşıyorlardı ki, Zuyev’in belirttiği gibi, “bunlar ancak eski Türk kitabelerindeki

Sirler olabilir.”²⁰⁴ (Yani Seyanto/Kıpçaklar). En son olarak Çince “Kan-mu” adlı kaynaktan daha kesin bir izahat aktaralım. Burada belirtildiğine göre Çin’in 30 bin li [yaklaşık 15 bin km.] kuzeybatısında Kinça (Kıpçak) adında çok atları bulunan bir halk yaşamaktadır. İnsanları mavi gözlü ve sarı saçlıydı.”²⁰⁵

²⁰³ Kyuner, *Kitayskiye izvestiya*, s. 72, pr. 12.

²⁰⁴ Zuyev, *Tamgi loşadey*, s. 107.

²⁰⁵ Biçurin N. Ya. *İstoriyepervix çetirex hanov iz doma Çingisova*. Spb., 1829, s. 274.

Aralarında önemli tarihi boşluklar bulunan ve kronolojik açıdan birbiriyle ilgisi olmayan kaynakların çok büyük ihtimalle Kıpçaklar veya en azından onların bir kolu durumundaki halkın dış görünüşünün tespiti konusundaki bu hemfikirliği, onların çevresindeki halkların çoğunun fiziki özelliklerinden ayrı özellikleri olduğunu göstermektedir. Bu durum, Kıpçakların öncelikle göz (mavi, yeşil, ama kesinlikle siyah değil) ve saç (sarı, sarışın, parlak) renkleriyle Avrupaî işaretler taşıdıkları hükmüne varmamıza imkan tanımaktadır. Dolayısıyla Kıpçaklar XI. Yüzyıl ortalarında eski Rus knazlıklarının sınırlarında göründüklerinde, Ruslar onlara dış görünüşleri sebebiyle “Polovets” [bundan sonra: Poloves] adını vermişlerdir.

Bu görüşü ilk ortaya atan Kunik’e göre “Poloves” kelimesi eski Slavyanca “plava” - sarı saman²⁰⁶ sözcüğünden gelmektedir, “poloviy” sarışın²⁰⁷ sözcüğü de ondan türemiştir. İ. G. Dobrodo-mov şöyle der: “Poloveslerin bir çok dilde “sarı”, “parlak” kökünden gelen kelimelerle tanımlandığı çok önceleri dikkat çek-miştir”²⁰⁸ ve bu yüzden diğer halkların dillerinde de benzeri kelimelerle tercüme edilmiştir: Polonyalılarda Plovçı, Macarlarda Paloç, Almanlarda Valven ve keza Slavyanca formların Latinize edilmiş şekli Valones ve Paladi. Ermeni Urfalı Mateos’ın “Ta-rih”inin 75. babında da 1050-1051 yılı olayları anlatırken aynı anlamda Kharteş (sarışın, sarı saçlı) halkından bahsedilmiştir.²⁰⁹

²⁰⁶ Kunik A. O. *O tyurkskixpeçenegax i polovtsaxpo vengerskim istoçz-nikam//Zap. An Otd. I,3, Spb., 1854, ç. 2.*

²⁰⁷ Dal V. İ. *Tolkoviy slovar velikorusskoga yazıka*. T. 3, s. 664.

²⁰⁸ Dobrodomov İ. G. *O polovetskix etnonimax v drevnerusskoy litera-ture*, TS, 1975, M., 1978, s. 108.

²⁰⁹ Aynı yerde.

A. Kunik’ın “Poloves” sözcüğünün aslen “poloviy” kelimesinden geldiği şeklindeki görüşü, Poloveslerin Asya kökenli Avrupaî ırkın sarışın temsilcileri oldukları yolundaki varsayımın argümanlarından yalnızca biridir. Çünkü aynı görüş Klaproth ve Abel-Ramus zamanından beri zaten vardı. Bu görüşün Rusya’da en başta gelen savunucularından biri, birçok eserinde bu konuyu işleyen G. Y. Grumm-Grjima-ylo’dur.²¹⁰ Grjima-ylo, Kıpçak-Polo-veslerin tarihiyle doğrudan ilgilenmiş, ama Asya’da sarışın ırkın varlığı tezini geliştirirken, burada Avrupaî ırkın özelliklerini taşıyan Ting-ling adındaki eski bir halkın batı kolunun Kıpçaklar olduğunu ortaya koymuştur. Ting-linglerin batı kolu Kazakistan’ın göçebe haklarıyla karışmış ve Kıpçak adıyla ortaya çıkmıştır. Po-lovesler ise ağırlıklı

olarak Kıpçaklardan ve Kanglılardan oluşmuş bir halktır.²¹¹ Aşağı yukarı ondan daha önce N. A. Aristov Çin kaynağı “Gan-mu”ya dayanarak “Kıpçakların bir kısmının saç rengini, onların bir bölümünün batı Ting-lingleriyle kaynaşmasına hamletmek gerekir”²¹² şeklinde bir hükme varmıştı. 1937-39 yıllarında da D. A. Rasovsky, Kıpçakların sarı saçlı oldukları yönündeki tezini savunan bir dizi makaleler yayınlamıştır.²¹³

²¹⁰ Grumm-Grjımaylo G. Y. *Belokuraya rasa v Sredney Aziı*//ZRGO po otd. Etnografii. Spb., 1909, t. 34; aynı yazar: *Zapadnaya Mongoli-ya i Uranhayskiy kray*. L., 1926, t. 2.

²¹¹ Age., s. 57-59.

²¹² Aristov N. A. *Zametki ob etničeskom sostave tyurkskix plemen i na-rodov*//Jivaya starine, 1897, t. 6, vıp, 3-4, s. 368.

²¹³ Rasovsky D. A. *Polovtsı*; Seminarum Kondakovianum. Prag, 1937, T. 7., s. 161.

N. A. Aristov, G. Y. Grumm-Grjımaylo ve D. A. Rasovsky’nin görüşlerini destekleyen başka Sovyet tarihçileri de vardır. M. İ. Artamonov ve L. N. Gumilev onların izinden yürüyerek Kıpçakların batı Ting-linglerin torunları olduğunu, Poloveslerin de sarı saç rengini onlardan tevarüs ettiklerini göstermişlerdir. Örneğin Gumilev şöyle der: “Andoronovlarda Ting-ling kökenli oldukları şüphe götürmeyen eski Kıpçakları görmek mümkündür.”²¹⁴

²¹⁴ Gumilev, *Dinlinskaya problema..*

A. N. Kononov, Aristov’un etnonimlerdeki “sarı” sözcüğünün Türklerin Ting-linglerle kaynaştıklarını gösterdiği şeklindeki sözüne dikkat çekmekte ve başka bir çok bilim adamının da Aristo gibi düşündüklerini kaydetmektedir.²¹⁵ K. Ş. Şaniyazov ise şöyle der: “Eski ve keza bazı muahhar Kıpçak gruplarında bir takım Avrupaî işaretler bulunduğunu ileri süren tarihi, antropolojik ve etnografik verileri nazar-ı itibare almamak olmaz.”²¹⁶ Bu araştırmacıların söyledikleri sözler, Z. V. Ançabadze,²¹⁷ G. A. Mihaylo-va²¹⁸ gibi yazarların Gürcü kaynaklarına dayanarak Kıpçaklarla ilgili söyledikleri temelde örtüşmektedir. D. Y. Yeremeyev Kıpçakların mavi gözlü ve sarı saçlı oldukları görüşündedir.²¹⁹

²¹⁵ Kononov, *Semantika tsvetooboznaçeniı*, s. 174.

²¹⁶ Şaniyazov K. Ş. *K etničeskoy istorii uzbekskogo naroda*, s. 34.

²¹⁷ Ançabadze Z. V *Kıpçakı Severnogo Kafkaza po danım gruzinskix letopisey IX-XIV vv*. Nalçık, 1969.

²¹⁸ Mihaylova G. A. *O gruzinskix istoçnikax po srednevekovoy istorii Sredney Aziı*//Obşç. Nauki Uzbekistana (Onu). Taşkent, 1961, no.2, s. 58.

²¹⁹ Yeremeyev D. Y. *K semantike tyurskoy etnonimi*//Etnonimi. M.,1970, s. 136.

Kıpçak-Poloveslerin etnogenezinde nihai rolü bu göçebe halkın fiziki görünümüne yansıyan bazı Ting-ling etnik unsurlarının oynamadığı düşünülmektedir. Bu konuda, söz konusu teorinin ana savunucularının eserlerinde daha önce hiç kullanılmayan veya yeterince işlenmeyen bazı yeni argümanlar sunacağız.

Daha önce belirtildiği gibi, Kıpçaklara çok muhtemelen dış görünüşlerini yansıtan bir isim veren yalnızca Rus vakayinameleri değildir. Batı Avrupa, Bizans, Ermeni ve Gürcü kaynakları genel olarak onlardan Koman, Kuman, Valon, İlavets, Khardeş adlarıyla söz etmektedirler. Aynı ve tek bir halk için kullanılan bu isimlerin tamamı “sarı, sarışın, sarı saçlı” anlamındadır.

Sanırım bu kabilelerin dış görünüşleri diğer göçebe halklardan hayli farklı olduğu için, onlarla karşılaşan ve birbiriyle ilgisi bulunmayan yazarların hepsi alışılmamış fiziki görünüşleri ve saç renklerine işaret eden aynı adı kullanmışlardır.

İ. Marquart, Grumm-Grijmaylo, Rasovsky, Zayonçkovsky, Gu-milev ve diğerleri, Kıpçakların çok büyük ihtimalle sarı saçlı bir halk oldukları sonucuna varmaktadır. Meşhur Macar Türkoloğu Y. Nemeth, Poloveslere verilen tüm isimlerin esasen *boz*, *sarı* anlamındaki Türkçe *kuu* (kuba’nın varyantı) sıfatından türeyen *kuman* ve *kun* adlarının bir tür kopyası durumunda olduğunu kaydetmektedir.²²⁰

²²⁰ Nemeth J. *Die Volksnamen quman//KCA*. Budapest, 1940, 3/99.

O. T. Molçanova, Türkçe ve Moğolcada *kuba* ve *kuu* kökünden türetilmiş birçok sıfat sayarak, bunların leksikolojide oldukça yaygın şekilde kullanılışıyla ilgili örnekler vermektedir. Örneğin Kırgız lehçesinde *kuba* pek çok anlama gelmektedir ve bunlardan biri de beyaz, sarışın, boz’dur. Aynı sözcük Kazak lehçesinde *ku-ba cigit* - sarışın delikanlı; *ak kuba* - beyaz çehreli (yüz güzelliği ifade edilmek istendiğinde) şeklinde mevcuttur. *Kuu* sıfatı da “beyaz, boz, sarımtırak” anlamındadır.²²¹

²²¹ Molçanova A. T. *Jeltıye tsveta v Altayskom onomastikone*, s. 198200.

Y. Nemeth’e göre *kuba* ve *kuu* sıfatlarından isim eki “n” ilavesiyle *kun* ve *kuman* etnonimleri yapılmıştır.²²² Nemeth, etnonimin farklı anlamlarını göstermekle birlikte, *poloves* adının Kumanların saç rengini gösterdiği veya onların atlarda çok sevdikleri don anlamına geldiği şeklindeki görüşlere itiraz etmekte ve sözcüğün renk bildiren bir kelime olarak Poloveslerin deri rengine işaret ettiğini belirtmektedir.²²³ Fakat İ. G. Dobrodo-mov Poloveslerin bu adı dış görünüşlerine nazaran aldıkları görüşüne katılmamakta ve A. İ. Sobolevsky’nin de belirttiği gibi *poloves* adının renge işaret etmesinin yalnızca sembolik olduğunu ileri sürmektedir. Türklerin coğrafi tanımlama konusunda Çin-Uygur ve Buddist-Lamaist renk isimlerinin yardımıyla iki sistem kullandıkları bilinmektedir. Birinci sisteme göresarı renk *merkez*, ikinci sisteme göre ise *kuzey* anlamındadır.²²⁴ Renk sembollerinin etnonime dönüşmesi konusunda ise Dobro domov Türkçe etnik adlandırma sisteminde “sarı” etnoniminin renk ifade etmediğini, dolayısıyla giysi ve deri rengi anlamında olamayacağını, aksine atın don rengini gösterdiğini ileri sürmektedir. “Kanaatım odur ki, diye yazıyor Dobro domov, bu etnonimlerdeki (*poloves*, *sarı*- S. A.) renk anlamı çok büyük ihtimalle ülkelerin sembolik anlamları gibidir.”²²⁵

²²² Nemeth, age., s. 100.

²²³ Age., s. 96.

[224](#) Dobrodomov İ. G. *O polovetskix etnonimax*, s. 118.

[225](#) Dobrodomov İ. G. *tz drevnerusskoy etnonimii*/7CE. 1966, no. 3, s.127.

Ülkelerin sembolü olarak kullanılan “sarı” sözcüğünün herhangi bir halkı belirlemek için de kullanılmış olma ihtimalini göz ardı etmemekle birlikte, sarı kelimesi diğer bazı dillerdeki “Va-lan”, Paloç”, “Hardeş” gibi belli bir halka işaret etmek için kullanılan ve ülke sembol rengi olarak değil, halkın fiziki görünümüne belirlemek için işletilen kelimelerin bir tür kopyası durumunda olduğundan, kanaatime göre burada Kıpçaklar anlamında kullanılamaz. N. B. Bahiline şöyle der: “Büyük ihtimalle “sarı” sözcüğünün renk ifade etmeyen anlamının ortaya çıkıp kullanılmaya başlamasının eski Türkçe ile ilgisi yoktur. Bazı eski dillerle yapılacak bir kıyaslama da buna gösterecektir. Örneğin eski Rusça’da XI-XII. Yüzyıllarda yazılan vakayinamelerde “sarı” (jolıty) sıfatı çok az, o da saç rengini göstermek için kullanılmıştır.”[226](#)Hatta XVII. Yüzyılda dahi bu kelime elbise ve kumaş rengini belirtmek, bir de insanın fiziki görünümünü tasvir etmek için kullanılmıştır.[227](#)Eski Rus vakayinamelerinde Güney Rusya sınırlarında kendini gösteren yeni göçebe dalgalarını tanımlamak için kullanılan poloves kelimesinin, onların fiziki görünümünü belirlemek amacıyla kullanılması da tesadüfi değildi.

[226](#) Bahiline N. B. *İstoriya tsvetooboznaçeniya v russkom yazıke*, M.,1975, s. 29.

[227](#) Molçanova O. T. *Jelıtye tsveta v altayskom onomastikone*, s. 194.

Yukarıdan beri anlatılanların ışığı altında, A. Ponomaryev’in Poloveslerin sarı saçlı oluşuyla ilgili bilgilerin onlarla doğrudan yakın temasta bulunmayan çevrelerden alındığı ve Poloveslerin yakın komşuları olarak yaşayan halkların onların fiziki görünümleriyle ilgili olarak söylemedikleri sözlere dayandırıldığı şeklindeki görüşü kesinlikle inandırıcı değil.[228](#)Çünkü, Kıpçaklarla yakın temasta bulunarak yaşayan tüm halklar - Ruslar, Macarlar, Ermeniler ve Gürcüler, onların dış görünüşleri alışılmışın çok dışında olmadığı için fiziki görünümüne vurgu yapmamışlardır. Halbuki Kıpçakların ardından tarih sahnesinde göçebe hayat tarzı sürdüren yeni bir halk yani Moğollar arz-ı endam ettiklerinde, Rus, Ermeni ve Gürcü yazarlar, onların âşına olmadıkları fiziki görünümünü detaylı şekilde anlatmışlardır. Örneğin bir Ermeni tarihçi şöyle diyor: “Ermeni takvimiyle 685 yılında (1236’da) Tanrı’nın korkunç bir öfkesi olarak doğudan acımasız ve kana susamış bir halk çıkageldi. Onlar, geniş omuzlu, iri elli, koca kafalı, düz ve karışık saçlı, çekik gözlü, kalın dudaklı, tıknaz ve seyrek sakallıydılar.”[229](#)Bu bilgiyi veren kişi, nefret ettiği tahripkâr düşmanlarını anlatırken biraz abartmış olsa bile, önümüzde Moğolların dış görünüşüyle ilgili tipik bir tasvir var ve bu portre gördüğümüz gibi Kıpçakların dış görünümünden farklıydı.

[228](#) Ponomaryev A. *Kumanı-polovtsi*//VDI, 1941, No. I.

[229](#) Galstyan A. *Novıye armiyanski istoçniki o mongolax*. M., 1960, s. 5.

El-Ömerî’nin bu konuyla ilgili açıklaması da dikkat çekicidir: “Eskiden bu ülke Kıpçakların topraklarıydı; ama Tatarlar tarafından zapt edilince Kıpçaklar onların tebaası oldular. Daha sonra onlar (Tatarlar), Kıpçaklarla karışıp kaynaştılar; toprak onların önceki

ırkî görünümünün üstünü örttü ve hepsi tam birer Kıpçak oldu.”²³⁰Gördüğümüz gibi, Kıpçakların etnik tipi, Tatarlara özgü Mongoloid tipten bariz şekilde farklıdır. Nitekim Plano Carpini de Moğol hanının otağına varmak için Deşt-i Kıpçak’da yaptığı yolculuk sırasında, onların fiziki görünümünün diğer tüm insanlardan farklı olduğunu belirterek Kıpçaklardan ayırır.²³¹ Şöyle der Carpini: “Kıpçak, Sarasen ve benzeri gibi onlarla (Moğollarla) birlikte yaşayan tüm halklar saçlarını aynı şekilde keserler, ama hiçbirinin çehresi Tatar çehresine benzemez.”²³²

²³⁰ SMİZO, T. I, s. 235.

²³¹ Osson D. *İstoriya mongolov*. İrkutsk, 1937, I/145.

²³² Aynı yerde.

Kanaatimce, Rus vakayinamelerinde adı geçen Poloves hanlarından bazıları sırf dış görünümü sebebiyle özel isimler almışlardır. Zaten o dönemde Kıpçak beylerinin çoğunun isimleri şahıs adı olarak kullanılan etnik kelimelerdi. Örneğin 1103’de zikredilen Kurnan- Kunam,²³³1190’da kaleme alınan bir vakayinamede adı geçen Urusoba Han’ın oğlu Kuban- Koban²³⁴ adları “boz, sarışın, uçuk renkli” anlamındakikuu, kuv, kub kökünden gelmektedir ki, kuba, kuma ve daha sonraki kuma-n varyantı da aynı köktendir. Bu etimoloji Rusçadaki “poloviy” (sarışın) kelimesinin ilk anlamına daha net bir karşılık vermektedir. Kanaatimizce Koban- Kuban-Urusoba (urus-Rus+oba “Rus+oba, opa (boy), dıştan bakınca Rusça zannedilen ve “Rus kabile” adı olarak kabul edilen Kıpçak kabilesidir.)

²³³ PSRL, I/279; 2/255; 3/139.

²³⁴ Aynı yerde.

Kıpçak (Poloves) hanı Şarukan’ın adı da dış görünümle ilgilidir. Don Kıpçaklarının (1069-1107) hanı Atrak ve Sırçan’ın babası, Konçak’ın dedesine bu adı vermişlerdi.²³⁵Gerçi sözcüğün baş harfinin izahında bazı güçlükler söz konusu ise de, K.G. Mengis şöyle der: “Bu kelimenin başındaki harfi Türkçe - S olarak düşünürsek, o zaman isim saruu kan (saruu kayan) (sarı han) şeklinde açıklanabilir.”²³⁶Kanaatimizce, babasının fiziki özelliklerini tevarüs eden oğlunun adının Sar’can veya Sarıçan-Sarışan (sarışın, soluk benizli) olması da hanın adının dış görünümünden dolayı verildiğini göstermektedir.

²³⁵ V. A. Gordlevsky, Şarukan adının Saruhan’dan geldiğini belirtmektedir. Bkz. Gordlevski V. A. *Çto takoye bosty volk?//IAN SSSR. OL-YA*, 1946, T. 6, vıp, 4, s. 325; PSRL. 2/716.

²³⁶ Menges K. G. *Vostoçniya elementı v “Slove o polku tgorevye”*. L.,1979, s. 171.

Kıpçak hanlarından Aklan ve Akuş’un adları kanaatimizce dış görünümüleriyle bağlantılıdır. Aklan, 1110 yılındaki vakayinamede adı geçen Don Kıpçaklarının hanıdır ve beyaz delikanlı [ak oğlan] yahut yalnızca ak, akımtırak, uzun insan demektir.²³⁷ Akum’un oğlu Akuş (Ağış) ise 1190’da yazılan vakayinamede adı geçen Lukomorye Kıpçaklarındandır.²³⁸ Ak benizli, süt-beyaz anlamındadır.²³⁹ Bu bağlamda Poloves (Kıpçak) hanı Sutoy (Su-toyeviç)in adı da zikredilebilir. Örneğin Kotan Sutoyeviç adı

1202-1223 yıllarına ait kaynaklarda geçmektedir.²⁴⁰ (Süt+day/dey/Esüttey yani süt gibi, ap ak).²⁴¹En-Nuveyrî, Tok-soba kabilelerinin beyi Akkubul’dan²⁴² söz etmektedir ki adının Türkçe’deki anlamı “ak, beyaz” demektir.²⁴³Her ne kadar N. A. Baskakov Kıpçak hanı Kökü’sün (“Monomah’ın akıl hocası”)²⁴⁴belli bir kabilesi olmadığı veya “göğüs, yürek”²⁴⁵ anlamında olduğunu söylüyorsa da, bizce bu isim “Kökköz” yani “mavi gözlü”den geliyor olmalıdır.²⁴⁶

²³⁷ Baskakov N. A. *Tyurkskaya leksika*, s. 80; *İzbranniya slova trutsko-go narodnogo govora*. Ankara, 1963, s. 157.

²³⁸ PSRL, 2/675.

²³⁹ *Kirgizsko-russkiy slovar*. M., 1965, s. 21.

²⁴⁰ PSRL, 1/505; keza 2/544, 741; 10/89, 90.

²⁴¹ Baskakov, *Tyurkskaya leksika*, s. 89.

²⁴² SMİZO, 1/541.

²⁴³ PSRL, 1/250.

²⁴⁴ PSRL, 1/250.

²⁴⁵ Kıpçak kabilelerinden birinin adının “Kökköz” olduğu konusunda bkz. Tınışpayev M. *Materialı po istorii kirgiz-kazakskogo nara-da*. Taşkent, 1952, s. 70.

²⁴⁶ Haruzin A. *K voprosu o proisxojdenii kirgizsskogo naroda* Y Etnogra-fiçeskoya obozreniye. 1895, Kn. 28, No. 3, s. 84.

Gördüğümüz gibi, Çin kaynaklarının I. Binyılın ikinci yarımında Kıpçaklardan söz ederken belirttikleri Avrupaî ırk işaretleri, II. Binyılın birinci çeyreğinde de onların uzun yıllar boyunca Mongoloid ırkla karışıp kaynaştıkları şeklindeki abartılı sürece rağmen, Kıpçaklar arasında muhafaza edilmiştir. Ancak, henüz XIX. Yüzyılda Kıpçakların Türk dilli halkların bünyesinde yaşadıkları değişik yerlerdeki oymaklarında Avrupaî çehrenin genel özelliklerini yansıtan çizgiler müşahade edilmiştir. Örneğin bazı Başkurt Kıpçakları arasında “yaklaşık %50’nin sarışın ve koyu kumral saçlı olduğu” tespit edilmiştir. Moğolların katliamından sonra Macaristan’a kaçan Kıpçakların torunlarının sarıya çalar lepiska saçlı ve mavi gözlü oldukları görülmüştür.²⁴⁷K. Ş. Şaniya-zov yaptığı saha çalışmalarına dayanarak şöyle der: “Müşahedelerimiz sırasında Fergana ve Zerafşan vadisi Kıpçaklarının torunları arasında, önemli ölçüde etnik karışım olmasına rağmen, hâlâ sarı saçlı beyaz tenli olanlara rastladık. Aralarında ela ve mavi gözlü olanlar bir hayli fazla.”²⁴⁸

²⁴⁷ Markacsi Komanischer Ursprung der Moldauer Tschango. Keleli, 1902, Szemle, 111, s. 249.

²⁴⁸ Şaniyazov K. Ş. *K etniçeskoy istorii uzbekskogo naroda*, s. 34.

Kıpçakların fiziki tipinin bazı Avrupaî çizgiler taşıdığı antropolojik verilerle de teyit edilmektedir. Özellikle Kazakistan ve çevre bölgelerde ortaçağda yaşayan ahaliyle ilgili antropolojik araştırmalar G. F. Debets, V. V Ginzburg, V. P Alekseyev, O. İsmagulov ve benzerleri tarafından yapılmıştır.

Bunların yayınladıkları belgelerde, Kıpçakların ortaçağda tarihlerinin önemli bir kısmını geçirdikleri Güney Sibirya, Altaylar, Kazakistan ve Güney Rusya bozkırlarında antropolojik göçebe tipinin değişik oranlarda Mongoloid ve Avrupaî ırkla karıştığı belirtilmektedir. Ne yazık ki özellikle Kazakistan’da yapılan antropolojik araştırmalar eşit şekilde yürütülmemiş, önemli miktarda malzeme yani kafatası incelenmemiştir. Yine de bilimsel bir analize tâbi tutulan kafatasları, araştırma yapılan bölgelerin dışında iki ana antropolojik tipin önemli oranda sürekli karıştığını göstermektedir. Bu durum, S. S. Çernilov ve F. H. Arslanov’un yaptıkları kazılarda ele geçirilen göçebe kafataslarının antropolog Ginzburg ve İsmagulov²⁴⁹ tarafından incelendiği Doğu Kazakistan, İrtiş civarındaki Pavlador,²⁵⁰ Merkezî ve Batı Kazakistan²⁵¹ için de geçerlidir. Batıya doğru gittikçe Avrupaî tip oranı artmakta ve Ginzburg ile T. A. Trofimova’nın yazdıkları gibi “Güneydoğu Avrupa, Aşağı İdil civarı, Podonye ve Ukrayna’da I. Binyıl sonları ile II. Binyıl başlarına ait göçebe Türk mezarlarında bulunan kafatasları, Kuzey ve Batı Kazakistan’daki Türk kafataslarına yakın olmakla birlikte, genellikle Avrupaî karışımın izlerini taşı-maktadır,²⁵² ama yine de Türklerde Güney Sibirya ırk tipinin özelliği genel olarak muhafaza edilmiştir.”²⁵³

²⁴⁹ Ginzburg, *Drevneye naseleniye*..

²⁵⁰ İsmagulov O. *Naseleniye Kazahstana*..

²⁵¹ Debets G. F *Materialı po paleoantropologii SSSR*. Nijneye Povol-je//Arxeol. Jurnal. 1936, no. 1; Ginburz, *Drevneye naseleniye*..

²⁵² Ginzburg V. A., Trofimova T. A. *Paleoantropologiya Sredney Azii*. M., 1972, s. 261.

²⁵³ Age., s. 266.

Genel olarak Güney Sibirya tipinde Merkezî Asya’ya nispetle Mongoloidlik oranının azaldığı, Avrupaî tipin belli ölçüde öne çıktığı, batıya ve güneybatıya doğru gidildikçe Avrupaî çizgilerin arttığı gözlenmektedir ki, Kıpçaklar bunun en iyi örneğidir.²⁵⁴ Tüm bunlar, Güney Sibirya tipinin melezeleştiği ve Mongoloid ve Avrupaî ırkın karışımıyla geliştiğini göstermektedir. Kıpçakların antropolojik tipi, eski Avrupaî tipinin Merkezî Asya kökenli Mongoloid ırk tipiyle doğrudan karışması sonucunda oluşmuştur. Merkezî Asya kökenli Mongoloid tipin yayılması erken Türklerin batıya doğru saçılmalarıyla bağlantılıdır. Bilindiği gibi erken Türkler “Avrupaî ırkın yaşadığı eski topraklara yayılmışlar, sonuçta yerli sekene ile yoğun bir melezeleşme gerçekleşmiştir. Güney Sibirya tipinin ağırlıklı olarak I. Binyıldaki gelişimi, Türk et-nogenezinin aşamalarından biridir.”²⁵⁵

²⁵⁴ Age., s. 20.

²⁵⁵ Age., s. 267.

Ting-ling kabileleri fiziki görünüşleri itibarıyla Asya’nın Avrupaî kabileleriydiler. Buradan hareketle çok rahat bir şekilde Ting-linglerin Kıpçakların ırkî oluşumunda nihai rolü oynamadıklarını söyleyebiliriz. Çin kaynaklarında geçen Ting-ling sözcüğü ile

hayatını genel olarak göçebe çarvacılık ve avcılıkla kazanan değişik kabileler kastedilmektedir. Belki bunların dilleri de farklıydı. Eğer Ting-lingler Tele kabilelerinin akrabaları iseler, o takdirde Türk dilli kabileler arasında yer alırlar.

Yazılı kaynaklara göre Ting-lingler kuzeyli ve batılı olarak iki kola ayrılmışlardı ve genel olarak Hunların kuzeyinde yaşıyorlardı. Aynı bölgede Tele ve Seyantolardan önce 60 bin seçkin savaşçı çıkarabilen Batı Ting-lingler yaşıyorlardı.²⁵⁶ Ting-linglerin Usunların batısında ve keza “kuzeyinde” yaşadıkları da söyle-nir.²⁵⁷ O sıralar Wei-lıo’da “Ting-ling Pan-kui’nin kuzeyinde-dir”²⁵⁸ denilmekteydi, yani eğer bu iki açıklama bir tek harita içinde ele alınırsa, Batı Ting-linglerin daha sonraları Seyanto-Kıpçakların göçebe olarak yaşadıkları Merkezî ve Doğu Kazakistan’a geçtikleri sonucu çıkarılabilir. N. A. Aristov, G. Y. Grumm-Grji-maylo ve diğerleri gibi biz de Batı Ting-linglerin belli Türk dilli Tele kabileleriyle kaynaşan bir substrat olarak tarihte başlangıçta Seyanto, daha sonra Kıpçak ve daha da sonraları Poloves adıyla bilinen karmaşık etnik tipi meydana getirdikleri kanaatindeyiz. Elbette bu süreç büyük bir zaman diliminde gerçekleşti ve fiziki görünüm itibarıyla Mongoloid olan Merkezî Asyalıların Avrupaî Ting-linglerle karışmaları sanırım yalnızca fiziki bir melezleşmeyle sınırlı kalmamıştır. Dil ve kültür alanında da büyük bir kaynaşma olmuş ve etkileşimden Türk dili zaferle çıkmıştır. Süreç, “en gözde şarkiyatçıların” tahmin ettikleri gibi, Ting-lingler, eski Türklerin etno-sosyal bütünlüğünde önemli, bazı hallerde ise belirleyici rol oynayan Telelerin ataları olduğu için kolay geçmiştir. Dolayısıyla eski Kıpçakların etnik yapısıyla ilgili daha erken veriler, onların karmaşık kökenli, değişik ve özellikle Avru-paî çizgiler taşıyan bir halk olduğunu göstermektedir.

²⁵⁶ Chavannes E. *Les pays d'occident d'apres wei-lıo/T'oung Pao*, ser. 2, 1905, V 6, s. 560.

²⁵⁷ Kyuner, *Kitayskiye izvestiya*, s. 281.

²⁵⁸ Age., s. 311.

Tarih biliminde, Kıpçakların kökeni meselesinde henüz 1914’de yazdığı kitapta²⁵⁹ Kıpçak tarihini enine boyuna ele alan meşhur Alman şarkiyatçı İ. Marquart’a ait bir konsepsiyon mevcuttur. Yazar, bu eserinde Kıpçak meselesiyle ilgili ilk görüşlerini sistematize etmiştir ki, buna göre Kıpçaklar Moğolların Türkleşmiş koluydular. Marquart, Kıpçakların Moğollaşmasının üç temel aşamada gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Yine ona göre Kıpçakların ataları Yukarı İrtiş’da yaşayan Kimaklardı ve onlar da VII. Yüzyılda bazı Moğol kabileleri, ama özellikle Tatarlar tarafından fethedilmişlerdi.

²⁵⁹ Marquart İ. *Über das Volkstum der Komanen*. Berlin, 1914.

X. Yüzyıl ortalarında Kimak adı tarihten silinmiştir. Marquart, bunu da Kıpçak-Kimakların XI. Yüzyılda batıya, Güney Rusya bozkırlarına geçişine öncülük eden Kunlar yani Moğol kökenli yeni bir halk tarafından fethedildikleri şeklinde açıklamaktadır. Alman yazar, göçebelerin batıya yaptıkları büyük muhacereti organize etme özelliğine ancak hakim Moğol zümresinin sahip olabileceği düşüncesindedir. Kıpçak-Kimakların Kunlar

tarafından itaat altına alışı konusunda doğrudan tarihi sabit deliller sunmayan yazar, yalnızca bazı yakın ilişkili verilerle sınırlanmaktadır. Marquart'a göre Kunlar saf kan Moğoldular.

Yaklaşık 1120 yılında üçüncü merhalede yeni ve sonuncu aşama gerçekleşir ki, bu, Moğol asıllı yabancı bir etnik unsurun yani Kıpçakların aşılmasıdır. Marquart bu görüşünü de, Kubi-lay'ın ordusunda Kıpçak kökenli Tutuk adında bir generalin biyografisinden söz eden Yüan-shi (Yüan Hanedanı Tarihi) adında esere dayandırmaktadır. Tutuk'ın atasının yani Kıpçakların atasının göç ettiği bölge Kuzeydoğu Asya'dır. Kıpçakların aşılandığı bölge Ural dağlarının güney etekleridir ki, onların bağımsız devlet ve hanedanlarını kurdukları yer de burasıdır. Marquart, Kıpçak hanedanının birinci hanının yaşını hesaplayarak, Kıpçakların yeni vatanlarına çıkıp gelişlerinin XII. Yüzyılın birinci çeyreğinde, tam olarak da 1120'de gerçekleştiği sonucuna varmaktadır.

Yine Marquart'a göre Kıpçaklar ilk defa 1120'de Gürcistan'a uzak bir sefer düzenleyerek tarih sahnesine çıkmışlardır. Poloves-lerin doğudan çıkıp gelenlerden aldıkları Kıpçak adı da ilk defa bu dönemde ortaya çıkmıştır. Kıpçaklar bu adı Poloveslere verdikten sonra Poloveslerin etnik yapısına ve diline bariz bir etkiye bulunmadan hızlı bir şekilde Türkleşmişlerdir. İslam dünyası o tarihten itibaren Poloveslere Kıpçak demeye başlamıştır. Kıpçakların daha erken tarihlerde adının geçmesinin yalnızca daha sonra yapılan interpolasyonlar olduğunu düşündüğü için Marquart bu adın hayli erken tarihte var olması vakıasına kulaklarını tı-kamaktadır.²⁶⁰

²⁶⁰ Age., s. 57, 99, 136-138.

Marquart'ın Kıpçakların Moğol kökenli oldukları varsayımı Barthold'un çalışmalarında birçok kez ciddi şekilde tenkit edilmiştir.²⁶¹ E. Pelliot da bu konuda yaptığı özel ve yoğun belgelere dayalı araştırmasında, Alman bilim adamının özellikle Kıpçakların Moğollaşmasının son iki aşamasıyla ilgili etnogenetik kurgusunu bütünüyle çürütmüştür. Kıpçakların Türk dilli halkın temsilcileri olarak gösterildiği Selenge kayası kitabelerinde adlarının göçmesi ve keza dilbilimsel veriler, Marquart'ın varsayımının bütünüyle tekrar gözden geçirilmesi için yeterli mesnettir. Ancak, bazı yan olaylar üzerinde de durmak gerekiyor.

²⁶¹ Bartold V. V *Noviy trud o polotsax*. M., 1968. T. S.; Pelliot P. A. *Pro-pos des Comans//Ja*. 1920, ser. 11, T. 15.

Marquart'ı tenkit edenlerden hiçbiri, Kıpçak ortamına Moğol unsurunun aşılmasının birinci aşamasını çürütecek yeterli delil gösterebilecek durumda değildir. Marquart'ın bu görüşü, Ki-makların İrtiş boylarına muhaceret eden ve bu halka adını veren atasının Tatar kabilelerinden birinin beyi olduğunu açık seçik belirten Gardizi'nin malumatına dayandığı için, öyle kolay kolay reddedilecek bir görüş değildir.²⁶² Kimakların Moğol dil grubuna mensup Tatarlarla birlikte geçirdikleri etnogenetik sürece, yeterince sağlam bir kaynak şahitlik etmektedir. Hele bir de Kimak-ları IX. Yüzyıl başlarında Moğolistan'ın kuzeydoğu bozkırlarında yani Moğol dilli etnik grupların eskiden beri yaşadıkları topraklarda bizzat

gören Tamim ibn Bahr'ın verdiği bilgiyle karşılaştırılınca, bu şahitlik daha inandırıcı hale gelmektedir. El-İdrisî ve Yakut'un kayıtları ve o dönemin bazı posta müdürlerinin (İbni Hordadbeh, İbn el-Fakih Kudama ibn Cafer) kesin teyitleri de Gardi-zî'nin verdiği bilgileri yalnızca desteklemektedir.

[262](#) Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 105.

Yerleşmiş geleneksel düşünceye göre Kimakların batı kolunu oluşturan Kıpçakların kökeninin Türk ve Tele kabilelerine dayandığını ileri süren birçok yazarın yukarıda sunduğumuz argüman ve görüşlerinin tamamı, keza Kıpçakların Ting-ling kökenli oldukları teorisi, şüpheyi mahâl bırakmayan sağlam temellere dayansa bile, bu durumda çöpe gitmektedir. Burada bir tezat var. Gerçekten de, IX-XI. Yüzyıllarda Kimakları bizzat gören veya onların ilk başlarda Kuzey Doğu Asya'da Moğol dilli etnik bir çevrede yaşadıkları konusunda sağlam bilgiler veren bazı Arap-Pers yazarlarının tamamının şahitliklerini reddetme hakkına sahip değiliz. İ. Marquart'ın kendi hipotezini ortaya koyarken özellikle Gardi-zî'nin verdiği bilgiyi temel alması tesadüfî değildir. Diğer yandan yukarıda verilen tarihi, dilbilimsel, arkeolojik ve etnogra-fik delillerin dayandığı kaynakların tamamı Kıpçakların Türk dilli etnik bir ortama mensup oldukları konusunda şüpheyi mahâl bırakmamaktadır.

Ne var ki, bu zahiri tezat suni olarak meydana getirilmiştir. Çünkü o, gayr-ı sahih bir önermeden ve özellikle de Kimaklarla Kıpçakların özdeş olduğunu, isimlerin birbirinin yerine kullanıldığını savunan geleneksel görüşten kaynaklanmıştır.

Eğer bu bakış açısıyla uğraşmaya devam edilecekse, Kimak-Kıpçak meselesini araştırmayı hedefleyen araştırmacı, işin doğrusunu ortaya koyabilmek için, istesin veya istemesin, ya susmak veya karmaşık varsayımların^{[263](#)} arkasından giderek meseleyi tüm yönleriyle ele almak, ya da Marquart'ın yaptığı gibi özünü diğer yorumlardan azade tutarak kendi görüşünü ileri sürmek zorundadır.

[263](#) Kumekov B. Y. *Gosudartsvo kimakov IX-XI vv. po arabskim istoçni-kam*. Alma-Ata, 1972; Şaniyazov K. Ş. *K etniçeskoy istorii uzbekskogo naroda*. Taşkent, 1974; Pletnieva S. A. *Koçevniki Srednevekov-ya*. M., 1982; Savinov D. G. *Narodı Yujnroy Sibiri v drevnetyurksu-yu epoxu*. L., 1984.

Eğer önümüzde iki değişik etnik toplum olduğunu tasavvur edersek, ki kesin kanaatimize göre de öyledir, o zaman taşlar yerine oturacak ve doğru normatiflerin delilleriyle araştırmacı bilim adamları arasındaki ihtilaf da ortadan kalkacaktır. Elbette halkların etnik tarihleri meselesi boş şemalar içinde yerleştirilemez. Çünkü onlar, bir kural olarak, diğer halkların etnik süreçleriyle ve sosyal, ekonomik, politik ve benzeri olayların tamamıyla farklı ilişkiler dahilinde gelişen çok yönlü olaylardır. Bizim ele aldığımız konuda ise yalnızca tarihi kaderlerinin - en azından - erken döneminde Kimak ve Kıpçakların farklı halklar olduğu öngörüsüyle hareket edilerek, ancak kronolojik ve bölgesel açıdan birbiriyle örtüşen aynı tarihi epizoda ait, ama aynı zamanda birbirine zıt deliller ortaya konulabilir ve üstelik o deliller bunu hak etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

KİMAKLAR VE KIPÇAKLAR

Genel Bakış

I. Binyılın ikinci yarımında değişik dillerde yazılmış kaynakların satırları arasında göze çarpan ve Avrasya bozkırlarının doğu kesimlerinde oluşan iki kabile topluluğunun - Kimaklar ve Kıpçaklar - etno-politik tarihi, bir çok yönden Merkezî Asya, Güney Sibirya, bugünkü Kazakistan'ın tüm toprakları ve Doğu Avrupa'nın bozkır şeridinde geçen etnik süreçlerle bağlantılıdır.

Kaynaklarda iki farklı kabile oluşumu yani Kimak ve Kıpçaklar olarak tespiti, birbirinden ayrı iki halkın varlığı olarak yansımaları gerekirdi. Halbuki bugünkü tarih bilimi Kıpçak ve Kimak-ların Türk dilli oluşunu bir aksiom olarak görmektedir. Ta başından günümüze kadar Kıpçaklarla ilgili araştırmalarda her ikisinin aynı halk olduğu, bir fark olsa bile bunun sadece bir kronoloji farkı oluşturduğu (önceleri Kimak, sonraları Kıpçak gibi) şeklinde geleneksel bir kanaat mevcuttur. Örneğin N. A. Aristov şöyle der: “Kimaklar değilse bile, her halükârda Kumanlar Kıpçak federasyonu boylarından olmalıdırlar.”²⁶⁴ Marquart, Kıpçakları “Ki-makların batı kolu”²⁶⁵olarak kabul eder; Barthold'a göre ise “tarihî dönem içinde Kimaklar arasından daha sonraları kalabalık Kıpçak halkı ortaya çıkmıştır.”²⁶⁶ Potapov da “Kıpçakları Kimakla-rın batı kolu olarak” görür.²⁶⁷ Hatta Kimak tarihini Arap kaynaklarına göre aydınlatmaya yönelik bir çalışmada dahi Kıpçak ve Ki-mak etnonimlerinin birbiriyle olan ilişkisi, onların etno-politik anlamının içinin doldurulması ve Kazakistan etnonimikasyndaki yeri meselesi üzerinde hiç durulmaz. Bu çalışmada ilk göze çarpan şey, iki değişik halkın - Kıpçak ve Kimakların özdeşleştirilmesi konusundaki klasik bakıştır.²⁶⁸

²⁶⁴ Aristov N. A. *Zametki ob etničeskom sostave..//Jivaya starina*. 1896.T. 3-4, s. 312.

²⁶⁵ Marquart, age., s. 99.

²⁶⁶ Bartold, Kimaki//Soç. M., 1968, 5/549.

²⁶⁷ Potapov, *Etničeskiy sostav*, s. 171.

²⁶⁸ Kumekov, *Gosudarstvo kimakov IX-XI vv. po arabskim istočnikam*. Al-ma-Ata, 1973.

Birçok yazarın bu kanaate varmasının sebebi, sözü edilen anonim bir yazarın X. Yüzyılda kaleme aldığı “Hudud el-Alem”de Kimakların ülkesinde *Ender ez-Hıfçak* adlı ayrı bir bölgenin varlığından söz edilmiş olmasıdır.²⁶⁹ Ne var ki Kıpçak ve Kimakların belli bir bölge dahilinde yaşıyor olmaları, bize göre, iki topluluk arasında özel siyasi ilişkilerin varlığının bir delilidir. Çünkü aynı kaynakta Kimaklarla Kıpçaklar arasında sıkı ekonomik işbirliği olduğuna dair herhangi bir ima dahi yok. Kitabı baştan sona taradığımız

zaman bile böyle bir şey bulamıyoruz. Kaynaklara peşin fikirlerle yaklaşılmadığında ve geleneksel hipnozun etkisinde kalınmadığında, farklı kabile gruplarından söz edildiğini pekâlâ görebiliyoruz.

[269](#) *Hudud al-Alam*. The Regions of the World; Trans. And expl. By V Minorsky, 1937, s. 100

Örneğin Kıpçakları “Kıpçak” adıyla zikreden en erken doğulu yazarlardan İbni Hordadbeh, Kimaklar da dahil olmak üzere diğer bazı kabilelerle birlikte onlardan müstakil, kendi başına yaşayan bir halk olarak söz etmektedir. [270](#)

[270](#) *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii*. M.;L., 1939, I/144.

Bu durumda, göçebe halkların çoğunda yaygın olan bazı özel etnik isimlerle ilgili söylenenleri bir kez daha hatırlamamız gerekiyor. Bilindiği gibi değişik boy ve kabilelere mensup insanlar, daha güçlü olan ve belli bir süre diğer kabileleri hakimiyet altında tutan boy veya kabilelerin isimleriyle anılırlar ve hâkim kabile itaat altında tuttuğu kabilelere kendi adını verir.

Yine de bu durumun Kimak ve Kıpçak terimlerinin birbiriyle olan ilişkisi meselesinde aynı kuralın geçerli olduğunu düşünmemize imkan tanımayacağı söylenebilir; ama kanaatimizce elimizdeki malzemenin bu kuralı desteklediği göz önünde bulundurulmalıdır.

Göründüğü kadarıyla Kimaklar hakkındaki en güvenilir ve doyurucu bilgi (Kimakların etnik yapısıyla ilgili kayıt) Gardi-zî'nin X. Yüzyıl ortalarında kaleme aldığı Farsça “Zeyn’ul Ahbar” adlı eserde bulunmaktadır. Zeyn’ul Ahbar’da anlatıldığına göre Kimakların geneolojik kökeni ejderha, kadın ve nehirle bağlantılıdır. Gardizî şöyle der: “Kimakların kökeni şöyledir: Tatar beyi geride iki oğul bırakarak öldü. Büyüğü tahta geçti, küçüğü ise ağabeyini kıskanmaya başladı. Küçük kardeşin adı Şad’dı. Ağabeyine karşı bir suikast düzenlediyse de, amacına ulaşamadı. Bunun üzerine hayatından endişe ederek sevgilisi ve cariyesi olan kadını yanına alıp kaçtı. Büyük bir nehrin sahiline geldi. Burada çok ağaç vardı ve av hayvanı boldu. Çadırını oraya kurarak yerleşti. Her gün cariyesiyle birlikte ava çıkıyordu. Et ihtiyacını karşılıyor, aynı zamanda samur, sincap ve kakım gibi hayvanların kürklerinden kendisine elbise yapıyordu. Bir süre sonra Tatar kabiledaşlarından yedi kişi geldi: İmi, İmek, Tatar, Bayander, Kıpçak, Lani-kaz ve Aclad. Bunlar efendilerinin yıkıllarını otlatıyorlardı. Bir süre sonra mera tükenince, ot aramak için Şad’ın bulunduğu yöne doğru geldiler. Onları gören cariyeye çadırdan çıkıp “İrtiş”* yani “Durun!” diye bağırdı. Böylece oradaki nehir “İrtiş” adını aldı. Onlar cariyeyi tanıyınca durarak çadırlarını kurdular. Avdan bol miktarda hayvanla dönen Şad onları misafir etti. Ve onlar kış bas-tırncaya kadar orada kaldılar. Kar düşünce onlar geldikleri yere dönemediler ve zaten orada ot da bol olduğu için bütün kışı çadırlarında geçirdiler. Kış bitip karlar eriyince içlerinden birini Tatar ordasına göndererek durum hakkında bilgi iletmesini istediler. O kişi kabilesinin bulunduğu yere varınca kimseyi bulamadı. Düşman gelmiş, yağmalamış ve bütün halkı öldürmüştü. Dağlara sığınan kişiler o adamın yanına

geldiler. O da arkadaşlarına Şad'ın durumu hakkında bilgi verdi. Böylece hepsi İrtiş'a doğru yola çıktılar. Oraya varınca hepsi Şad'a selam verip, onu başlarına han seçtiler.

*** Bu kelimeyi Er-tüş yani “Aşağı inin erkekler” şeklinde görenler de vardır (çev.)**

Bunu işiten insanlar da oraya gelmeye başladılar. 700 kişi oldular. Uzun süre Şad'ın hizmetinde bulundular. Sayıları çoğalınca dağlara dağılarak yedi kabileyi meydana getirdiler. Her kabile bir kişinin adını taşıyordu. Tüm bu Kimaklar kötü karakterleri, cimrilik ve misafir sevmezlikleriyle (diğerlerinden) ayrılırlar. Şad, bir defasında İrtiş sahilinde kendi halkıyla birlikte dururken, “Şad? Beni suyun içinde görüyor musun?” diyen bir ses işitildi. Şad, su üstünde yüzen bir saçtan başka bir şey görmemişti. Atına atladı, suya daldı ve saçı yakaladı. Bu, karısı Ha-tun'dan başkası değildi. Ona “Suya nasıl düştün?” diye sordu. Kadın “Bir timsah (ejderha) [neheng] beni nehir sahilinden kaptı” dedi. Kimaklar bu nehre saygı duyar, tazim eder ve karşısında saygıyla eğilerek “Ey nehir! Kimakların tanrısı..” derler...”²⁷¹

²⁷¹ Bartold V. V. *İzveçeniya iz soçineniya Gardizi Zain al-Axbar*: Pril. K “Otçetu o poyezdke v Srednuyu Aziyu s nauçnoy tselyu. 18931894”. Soç. M., 1973, 8/43-44.

Gardizî'nin anlattığı efsane oldukça fantastik bir süje işlemesine rağmen, sağlam bir temele dayanmaktadır. Öncelikle Kimaklar'ın ilk bilgilere nazaran Moğolistan'ın kuzeydoğusunda ve Mançurya'da yaşayan Tatarlardan koparak İrtiş civarına gelmiş bir halk olduğu anlaşılıyor. İkinci olarak Kimaklar İrtiş boylarına geldikten sonra yedi kabileden oluşan etno-politik bir federasyon kuruyorlar. Gardizî'nin kaydına göre etnik ad halini alan ata isimleri arasında, VI-VII. Yüzyıllarda Altay dağlarını ve İrtiş'ın yukarı akımlarını ata yurt edindiğini söyleyebileceğimiz Kıpçaklar ve Yemekler de var. Güçlü Batı Türk Hakanlığı döneminde Yemeklerin Altay dağları (Yan-mo) civarındaki avlanma bölgeleri hakanlığın kuzeydeki kenar kısmını oluşturduğu ve Batı Türklerinin yıkılışından sonra 702'de bölgeyi terk ettikleri doğrudur. Kıpçaklar ise Seyanto adıyla önce Batı, sonra Doğu Türk Hakanlığı bünyesine girmiş, 630-647 yılları arasında kısa ömürlü federe bir devlet kurmuşlardır; fakat bu devlet bilâhare Çin ordusunun Toguz-guzlar-la müştereken indirdiği bir darbe ile yıkılıp gitmiştir. Mağlup olan Seyanto-Kıpçaklar Merkezî Asya'nın değişik bozkır şeritlerine dağılarak birkaç gruba ayrılmışlar ve her bir kolun kaderi farklı olmuştur. VII. Yüzyıl sonlarında Merkezî Moğolistan'da Hangay bölgesinde göçebe olarak yaşayan Seyanto kabileleri, Türklerin isyan hareketine destek vermiş ve onlarla birlikte II. Doğu Türk Ha-kanlığı'nın kurulmasında rol oynamışlardır. 70 bin kişilik bir diğer Seyanto grubu batıya²⁷² yani Merkezî ve Doğu Kazakistan bozkırlarına göç ederek, almış oldukları darbelerle zaten zayıflamış oldukları için, İrtiş boylarında yaşayan kabileler sıfatıyla yeni oluşan etno-politik gücün güdümüne girmek zorunda kaldılar. Kanaatimizce Gardizî'nin anlattığı efsanedeki bu dönem şu sözlerle hikaye ediliyor: “.. hepsi Şad'a selam verip, onu başlarına han seçtiler. Bunu işiten insanlar da oraya gelmeye başladılar. 700 kişi oldular. Uzun süre Şad'ın hizmetinde bulundular.”²⁷³ Bu metinde gözümüze çarpan 7, 700 ve 70 bin rakamları Kimak-Kıpçak kabi-leleriyle belli ölçüde ilgisi olan rakamlardır. Gardizî'nin

Kimaklar'ın soy kütüğüyle ilgili naklettiği efsaneyi yayınlayan Barthold, insanların sayısı ile ilgili rakamın eski Türk runik kitabelerinde geçen 700 rakamı gibi bağımsız kabilelerin oluşumu için gerekli rakamlar olduğu görüşündedir.²⁷⁴ Verilen malumat, Gardizî'nin rivayetinde geçen İrtiş'in Merkezîndeki etno-politik Kimak federasyonunun en erken teşekkül safhasıyla alakalı olayların, ilk bakışta görüldüğü gibi pek de fantastik olmadığını göstermektedir. Çünkü bu olaylar, esasen Doğu Kazakistan ve Cungarya bozkırlarının batı kesimlerinde Türk Kağanlığı'nın kuruşu sırasında vukû bulan olaylardır ki, Kıpçak kabilelerinin ve Yemeklerin bu hadiselerdeki rolü hiç de küçümsenmeyecek düzeydedir.

²⁷² Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/343.

²⁷³ Bartold, *tzveçeniya*, s. 44.

²⁷⁴ Aynı yerde.

Diğer yandan Gardizî'nin Kimak hanı ile hatunu arasında geçen konuşmayı nakletmesi de tesadüfî değildir. Çünkü burada hanın hanımı kutsallaştırılan nehirde (Ey nehir! Kimakların tanrısı) bir saç şeklinde yüzmektedir ve Kimaklara göre nehrin sahibi ejderhadır. Birçok halkın inaçlarına göre ejderha (ve onun baş hipostası yılan) yeryüzündeki tüm varlığın ilk yaratıcısıdır. Gök yüzünü yeryüzünden ayırmış, güneşi, insanları yaratmış; ama aşağıdaki dünyanın tanrısı olmuştur. Yeryüzüyle ilgili tasavvur tüm canlıların temeli olan ilahi bereketle bağlantılıdır veya bir başka deyişle ejderha (yılan) yalnızca yeryüzünde yaşayan tanrıyla özdeşleştirilmemiş, aynı zamanda doğrudan bir Hatun - kadın sıfatında hayat kaynağı sudaki insanlığın anası ve yaratıcısı şeklinde yansıtılmıştır.

Kimaklar, aşağı dünya ile tanrı tasavvurunu - ejderha veya yılan, yaratırken kendilerini bu örneğin bir parçası olarak saymak ve buna istinaden de kendilerine yılan halkı adını almak zorundaydılar. Bu genealojik tasavvuru, yaşadıkları ilk topraklar olan Moğol dilli ortamdan İrtiş boylarına taşımışlardır. Gardizî'nin Kimakların ilk topraklarının İrtiş'in oldukça doğusunda, Moğolistan'ın doğu sınırlarında bir yerde bulunduğu yönünde verdiği bilgiler, bu sahadaki yegane bilgiler değildir. Çünkü diğer Arap-Fars dilli kaynaklarda da bunu teyit eden bilgiler mevcuttur. Örneğin 820'lerde kara yoluyla Moğolistan bozkırlarının iç kesimlerine kadar giden Arap seyyah Tamim ibn Bahr'ın verdiği bilgiler oldukça önemlidir.²⁷⁵ Tamim ibn Bahr, Toguz-guz (Uygur) hakanının başkentine varmadan önce kat ettiği topraklarda yaşayan halklarla ilgili bir dizi enteresan bilgiler vermektedir. Anlattığına göre Uygur hakanının başkenti Orhon nehri sahilinde, nehrin Hangay sıradağlarından doğduğu yere oldukça yakın mesafedeki Ugey-Nur gölünün 10 km. güneyindedir. Günümüzde burada Uygur hanının başkentinin kalıntıları olarak görünen Kara Balga-sun harabeleri bulunmaktadır.²⁷⁶

²⁷⁵ Minorsky, *Tamim ibn Bahr's journey*, s. 303.

²⁷⁶ *Drevnemongolskiye goroda*. M., 1965.

Daha önce belirtildiği gibi, literatürde Tamim ibn Bahr'ın Uygurların Turfan vadisindeki yeni vatanlarında bulunan şehrini anlattığı şeklinde bir görüş mevcuttur. Minorsky, Marquart'ın başından beri ifade ettiği şüpheyi te'yiden bu görüşün yanlışlığını ikna edici bir surette ortaya koymuştur. Tamim'in takip ettiği güzergah dikkatli bir şekilde incelendiğinde, bu Arap seyyahının 80 günlük yol gittikten sonra ulaştığı şehrin Uygur hanının Orhon nehri sahilindeki otağı olduğu şeklinde ortak bir hükme varmak mümkün. Tamim'in Çin imparatoru ile Uygur hakanı arasındaki diplomatik ilişkiler ve keza Uygur hanının muhtemelen verdiği atların karşılığı olarak Çin hükümetinden her yıl 500 000 top kumaş aldığı yönünde verdiği bilgiler de buna delalet etmektedir. Arap seyyahın verdiği bu bilginin hemen aynısının Çin yıllıklarında yer almış olması da oldukça calib-i dikkattir.

Örneğin, Uygurlar 821 yılında Çinli prenses T'ai-ho'yu karşılamak için bu ülkenin başkentine büyük bir elçilik heyeti göndermişlerdir. Elçilik heyeti 200 kişiden oluşuyordu, ama 20 000 at ve deve gönderilmişti.²⁷⁷ Çin kaynağının Uygur hanına atların bedeli olarak 500 000 top ipek verilmesinden²⁷⁸ sızlanması, galip ihtimalle, Orhon nehri sahilinde, hanın sarayın düz çatısına kurulan ve beş fersah mesafeden göze çarpan devâsâ altın otağında²⁷⁹ kabul verdiği Uygur şehrini ziyaret eden Tamim ibn Bahr için bilgi kaynağı olmuştur. Çinli vakanüvisler "Hoi-hu hanı genelde altın bir çadırda oturur" derken muhtemelen bu otağı kastediyorlar-dı.²⁸⁰ Kırgız hanı da 829 yılında Uyguristan başkentini "altın orda" adını vermiş ve hatta aynı yıl "Yakında senin altın ordanı alıp, önüne atımı bağlayacağım ve bayrağımı dikeceğim" demişti.²⁸¹

²⁷⁷ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/332.

²⁷⁸ Age., s. 333. Çin'le at karşılığında ticaret yapılması Uygurlar tarafından 760 yılında başlatılmıştı ve Uygurlar bir atı 40 top ipeğe satıyorlardı. Wang Yang-ti'nin kaydına göre X. Yüzyılda bir atın değeri bir top ipekti.

²⁷⁹ Minorsky, *Tamim ibn Bahr's journey*, s. 284.

²⁸⁰ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/356.

²⁸¹ Age., s. 455.

Tüm bu anlatılanlar, Tamim ibn Bahr'ın IX. Yüzyılın ilk çeyreğinde Uygurların Orhon sahilindeki başkentine ziyaret ettiğini reddedilmeyecek bir şekilde göstermektedir ki, zaten kendisi de bu şehir hakkında detaylı bilgi vermektedir: "Toguz-guz hanının şehrinin sağ tarafında, *Kimakların ülkesinin* sol kesiminde kendilerinden başka kimsenin yaşamadığı *Türklerin toprakları* (italik kısımlar tarafımızdan italik dizilmiştir - S. A.) uzanır; ön tarafında ise 300 fersah mesafede Çin toprakları başlar."²⁸²

²⁸² Minorsky, *Tamim ibn Bahr's journey*, s. 284.

Arap coğrafya literatüründe genel olarak kuzeyden güneye doğru olan yön tanımlamasına göre koordinatların bu şekilde verilmesinde şüpheli bir şey yok. Yani Türkler batıda, Çin güneyde ve Kimaklar doğudadır. Ancak burada Orhon nehrine göre güney ve güneydoğuda yer alan Çin'in bildik koordinatı yön tayinindeki tek nirengi noktası alınabilir. Bu duruma göre Tamim ibn Bahr'ın metninde Kimakların yaşadığı

topraklardan bahsedilirken geçen “sol tarafta” sözcüğünden kastedilen şey, onların Or-hon sahilindeki şehrin kuzeydoğusunda veya doğusunda bulunduklarıdır. Minorsky de buna değinmektedir.²⁸³ Kimakların Or-hon nehri üzerindeki Uygur başkentinin sol tarafında göçebe halde yaşıyor oldukları kaydı, onların daha önce IX. Yüzyıl başlarında Kuzeydoğu Moğolistan bozkırlarında yaşadıklarına sarahaten işaret etmektedir. Arap seyyahın bu kaydı, Kimakların yalnızca İrtiş havzasında yaşadıkları görüşüne kesinlikle ters düşmektedir. En azından Tamim ibn Bahr’a inanmamak için sağlam bir mesnedimiz yoktur. Tamim ibn Bahr, yirmi bin seçme süvari ordusu bulunan Kimak hanının çadırına misafir olup şahsen sohbet ettiğini anlatmaktadır.²⁸⁴ Yazarımız, Kimak hanının ve Toguzguz hükümdarının misafiri olup, onlarla sohbet etmeden önce yüzlerce fersah uzunluğunda zorlu bir yolculuk yapmıştır ki, onun verdiği bilgileri yabana atmak mümkün değildir.

²⁸³ Age., s. 300, 302.

²⁸⁴ Age., s. 289.

Tamim ibn Bahr’ın kaydına göre Kimak hanının otağına varmak için hızlı at sırtında seksen gün boyunca yol gitmek gerekiyordu ve bu yol Müslüman dünyasının sınırını oluşturan Taraz’dan başlıyor, doğuya doğru gidiyordu. Tamim ibn Bahr’ın “yol boyunca uzanan toprakların tamamıyla bozkır, kumluk ve geniş vadilerden” oluştuğunu; bir atlı için zorlu, tehlikeli ve uzun bir yol olduğunu kaydetmektedir. Normal bir insanın iyi bir atla günde normal şartlarda 40-50 km. yol gittiğini düşünürsek, Ta-raz’dan Kimak hanının otağına kadar olan mesafenin 3500-4000 km.den az olmadığını ve sonuçta Moğolistan’ın doğu bozkırları sınırına geldiğini düşünebiliriz.

Taraz’dan Kimak hanının otağına varmak için gidilmesi gereken mesafeyle ilgili 80 veya 81 gün rakamı, bilgilerini Tamim ibn Bahr’a dayandıran İbni Hordadbeh, İbn el-Fakih, Yakut ve İdrisî gibi diğer Arap yazarlarda da vardır; ama hiçbirinde 80 günlük yoldan sonra varılan Kimak hanının otağının İrtiş boyunda bulunduğu dair bir kayıt yoktur. Tamim ibn Bahr göçebe Kimak-ları İrtiş’in doğusunda çok daha uzak bir noktaya yerleştirdiği için böyle bir şey mümkün de değildir. Dolayısıyla günümüzde Kimaklar meselesiyle uğraşan tüm araştırmacıların Kimakların İrtiş boyunda yaşadıkları yere varmak için hızlı bir atla seksen günlük yol kat etmek gerektiği şeklindeki görüşü, kabaca mantıklı bir görüş değildir ve Kimakları yalnızca İrtiş boyunda görme konusundaki eski geleneğin bir tür ifadesidir. Bu yanlış düşünceye ilk olarak kimin kapıldığını tespit etmek şu an için zor, ama bu görüş bir eserden diğerine atlayıp durmuştur.

Kimakların İrtiş boyunda yaşadıkları yalnızca daha sonraki döneme ait rivayeti yansıtan Gardizî ve anonim “Hudud el-Alem” gibi geç kaynaklarda zikredilir ki, zaten artık Kimakların o sıralar İrtiş havzasında ve Altay dağlarının güneybatı eteklerindeki yeni vatanlarına yerleşmeleri tamamlanmıştı. Halbuki Tamim ibn Bahr ve onu takip eden yazarlar, Kimakların Moğolistan ve Man-çurya’nın kuzeydoğusunda kalan topraklardaki veya batıya doğru hareketlendikleri dönemdeki hayatlarını anlatmaktadırlar.

Kanaatimce, mebzul bir bilgi kaynağına sahip olan XII. Yüzyıl yazarı İdrisî, Kimaklar hakkında bilgi veren geniş literatürdeki bu iki eğilimi gerekli analize tâbi tutmadan yansıtmıştır ki, onun Ki-makların ülkesi hakkında aktardığı bilgilerin hayli bulanık, muğlak ve tezatlarla dolu olmadığı söylenemez ve zaten bu durum onun eserini inceleyen birçok kişide haklı bir güvensizlik oluşturmuştur. Örneğin İ. Marquart şöyle der: “Denilebilir ki İdrisî’nin Kimaklar hakkında kullandığı ana kaynaklar, “Kimak” etnonimiyle Moğolistan’daki yurtlarından göç eden insanları kasteden geç dönem eserlerdi.” 22 Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*//AKGWG. Berlin, 1914. Bd. 13. No. I, s. 108.²⁸⁵ Halbuki bu yazar İrtiş nehriyle ilgili bir kelime bile etmez ve onun eserinde Kimakların Gamaş nehri sahillerinde yaşadıkları belirtilir. Bununla birlikte eserinde “Ki-makların ülkesi Doğu Asya” başlığı taşıyan bir bölüm mevcuttur.²⁸⁶ İdrisî görüşünü aktarırken Kimakların yaşadıkları topraklarla ilgili şüphe celp etmeyecek şekilde bir anlatım sunmakta ve Asya’nın daha ilerisinde yalnızca denizin uzandığı doğu uç sınırlarını göz önünde tutmaktadır. Örneğin şöyle diyor: “Taraz’dan hanın yaşadığı başkente kadar olan mesafe 81 günlük yoldur. Kimakya geniş ve verimli bir ülkedir. Güneyinde, Karanlık denizin doğusunda.. Bagargar (Toguz-guzlar - S. A.) yaşarlar.”²⁸⁷

²⁸⁵ Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*//AKGWG. Berlin, 1914. Bd. 13. No. I, s. 108.

²⁸⁶ Age., s. 220.

²⁸⁷ Kumekov, *Gosudartsvo kimakov*, s. 77.

İdrisî’nin coğrafya eserinin ayrılmaz bir parçası olan haritada Kimakların ülkesi da aynı bölgeye, denizin doğu kesimine yerleştirilmiştir. Keza aynı haritada, ülkenin güneydeki kesimleri, - ki örneğin Tamim ibn Bahr’ın verileriyle tam olarak örtüşmektedir, -Toguz-guzların sınırlarıyla bitişmekte, doğu kesimi ise Karanlık denizin sularıyla kesilmektedir ki, bir çok araştırmacı bu denizi Çin sahillerini de yıkayan okyanusla özdeşleştirmektedir.²⁸⁸ İdrisî’nin kaydına göre bu okyanus Kimak hanının başkentine topu topu altı günlük mesafedeydi.²⁸⁹ Gördüğümüz gibi İdrisî en azından Kimakların bir kısmını İrtiş’in oldukça doğusunda bir bölgeye yerleştirmektedir. Onun Kimakların başkentinin 81 günlük mesafede bulunduğunu belirtmesi itibarıyla verdiği bilgiler ise, Tamim’e yakın kaynaklardan alıntılanmıştır. İdrisî’de aynı anda Kimakların, daha sonraki kaynakların ve kısmen Gardizî’nin işaret ettiği Doğu Kazakistan sınırları dahilindeki yeni topraklarda yaşadıkları şeklinde bilgiler de mevcut. Bununla birlikte yazarımızın Kimak adı hakkında bilgisi yoktur. En azından, daha sonraları etno-politik federasyonu oluşturan Kimak kabilelerinin epo-nimleri olarak gösterilen - Kimakların ataları - yedi şahıs adı arasında bizzat *Kimak* adı mevcut değildir. Bu durum Marquart’ın nâ-mağlum Kimak adının, Gardizî’nin saydığı kabile adlarından ilk ikisinin yani İmi ve İmak’ın (iki - **imak** ><**kimak**) birleşmesinden doğmuş olabileceği teklifinde bulunmasına yol açmıştır.²⁹⁰ Marquart’ın bu teklifi pek inandırıcı gözüküyor. Çünkü kabile adlarıyla ilgili klasik listenin bariz şekilde tahrif edildiğini ileri süren bir görüş mevcut. Hatta Marquart’ın

kendisi bile ilk etnonim “İmi”yi Oğuz kabilelerinden “İmur”la özdeşleştirmiştir.²⁹¹ Kaşgarlı Mahmud ve Reşidüddin’de aynı isim “Eymür”,²⁹² Ebu’l Gazi’de “İmir”²⁹³ şeklinde geçmektedir. İmi ile İmir’in özdeşleştirilmesinin doğruluğu konusunda etraflıcı bilgi Yu. A. Zuyev tarafından verilmiştir. Kumekov, “Gardizî’nin el yazması büyük ihtimalle bir *lap-sus calami’dır* [kesin hüküm] ve dolayısıyla “İmi” değil “Eymür” şeklinde yazmak gerekir” demektedir.²⁹⁴

²⁸⁸ *Geographie d’Edrisi*. T. II, s. 220.

²⁸⁹ Marquart İ. *Die iki-Imak* // *Ostasiatische Zeitschrift*. Berlin, 1920. Bd. 8, s. 293-296.

²⁹⁰ *Geographie d’Edrisi*. Paris, 1849. T. 2, s. 218.

²⁹¹ Marquart, *Über das Volsktum*, s. 96.

²⁹² *Divan-ı Lügat-it Türk*, Taşkent, I/114; Reşidüddin, *Sbornik letopi-sey*, I/I-458.

²⁹³ Kononov, *Rodoslovnaya Türkmen*, s. 53.

²⁹⁴ Kumekov, *Gosudarstvo kimakov*, s. 37.

Sanırım *kimak* terimi ve etnonimi (eğer bir etnonimse) yalnızca bazı Müslüman yazarlarca biliniyordu. Bugüne kadar da bu adın çağdaş araştırmacılar arasında nasıl telaffuz edilmesi gerektiği konusunda belli bir vuzuhiyet yoktur. Görüldüğü kadarıyla Kimak ismiyle herhangi bir halkı kastetme hakkımız vardır. Bununla birlikte Kimak adının Kazakistan ve ona yakın Güney Sibiry’a, daha sonra ise Güney Rusya bozkırlarında yaşayan ortaçağ insanların önemli bir kesimi arasında yayıldığına dair yalnızca rivayetler değil, fiili bir gelenek mevcuttur.

Mahmud Kaşgarlı gibi XI. Yüzyılda Kazakistan bozkırlarının siyasi ve ekonomik durumunu yeterinden fazla iyi bilen bir yazarın Kimaklarla ilgili bir ağız söz bile söylememesi oldukça manidardır. Yalnızca o değil, eski Türk runik kitabeleri ve Çin kaynakları da Kimaklardan hiç söz etmezler. Aksine Kaşgarlı Mahmud, Gardizî ve “Hudud el-Alem”in anonim yazarının Kimakları yerleştirdikleri İrtiş’in sağ sahiline *Kay* adında bir halkı yerleştirmektedir. Halbuki Kaşgarlı İrtiş nehri sahillerinde yaşayan Yemek adındaki bir halkı tanıyordu ve hatta onlarla ilgili olarak Karahan-lılar dönemindeki meçhul bir şairin dizelerini de zikretmektedir: “İrtiş suyunun Yemekleri bileklerini sığadılar; yürekleri pek; bize gelmek üzere toplanıyorlar.”²⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, bu iki kabileye hemen bitişik topraklara Tatarları yerleştirmektedir. Gördüğümüz gibi kabilelerin yerleşim noktaları konusunda Gardizî’nin eserinde rastladığımız sıranın aşağı yukarı aynısını buluyoruz. Tek farkı Kaşgarlı Mahmud’un Kimaklar yerine Kay’ları yerleştirmiş olmasıdır. XI. Yüzyılda yaşayan bir diğer yazar Birunî ise İrtiş havzasında Kimakların bulunduğu bölgeye Kumak kabilesini yerleştir-mektedir,²⁹⁶ ama okuma şekli Marquart’ın teklifine uymamaktadır. Yu. A. Zuyev bu konuyla ilgili olarak şöyle der: “Biruni’nin Ku-maklarıyla diğer yazarların Kimaklarını Türk kökenli saymamak için mesnedimiz vardır; onların kaydettikleri bu ismin Çin kaynaklarındaki muadili Kuma (kuo-mak>kumak) idi.”²⁹⁷

[295](#) *Drevnetyurksiy slovar*. L., 1969, s. 255. (Ertiş suwı yemegi/Sıtgap tutar bilegi/Kürmet anıñ yüregi/Kelgelimet irkişür) (çev.)

[296](#) Wright R. R. Ed. and tranal. The Book of Instruction in the Ele-ments of the Art Astrology by Abu'l Raihan al-Biruni. London, 1934, s. 145.

[297](#) Zuyev Yu. A. İz drevnetyurkskoy etnonimiki po kitayskim istoçni-kam (boma, guy, yanmu): Voprosı istorii Kazaxstana i Vostoçnogo Turkestana//Tr. İİAE AN KazSSR. 1962, T. 15, s. 121-122.

Biruni'de bizi ilgilendiren bölgede Kumak etnik teriminin geçmesinin tesadüfi olmadığını Reşidüddin ortaya koymaktadır: “Güyük-han'ın yurdu, Kumak topraklarında, Moğolların Yeri-Mingrak, Emil ve Yursaur dedikleri yerlerdedir.”[298](#) Burada zikredilen yer adları bugünkü Doğu Kazakistan haritasında geçen isimlerle rahatlıkla özdeşleştirilip, bulunabilir. Mingrak Monrak da-ğıyla, Emil şimdiki Emil nehriyle, Yursaur da Saur sıradağlarıyla[299](#) özdeşleşmektedir ki, böylece XIII. Yüzyılda Kumak toprakları olarak geçen Yukarı İrtiş havzasının neresi olduğunu öğreniyoruz.

[298](#) SMİZO. T. 2, 1941, Taşkent, s. 66.

[299](#) Atlas SSSR. M., 1952.

Pek çok boy-kabile adının ortaçağa ait birçok etno-oronim (halk adı olarak kullanılan yer isimleri) ve etno-hidronimlere (halk adı olarak kullanılan akarsular) örtüştüğü Kazakistan to-ponomik haritasında Kimak kökenli yer adlarına rastlayamayışımız ve buna karşılık yalnızca Kumak etnik adıyla bağlantılı yer adları bulmamız da dikkat çekici bir bilgi olarak burada belirtilmelidir. Örneğin günümüzde Aktübe bölgesinin kuzeydoğu tarafından akıp giden ve Ural nehrine dökülen Kumak adında bir nehir vardır.

Kaylar

Gördüğümüz gibi, hem Kaşgarlı Mahmud ve Birunî gibi XI. Yüzyılın oldukça otoriter yazarları, hem de Arap-Pers dilli yazarlarda İrtiş'in yukarı akımlarındaki havzada yaşayan Kimak kabilesi, kesin bir şekilde Kumak halkıyla yer değiştirmektedir. Biru-nî'nin metnindeki Kumak, Kaşgarlı'nın metnindeki Kay, muhtemelen gayr-ı Türk kökenli ve iki parçadan oluşan bu kabile yapılanmasının ilk başlardaki karmaşık yapısını yansıtmaktadır. Örneğin Kaşgarlı şöyle der: “Kay, Yabaku, Tatar ve Basmıl boyları da böyledir. Her boyun ayrı bir ağzı vardır; bununla beraber Türk-çeyi de iyi konuşurlar.”[300](#)

[300](#) Divan-ı Lügat-it Türk, s. 66. (Türkçe baskısı I/30).

Ortaçağ filologunun son cümlesi bizi şaşırtmamalı; çünkü o, Kay kabilesinin uzun bir süredir Türk dilli bir çevrede bulunduğu ve tabii olarak I. Binyılın ortalarında İrtiş'in yukarı akımlarında ve Altay dağlarında yaşayan Kıpçak ve Yemeklerle komşuluk etmek suretiyle onların dili ve maddi kültüründen etkilendiği bir dönemden söz etmektedir. Kayların kendilerine has dillerinin olduğu - ki herhalde Türkçe değildi - kaydı, etnik merkezini Tatar-Moğol boy birliğinin oluşturduğu bir bölgede ortaya çıkan Kimakların

doğulu tabiatıyla ilgili kayıtlarla kolayca telif edilebilmektedir. Onlar, Kaşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönemde, yeni yurtlarında henüz dillerini unutmamış ve etnik hafızalarını sıfırlamamışlardı. Bilindiği gibi bu etnik hafızanın izleri, Gardizî'nin rivayetinde, kutsal nehirde yüzen bir kadın saç kavramıyla bütünleşmiş; burada kadın - Hatun ve aşağı dünyanın tanrısı ejderha-yılan Kimak-Kayların türeyişinin genealojik temelini oluşturmuştur.

Eğer yukarıda anlatılanlardan hareketle *kay* etnonimine Moğol dili cephesinden bakılacak olursa, değişik Moğol lehçelerinde bu sözcüğün *yılan*, *ejderha* anlamında olduğu görülecektir. Bu kabilelerin bazı gruplarının kısmen karışması sonucunda ortaya çıkan tamgaların karşılaştırılması imkanının son derece az oluşu, hayli tartışmalı bir konu ortaya çıkaracaktır. VIII. Yüzyıla ait "T'ang-hui Yao" adlı bir kaynağın "tebaa beyliklerin atlarının tamgaları" bölümünde Kay kabilesinin yılan şekilli tamgası da yer almaktadır.³⁰¹ Aynı tamga, kaynaklarda Orta Asya'daki Oğuz-Türkmen kabileleri arasında zikredilen Kay kabilelerinde de muhafaza edilmiştir.

³⁰¹ Zuyev, *Tamgi loşadev iz vassalnıx knyajest*. Noviye materialı po drevney i srednevekovoy istorii Kazaxstana//Tr. İİAE AN KazSSR. 1960, T. 8, s. 9, 132.

Gördüğümüz gibi, Kaylar, Doğu Kazakistan bozkırlarında da karşımıza yılan halkı olarak çıkmaktadırlar. Bazı Arap-Fars yazarlarının İrtiş havzasında Kimak adıyla tanıdığı bu halk, ilk defa Tamim ibn Bahr'ın XI. Yüzyıl başlarında sözünü ettiği Kuzeydoğu Moğolistan bölgesinden göç ederek ortaya çıkmıştır. Belki de tarih kaynaklarında Kimak adının ortaya çıkışını bu Arap seyyahına borçluyuzdur.

Bilindiği gibi, Tamim ibn Bahr'ın Uygurların Orhon sahilindeki başkentini ziyarete giderken geçtiği bölgede o sıralar - yine Tamim'e göre, - Uygur başkentinin sol taraflarında yani kuzeydoğu ve doğu yönünde göçebe halde yaşayan Kimaklar da oturuyorlardı. Onların saçıldıkları bölgenin daha net tanımını Reşidüddin'de buluyoruz: "Eskiden Uygur kabilelerinin yaşadıkları bölge, bu nehirlerin boylarında... dağlarda ve ovalardaydı. [Uygurlardan] on nehir boyunda yaşayanlara On-Uygur... dokuz nehrin bulunduğu Kamlancu'da yaşayanlara *Lun*, Utikan nehri boyunda yaşayan on [kabileye] *Kumuk-Atıkuz* denirdi."³⁰²

³⁰² Raşidüddin, I, Kn. I, s. 147.

Reşidüddin'in sözünü ettiği "eskiden.." tabiri, Tamim ibn Bahr'ın Uygurların başkentini Orhon nehri sahiline yerleştirdiği IX. Yüzyıl başlarına denk gelmektedir. Uygur devletinin kurucusu Eletmiş Bilge-kağan, adına dikilen Selenge kayası kitabesinde kendisini On-Uygur ve Toguz-guzların hakani olarak takdim etmektedir ki, sonuncular arasında Lun halkı da vardır.

Araştırmacılar, Reşidüddin'in verdiği bilginin "Birbirinden farklı halklara - Moğol, Acem, Türk, Çinli vs. mensup bilgi kaynaklarının yardımıyla" hazırlandığını kabul etmektedirler. "Tüm bu kaynaklar Reşidüddin'e erken ortaçağ Orta Asya halkları hakkında bilgi veren hiçbir eserde daha fazlasının yer alamayacağı mükemmel ve kesin bilgiler

temin etme imkanı sağlamıştır.”³⁰³Dolayısıyla Reşidüddin’in VIII. Yüzyılda Merkezî Moğolistan bozkırlarında yaşayan kabileler arasında Lun halkını da sayması kesinlikle tesadüfî bir epizot değildir. Lun, ejderha ve yılan kelimesinin Çince karşılığıdır.³⁰⁴Bugüne kadar bu hayvan adına Türk-Moğol dilli halklarla diğer Merkezî ve Doğu Asya halkları arasında yaygın olan ve takriben Miladın başlarında icat edilip kullanılmaya başlanan on iki hayvanlı takvim çevriminde rastlıyoruz. Takvimin beşinci yılının adı ejderha (Çince Lun) yılıdır. Türk dilli halklar ejderhaya paralel olarak balık yılı da derler. Tacikler ve Persler ise timsah yılı derler (Farsça “neheng”, “nak”).³⁰⁵XI. Yüzyılda yaşayan Pers dilli yazar Gardizî’nin Kimakların kö-keniyle ilgili genealojik efsaneden bahsederken Şad’ın hanımı Hatun’u kutsal nehre çeken ejderhayı neden timsah (neheng) diye adlandırdığını şimdi anlıyoruz.

³⁰³ Zuyev Yu. A. “Cami at-tavarix” Raşid ad-dina kak istoçnik poran-ney istorii djalairov//Pismennıye pamyatniki vostoka. İstoriko-fi-lologičeskoye issledovaniye, 1969, M. 1972, s. 178.

³⁰⁴ Çen Ç’ang Hao, Dubrovsky A. G., Kotov A. V *Russko-kitayskiy slo-var*. M., 1953, s. 157.

³⁰⁵ Zaharov İ. V *Devattsatipyatiletniy životniy tsikl u narodov Tsentral-noy Azii*//Novıye materialı po drevney i srednevekovoy istorii Ka-zaxstana. Alma-Ata. 1960. T. 8, s. 36.

Bir hükme varmak için âdete uygun olarak Reşidüddin’in ejderha (lun ve yılan başlı hipostas yılan) halkıyla birlikte Utikan nehri sahilinde yaşayan Kumuk-Atıkuz halkından da söz ettiğini belirtelim. Yukarıda belirtildiği gibi, Kaşgarlı Mahmud’da Kay, Biruni’de Kumak adıyla geçen bu iki kabile adına, XI. Yüzyılda İrtiş nehri boyunda rastlanmaktadır. Tamim ibn Bahr’ın Orhon nehri sahilinde bulunduğu sırada Kimak adıyla bilinen bu kabileler, seyyahın tanımlamasıyla, Uygur kağanının şehrinin sol canibinde yani Kara Balgasun’un kuzey veya kuzeydoğusunda yaşıyorlardı.

Bretschneider, ejderha halkının yaşadığı Kamlancu’yu Tola nehrinin aşağı akımına yerleştirmektedir ki, gerçekten de Hangay sıradağları boğazından Orhon nehrinin girişine yerleştirilen eski Uygur başkentinin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Reşidüddin’in Utikan’ı, pek çok araştırmacıya göre Orhon nehrinin yukarı akımlarında yer alan Öteken dağının bir diğer adıdır.³⁰⁶Bu bölgede Tamim ibn Bahr’ın Uygur başkentine giderken gördüğü ve Kimak adını verdiği Kumuk kabileleri yaşıyorlardı ki, onun kaleminden çıkan bu isim daha sonraları Arapça-Farsça rivayetlerde ve kitaplarda yer almış, ortaçağdan itibaren yazılan tüm eserlerde de geniş şekilde kullanılmıştır.

³⁰⁶ Zuyev, *Tamgi loşadey*, s. 112.

Biz burada Müslüman yazarların eserlerinde yalnızca *Kimak* etnik adının görülmesinin sebepleriyle ilgili kendi görüşümüzü belirteceğiz. Bir kere Uygur hanının başkentinin kuzeyi veya kuzeydoğusunda kalan bölge, Reşidüddin’e göre, “Kara-Korum’daki Kima toprağı” diye adlandırılıyordu.³⁰⁷Aynı bölgede, İrtiş boylarında kurulan Kimak

federasyonunu oluşturan ve Gardizî'nin saydığı ata adları listesinde Lanikaz adıyla zikredilen ilk yedi kabilelerden biri de yaşıyordu.

³⁰⁷ Reşidüddin, *Sbornik letopisey*, T. I, Kn. I, s. 93.

Her ne kadar Barthold "Lanikaz" kabile adından sonra bir soru işareti koymuşsa da, Minorsky onun yerine "Nilkaz" okuyuşunu tercih etmiştir.³⁰⁸ Eğer Minorsky'nin bu teklifi doğru ise, o takdirde "Nilkaz" Reşidüddin'in sözünü ettiği Kara-Korum'daki Ki-ma'da yaşayan ve on oymağa bölünen Celayir kabilelerinden "Nilkan"la özdeşleştirilebilir.³⁰⁹ Reşidüddin, her biri kendi başına büyük halklar haline gelen on boy (Celayir kabileleri - S. A.) arasında Nilkan'dan başka, Yu. A. Zuyev'in Birunî ve Müslüman yazarlar tarafından ırtış boyunda yaşadığı belirtilen Kimaklarla iliş-kilendirdiği Kumaut kabilesini de zikretmektedir.³¹⁰ Tüm bu kabileler Orhon sahilindeki Uygur başkentinin kuzeyinde yer alan Kima bölgesinde yaşıyorlardı ki, Tamim ibn Bahr'ın kendi Ki-maklarını yerleştirdiği yer de burasıdır.

³⁰⁸ *Hudud al-Alam*. The Regions of the World, s. 304, 104.

³⁰⁹ Raşid ad-din. *Sbornik letopisey*. Kn.I, T. I, s. 93.

³¹⁰ Zuyev, *Cami at-tavarih*, s. 184.

Bu durumda, Çin İmparatorluğu tarafından tehlikeli kabul edilen ve Çin'in kuzeyine yaşayan büyük kabile ve halklarla ilgilenen Çinli yazarların bu halkları dikkatten kaçırmamalarını bekleme hakkımız vardır. Gerçekten de, Türk-Tele federasyonlarının kurdukları devletlerin değişik dönemlerde merkezi olmuş bu eski toprakların kuzeydoğusundaki bölgelerde - ki Tamim ibn Bahr Kimaklarını oraya yerleştirir, - Çin kaynaklarına göre Kumosi veya Kumahi ve Kuçensi adı verilen halklar yaşıyorlardı.

Meşhur şarkiyatçı V. V. Grigoryev, henüz XIX. Yüzyıl sonlarında, Arap yazarlarının Kimak dedikleri halkın galip ihtimalle Çin kaynaklarındaki Kumohiler olduğunu belirtmiş;³¹¹ onun bu meşhuk görüşü 1920'de Marquart'a tenkit yazan Fransız Sinolog P Pelliot tarafından teyit edilmişti. Pelliot, "Koman Halkı Üzerine" isimli bu makalesinde Çince "kumosi" hiyeroglifinin Kumak ve Kay etnonimlerinden oluştuğunu ikna edici bir şekilde ispat etmişti. Ona göre *kumo* sözcüğü Kumak-Kimak'a tekabül eden (kuo-mak<kumak)tır ve o da (si<yiei)den gelmektedir.³¹² K. G. Menges bu son sözcük için şöyle der: "Bu *hi-yiei* etnonimi, bugünkü kanton lehçesinde daha eski şekli *hay* olarak muhafaza edilmektedir"; "demek ki Si halkı muhtemelen "Qay - Kay" halkıyla aynıdır."³¹³ Daha sonraları bu hükümler Minorsky ve diğer araştırmacıların eserlerinde destek bulmuştur.³¹⁴ Meşhur Rus etnografı G. M. Vasilyeviç henüz 1946'da "Çin kaynakları biri ku-ma+hi (IV-VI. Yüzyıl) ve diğeri Kima+ki olmak üzere iki etno-nimden söz etmektedir ki, . X-XI. Yüzyılda bu Kimaki etnoni-mine Pers kaynaklarında da rastlıyoruz" demişti.³¹⁵ V. A. Tugolukov'a göre "Arap kaynaklarındaki Kimaklar kuzeyli Uygurların bünyesindeki Kumohi (hi)lerdir."³¹⁶

³¹¹ Grigoryev V. V. *Zemlevedeniye K. Ritera*. Spb., 1873, s. 209.

³¹² Pelliot P. A. *Propos des Comans*, s. 26.

[313](#) Menges K. G. *Vostočnyye elementy v "Slove o polku Igorevye"*.. s. 71.

[314](#) Minorsky V *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi*, s. 95-98.

[315](#) Vasilyeviç G. M. *Drevneyšiye etnonimi Azii i nazvaniye evenskix rodov*//Sovetskaya etnografiya. No. 4, 1946, s. 45.

[316](#) Tugolukov V. A. *Davniye svyazi tungusov s tyurkami i uygurami na Irtyše i Obi*/Materialı III Vsesoyuznoy tyurkolog. Konferen: folklor, literatura i istoriya vostoka. Taşkent, 1984, s. 401.

"Si"ler veya "Hi"lerin adı M. Ö. III. Yüzyılda geçmekte, ama haklarında en fazla bilgiye I. Binyılda rastlanmaktadır. I. Binyılda onların yaşadıkları topraklar olarak daha ziyade Mançurya'nın batı kesiminde, büyük Hingan sıradağlarının doğu etekleri olduğunu görüyoruz. Çin kaynaklarında bu kabilelerle ilgili olarak şöyle deniliyor: "Hiler de [Kıdanlar gibi] Tung-hu kabile grubuna mensupturlar. Yüan-wei hanedanı zamanında (386-534) kendilerine Kuçensi diyorlardı ve sabık Siyenpi topraklarında yaşıyorlardı. Toprakları kuzeydoğuda Kıdanlarla, batıda Tu-küelerle sınırdı; güneyde ise Baylan-ho nehri boyunca uzanıyordu.. Gelenekleri Tu-küelerinkiyle [Göktürkler] aynıdır. Sürü güderler ve su ve mera aramak için oradan oraya gezinirler. Keçe çadırlarda yaşarlar. Arabaları birbirine bağlayarak kamp oluştururlar.. Göçebelerin diğer bireyleri dağlık vadilere saçılmışlardır... Oklarla avlanarak maişetlerini temin ederler. Tahıllardan daha çok ambarlarda sakladıkları mısır tüketirler. Avcıları kavgaya ve vuruşmaya düşküdü. Beş göçebe oymakları var. Her bir oymağın başında bir si-gin bulunur. Topraklarının batı sınırı, Huoy-ho (Uygur) hanının otağından 3 bin li mesafedeki Dalobo gölüne kadar uzanır. Sui hanedanı zamanında etnik adlarından Kuçen kelimesini attılar ve yalnızca Si adını kullanmaya başladılar."[317](#) Başka Çinli yazarlar da onların "akın ve yağmaya" eğilimli olduklarının altını çizmektedirler. Örneğin: "Kumosiler ve Kıdanlar sürekli birbirine saldırır dururlar."[318](#) Yine aynı kaynaklarda Kumosilerin "sert tırnaklı ve iyi koşan soylu atlara isim verdikleri" belirtilmektedir.[319](#)

[317](#) *Materialı po istorii drevnix kočevix narodov gruppi dun-hu*. M.,1984, s. 148.

[318](#) Age., s. 143, 144.

[319](#) Aynı yerde. Aynı kaynaklarda Kumosilerin yirmi bin süvarileri olduğu belirtilmektedir, bu bilgi Tamim ibn Bahr'ın Kimak hanının yirmi bin süvariden oluşan seçkin bir ordusunun bulunduğu şeklindeki kaydıyla örtüşmektedir.

Bölük pörçük olmasına bakmaksızın, Müslüman yazarların eserlerindeki Kimakların hayat tarzları ve görenekleriyle ilgili bilgilerle Çin kaynaklarındaki Kumosi-Kumohi halkının örf-ü âdetleri hakkındaki kayıtları birbiriyle karşılaştırırken, temel detay-lardaki ortak çizgilere dikkat çekmemek mümkün değil.

Kumosiler Kimaklar

Kumosi-Kumohiler “Su ve meraları takip ederek sürü otlatır; keçe çadırlarda yaşarlar.”

Kumosiler “yük arabalarını birbirine çatarak kamp oluştururlar” veya başka bir deyişle “tekerlekli arabalarla korunurlar.”

Maişetlerini avlanarak temin ederler.. Tahıllardan bolca mısır tüketirler.. Topladıkları hububatı ambarlarda muhafaza ederler.. “

Kumosiler kavgayı ve boğuşmayı seven avcılardı; akın ve yağmalara meyilliydiler.

Si (Kay) kabilelerinin tam-gası yılanıdır; “kay” da zaten yılan demektir. Kumosiler, Kidanlar ve diğer halkların topraklarından akıp giden Amur nehrine Çinliler Heylungiyan (kara ejderha nehri) derler.³²⁰ Nehrin diğer adı Hoy-ho “kara nehir”dir.

³²⁰ Xrakovsky V. *Şaraf al-Zaman Tahir Marvazi*, s. 213.

Kimaklar “yaz ve kış mera, su ve çayırılık arayarak ordan oraya göç ederler; keçe çadırlarda yaşarlar.”

“Kumanlar kamplarının çevresine duvar ördükleri ağaç arabaları vasıtasıyla korunurlar.”

“Kimaklar kürklü hayvanları avlayarak üretimde bulunurlar. Mısır, arpa ve nohut ekerler. Onları kışa saklamak için ambarları vardır.”³²¹

³²¹ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, 3/8.

Kimaklar kötü âdetleri, cimrilik ve misafir sevmezlikleriyle (diğer halklardan) ayrılırlar.

“Kimakların tanrısı nehrin” sahibi ejderhadır. Mitolojik ejderha - suda yaşar, “su ve yağmur tanrısıdır; aşağı dünyanın ve bereketin sembolüdür; İrtiş nehrinde ejderhayla birlikte bulunan bir kadın - Hatun da bu sembolün parçasıdır. “Kara nehrin suyu³²²” - nehrin bu özelliğini Pers yazar Gardizî zikretmektedir.

³²² Bartold, *Soç.* 8/45.

Kimaklar ve Kumosiler (kumo>kymo>kuomak>kumak-ou-si<yiei) hakkında verilen bilgiler, Tamin ibn Bahr’ın Kimakla-rın sol tarafta yani Uygurların doğu ve kuzeydoğusunda yaşadıklarıyla ilgili malumatı, Reşidüddin’in Kumuk-Atıkuz ve Lun (ejderha) kabilelerinin Kima’da yani Çin kaynaklarına göre Uygur topraklarının batısında Kumosi kabilelerinin Uygurlara yakın bölgede yaşadıklarıyla alâkalı olarak aktardığı bilgi; Gardi-zî’nin Kimakların İrtiş boylarına ve ona yakın dağlık bölgeye, Kaşgarlı Mahmud’a göre Kimak adında bir halkın bulunmadığı, onların yerine Kay ve Birunî’nin kaydına binaen Kumak halkının yaşadığı yerlere kaçmalarıyla ilgili malumatı.. tüm bunlar Müslüman yazarların klasik eserlerinde Kimak adıyla geçen kabilelerle Kay halkının özdeş olduğunu ve keza ilk başlarda Ku-mosi adıyla Doğu Moğolistan ve Batı Mançurya’da Kidanlara komşu olan Kimakların yaşadıkları toprakları belirlemeye imkan tanımaktadır.

Daha ziyade Moğol asıllı halkların yaşadıkları topraklarda oturan Kumosiler, büyük ihtimalle Türk dilli değildiler. Çin kaynakları Kumosileri günümüzde Moğol dilli oldukları konusunda kimsenin şüphe etmediği Kidanlardan hemen hemen ayırmamaktadır. Wei-shu'da Kidanların kendileriyle aynı kökenden gelen, ama farklı boya mensup olan Kumosilerin doğusunda yaşadıkları kaydedilmektedir.³²³ Bu iki halkın aynı kökenden geldiği kaynaklar tarafından da teyit edilmektedir. “Si’ler de [tıpkı Ki-danlar gibi] Tung-hu [etnik grubuna] mensupdurlar”³²⁴ve “Ki-danlar ve Si’ler birbirlerinin dilini anlarlar; fiili olarak da tek bir devlet oluşturlar”.³²⁵

³²³ *Materialı po istorii drevnix kočevix narodov... Kitaya III-V vv. n.e.* Vıp. I. M., 1979, s. 154.

³²⁴ Age., s. 148.

³²⁵ Lung Li Y. *İstoriya gosudarstva kidaney* (Ch’idan go chi). M., 1979, s. 17.

L. Ligeti şöyle der: “Bilindiği gibi, daha önceleri yanlışlıkla Tunguslarla özdeşleştirilen Tung-hular, Syung-nu [Hun]larla girdikleri bir savaşta mağlup olunca Wu-huan ve Siyenpi adıyla ikiye bölündüler. Siyenpilerle ilgili olarak, bir yandan onların Si (Kumohi) ve Kidan kabilelerinden, diğer yandan daha sonraları Aca kolundan koptukları konusunda M. Ö. 45 yılına ait Çin kaynakları yeterince doyurucu bilgi vermektedir. Bu kabilelerin oluşturduğu koalisyon, VII. Yüzyıldan başlayarak X. Yüzyıla kadar Shih-wei [Otuz Tatarlar] olarak anıldı.”³²⁶

³²⁶ Sanceyev G. D. *Sravnitel'naya grammatika mongolskogo yazı-ka*//Voprosi yaçıkoznaniya. No 5, 1955, s. 137.

Şu halde Kumosi halkının erken Moğol Siyenpi federasyonuna mensup oldukları teklif edilebilir. Yine de haklı olarak Çin kaynakları arasında Kumosileri Syung-nu [Hun]larla bağlantılı bir halk olduğu görüşünü savunan eserlerin de bulunduğunu kaydetmek gerekir. Örneğin “Beş hanedanın tarihiyle ilgili notlar” adlı 74. bölümde “Kısacası Si’ler Syung-nuların ayrı bir koludur”,³²⁷fakat “görenekleri Tu-külerinki gibidir” denilmektedir.³²⁸Bu kayıt, onların kesinlikle Türk dilli halklardan önce Doğu Türkleri’nin, Seyanto-Kıpçakların ve daha sonra Uygurların bariz şekilde etkisi altında kaldıklarını göstermektedir. Bu etki öylesine güçlüydü ki, Çinli tarihçiler onların kökenini tespit etmede zorluk çekmişlerdir. Sanırım “Hi (Si)ler bünyelerinde Hun ve keza Tung-hu etnik unsurlarını barındırıyorlardı, yani sanki erken Türklerle Moğol dilli halklar arasındaki geçiş dönemini oluşturmuşlardı”³²⁹ diyen V. A. Tugolukov’un hükmüne katılmak gerekiyor.

³²⁷ *Materialı po istorii kočevix narodov*, s. 152.

³²⁸ Age., s. 143.

³²⁹ Tugolukov V. A. *Davniye svyazi*, s. 401.

Kumosi kabilelerinin Merkezî Asya’da geçirdikleri dönemde Türk dilli halklarla olan erken etno-politik ilişkileri, İrtiş sahillerine muhaceret ettiklerinde Türk dilli bir çevrede Kimak adıyla çok çabuk adapte olmalarını kolaylaştırmış ve bu durum Kaşgarlı Mahmud’a Tatar ve Yabagu halkı gibi Kayların (yani Kimakların) kendi ağızlarından

başka Türkçeyi de iyi bildikleri kaydını düşürmüştür. Çok büyük ihtimalle Kay veya Si halkının Türkçe konuşan kesimi, I. Binyılın ortalarında Merkezî Asya'nın doğu kesiminde hakimiyeti elinde tutan Seyanto-Kıpçak ve Türk, bilâhare onların inkırazından sonra Uygurlara boyun büküldüğü döneme ayak uydurmak zorundaydı. Seyanto Hakanlığı'nın VII. Yüzyılın birinci yarımındaki kısa hükümlanlık döneminde Si'ler bu devletin bünyesindeydiler.³³⁰ Bu durum Moğolistan bozkırlarında başında Türkler ve Seyanto (Kıpçak)lardan müteşekkil koalisyonun bulunduğu II. Türk Hakanlığı döneminde de devam etmiştir. Örneğin 710 yılında hakanlığın kurucusu Gudulu'nun halefi Moço-kağan "Kıdan ve Hileri itaat altına aldı" denilmekte-dir.³³¹ Moço-kağan'ın ölümünden sonra tahta oturan Mogilyan-kağan da "Hiler ve Kıdanlar benim kölelerim ve tebaam idiler" demektedir.³³²

³³⁰ Kyuner, *Kitayskiye izvestiya*, s. 36.

³³¹ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/272.

³³² Age., s. 276.

VIII. Yüzyıl ortalarında Merkezî Asya'da yıkılan Türk Hakanlığı'nın yerine yaklaşık yüz yıl varlığını sürdüren Uygur Hakanlığı kurulduğunda da Si (Kay) kabilelerinin durumu eskisi gibi devam etti. Değişen sadece efendilerdi. Artık onlar Uygur olmuşlardı. "Daha önce de Si ve Kıdanlarda vergi toplama işi Uygurlardaydı"³³³ - "Chiu T'ang-shu"daki bu metin Si'lerin (Kayların) VIII. Yüzyılın ikinci yarısıyla IX. Yüzyılın birinci yarısı arasındaki durumunu göstermektedir.

³³³ Malyavkin A. G. *Materialı po istorii uygurov*, s. 35.

Tüm bu anlatılanlardan, Kayların Merkezî Asya'da Türkçe konuşulan bir çevreye geldikten sonra ana dillerini unutmadan onun üzerine yeni bir dil ilave ettiklerini ve bu yüzden Kaşgarlı Mahmud'un XI. Yüzyılda onlar için "Türkçeyi de iyi bilirler" dediğini kabul etmek gerekir. Onların ana dilleri, çok büyük ihtimalle, Çin coğrafya literatüründe Shih-wei ortak adıyla anılan Tatarların da mensup olduğu Moğol dil grubuna dahildi ve bu yüzden Kimaklar (Kaylar) birçok kaynakta Tatarlarla özdeşleştirilmiştir. Dolayısıyla Gardizî'nin verdiği bilgilere göre Kimaklar Tatarların torunları ve eldaşları idiler.

Anlatılanların ışığı altında ortaya çıkan şaşırtıcı gerçek, Ki-mak (Kay)larla Tatarlar arasında etnik yakınlık bulunduğudur. Kaynaklara göre Kayların doğu komşuları Kıdanlardı. X. Yüzyılın son çeyreğinde Turfan Uygur beyliğini ziyaret eden Çin elçisi Wang Yan-te'nin elçilik görevini yerine getirmek için takip ettiği güzergah Mançurya'nın batı kesimi ile Moğolistan'ın doğu bölgelerinden, yani ağırlıklı olarak Moğolca konuşan kabilelerin oturduğu bölgeden geçiyordu. Wang Yan-te daha sonra sunduğu raporda şöyle diyecekti: "... daha sonra Volan-hoto kabilesi yaşıyordu.. Burası T'ang hanedanı döneminde Uygurların topraklarıydı. Ondan sonra Kıdanlarla sınırdaş olan Ta-çung Tay-çi kabilelerinin toprakları uzanıyordu. Bunlar yerli ahalidir.. kısarak sütünden şarap içerler.." ³³⁴

³³⁴ Age., s. 88.

“Ta-çung”un anlamı “büyük yılan” demektir.³³⁵ Kitanlar bu yılanlarla uzun yıllar boyunca sürekli savaşmış, ama sonunda hepsini itaat altına almışlardı. İlgilendiğimiz dönemde Merkezî Asya’nın doğu kesimindeki bu tür siyasi olayları göz önünde bulundurularak, Çin kaynaklarındaki “sürekli birbirlerine saldırır dururlar” ifadesinin Kumosilerle Kitanlar arasındaki etnik çatışmalara işaret ettiği teklif edilebilir. Gördüğümüz gibi Kumosi (Kimak+Kay) ile yılan halkı arasında doğrudan bir özdeşlik mevcut. Tüm bu anlatılanlardan yola çıkarak, o dönemin kaynaklarında daha çok yılan halkı olarak gösterilen büyük bir etnik topluluğun toteminin yılan olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

³³⁵ Ögel B. *Ein Tor nach China in 10 Shdt*//Central Asiatic journal, 1961, V. 6, no. 3, s. 175.

Gerçekten de I. ve II. Binyıl kavşağında Avrasya bozkırlarında yaşayan halkların tarihinde yılan kabilesi bariz bir rol oynamıştır. Dikkatlerimizi Avrasya’nın geniş bozkırlarındaki hareketlere iştirak eden kabileler zincirinden bir halka, ama özellikle değişik dillerde yazılan tarihi kaynaklarda “yılan” olarak gösterilen bir halk üzerinde yoğunlaştıralım.

Bir Ermenice kaynakta Ots (eski Ermenicede “yılan”) halkının birden komşuları “Khardiaş” [Khardeş]lerin yani bildiğimiz“sarı saçlı, beyaz tenli” Kıpçakların üzerine yürüdükleri anlatılıyor. Çatışmayı kaybeden Kıpçaklar bir süre sonra yılan halkıyla (bizim Kimaklarla) kaynaşarak ve bir koalisyon oluşturarak komşuları Peçenek ve Uz (Oğuz)ların üzerine yürürler ve bilâhare onlarla birlikte batı yönünde Bizans sınırına kadar olan daha uzak topraklara yönelirler.³³⁶ Bu muhaceretten İranlı yazar el-Mervezi’nin eserinde de söz edilmektedir, ama orada Ots yerine Kay³³⁷ yani yılan kabilesi adı geçmektedir. Minorsky’nin tespitine göre bu olaylar XI. Yüzyılın birinci yarımında geçmiştir.³³⁸

³³⁶ Urfalı Mateos, s. 89.

³³⁷ Minorsky, *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi*, s. 103-104.

³³⁸ Age., s. 104.

Görüldüğü gibi Kimaklar kaynaklarda belirtilen isimlerinin dışında bazı çevrelerde yılan (Moğolca Kay, Ermenice Ots) halkı olarak geçmektedir. Kimaklar uzun bir süre Türk dilli halklarla, özellikle Kıpçak ve Yemeklerle etnik temasta bulundukları ve bütünüyle Türkleştikleri için, Moğolca adlarının dışında Türkçede muadili bir ad da aldıklarını ve Türk halklarının onları bu isimle tanıdıklarını söyleyebiliriz. Aşağı yukarı tüm Türkçe sözlüklerde (ortaçağda ve günümüzde) cılan ve yılan sözcüğü vardır. Bununla birlikte Türk tarih sözlüklerinde ortaçağ Kazakistan’ı anlatılırken kime mensup olduğu henüz belirlenemeyen “Cılan” adlı etnik bir grubun bulunduğu, yalnızca Başkurt Kıpçaklarının bir oymağının adının “Yelan” olduğu belirtilmektedir.³³⁹ Dolayısıyla Moğolcadaki Kay adının dışında yılan kabilesini yani Kimakları işaret eden ama bugünkü Türk dillerinde kullanılmayan başka bir kelime vardı.

³³⁹ Kuzeyev R. G. *Proisxojeniye başkirskogo naroda*. M., 1974, s. 362.

Bize göre bu kelime, II. Binyıl başlarında Kıpçakların belli bir kesimini etnik anlamda tanımlamak için özellikle geçici Kimak-Kıpçak etnopolitik hayatında rastlanan *uran* sözcüğüdür. Örneğin bir kaynakta (daha sonra üzerinde detaylı duracağımız XII. Yüzyıl sonu olaylarından söz edilirken) Kıpçak hanı Alp-Kara Uran ve eldaşları Uranlardan bahsedilmektedir.³⁴⁰ Onun oğlu Kıran, Harezmsah Tekeş'in hanımı ve yine Harezmsah Muham-med'in anası olarak tarihte hayli ün yapmış Terken-hatun'un babasıydı. Reşidüddin'e göre Terken-hatun Uran kabilelerinden-di.³⁴¹ Uran kabilelerinin tarih ve etimolojisini araştırmak için XI-II. Yüzyılda kısaca "Houstma Sözlüğü" diye bilinen, Kıpçakça, Oğuzca, daha az miktarda Karlukça ve Uygurca hazırlanan³⁴² Türkçe-Arapça sözlüğe müracaat ettiğimizce "uran" kelimesinin *yılan*, *engerek yılanı* anlamında olduğunu gördük. Belki de bu kelime eski Türkçedeki geçmek, sokulmak anlamındaki *igip* sözcüğünden gelmektedir veya daha mantıklıcası uran, Türkçe ora -sarmak, dolamak fiilinin homojenidir ve fiile - a (n) ekinin yani (ora+a/n/ - oran-uran) ilavesiyle oluşturulmuş bir kelimedir.

³⁴⁰ Bartold, *Turkestan v epohu mongolskogo naşestviya*, Ç. I, teksti.Spb., 1898, s. 719.

³⁴¹ Reşidüddin, *Sbornik letopisey*, T. I, ç. 2, s. 209.

³⁴² Kurişcanov A. *İssledovaniye po leksike tyurko-arabskogo slovary*. Alma-Ata. 1970.

Belki de uran sözcüğü Avrasya'da malum şekilde yılan halkı anlamında kullanılmaktaydı ve herhangi bir kabilenin kendi gerçek adıyla anılmasının şaman tarafından yasaklanmasıyla bağlantılı olarak, ortaçağda Türk-Moğol göçebe ortamında hayli şekilde yaygın dini ve büyüyle ilgili bir anlam özelliği içerdiği için belli bir çevrede yerleşip kalmıştır.

Bu isim, totemik bir semboldü ve bu yüzden sihirli bir anlamı vardı; boy veya kabile üyeleri de yabancıların öğrenmesi halinde kendilerine zarar verecekleri endişesiyle bunu şahıs adı olarak gizlice taşıyorlardı. Yılan Kimak halkının totemi olduğu için, ona Türkçe yılan, "cılan" anlamı ifade eden bir kelime verilmesi yasaktı (tabu). Kelime, yılanın tüm temel özelliklerini ve alışkanlıklarını azami şekilde yansıtan, ama yılanın bilinen tüm isimlerini hissettiren başka bir kelimeyle değiştirilmişti. Böylece yılan etnik adının yerine yazılı kaynaklarda yine yılan anlamına gelen fakat bunu üstü kapalı bir şekilde ifade eden *uran* etnik adı ortaya çıktı. Çünkü uran da mana itibarıyla yılan demekti. Tuvalıla-rın ongonlarından birinin yılanın tabulaştırılmış adı iren - alacalı olduğunu dikkat çekici bir bilgi olarak kaydetmek gerekir.³⁴³

³⁴³ Okladnikov A. P. *Petroglifi Baykala - pamyatniki drevney kultury narodov Sibiri*. Novosibirsk, 1976, s. 83; Zelenin D. K. *Kult ongo-nov v Sibiri*. M.;L., 1936, s. 14.

Gördüğümüz gibi, özellikle Kimak-Kıpçaklar arasında totem kültürünü yansıtabilecek şekilde oldukça yaygın olarak rastlanan uran etnik adı, Moğolca Kay veya kitabi dildeki Kimak etnoniminin muadilidir. Kaydetmek gerekir ki, yılan halkı uran adıyla yalnızca

mantıken olması gerektiği için değil, özellikle Türk dilli etnik çevrede, tabii ki bugünkü Kazakistan’da, ama Moğolistan ile Mançurya’nın kavşak noktasında biliniyordu. Mançurya-Moğolistan’ın kavşak noktasında, uran adı, çok büyük ihtimalle, erken ortaçağda bizzat Türklerin (kelimenin dar etnik anlamıyla) ve onları yöneten Kıpçak ve Uygurların temsil ettiği Türk dilli bir ortamdan yani dışarıdan alınmış farklı varyantlı bir kelimeydi.

Çin elçisi Wang Yan-te’nin X.Yüzyıl sonlarında Kaoçan Uygurlarına yaptığı seyahat sırasında bu terimin Çince varyantı olan Vo-lien-hoto’nun tespit edilmesi de tesadüfi değildir. Çinli yazara göre bu halkın, sözü edilen bölgeye yani “T’ang hanedanı döneminde Uygur” toprakları olan bilinen alana saçılmış olması da tarihi gerçeklerle bütünüyle örtüşmektedir.³⁴⁴Yukarıda birkaç kez belirtildiği gibi, VIII-X. Yüzyıllarda Kay-Kimakların göçebe olarak yaşadıkları topraklar önce Türklerin, bilâhare Uygurların hakimiyetindeydi. Wang Yan-te’nin Vo-lien-hoto kabilelerinin meralarının Ta-çung yani yılan halkının topraklarına çok yakın olduğunu belirtmesi de tesadüfi değildir.³⁴⁵Bazı araştırmacılar (D. P. Hamilton, B. Ögel, A. G. Malyavkin³⁴⁶) Vo-lien-hoto kabilesini Urankay, Urankat kabilesiyle özdeşleştirmektedirler. Wittfogel ve Feng Chai-sheng, bu kabilenin adına en erken “Liao-shi” “ulangay” çeviriyazımı şeklinde rastlandığını belirtmektedirler.³⁴⁷Bu kabilelerin adının yazılı kaynaklarda geçen değişik varyantlarının tam listesi meşhur Sinolog N. V. Kyuner tarafından derlenmiştir. Ona göre bu kabilelere Ulanha, Ulanhay, Uranhay, Uran-hit, Urankay, Unangay, Volangay, Orengay, Urenkat vs. adlar verilmiştir.³⁴⁸Onun kesin teyidine nazaran “Ulanha”lar kendilerini meşhur Si (Hi) veya Kumosi (Kumohi)lerin” yani Kimak-Kayla-rın torunları olarak göstermektedirler.

³⁴⁴ Malyavkin A. G. *Materialy po istorii uygurov*, s. 88.

³⁴⁵ Aynı yerde.

³⁴⁶ Hamilton I. R. *Les ouighurs à l’époque des Cinq dynasties d’après les documents chinoise*. Paris, 1915, s. 159; Ögel, age., s. 175; Malyavkin, age., s. 164.

³⁴⁷ Wittfogel K. A.- Feng Chai-sheng. *History of Chines society Liao (907-1125)*, Philadelphia, 1949, s. 98.

³⁴⁸ Kyuner, *Kitayskiye izvestiya o narodax*, s. 367

Kelimeyi yakından incelediğimizde onun iki etnik addan -uran ve kay (*uran+kay*) oluştuğunu, her iki kelimenin de yılan anlamı ifade ettiğini görürüz. Bu kelime terkininin tam çevirisi de “yılan+yılan” olacaktır. Karşımızda farklı dillere ait ve aynı anlama gelen iki kelimeden oluşmuş tipik bir etnonim örneği var. Üstelik de bu iki kelime, Kuzeydoğu Moğolistan ve Batı Mançurya gibi Türk, Moğol ve Tungus dilli kabilelerin etno-politik ve etno-kültürel tarihlerinin defalarca tekerrür eden istilalara ve göçebe ve yarı göçebe kitlelerin müdahalesine maruz kalması sebebiyle kesintiye uğradığı temas bölgesi için tipik bir örnektir. Bu istilalar ve kitle müdahaleleri sonucunda değişik kabile ve halklar çok yönlü etkileşim, melezleşme ve entegrasyon süreçleri yaşamışlardır.

Bu suni etnonimin varlığını koruduğu ve oldukça geniş bir alana yayıldığı, doğuda Mançurya tepelerinden batıda Karadeniz sahillerine kadar geniş Avrasya bozkırlarındaki yer adlarından da anlaşılmaktadır. Kanaatimizce, en dikkat çekici olanı, uran+kay etnik adında yer alan iki kabile adının, yalnızca tarihlerinin değişik dönemlerinde şu veya bu şekilde Kimak-Kıpçak etno-politik birliğiyle bağlantısı bulunan oymak ve obaların yaşadığı bölgelerde dağ, akarsu ve göl adları olarak kullanılmış olmasıdır. Mançurya, Moğolistan, Kazakistan ve onların batı kesiminde yar alan bölgelerde bu tür toponimlere (yer adları) rastlanmaktadır. Örneğin Mançurya’da Haylar ve Urengöl nehirlerinden başka Uranku-duk adında bir kuyu da vardır. Aynı adı taşıyan bir kuyu da Moğolistan’ın Doğu Gobi aymağında mevcuttur. Merkezî Moğolistan’da Uran-Dünben adında bir dağ vardır. Daha batıda, kuzey Cungarya’da Ulungur gölüne dökülen Urungu nehri akmaktadır. Doğu Kazakistan’da Markaköl’ün doğu sahilinde yer alan Uran-hay adında bir köy bulunmaktadır. Kimakların kutsal saydıkları İrtiş nehrine dökülen çaylardan birinin adı Uranhay’dır. Merkezî Kazakistan’da Karaganda bölgesinde Urankay adlı bir dağ göze çarpmaktadır. Benzeri yer adları Güney Kazakistan’da da vardır.

Arkeologlar, şimdiki Türkistan şehrinin 20 km. kuzeydoğusunda XIII-XV. Yüzyıla ait Urankay adında bir harabe ortaya çıkarmışlardır. K. M. Baypakov bu harabeyi XIII-XIV. Yüzyıl kaynaklarında geçen küçük Orong köyüyle özdeşleştirmektedir.³⁴⁹ II. Binyılın birinci yarımına ait yazılı kaynakların tümünde, Sır-derya’nın orta akımı ile, Karataş’ın kuzeybatı, batı ve güneybatı eteklerinde bazı yerlerin adlarının “yılan” kelimesiyle bağlantılı olduğuna dair bilgiler vardır.

³⁴⁹ Baypakov K. M. *O lokalizatsii srednevekovix gorodov Yujnogo Kazaxstana*//Arxeologičeskiye issledovaniya v Otrare. Alma-Ata, 1977, s. 89.

Örneğin Sarısu’nun aşağı akımının batısında kalan bölge XIII. Yüzyıl kaynaklarında Urang veya Urung-Çakıl olarak geçmektedir.³⁵⁰ Sanırım bu bölgenin adı XVI. Yüzyılda Yurunçalık olarak değiştirilmişti. 1582’de Şeybanilerden Abdulla-han’ın itaat arz etmeyen Kazak hanlarına karşı tenkil seferine çıktığında ordusunun konakladığı Ak-Sume’ye yakın bir yerin adı da aynıydı.³⁵¹

³⁵⁰ SMİZO, T. 2, s. 112, 158.

³⁵¹ *Şaraf-Name-i Şahi*//Materialı po istorii kazaxskix xanstv XV-XVCI-II v. (Bundan sonra MİKX). Alma-Ata, 1969, s. 270.

Ak-Sume, suyu Moyun-Kum’un kumluk bölgesinde kaybolan Sarısu’nun aşağı akımlarının tepesinden görüldüğü Ak-Sumbe adlı bir kuleyle de özdeşleştirilmektedir. XIII. Yüzyıldaki Urung-Çakıl’ın XVI. Yüzyıldaki Yurunçalık’la aynı yer olduğunda şüphe yok. Abdulla-han burada ordusuyla konakladıktan sonra, kumluk bir bölgede bir gün yol alarak Sarısu’ya gelip kamp kurmuştu ki, konakladıkları yerlerin adları Baltum-Turangu,³⁵² Yatım-Turangu ve Tibal-Turangu idi.³⁵³ Turangu³⁵⁴ toponominde geçmişte yine aynı bölgede yer alan daha eski Urang toponimini görmek cazip gelmektedir. Belki de Abdulla-han’ın seferini anlatan XVI. Yüzyıl yazarı Hafız Tanış Türkçede yılan anlamına

gelen her iki kelimeyi de -"yılan ve uran" - biliyordu. Çünkü Abdulla-han'ın ordusuyla Bal-tum-Yatım ve Tıbal-Turangu'dan ayrıldıktan sonra Yılanduk (Yı-lançık)³⁵⁵ yani yılanlı yere geldiğini kaydetmektedir.

³⁵² MİXX, s. 272.

³⁵³ Age., s. 287.

³⁵⁴ Murzayev E. M. *Slovar narodnix geografičeskix terminov*. M., 1984, s. 567. (Her ne kadar yazar Turan(g)'ın "ormanlar ve orman bozkır şeridi ortasındaki" tuzlu yer, tuzlu mera anlamına geldiğini yazarsa da, daha sonra kelimenin Türkçe paraleli bulunmadığı"nı ilave etmektedir.)

³⁵⁵ Age., s. 273.

Üzerinde durduğumuz bölgede bir başka oykonim olan Cılan-Karaul'dan da söz edebiliriz. Burası da Karatav'ın kuzey eteklerinde, o sıralar Sauran kalesini kuşatma altında tutan Abdulla-han'a yardım etmek için Suzak taraflarından gelen Şeybanî birliklerinin konakladığı yerlerden biriydi. Hafız Tanış, bu birliklerin "Yılan-Karaul denilen muhkem ve güçlü bir kaleye geldiklerini" belirtmektedir.³⁵⁶ Ordu bir an önce Sauran'a varmak istediği için güneyde Karatav'ın kuzey eteklerine götüren bu kısa yolu seçmişti. Çünkü dağ geçidini aştıktan sonra Suzak'tan Türkistan'a, daha ileride ise Sauran'a giden yola çıkılıyordu. Bu yol üzerinde "geçiş engelleyen kalabalık Daşt ordusunun bulunduğu" Yılan-Karaul kalesi bulunuyordu ve kale bir hücumla zapt edilmişti.

³⁵⁶ Age., s. 293.

Günümüzde Çimkent bölgesinde Kentau şehrinin 5 km. kuzeydoğunda yer alan ve Karatav'ın güneyden kuzeye geçişini kesen ve daha kestirme bir yolla Sır-derya'nın orta akımlarındaki ovayı Deşt-i Kıpçak taraflarına bağlayan Kızılsay boğazında eski kervan yolunun izleri bulunmaktadır ve şimdilerde hayvanla nakliye için faydalanılabilir. 1982'de bu satırların yazarının nezaretinde Güney Kazakistan Arkeoloji heyetinden bir grup Kızılsay boğazının 15 km. yukarısında Kırıkız adında taş bir kaleyi ortaya çıkarmıştı ...³⁵⁷ Ele geçirilen iki sikkeden kalenin XV-XVI. Yüzyıllarda yani Abdulla-han'ın ordusunun hücumu sırasında ayakta olduğu anlaşıyor. Bu kale, Karatav'ın kuzey eteklerinden (Deşt-i Kıpçak'ın başlangıç noktası) Türkistan ovasına açılan³⁵⁸ Kızılsay boğazı boyunca uzanan geçidi tamamiyle tıkiyordu ve büyük ihtimalle bizim Yılan-Karaul dediğimiz yerd.

³⁵⁷ Ahinjanov S. M. *İssledovaniye kamennoy kreposti v Karatau//Ar-xeologičeskiye otkrıtiya*. 1982, s. 450.

³⁵⁸ Akişyev K. A. *Srednevekoviya kamenniy kreposti Kazaxsta-na//Inform. Bül. Spetsvıpusk. Mejdunarodnaya assotsiatsiya po izuçeniyu kultur Tsentralnoy Azii*. M., 1987, s. 85-88.

Kanaatimizce nispeten Karatav sıradağlarının batı kesimi ve Sır-derya'nın orta akımlarıyla sınırlanan bir bölgede yılan adı içeren coğrafi adların böyle çok olması tesadüf değildir. Bunlar, sözü edilen bölgelerde, II. Binyıl başlarından itibaren Sır-derya'nın

yerleşip tarımla uğraşmaya elverişli sınırlarına (Otrar-Türkistan bölgesi) muhaceret eden Kıpçak etno-politik kitlesinin bir kısmını oluşturan Kimak grubuna mensup kabilelerin burada uzun süre kaldıklarını göstermektedir.

Kaynakların işaretine nazaran, Arap-Pers kaynaklarının Ki-mak dediği yılan kabilelerinin yaşadıkları bölgelerdeki topono-mik izlerinin araştırılması, onların Kuzeydoğu Moğolistan'dan ayrılarak bugünkü Doğu Kazakistan'a yani Altay'ın güneybatı eteklerine, Tarbagatay sıradağlarına, Alaköl gölünün bulunduğu bölgeye ve Saur dağ silsilesine açılan İrtiş havzasına geldikten sonra yaşadıkları ana bölgenin burası olduğunu ortaya koymaktadır. Tüm bu topraklar, Cüveyni ve Reşidüddin'e göre henüz XIII. Yüzyılda Alakamak veya yalnızca Yılanlı-kumak olarak adlandırılıyordu.³⁵⁹ Aşağı yukarı benzeri bir isim Tarbagatay ovasından sonra Alaköl'ün kuzeyinde, Emil ve Kobuk nehirlerinin arka taraflarında muhafaza edilmektedir ki, XIV. Yüzyılda adı Kubak idi. Ortaçağda ve günümüzde Türk dillerinde sözcük ortasında *m-b* değişimi bilinen bir şeydir.

³⁵⁹ SMİZO, T. 2, s. 22, 66.

Kumak (Kubak) denilen yerde büyük fâtihi Emîr Timur İrtiş'a kadar uzandığı kuzeydoğu Moğolistan seferi sırasında bazı Moğul hanları ve özellikle İnga-türe ile büyük savaşlar yapmıştı. 1388-89 yılları arasında vukû bulan bu olaylar, Timur'un vakanüvisleri Nizameddin Şami, Şerafeddin Yezdi ve Abdurrezzak Se-merkandi tarafından detaylı olarak anlatılmıştır. Onların anlattıklarına göre İnga-türe'nin ana karargahı Urung-yar'da bulunuyordu.³⁶⁰ Nizameddin Şami daha sonra Timur'un ordusunun bir kısmını İnga-türe'yi yakalamak için Emîrzâde Ömer-şeyh'i Urung-Yar'a gönderdiği anlatmaktadır.³⁶¹ Gerçekten de burada iki taraf arasında şiddetli bir çarpışma olmuş; Timur'un askerleri düşmana ağır bir yenilgi tattırarak İnga-türe'yi oradan kovup, büyük miktarda ganimet ve sürüler ele geçirmişlerdi. Ancak, Nizamed-din Şami o sıralar buraya Urung-Yar değil, Kubag³⁶² demektedir ki, herhalde bu iki isim eş anlamlı olmalıydı. Aynı şeyi Şerafed-din Yezdi de vermekte ve Timur'un Ömer Şeyh-mirza'yı Urung-Yar'daki Moğolistan hakimi üzerine yolladığını, onun Kubak'ta İnga-türe'ye ulaşmak için dağlar ve bozkırlar aştığını, Moğulis-tanlıların çoğunu kılıçtan geçirip, İnga-türe'yi takip ederek vilayetten uzaklaştırdıklarını anlatmaktadır.³⁶³

³⁶⁰ *Materiali po istorii kirgizov i Kirgizii*. M., 1973, vıp. I (Bundan sonra: MİKK).

³⁶¹ Nizameddin Şami, *Zafername/MİKK*, s. 107.

³⁶² Aynı yerde.

³⁶³ Age., s. 137.

Eserini bu ikisinden nispeten daha sonra kaleme alan ve aynı olayları anlatan Ebdurrezzak Semerkandî de, Urung-Yar savaşından söz ederken “Kubak”ı başka bir adla³⁶⁴ anmaktadır: “Mirza Ömer-şeyh yanına ağırlıklarını almadı ve Kayas denilen yerde İnga-türe'ye kolayca yetişti; onun il ve ulusunu tarumar etti; İnga-türe ise kaçıp gitti.” Gördüğümüz gibi yeni toponim Urung-Yar ve Kubak'ın sinonimi olarak kullanılmıştır. Tabii olarak, her üç yazarın da XIV. Yüzyıl sonlarında İrtiş havzasının aşağı kesimlerinde

vukû bulan olayları anlatıp, İnga-türe'nin karargahından söz ederken, aynı yerden üç değişik isimle - Urung-Yar, Kubak ve Kayas bahsettikleri düşünülebilirdi. Ama İrtiş'in yukarı akımında yer alan ve bazı kaynaklarda Kumak (Kubak) olarak zikredilen bu bölge, adını, çok büyük ihtimalle, I. Binyıl ile II. Binyıl kavşağında nehrin her iki sahiline yerleşen halkın adından almıştır ki, Kumak-Kimak, Türk lehçelerinde Uran, Moğol lehçelerinde Kay olarak geçen adın varyantı yılan halkının özdeş ismidir. Aynı coğrafi bölgenin Kubak-Kumak, Kayas ve Urung-Yar gibi üç farklı isimle anılması bizi şaşırtmamalı. Bu, ancak, yılan halkının Ki-mak- Urankay (Uran+kay)ın ta kendisi olduğu şeklindeki görüşümüzü teyit etmektedir.

³⁶⁴ *Matla 'As-Sa'dayn va Madjma'al-Bahrayn Abd Ar-Razzaka Samar-kandi/MİKK*, s. 155.

Yılan kabilelerinin İrtiş havzasının yukarı kesimlerinde ve mücavir alanlarda yaşamış olduklarını gösteren toponomik izleri takip ederken, kanaatimce, II. Binyılın birinci çeyreğinde ait bazı yazılı kaynaklarda geçen oykonimlere bakmamız gerekiyor. 1253'de Fransa kralı Ludwig tarafından uzak Moğolistan'a gönderilen Wilhelm Rubruk, büyük Moğol hanının otağına doğru yol alırken Cungar Alatav'ının etekleriyle Balhaş gölü arasındaki sulak Yedisu topraklarından geçip, pek çok tacirin uğrak yeri olan ve büyük pazarıyla şöhret yapan Kaylak şehrinde konaklamış-tır.³⁶⁵ Barthold'un dediği gibi "Kaylak, İslamî kaynaklarda XIII. Yüzyıl başlarında Karakitaylardan koparak Moğolların hakimiyeti altına giren Karluk hanı Arslan'ın başkenti olarak gösterilen Kayalık'la kesinlikle aynı yerdir."³⁶⁶ Reşidüddin de XIII. Yüzyılda Kayalık (Kiyalık)tan bir yerleşim biriminden çok herhangi bir yer olarak söz etmektedir.³⁶⁷ Cüveyî'ye göre Kayalık Alakumak'a yedi günlük mesafedeydi.³⁶⁸ Her ne kadar bazı yazarlar keyfi olarak "şehrin surları önünde meşhur koyun pazarı" kurulduğu için Kayalık'ı Koylık³⁶⁹ yani "koyun yeri" şeklinde yazıyorlarsa da (değişik dillerde yazılan eserlerde Kayalık-Kaylak şeklinde geçen bir yer adının hangi sebebe binaen fonetik açıdan da doğru olmadığı halde Koylık şekline dönüştürüldüğü bilinmiyor), bize göre bu yer adı da yılan kabilelerinin bir kısmının yaşadığı yeri göstermektedir. Kayalık-Kaylak sözcüğünün ikinci kısmı *lak-lık* son eki getirilerek oluşturulan kelimelerdir.

³⁶⁵ Rubruk V. *Puteşestviye v Vostoçniye strani*. Spb., 1911, s. 125.

³⁶⁶ Bartold, *K voprosu ob arxeologičeskix issledovaniyax v Turkestanе*. Soç. M., 1966, T. 4, s. 105.

³⁶⁷ SMİZO, T. 2, s. 66.

³⁶⁸ Age., s. 22.

³⁶⁹ Baypakov K. M., Yevzakoviç L. B. *Drevniye goroda Kazaxstana*. Alma-Ata, 1971, s. 110.

Eğer bizim kurgumuz kabul edilirse, sanırım o takdirde Rubruk'un güya şehir sakinleri iyi birer orgcu oldukları için, oldukça esrarengiz bir şekilde bu ülkeye Organum³⁷⁰ adını vermesinin sebebi de anlaşılmış olacaktır. Ancak, Barthold'un da dediği

gibi, elbette Rubruk'un nisbet adı olarak kullandığı Organum'un ciddi bir argümana dayandığını kabul etmek mümkün değildir.³⁷¹ Bu

³⁷⁰ Rubruk, *Puteşestviye*, s. 125.

³⁷¹ Bartold, *K voprosu*, s. 105.

enerjik ve gözü pek seyyah, galip ihtimalle gönlünden geçirdiğini gerçeğe tercih etmiştir. Katolik bir Hristiyan rahip için uzak Asya topraklarında kendi dininin alâmetlerini görmek elbette çok hoş bir şeydi. Üstelik Rubruk Kaylak'tan topu topu üç mil uzaklıktaki bir köyde Hristiyanlığın rafîzî Nesturi koluna bağlı insanların bulunduğunu belirtmektedir. Fransız papaz burada bir kilise görünce tüm yol arkadaşları gibi gözünde yaşlarla oraya koşar ve mutlu bir şekilde “Salve regina” ilahisini okur.³⁷²

³⁷² Rubruk, age., s. 112.

Kazakistanlı arkeologlar ortaçağ şehri Kaylak-Kayalık'ın bulunduğu yeri tam olarak tespit etmeyi başardılar. Buna göre Kayalık, şimdiki Alakul'un 25-30 km. güneybatısında yer alan Antonova³⁷³ köyünün yerinde, yani Yedisu'nun kuzeydoğusunda ortaya çıkarılan büyük şehirle aynı yerdi.

³⁷³ Baypakov K. M. *Srednevekovaya gorodskaya kultura Yujnogo Kazaxstana i Semireçya*. Alma-Ata, 1986, s. 36.

XIV. Yüzyıl sonlarında Timur'un savaştığı İrtiş'in yukarı akımlarına bitişik Alakul bölgesinin, bazı kaynaklarda Kumak-Kamak, bazılarında Kayas ve Urung-Yar olarak geçtiğini ispat etmeye çalıştık. (Sonuncu toponimin varyantları olan Oreng, Urang ve Uran, bölgenin kuzeyinde yer alan Kalbe sıradağlarından İrtiş'a dökülen Uranhay nehrinin kollarının doğduğunu fazlasıyla hatırlatmaktadır). Kanaatimizce, XIV. Yüzyılda dahi yaygın olarak kullanılan bu yer adı, XIII. Yüzyılda yolu uzak Orhon sahilinden geçip Moğolistan merkezine doğru giden Wilhelm Rubruk'un hayaline tuhaf bir ismi olan Urung-Yar'ı Orgonum gibi algılatmıştır. Yerli halkın kullandığı dilin tüm inceliklerini bilmeyen ve Omo-dey adında Süryani bir vaftizliyi tilmaç olarak kullanan Rubruk'un mahalli yer adlarını kendine göre Latinize ederek vermesi bizleri fazla şaşırtmamalı. Nitekim aynı seyyah bir süre önce de İli nehrinin sol sahilinden sağ sahiline geçerken karşılaştığı bir şehrin adını Latinize ederek kullanmıştı. Yani henüz XI. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un yuvarlak haritasında İki-Oğuz³⁷⁴ olarak gösterdiği şehir, Rubruk sayesinde tarihe Ekvius³⁷⁵ şeklinde geçmiştir.* Günümüzde İki-Oğuz/Ekvius şehri arkeologlar tarafından hazırlı Taldı-Kurgan'dan fazla uzakta olmayan Köksu vadisindeki Dungan harabesiyle özdeşleştirilmektedir.

*** Pek çoğumuzun hayran olduğu Batılı yazar ve seyyahların bir noktada ukalaca yaptıkları bu tür hataların bir çok örneği vardır. Örneğin D. M. Dunlop “Hazar Yahudi Tarihi”nde tüm dünyanın “Kimak” olarak tanıdığı halkı “Kaymak” şeklinde okuyarak, olmayan bir halk yaratmıştır. Keza Selenge yayınları arasında çıkan Mirza Haydar Duglat'ın meşhur Tarih-i Reşidi'sini İngilizceye çeviren E. Denison Ross da “Zafername”de geçen “sekizyagaç sonra” ifadesini - yagaç yaklaşık bir km.dir- “Sang**

Zighac” şeklinde okuyup yer ismi olarak dünyaya tanıtmıştır. Neyse ki aynı zamanda editörlüğünü de yaptığım yayınevi sahibi olarak bu fakir söz konusu hataları fark edip gerekli düzeltmeleri yapmış ve akademisyenlerin kafalarını olmadık bir halk ve olmadık coğrafi bir yere takılmaktan kurtarmıştır (çev.)

[374](#) Kaşgarlı, *Divan*, Taşkent, T. I.

[375](#) Rubruk, *Puteşestviye*, s. 105.

I. ve II. Binyıl kavşağında daha batıda Kimak-Kıpçak kabilelerini birbirinin yerine koyup, bu oldukça karmaşık yer değiştirmenin izlerini takip ederken, nadiren Uran ve Kay adı geçen toponimlerin yayıldığı alanla bunların yerleştikleri coğrafi birimlerin birbiriyle örtüşmesine kaçınılmaz olarak dikkat çekmek zorundayız. Örneğin Başkurdistan’da Moğol istilasından önce buraya muhaceret eden ve Başkurt etnik oluşumunda önemli rol oynayan^{[376](#)} Kimak-Kıpçak göçebe kabileleri yaşadıkları bölgede Uran ismi taşıyan akarsu adları vardır. Keza Sakmar nehrinin iki kolundan birinin adı Büyük Uran, diğerininki Küçük Uran’dır. Ural-ötesindeki Miass şehri yakınlarında yer alan iki gölün adı XVIII. Yüzyılda Uranga ve Urangiç’ti.^{[377](#)}

[376](#) Kuzeyev R. G. *Proisxojeniye başkirkского naroda*. M., 1974.

[377](#) Age., s. 355.

Uran/Oran köküyle yapılan akarsu ve yerleşim birimi adları Kafkas ötesi bölgesinde de görülmektedir. Azerbaycan’ın Varta-şen bölgesinde Uran adında bir nehir, Lerik bölgesinde ise Oran adında bir köy vardır.^{[378](#)} Ortaçağ şehri Baylakan (V-XIII. Yüzyıl) kalıntılarının yerli halk arasındaki adı Ören-Kala’dır.

[378](#) Musabekova N. Ç. *Ob obrazovanii etnogidronimov Azerbaydjana*. S. I, 1986, No. 2, s. 70.

Bu yer adlarının varlığını, biri güneyden Orta Asya’dan, diğeri kuzeyden Deşt-i Kıpçak’tan olmak üzere iki koldan Azerbaycan’a sokulan Kimak-Kıpçak kabile gruplarının temsilcilerinin muhaceretiyle özellikle ilişkilendirmek gerekiyor. R. A. Guseynov’un belirttiği gibi, XI-XII. Yüzyıl başlarında “Ön Asya’nın değişik bölgelerine ve bu arada Azerbaycan’a yerleşen pek çok Türk muhaceret etti” ve bunların çoğu XII. Yüzyılda Kıpçakça konuşuyordu ki, Kıpçak kökenli sayılan İldengiz atabeklerinin adı da bununla bağlantılıdır.^{[379](#)}

[379](#) Guseynov R. A. *Oguzı, kıpçakı i Azerbaydjan XI-XII vv//Problemi sovremennoy tyurkologii*. Alma-Ata, 1980, s. 351.

XI. Yüzyılın ikinci yarımından itibaren Kıpçaklar Gürcü vakayinamelerinde geçmektedir. 1118’de Gürcü kralı IV. Kurucu Da-vid, Selçuklularla ve infirak taraftarı yerli feodallerle savaşa hazırlanırken, ordusunun saflarını takviye etmek amacıyla Alan toprakları üzerinden 40 bin Kıpçak savaşçısını aileleriyle birlikte getirmiştir. Yine seçkin savaşçı bir zümre Gürcü krallığının doğu ve güneydoğu sınırlarına yerleştirilmişti ki, Kıpçakların yaşadıkları bu bölgelerde Gürcülere yabancı Kök-Uran ve Ak-Uran toponimleri tespit edilmiştir.^{[380](#)}

[380](#) Musabekova N. Ç. Age., s. 70.

Gürcüce olmayan bu yer adları, Gürcü yöneticiler tarafından hayvancılığa elverişli dağ arası vadilere yerleştirilen Kimak yani Uran boylarının nihai rolü oynamadığı Kıpçak etno-politik birliğinin muayyen unsurlarının burada bulunduğunu göstermektedir. Kurucu David, Kıpçakları yeni yerlerine daha sıkı bir şekilde bağlamak amacıyla onlar arasında Hristiyanlığı yaymaya girişti ve vakanüvistin dediği gibi “her geçen gün daha fazla Kıpçak Hristiyan oldu.”[381](#) Daha sonraki Gürcü kralları da, XII. Yüzyılda büyük ihtimalle yerli halklarla, örneğin Alan (Ovs)larla federe halde yaşayan Kıpçakları Kuzey Kafkasya bozkırlarından davet ederek ordu saflarını doldurmayı sürdürdüler. Örneğin III. Görgi (1156-1184) zamanında Gürcü vakayinamelerinde “Yeni Kıpçaklar” adıyla geçen yirmi-otuz bin kadar Kıpçak ve Ovs daha getirildi.[382](#) Kraliçe Tamar (1184-1213) ordusunda da Kıpçaklardan sıkça söz edilmektedir. Örneğin batı feodallerinin silahlı isyanı sırasında Kıpçaklar iktidara sadık kalanlar arasındaydı. Moğol istilas sırasında ve daha sonrasında, kaynaklara göre Azerbaycan civarında vukû bulan çarpışmalarda, en aktif rolü Kıpçak kabileleri oynamıştır. Güney Azerbaycan, Gence atabekleriyle Derbent emîrlinin Gürcistan’la girdikleri savaşlara pek çok Kıpçak katıldı. Moğollar tarafından takip edilen Harezmşah Celaledin Mengüberdi’nin Kafkaslara gelip Gürcülerle savaşması üzerine Kıpçaklar Gürcistan’ın yanında yer aldılar. Keza Derbent geçit ve kalesi fethedilirken de Gürcülerin müttefiki Kıpçaklardı.[383](#)

[381](#) Ançabadze G. Z. *Kıpçaki v Gruzii//Problemy sovremennoy tyurko-logii*. Alma-Ata, 1980, s. 342.

[382](#) Ançabadze Z. V. *Kıpçaki Severnogo Kafkaza*, s. 119.

[383](#) Age., s. 343.

Yazılı kaynaklarda Kıpçakların Kafkas boylarındaki varlığından en son XIV. Yüzyıl başlarında, Gürcistan’daki dahili taht kavgalarına katılmaları vesilesiyle söz edilmektedir. Kıpçaklarla ilgili hatıralar Gürcü halk rivayetlerinde ve toponimlerde (Kök-Uran, Ak Uran) muhafaza edilmiştir.

Eğer henüz XII. Yüzyıl başlarında Kuzey Kafkasya bozkırlarına muhkem şekilde yerleşen akraba kabilelerin güçlü desteğini hissetmemiş olsalardı, Kıpçak-Poloveslerin II. Binyıl başlarında Azerbaycan civarındaki halkların tarihi kaderlerine böylesine aktif müdahalede bulunmaları elbette mümkün olmazdı. Onlar bu bölgeye ilk defa muhtemelen XI. Yüzyılın sonlarında buradaki Peçenekleri iterek gelmiş ve ilk zamanlar iğreti olarak yerleştikleri yeni topraklardan barışçı yollarda daha ilerilere uzanmışlardır. Yerli çiftçi halklarla (Alan, Adige, Vaynah vs.) yeni gelen bozkırlılar arasındaki silahlı çatışmalar, XI. Yüzyıl sonlarında yaşayan Gürcü yazar Cuanşir tarafından sarıh bir şekilde anlatılmıştır: “Son zamanlarda Peçenekler ve Cikler kalabalık gruplar halinde Türklerin önünden kaçtılar ve Peçenekler batıya gittiler.”[384](#) Burada sözü edilen Cikler Adıgelerdir; Cuan-şir’in Türkler dediği halk ise Kıpçaklardır.[385](#) Bununla birlikte XII. Yüzyıl başlarından itibaren Kuban, Terek ve diğer yerlerde Kıpçaklar, Adıgeler ve Alanlar arasındaki sınırlar

belirlendikten sonra Kuzey Kafkasya bozkırlarında siyasi denge kurulmuş ve her iki tarafından da işine gelen yakınlaşma dönemi başlamıştır. Bu yakınlaşmada nihai rolü Gürcü yöneticilerinin politikası oynamıştır. Vakayinamede şöyle deniliyor: “Ovs (Alan)lar ve Kıpçaklar, Kral David’in teklifi üzerine birbirlerine rehinler vererek, karşılıklı anlaşmalar yapıp, aralarında dostluk ve sevgi bağları kurdular.”³⁸⁶ Acaba Moğol istilası arefesinde hangi Kıpçak kabileleri Ön-Kafkasya bozkırlarında göçebe halde yaşamaktaydı ve Kafkas halklarının siyasi hayatlarında hangi önemli rolü oynamışlardı?

³⁸⁴ Age., s. 116.

³⁸⁵ *İstoriya narodov Severnogo Kafkaza s drevneyşix vremen do kontsa XVIII v. M.*, 1988, s. 149.

³⁸⁶ Aynı yerde.

Kaynakların verdiği bölük pörçük bilgiler bu soruya kesin bir cevap vermemize imkan sağlamamaktadır. Yaşantıları doğrudan Rusya’yla bağlantılı olmadığı için Kıpçaklarla fazla ilgilenmeyen Rus vakayinamesi Poloves grupları hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Gürcü kaynaklarının verdiği bilgiler ise Kıpçakların Çeçenya-İnguşetya’nın bir kısmıyla Derbent bölgesinde - ki orada onlara “Derbent Kıpçakları” deniliyordu, - Dağıstan’ın deniz sahiline yakın yerlerini de içine alan Ön-Kafkasya’nın merkezî kesimlerine sokuldukları şeklindedir.³⁸⁷ Arkeolojik buluntular bu sınırları belirlemektedir. Kıpçakların göçebe halde yaşadıkları toprakların üzerine öylesine oturtulan taş baba heykelleri bu halkın kültürünün mükemmel şahitleridir. Bu heykellerin çoğu Ku-ban’ın yukarı akımları boyunca (Pyatigorsk [Beştav] ve Essentu-ki) - Kuma nehrinin sol sahiline dikilmişlerdir. Yine bu heykellerin bir çoğu Stavropol bölgesinde bilinmektedir. Kıpçakların bu bölgeye geliş tarihi kurganlardan elde edilen malzemeye nazaran kesin bir şekilde XII-XIII. Yüzyıla tarihlenmektedir.³⁸⁸ Gördüğümüz gibi yazılı bilgiler ve arkeolojik malzemeler, Kıpçakların Kuzey Kafkasya’da Ön-Kafkasya vadisinin - Derbent’ten Aşağı Don’akadar - geniş bir kısmını işgal ettiklerini göstermektedir.³⁸⁹ Göçebeler burada daha eski olan Don Poloves kabileleriyle kaynaşmış ve böylece tarihi kaynaklara göre Ön-Kafkasya Kıpçakları Don Poloveslerden kopan bir parça gibi görünmüşlerdir.³⁹⁰

³⁸⁷ Ançabadze, age., s. 118.

³⁸⁸ Minayev T. V *K voprosu o polovtsax na Stavropolye po arxeologičes-kim danım*//Materialı po uzuçeniyu Stavropolskogo kraya. Stavro-pol, 1964, Vıp. 11, s. 167-196.

³⁸⁹ *İstoriya narodov Severnogo Kafkaza*, s. 149.

³⁹⁰ Pletnieva S. A. *Polovetskaya zemlya*//Drevnerusskiye knyajestva X-XIII vv. M., 1975, s. 275.

S. A. Pletnieva, Rus vakayinamelerindeki bilgilere ve Poloves-Kıpçak taş babalarıyla ilgili olarak hazırlanan haritaya bakarak, “Don” göçebe Poloveslerinin Rus vakanüvislerinin Don ve hatta Büyük Don dedikleri Kuzey Don’un orta akımlarında yer

alan havzadaki Poloves topraklarının merkezine saçıldıkları sonucuna varmıştır.³⁹¹ Yine ona göre, XI. Yüzyılın ilk yarımında Don civarındaki bozkırlara yerleşen Don Polovesleri, belli sınırları, güzergahları, yaylak ve kışlakları olan bir bölge ile göçebe hayatının ikinci aşamasına geçmişlerdir,³⁹² ama XI. Yüzyılda Poloveslere ait kışlak bölgelerde çok az yerleşim birimi bulunmuştur. Rus vakayinameleri sayesinde bu “kasabalardan” bazılarının isimlerini öğrenebiliyoruz: Şarukan, Sugrov ve Balin. Bunların tamamı Kuzey Donets’dedir.³⁹³ Pletnieva’nın tahmin ettiği gibi Balin kelimesinin eski Türkçede şehir anlamına gelen “balıg”³⁹⁴ kelimesiyle aynı olduğunu düşünsek bile, Şarukan ve Sugrov yer adlarının Kıpçak hanlarının (Şarukan-han ve kardeşi Sugr) adları olduğu muhakkak.

³⁹¹ Rıbakov B. A. *Don i Donets v “Slove o polku İgoryeve” Nauçmya dokladı vıšşey skoli*. Ser. İstor. Nauki. M., 1958.

³⁹² Pletnieva M. A. *Donskiye polovtsi*// “Slova o polku İgoryeve” i ye-go vremye. M., 1985, s. 253.

³⁹³ Fedorov-Davidov G. A. *Koçevniki Vostoçnoy Yevropy pod vlastyu zolotordinskix xanov*. MGU. 1966, s. 202.

³⁹⁴ *Drevnetyurksiy slovar*. L., 1969, s. 80.

1068’den 1107’ye kadar geçen 40 yıl boyunca vakayinamelerde zikredilen Şarukan, Don Kıpçakların büyük hanlarından biridir. (Ondan önce, vakayinamelere göre, Don Kıpçaklarının başında yalnızca onun babası Osen’in (ö. 1082) adı bir defa geçmektedir.) Şarukan hanedanı dört kuşak boyunca Rus vakayinamelerinde anılmaktadır. Onun Monomah’tan kaçarak Gürcistan’a sığınan oğlu Otrok ve Sarçan, keza Şarukan’ın kardeşi Sugr, Otrok’un oğlu Konçak (1172-1203 yılları arasında Don Kıpçaklarının hanı olarak geçer) ve en son olarak Konçak’ın Kalka savaşına katılan oğlu Yüri, Şarukan’ın soyundandır. 1205-1223 yılları arasında vakayinamelerde adı zikredilen Yüri, bize göre, 1222’de Moğolların Ön-Kafkasya bozkırlarına ilk geldikleri sırada onlara karşı Alanlarla başarısız bir ittifak gerçekleştiren Kıpçak ordusunun kumandanlarından biridir.

Kanaatimiz odur ki, Don Kıpçaklarını yöneten Şarukan hanedanı yılan kabilelerinden (Kimak-Uran-Kay-Urankay) inne idi. Bu varsayımımızı teyit için birkaç delil sunalım.

Önce yukarıda adlarını verdiğimiz Kıpçak kasabalarından başlayalım. Bilim adamları bunların bulundukları yeri belirlemek için bazı girişimlerde bulundular. Örneğin N. V. Sibilyev, Şaru-kan’ı Teplin, Sugrov’u Sidorov harabeleri ve Balin’i Mayatsk ile özdeşleştirmeye çalışarak, onları İzum’un aşağı akımına yerleştirdi.³⁹⁵ Ancak, S. A. Pletnieva, bu harabelerin izini sürerek, onların VIII-XI. Yüzyıllara ait olduğu ve Saltovo-Mayatsk kültürüne ait toprak tabyalı şehir tipini oluşturduğu sonucuna vardı.³⁹⁶ Yine Pletnieva’ya göre o sıralar bu bölgede XII. Yüzyıla ait seramik malzemelere nazaran çevresi duvarla çevrili, fakat sürülerek bozulmuş bir tek yerleşim birimi vardır. Gaydarı köyünde yer alan bu harabenin enteresan yanı Gaydarı’nın (Kaydarı-Kayları?) yakınında Zmiev (şimdiki Gotvald) şehrinin bulunmasıdır. İşte Pletnieva buna dayanarak şöyle diyor: “Zmiyev bölgesinde XII. Yüzyıla ait bir harabenin bulunması, Zmiev’in de adına nazaran

bir Poloves (Kıpçak) yerleşim birimi olması hasebiyle, oldukça dikkat çekici bir hadisedir. “Zmey” (yılan, ejderha) kelimesinden gelen şehir adı onu Poloves-Kıpçaklara bağlamaktadır.”³⁹⁷Esasen S. A. Pletnieva, “Sanırım Poloveslere ait Şarukan şehri Har-kov bölgesindeki Zmiev şehriyle özdeşleştirilebilir ve kaldı ki Rus tarihi coğrafyası konusunda uzman olan kişiler sözü edilen Poloves şehrini bu bölgeye yerleştirmektedirler”³⁹⁸diyen İ. G. Dobrodomov’un sözlerini tekrarlamaktadır.

³⁹⁵ Federov-Davidov, *Koçevniki*, s. 202.

³⁹⁶ Pletnieva, *Polovetskaya zemlya*, s. 270.

³⁹⁷ Aynı yerde.

³⁹⁸ Dobrodomov İ. G. *Tyurkskaya toponimika v “Povesli vremennix let”*//Tyurskaya onomastika. Alma-Ata, 1984, s. 140.

Şarukan şehrinin Zmiev oykonimi ile karşılaştırılmasının, Türkçede ejderha anlamına gelen Kıpçak şahıs adı Şarukan’ın eti-molojisiyle ilgisi vardır. K. G. Menges bu konuda şöyle diyor: “Şarukan, Macarca sarkan (sarkanu) veya ‘ejderha’ anlamına gelen eski Macarca şekinden gelmektedir.”³⁹⁹Sözcüğe ilk defa 1193 yılında rastlanmaktadır. Poppe, Macarca sarkan’ı Türkçe, Kırım Tatarcası ve Kumancadaki *sazayanyani* ejderha sözcüğü ile karşılaştırarak, “bu sözcük ilk başlarda ‘büyük ruh’ veya totem hayvanı olarak kabul edilen ejderha anlamındaydı” demekte-dir.⁴⁰⁰Bilindiği gibi özellikle ejderha ve onun baş hipostası yılan, Kimakların IX-X. Yüzyıllarda Kazakistan bozkırlarında siyasi hakimiyet kurdukları dönemde totem hayvanlarıydı. Aynı kelime Türkçede uran, Moğolcada kay ile karşılanmaktadır.

³⁹⁹ Menges K. G. *Vostoçniye elementı*, s. 172.

⁴⁰⁰ Age., s. 173.

XI. Yüzyılın ortalarından itibaren Kimaklar Kıpçak-Poloves-lerin bünyesinde eski Rusya devletinin sınırlarına gelmişler ve Rus vakayinameleri, rivayetleri ve şarkılarında yer almaya başlamışlardır.

Yılan halkı dediğimiz Kimaklar, Merkezî Asya bozkırlarından getirdikleri zati adlarıyla hem Rus yazılı kaynaklarında, hem de yer adlarında yer almışlardır. Örneğin eski Rus vakayinamelerinde “Kayepiçi” adında bir kabileden söz edilmektedir.⁴⁰¹Kelimenin yapısı son derece açık. K. G. Menges şöyle diyor: “bu kelime -”iç” yalın halinin çoğul şeklidir ve iki sözcükten oluşmaktadır. Sözcüğün ikinci kısmı opa/apo “baba”dır. Birinci kısmı kabile adı Kay (Kaşgarlı’da) veya Marquart’ın okuyuşuna göre Qayı’dır.”⁴⁰² Kimak kabilelerinin Don Kıpçaklarının topraklarına gelmiş olduklarının bir diğer izi, Şarukan şehriyle özdeşleştirilen Gaydarı yer adıdır. Şaruhan-han’ın anısına Şarukan adı verilen şehrin bazı vakayiname kayıtlarında, örneğin Troiytskaya vakayinamesinde, Pletni-eva’nın haklı uyarısına binaen yine yılanla bağlantılı olarak görebileceğimiz *Çeşuyev* olarak geçmesi dikkat çekicidir.⁴⁰³

⁴⁰¹ PSRL, T. 2., s. 507.

⁴⁰² Menges, *Vostoçniye elementı*, s. 61.

[403](#) Priselkov M. P. Troitskaya letopis, M.; L., 1950, s. 207.

Gördüğümüz gibi kesinlikle Poloves-Kıpçaklara ait olan Şaru-kan'ın Çeşuyev, Gaydarı ve Zmiev gibi varyantları, dilbilimsel açıdan yılan teriminin farklı ifade şekilleridir.

Başında en az 150 yıl Şarukan ailesinin veya bizim görüşümüze göre ejderha hanedanının (ki adını hanedan kurucusu şahsın adından almıştır) yahut II. Binyıl başlarında Avrasya bozkırlarındaki olayların etnik yönden yalnızca Kimak kabileleriyle bağlantılı olduğunu bilen vakayiname yazarlarına göre yılan kabilelerinin bulunduğu şehrin Don Kıpçaklarına ait olduğu gerçeğinden hareketle, Don Kıpçaklarını hanların “ejderha” - Kimak (Uran-kay” halkından inme olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Daha önce Kimakların başlangıçta Moğol dilli halklara mensup olduklarını, bilâhare hızlı bir şekilde Türkleştiklerini, bunun da yaklaşık olarak 300 yıllık bir süreç dahilinde Kazakistan topraklarında Türkçe konuşan Kıpçak-Yemek ortamında gerçekleştiğini belirtmiştik. Buradan hareketle, genetik yönden Moğolistan bozkırlarıyla ilişkileri hiçbir zaman kesilmeyen ve kaderin cilvesiyle beklenmedik bir şekilde ön plana çıkan Şarukan hanedanının başında bulunduğu Don Kıpçakları federasyonunun çok etnikli olduğunu kabul etmek gerekir. Don göçebe federasyonunda Kıpçak-Poloves ve Kimaklardan başka, sözü edilen bölgede Kıpçakların ortaya çıkışına kadar yaşamakta olan değişik bozkır ve orman-bozkır halklarının göçebe bakiyeleri de bulunuyordu ki, bunlar, Alanlar, Bolgarlar, Peçenekler ve Türklerdi.”[404](#)Örneğin Şarukan ve Sugr hanın kışlakları olan ve kendi adlarıyla anılan Kıpçak şehirlerinde, Hazar Hakanlığı'nın Hristiyanlığı kabul eden ahalisinden kısmen veya tamamen imha edilen Peçenek ve Alan (Yas) bakiyeleri de Kıpçaklarla birlikte yaşıyordu.[405](#) Dolayısıyla Rus ordusunun “Don” boylarına sefer düzenlediği sırada Şarukan şehrinde yaşayanlar onları Hristiyan ordusu olarak görüp savaşız teslim olmuş, ama aynı şehre 1116 yılında düzenlenen ikinci sefer sırasında Vladimir Monomah'ın oğlu Knaz Yaro-polk “pek çok kişiyi esir alıp, Yasları ve Yas önderinin hanımını beraberinde götürmüştür.”[406](#)

[404](#) Pletnieva, *Koçevniki srednevekoviya*, s. 61.

[405](#) Miller V. F *Osetinskiye etyudi*, 1887, M. Ç. 3.

[406](#) Pletnieva, *Koçevniki srednevekoviya*, s. 59.

Bu seferler, XII. Yüzyıl başlarında Vladimir Monomah tarafından Don Kıpçaklarına ve güneyli huzursuz göçebe komşularına karşı bir seri askeri operasyonu da beraberinde getirmiştir. Sonuçta Kıpçaklar bütünüyle kılıçtan geçirilmiş ve sonuçları acı olmuştu. Göçebelerin “Don, İdil ve Yayık” ötesine sürülmeleri, onların Rus knazlığına düzenledikleri seferlere son vermiştir ki, Rus kaynakları bilâhare muhtemelen bir süre sonra ölen Şarukan'dan artık hiç söz etmezler ve oğlu Otrok (Atrak) da halkıyla birlikte güneydoğuda uzak bir noktaya, Ön-Kafkasya bozkırlarında Obezlerin topraklarına göç etmişti. Bu olaylar çağdaşlarınca iyi biliniyordu; vakanüvisler tarafındansa bir yüz yıl sonra kayda alınmıştır. Bu vakayinamelerde birçok defa Vladimir Mono-mah'ın “Don

suyundan altın miğferle su içtiği” belirtilmekte ve onun şöyle dediği tekrarlanmaktadır: “.. ve Vladimir dedi: Tanrı’nın bize lütufta bulunduğu bugüne şükredelim. Çünkü Tanrı bizi düşmanlarımızdan kurtardı ve onların yılan başını ezdi (yılan kelimesi tarafımızdan italik yapılmıştır - S. A.).”⁴⁰⁷

⁴⁰⁷ PSRL, T. I, s. 279.

XI-XII. Yüzyıllarda Eski Rusya’nın en büyük siyasetçisi ve uzun yıllar bozkırlı göçebelerle savaşıyan Vladimir Monomah (bir rivayete göre kendisi çok iyi Kıpçakça biliyordu) Don Kıpçaklarının başında Şarukan tarafından kurulan “ejderha” hanedanını oluşturan Don Kıpçak hanlarının bulunduğunu biliyordu ve bu yüzden onun konuşmasında vurgu yaptığı “yılan başı” deyiimi siyasi bir metafor değil, gerçeği yansıtıyordu. Bununla birlikte Rus vakanüvisleri, o sıralar Eski Rusya’nın güney sınırlarında yaşayan diğer Kıpçak federasyonları için “yılan” kelimesini kullanmazlar. Bu terim, yalnızca, önemli bir kesimi XII. Yüzyıl başlarında Vladimir Monomah, müttefikleri ve oğullarının düzenledikleri seferler sebebiyle kılıçtan geçirilen Don Kıpçakları federasyonu için kullanılıyordu. Don Kıpçakları Ruslar tarafından kılıçtan geçirildikten sonra, Otrok (Atrak) halkını alarak Kuzey Kafkasya’ya geçti ve orada kısa süreli çatışmalardan sonra bölgede yaşayan Alan (Yas)larla dostâne ilişkiler kurmayı başardı. Belki de bu dostluğun sebebi bir zamanlar Kıpçakların ve Alan (Yas)ların Kuzey Donets’de Şarukan, Sugrov ve Balin şehirlerinde birlikte yaşamış olmalarıydı. Yahut mümkündür ki, çoğu Alan (Yas)lardan oluşan yerleşik ahalinin bir kısmının 1116’da şehirlerinin tahrip edilmesinden sonra Otrok’un halkından geriye kalan kılıç artıklarıyla birlikte Ön Kafkasya’daki akraba kabilelere sığınmıştı. Alanlarla Kıpçaklar arasında dostâne ilişkilerin kurulması, Kurucu David’in daha Otrok’a bağlı Kıpçak kabilelerini hizmetine girmeye davet etmesinden önce Kıpçaklarla Alanlar arasında “dostluk ve barış” sağlamasını kolaylaştırmıştı.

Bu ittifakın sonuçlarından biri, Alanların 1118’de IV. David’in ülkesinin doğu ve güneydoğu kesimlerine iskan ettiği Kıpçakların Kafkasya geçitlerinden Gürcistan’a geçmelerine izin vermeleri olmuştur. Özellikle bu bölgede Gürcü dilinde hiç bulunmayan Ak-Uran ve Kök-Uran gibi yer adlarının bulunmasının sebebi şimdi anlaşılmaktadır. Bu isimleri, başlarında “yılan halkı” yani Uranlılardan, bir başka deyişle Otrok-han’ın eldaşlarından yöneticilerin bulunduğu Türk dilli Kıpçakların beraberlerinde getirdikleri muhakkak. (Ortak-han’ın adı Rus vakayinamelerinde At-rak şeklinde de geçmektedir ki, bugün Türkçedeki gerçek karşılığı büyük ihtimalle Artık idi.)⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ Baskakov, *Tyurskaya leksika*, s. 87.

Göçebelerin Hristiyanlığı kabul etmelerinin dışında,⁴⁰⁹ Kıpçak-Alan ittifakı Kurucu IV. David’in Otrok-han’ın kızı Guranduht’la evlenmesi suretiyle de pekiştirilmişti. İki parçadan (Gu-ran+duht) oluşan antroponimin ikinci kısmındaki duht/doht kelimesi Farsçada kız, kız çocuğu anlamındaki “duht” sözcüğü ise, Don Kıpçaklarının Pers dilli Alanlarla uzun süre birlikte yaşadıkları düşünüldüğünde şaşırtıcı sayılmaz; ama ismin birinci kısmını oluşturan sözcüğün ne anlama geldiğini kestirmek kolay değil.

[409](#) Ançabadze, *Kıpçaki v Gruzii*, s. 342.

Bu sözcüğün filolojik açıdan tamamıyla inandırıcı gözüken semantika versiyonunu nazar-ı itibare almadan, riskli bir teklifte bulunabiliriz ki, o da Guran sözcüğünün fazla bir değişiklik geçirmeden (yalnızca “g” harfinin ilavesi) Otrok-han’ın kızının mensup olduğu kabilelerin adını gösterdiğiidir. Dolayısıyla, büyük ihtimalle, kelimeyi Uran “yılan” şeklinde okuduğumuzda, Gürcü kralının genç hanımının adının “yılanın kızı” veya “ejderhanın kızı” olarak çevrilmesi mümkündür.

Kurucu David’in ölümünden sonra, onun iskan ettiği Kıpçakların önemli bir kısmı 1125 yılında tekrar Kuzey Kafkasya’ya döndüler; Ortak-han ise yine 1125’de Vladimir Monomah’ın ölümü üzerine Don sahillerine dönerek fazla kalabalık olmayan kabiledaşılarıyla birlikte Don bozkırlarında göçebe halde yaşamaya devam eden ağabeyi Sarıçan’la anlaşp görevi ona devretti; ama tek başına dönmedi. Yanında oğlu Konçak da vardı.

S. A. Pletnieva’nın dediğı gibi “Konçak sayesinde yaşlı Şaru-kan’ın soyu kurumadı”.^{[410](#)}Konçak, babası Otrok ve amcası Sarı-çan’ın ölümünden sonra Kıpçak federasyonunun başına geçti ve XII. Yüzyıl sonlarının en büyük Kıpçak hanlarından birisi haline geldi. Göründüğü kadarıyla Don ve Kuzey Donets boylarında göçebe halde ve perakende vaziyette dolaşan pek çok Kıpçak boy ve kabilesini birleştirmeyi başarmıştı. “İgor Alayı Destanı”nda Knaz İgor’un en başta gelen düşmanı olarak Konçak-han gözükmektedir. Siyasi açıdan verilen bilgilere nazaran, İgor’un ordusunun mağlup olmasıyla sonuçlanan ölüm kalım savaşında, Konçak-han’ın yanında “Don’dan, denizden ve her ülkeden gelen” Kıpçak birlikleri vardı.^{[411](#)}Anlaşılan, Knaz İgor’a karşı İdil’den Dinyeper boylarına ve kuzeyde Rusya sınırından güneyde ön-Kafkasya bozkırlarına kadar tüm Deşt-i Kıpçak harekete geçmişti. Rus-Kıpçak ilişkileri tarihini araştıranların çoğunun kanaati, böyle bir şeyin gerçek olmadığı şeklinde. Çünkü İgor’un seferi Don Kıpçaklarına karşı düzenlenmişti ve dolayısıyla ancak Kuzey Donets ve Don sahillerinde göçebe halde yaşayan ve kendilerini doğrudan tehdit altında gören Kıpçak kabileleri Konçak’ın safında yer almışlardı.

[410](#) Pletnieva, *Donskiye polovtsı*, s. 264.

[411](#) “*Slovo o polku İgoryeve*” i yego vremya. M., 1985, s. 12.

İpatyevskaya vakayinamesi, savaşa iştirak eden Kıpçak hanlarının kabilelerini saymaktadır. Bunların çoğı şahıs ismi olarak kullanılan etnonimlerdir ve dolayısıyla -örneğin,- savaşa iştirak eden Toksoba-han’ın adının geçtiğı yerde, Kuzey Donets’in orta akımları boyunca göçebe halde yaşayan ve savaşa katılan Tokso-biçi Kıpçaklarının da Konçak’ın kumandası altında Don Kıpçak ordusunda yer aldığını göz önünde bulundurmak gerekir. Toksobiçiler [Toksoba oğulları], kaynaklara göre Don federasyonu bünyesindeydiler.^{[412](#)}Knaz İgor’un mağlup olması, tabii olarak Konçak’ın yükselişine ve federasyonunun gücünün artmasına yol açmıştı ki, bu federasyon XIII. Yüzyılın başlarında ölünceye kadar Konçak tarafından yönetilmişti. Konçak’ın halefi, 1205-1224 yılları

arasında vakayinamelerde adı geçen ve yalnızca Don Kıpçakları arasında değil, Kafkasya bozkırlarında göçebe halde yaşayan eldaşları nezdinde de etkili olan ve bu yüzden hakkında Rus kaynaklarında “tüm Kıpçakların en büyüğü” denilen oğlu Yüri Konçakoviç idi.

[412](#) Pletnieva, *Polovetskaya zemlya*, s. 292.

Kafkas dağlarının kuzey eteklerinden Don’un aşağı akımlarına kadar uzan toprakları kontrol eden ve iktidarın babadan oğula geçtiği (Osen - Şarukan - Otrok - Konçak - Yüri) meşru Şarukan hanedanı tarafından (ama bildiğimiz şekilde değil, iktidarın amcadan yeğene geçmesi şeklinde) yönetilen Don Kıpçak federasyonu, gördüğümüz gibi, daha 1022 yılında erken göçebe feodal devletine dönüşmeye başlamıştı.⁴¹³ Ne var ki bu süreç, XIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde Tatar-Moğol istilasıyla inkıtaya uğrayacaktı.

[413](#) Age., s. 300.

Tatar-Moğolların Kafkaslarda ve ön-Kafkasya’nın kuzey kesimlerine ilk gelişleri araştırmacılar tarafından detaylı olarak anlatılmıştır. Bizi ilgilendiren olaylar, 1222 yılında bir yanda Kıpçakların, diğer yanda Çingiz-han’ın gözde komutanlarından Sü-büdey-bagatur’un idaresinde Moğol akıncı birliklerinin iştirak ettikleri çatışmalardır. Müttefik olarak bu çatışmalar sırasında Kıpçakların yanında Alanlar vardı. Bu birleşik ordu öyle güçlüydü ki, Moğollar ilk başlarda onu alt edemeyince işi kurnazlığa döktüler. Kıpçak-Alan kuvvetleri arasındaki birliği bozmak için önce Kıpçaklara elçi gönderdiler. Bu elçilerin en büyük kozu, kendileriyle Kıpçakların aynı soydan, aynı atadan geldikleri teziydi. Moğol elçilerinin Alan-Kıpçak birliğini bozmak için söyledikleri söz şu idi: “Biz ve siz, aynı halkız ve aynı soydunuz. Alanlarsa bize yabancı; gelin sizinle bir anlaşma yapalım.”⁴¹⁴ Tuhaftır, ama Kıpçaklar Moğolları dinledikten sonra hemen müttefiklerini yüz üstü bıraktılar. Gerisi malum. Kaynaklar Moğolların Alanlarla kolayca hesaplaştıktan sonra, “ Tatarlarla aralarında yapılan dostluk anlaşması sebebiyle kendilerini güvende hisseden” Kıpçaklara çullandıklarını kaydetmektedirler. Bu ani saldırı karşısında Kıpçaklar savaşımadan bozkırın dört bir yanına dağıldılar. “Sonra onların büyük bir kısmı toparlanarak Şirvan Derbenti’ne yöneldiler”; bir kısmı ise kuzeybatıda Don ve Dinyeper nehirleri arasına yani asıl topraklarına kaçtı. Vakayinamelerde anlatıldığına göre “Onlara karşı durmayı göze alamayan Yüri Konçakoviç, halkıyla birlikte Dinyeper nehrine kadar kaçtı.”⁴¹⁵

[414](#) SMİZO, T. 2, s. 31.

[415](#) PSRL, T. 2, stolb. 740.

Peki ama neden Türk-Kıpçaklar kendileriyle Moğolların aynı boydan ve soydan olduklarına böyle kolayca inanmışlardı? Bazı bilim adamlarının Moğollarla Kıpçakların göçebe hayat tarzının ana hatlarının onları yerleşik Alanlar karşısında birleştirdiği şeklindeki teklifleri, yapılan tenkitler karşısında tutunamamaktadır. Bir kere Moğol kabilelerinin Avrasya bozkırlarındaki savaş tarihi, onların yolları üzerine dikilen göçebe kabileleri nasıl acımasızca kılıçtan geçirdiklerini ortaya koymaktadır. Örneğin yalnızca

Kuzey Kafkasya topraklarında Şarukan hanedanının veya bizim varsayımımıza göre Kimak (Urakay)ların son temsilcisi Yüri Kon-çakoviç'in kumandasındaki Don Kıpçak federasyonunun bir kısmını oluşturan Kıpçaklarla girdikleri çatışmalarda Moğol komutanı Sübüdey-bagatur tüm çirkin yüzünü göstermişti.

Gördüğümüz gibi, etnik bağ duygusu Kıpçakların belli bir kısmında ve yönetici kesiminde, Avrasya bozkırlarının doğu kesiminde Moğol-Tatarlarla yüzlerce yıl öncesine dayanan akrabalık bağı olduğu hafızası, Sübüdey-bagatur'un kurnazca teklifine ağırbasmıştı. Bazı kaynaklara göre Sübüdey-bagatur'un kendisinin de Kuzeydoğu Moğolistan eski göçebe Urakat - Uranhay kabilelerinden inme olması oldukça dikkat çekicidir. Daha önce belirtildiği gibi, Gardizî'ye göre I. Binyıl sonlarında Kıpçakların belli bir kesiminde yönetici hanedan olarak bulunan Kimak kabileleri Tatarların akrabaları olarak o bölgeden ayrılmışlardı.

Şu halde, Tatar-Moğol elçisinin “Bizler ve sizler, aynı boydan, aynı soydanız” şeklindeki cümlesi, şaşırtıcı olmaktan öte, tarihi olayların seyir mantığıyla da bütünüyle doğrulanmaktadır.*

*** Kanaatimizce yazar burada yanılmaktadır. Çünkü Sübüdey-bagatur Kıpçak komutanlarına sadece elçi göndermemiş, elçilik heyetiyle birlikte çok değerli hediyeler, savaş ganimeti olarak alınmış mallar da göndermiştir ki; göçebe halklarda hediye ve peşkeşlerin ikna konusunda çok önemli bir rolü olduğu tarihen sabittir. Büyük ihtimalle burada Kıpçak beylerinin gönderilen hediyelerin göz alıcı ihtişamı karşısında akılları karışmış ve sonunda kendileri de açgözlülüklerinin kurbanları olmuşlardır. (çev.)**

Yukarıda anlatılanların ışığı altında, Moğol istilası döneminde, Poloves-Kıpçak kabilelerinin, araştırmacıların “Durut kabilesi Kıpçaklardandır, Toksoba kabilesi ise Tatarlardandır ve bu kabileler aynı soydan değildir”⁴¹⁶ diyen İbni Haldun'un eserine şüpheyi bakmalarına yol açan etno-politik hayatlarıyla ilgili olarak bir diğer gerçek de açıklığa kavuşturulabilir. Öncelikle bu tespit, Kıpçak oymaklarının temelde monolit olmadıklarını ve Türk dilli unsurların yanı sıra, Moğol dilli unsurların da bulunduğunu göstermektedir. Diğer yandan, bilindiği gibi Kuzey Donets'in orta akımlarında göçebe halde yaşayan ve Şarukan yani yılan hanedanının yönetimindeki Don Poloves federasyonu bünyesinde yer alan Toksoba kabilesinin Moğol dilli kabilelerle de akrabalığı vardı.

⁴¹⁶ SMİZO, T. I, s. 541.

Türk dilli Kıpçak ve etno-politik unsurlardan temelde farklı olan bazı Kimak kabilelerinin esasen Moğol dilli oldukları konusundaki hükmümüze son noktayı kayarken, “Kıpçak ve Tatarların Etno-kültürel İlişkileri” tezinde ve “VIII-XIV Yüzyıllarda Kıpçak tarihiyle ilgili Arap ve Pers kaynakları” adlı bilimsel-analitik çalışmasının bazı sayfalarında benzeri bir hükme varan B. Y. Kumekov'un⁴¹⁷ son görüşleri üzerinde kısaca duralım. “Tatar ve Kıpçak kabileleri arasında etno-kültürel ve etno-politik temasların olduğuna doğrudan işaret eden ortaçağ rivayetlerinde anlatılan bazı vakıalar”⁴¹⁸ Kumekov'u böyle bir mantık yürütmeye sevk etmiştir. Her ne kadar daha

sonraları yazarın bizzat kendisi de bu konunun halliyle ilgili ispat edici argümanların ve “bilimsel bir açıklamanın” olmadığını belirtmişse de, (ki kendisi Gri-goryev, Marquart, Pelliot ve bizim çalışmalarımızı bütünüyle reddetmektedir⁴¹⁹), Kıpçakların Merkezi Asya’da Moğol dilli kabilelerle olan bağlarının mekanizması ve denge noktası konusunda onun ileri sürdüğü görüşlerin hâlâ dikkat çekici bulunması gerçekten şaşırtıcıdır.

⁴¹⁷ Kumekov, *Arabskiye i persidskiye istočniki*, s. 29.

⁴¹⁸ Ahincanov S. M. *Etnonimi “kimak” i “Kıpçak”//Arxeologiya epoxi kamnya i metala Sibiri*. Novosibirsk, 1983. Ve orada verilen kaynakça..

⁴¹⁹ Kumekov, *Etnokulturniye kontaktı*, s. 39-40.

Kumekov, İbni Haldun’da “ezelden beri Çingis-han’ın Tatar halkı ve kendi çocuklarıyla Kıpçaklar arasında sıkı bir ilişki vardı. Pek çok Kıpçak kız alıp kız vermek suretiyle Tatarlarla akraba olmuşlardı. Bu yüzden Çingis-han Kıpçakları kendisiyle aynı soydan saymıştır”⁴²⁰ şeklinde dikkat çekici bir bilgi bulmuş ve buradan hareketle “Kıpçaklarla Tatarlar arasında patrilokal ilişkilerin yüzlerce yıl öncesine dayandığı” yani evlilik yoluyla veya “kendileştirme” kurumu vasıtasıyla doğan insanlar arasında akrabalık ilişkileri bulunduğu sonucuna varmıştır.

⁴²⁰ Kumekov B. Y. *Etnokulturniye kontaktı kıpçakov i tatar* (po arabo-persidskim istočnikam)//Tezisi dokladov XXIX sessi postayannoy mejdunarodnoy altaystičeskoj konferentsii (RAS) “İstoriko-kul-turniye kontaktı narodov altayskoj yazıkovoy obşnosti” M., 1986, s. 39-40, *Arabskiye i persidskiye istočniki*, s. 289.

Bozkır göçebe geleneklerine göre, “dostluk ve akrabalık ittifa-kı”nın geliştirdiği bağılıklar kabileler arasındaki ilişkilerde değişik boyutlarda istisnai önemi haizdir. Bu ilişkiler çoğu kez sosyo-politik destek şeklinde kendini gösteren gerçek ve sıkı bağların oluşmasını sağladı. Onlar, diplomatik ve askeri konularda bu ilişkileri sık sık devreye sokarlar ve 1222 olaylarında gördüğümüz gibi, bu tür politika reel sonuçlar doğurabilirdi. Kumekov’a göre Kıpçaklarla Tatarlar arasındaki sıhrî yakınlıklar büyük ihtimalle VIII. Yüzyılda yani Kıpçak ve Oğuz kabilelerin Merkezi Asya’daki Moğol dilli gruplarla siyasi ilişkilerin kurulduğu tarihte başlamış olmalıdır. Gerçi yazarımız bu defa Kimaklardan söz etmemektedir, ama olayların seyri ve I. Binyılın son çeyreğinde Avrasya bozkırlarının doğu kesimlerindeki gerçek etno-politik durum hakkındaki bilgimiz, mantıken bizi böyle bir sonuca götürmektedir.

Çok büyük ihtimalle İrtiş havzasında Kıpçaklarla Kimak oymak ve obaları arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan “kendileştirme” kurumu, I. Binyıl sonlarında Merkezî Asya’nın iç kesimlerinde vukû bulan fırtınalı tarihi olaylardan önce kurulmuştu. Bilindiği gibi bu olaylarla ilgili bir efsane, Kimakların Tatarlardan kopup İr-tiş boylarına gelmelerini anlatan Gardizî’de hikaye edilmektedir.

Peki acaba Kimaklar’ın İrtiş boylarına muhaceretleri ne zaman olmuştu? Daha önce zikrettiğimiz gibi, Kimaklar bugünkü Doğu Kazakistan’daki topraklarında yaşarlarken yalnızca X-XI. Yüzyıl Arap ve Pers seyyahları onları tanımıştır. Daha erken dönem ya-

zarları onları hayli doğuya yerleştirmektedirler. Yazarların verdikleri bilgiler arasındaki bu fark tesadüfi değildir. Muhtemelen VIII-IX. Yüzyıllar Kimak kabilelerinin belli bir kısmının İrtiş boylarına doğru hareketlenme dönemi idi.

Bu muhaceretin bir defada gerçekleştirilmediği açık. Nitekim Gardizî'nin rivayetinde de bu muhaceretin iki ve hatta üç-dört aşamada tamamlandığına dair bariz işaretler vardır. Örneğin önce Kimakların müstakbel hanı olacak kişi hayatından endişe ederek İrtiş boylarına kaçar. Daha sonra ve üstelik iki aşamada sabık akraba kabilelerden hayatta kalanlar gelip ona katılırlar.

Kimak kabilelerin yeni vatanlarına gelişlerinin sebebi, A. A. Gavrilova'nın da dediği gibi, Merkezî Asya bozkırlarındaki “siyasi değişikliklerdi.”⁴²¹Bunlardan biri Yenisey Kırğızlarının 840'da Orhon nehri boyundaki başkentleriyle birlikte Uygur Devleti'ni yıkmalarıydı.⁴²²Bu felaket yetmiyormuş gibi, Moğolistan bozkırları bir de tabiatın gazabına çarpılmıştı. “O yıl açlık vardı, diye yazıyor vakayiname, arkasından kara ölet baş gösterdi; çok aşırı kar yağdı; sığırların ve koyunların çoğu öldü.”⁴²³ Salgın hastalıklar ve askeri yönden zayıflamış olmaları sebebiyle Uygur Hanlığı'nın çok etnikli göçebe halkı yeni yerler aramak için o tarafa bu tarafa dağıldı. Ama fâtihi Kırğızlar dahi kara ölet [veba] korkusundan yeni topraklara yerleşemediler. Kırğız hanı yeni otağını “Lao-shan dağına güney kesimine taşıdı. Lao-shan'a Duman (Tannu-ola) da denir. Hoy-hu (Uygur) hanının eski otağının bulunduğu yerden at sırtında 15 günlük mesafededir.”⁴²⁴

⁴²¹ Gavrilova A. A. *Mogilnik Kudırge kak istočnik po istorii altayskix plemen*. M., 1965, s. 72.

⁴²² Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/356.

⁴²³ Age., s. 334.

⁴²⁴ Age., s. 356.

Uygur Hakanlığı'nın bel kemiğini oluşturan kabile ve halkların hakanlığın yıkılışından sonra sağa sola muhaceret için takip ettikleri yollar, A. G. Malyavkin tarafından tarihi veriler ışığı altında özel bir şekilde ve detaylı olarak incelenmiştir. Buna göre onlar, Merkezî Moğolistan bozkırlarından çıktıktan sonra düşmanları Kırğızların oturdukları kuzey bölgesi hariç tüm yönlerde doğru dağılmışlardır.⁴²⁵Malyavkin, Çin kaynakları değinmedikleri için kuzeybatı istikametinden hiç söz etmemektedir. Halbuki D. G. Savinov “Günümüzde Uygurların herhangi bir kısmının (veya Uygur Hakanlığı bünyesindeki kabilelerden bazılarının) yalnızca batıya değil, aynı zamanda kuzeybatı yönüne, İrtiş'in yukarı akımına doğru gittiklerini düşünmek için mesnedimiz vardır” demektedir;⁴²⁶teziyi ispat için de XVII. Yüzyıl yazarı Hiva hanı Ebu'l Gazi'nin şu sözünü mesnet göstermektedir: “Uygurlar, yaklaşık 3000 yıl sözü edilen topraklarda (Moğolistan'da) yaşadılar; daha sonra çöküşe geçtiler, esir düştüler ve sağa sola dağıldılar. Bir kısmı topraklarında kaldı, diğerleri İrtiş sahiline gittiler ve orada üç kola ayrıldılar. Üçüncü kol İrtiş boylarındaki ormanlara yerleşti, ama hayvancılıkla değil balıkçılıkla uğraştı; samur, zerdeva ve sincap avladılar; onların sütünü içip, derilerinden elbiseler yaptılar..” Savinov sözlerine devamla “Kaynağın

daha geç dönemde kaleme alınmış olmasına rağmen, anlatılan olaylar IX. Yüzyıl ortalarında vukû bulan hadiselerle bütünüyle örtüşmekte-dir”⁴²⁷ demektir.

⁴²⁵ Malyavkin A. G. *K voprosu o rasselenii uygurov posle gibeli Uygurs-kogo kaganata*//Sib. Otd. AN SSSR. 1972, N. I, Vıp. I

⁴²⁶ Savinov D. G. *Narodı Yujnoy Sibiri v drevnetyurskuyu epohu*. L.,1984, s. 104-105.

⁴²⁷ Age., s. 105.

Savinov’un yıkılan Uygur Hakanlığı sekenesinin İrtiş boylarına gittikleri yönündeki teklifini kabul etmekle birlikte, İrtiş boylarına muhaceret eden Uygur kabilelerinin yanı sıra Gardizî’nin geneolojik efsanesinde belirttiği gibi, aynı yolu Kimak kabile gruplarının da takip ettiklerini ilave ediyoruz. Dolayısıyla 840’da Uygur Hakanlığı’nın yıkılmasından sonra bünyesinde bulunan bazı kabilelerin (Eymür, Bayandur, Tatar) Kimak federasyonuna katıldıklarını; Gardizî’nin sözünü ettiği Kimak federasyonunun da bu sırada ve bu bünyeyle oluştuğunu belirten Kumekov’un ulaştığı sonuç⁴²⁸ kesinlikle doğrudur.

⁴²⁸ Kumekov, *Gosudartsvo kimakov*, s. 114.

Diğer olaylar, Kimakların bir kısmının yani Kayların yaşamaya devam ettiği Mançurya’da geçmiştir. Kaylar, komşuları Kidan-larla sürekli savaştılar ve çarpışmalar ancak Kayların batıya kaçmaları üzerine 847’de son buldu. V. P. Vasilyev bu yer değiştirmeyi şöyle açıklamaktadır: “847’de kuzey Hi (Kay) boyları isyan edince, Lu-lung Ch’eng-ch’ung-we onların 200 bin çadırını yakıp, 70 000 koyun ve başka hayvanlarını alıp götürdü. Ama bir kol Kidanlardan kaçıp Kuzey dağma yerleşmeyi başardı; böylece Kidanlar zamanında doğu ve batı “Hi”ler olmak üzere iki kol ortaya çıkmıştır. Doğu Hi’ler, eski yurtlarında İn-lien-chou nehri sahillerinde yaşıyorlardı ve 20 bin süvari çıkarabiliyorlardı.”⁴²⁹ Tamim ibn Bahr’ın Uygur hanının otağını ziyarete giderken gördüğü halk, belki de Kimakların bu koluydu. Çünkü Kimak hanının 20 bin süvarisi olduğunu söyleyen kendisidir.

⁴²⁹ Vasilyev V. P. *İstoriya i drevnosti vost. Çasti SA//Zap. İmper. Arx. Obşç.va. T. 13. Spb., 1859, s. 35.*

Kidanlardan kaçan Kaylar, Kimakların İrtiş boylarına muhaceretlerinin son dalgasıydı.

Yukarıdan beri anlattıklarımızı özetleyecek olursak:

Kimaklar, İrtiş boylarına muhaceret ederek gelmişlerdir; ama bizzat Kimak etnik adı yalnızca Arap ve Fars kaynaklarında geçmektedir. Onların iç etnik adları kesinlikle Kay idi. Uran adını ise, muhtemelen, uzun zamandır Doğu Kazakistan’da yaşayan Türk dilli Kıpçak ve Yemek kabilelerinden almışlardır. Kay ve Uran kelimesinin anlamı yılan/ejderha demektir. Dolayısıyla Ki-maklar yılan, ejderha halkıdır.

Kimak-Kayların ilk yaşadıkları bölge, Kuzeydoğu Moğolistan ve Mançurya’nın batı kesimidir. Çinli yazarlar onları burada Kumosi - Kumohi ve Urankay adıyla tanıyorlardı. Onların bir kısmı I. Binyılın ikinci yarısında önce Türklerin, daha sonra Uygur

Kağanlığı'nın hakimiyeti altındaydılar. Uygur Kağanlığı'nın yıkılışından sonra Kimaklar batıya, İrtiş havzasının yukarı akımlarına muhaceret ettiler.

Özellikle Moğol dilli kabilelerin yaşadığı bir bölgeden çıkan Kaylar, ta başından beri Türk kökenli değildiler ve kaynaklara göre proto-Moğol Siyenbi federasyonuna mensuptular.

Kimak-Kaylar, IX. Yüzyılda Türk dilli Kıpçak (Seyanto), Yemek ve benzeri kabilelerin yaşadıkları İrtiş'in yukarı akımlarına ve Altay bölgesine geldikten sonra, XI. Yüzyıl ortalarında artık çoktan Türkleşmişlerdi ve II. Binyıl başlarından itibaren Kazakistan bozkırlarında liderlik Kıpçaklara geçip de, onların topraklarını Avrasya bozkırlarında genişletmesiyle birlikte, Kaylar Kıpçak tarihi içinde yer almışlardır. Bununla birlikte, sık sık, gerek Deşti Kıpçak'da ve gerekse Poloveslerin yaşadıkları bölgelerde Kıpçak-Poloves hanedanlarında yönetici aile olarak bulunmuşlardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IX-XI. YÜZYILDA KIMAK-KIPÇAK KABİLELERİ

Kimak-Kıpçak kabilelerinin IX-XI. Yüzyıllarda yerleştikleri bölgeler konusuna girmeden önce, birçok göçebe halklarda yaygın olarak kullanılan etnik adların bazı özelliklerine bir göz atalım. Bilindiği gibi değişik boylara ve kabilelere mensup insanlar, hakim olan boy yahut kabilelerin adlarını taşır; böylece güçlü kabile belli bir dönem kendi adıyla itaat altına aldığı kabilelerin adını perdeler.

Örneğin Çin vakayinamesi 461-465 yıllarında daha önce kendi adlarıyla bilinen kabilelerin Avarlar (Juan-juanlar)⁴³⁰ tarafından fethedildikten sonra bu yeni adı aldıklarını kaydetmektedir. Üstelik bu Avarlar büyük halk göçleri döneminde öylesine şöhret yapmışlardı ki, bir çok etnik topluluğun görkemli ve daha iyi bilinen Avar adını almasında etkili oldular. Öyle ki Theophylactos Simocatta “Tarih”inde Avarlarla sahte-Avarlar arasındaki farka özellikle işaret etmiştir.⁴³¹

⁴³⁰ Juan-juanların Avarlarla özdeşleştirilmesi konusunda bkz. Ollb-richt Uchidas, *Prolegomena zu einer Geschichte der Jeu-jan//Ural-Al-taische Jahrbucher*. Bd. 26. 1954. H. 1-2, s. 90-100.

⁴³¹ Feofilact Simokatta. *İstoriya*. M., 1957, s. 199.

Reşidüddin Tatar etnotipinin neden ve hangi şartlarla meşhur olduğu üzerinde durarak şöyle demektedir: “Onların çok büyümeleri ve saygıdeğer bir yerleri olması sebebiyle değişik boylara mensup olan ve değişik isimleri bulunan diğer Türk kabileleri de onların isimleriyle tanınmaya ve hepsine Tatar denilmeye başlandı. Ve bu değişik boylar kendilerini onlara intisap ettirerek ve onların ismini kullanarak şöhret ve ihtişam kazandılar.”⁴³²

⁴³² Reşidüddin. *Sbornik letopisey*. I/102.

Daha önce belirtildiği gibi I. Binyıl sonlarında Kazakistan topraklarında yaşayan Kıpçaklar, VIII-IX. Yüzyıllarda İrtiş havzasına gelen ve etki alanlarını yavaş yavaş batıya doğru genişleten Ki-makların doğudan yaptıkları aşılama sebebiyle siyasi yönden bağımlıydılar. Kanaatimce Kay ve Bayander kabilelerinin Sır-derya Oğuz federasyonu bünyesine katılmalarının da bu dönemde olduğunu varsaymak gerekir.⁴³³

⁴³³ Kumekov, *Gosudarstvo kimakov*, s. 46. 5Marquart, *Über das*

Kimaklar siyasi hakimiyeti ele geçirdikten sonra kendilerine bağlı Kıpçak ve Yemek kabileleriyle diğer bazı küçük toplulukları da kendi etnik adları içine aldılar ve böylece Kazakistan topraklarındaki tüm etnik yapılanmanın temsilcisi oldular.

Kimak ve Kıpçakların IX-X. Yüzyılda yaşadıkları bölge

Kimakların kökeni ve etnik yapılarıyla ilgili bilgi de kendisine ait olduğu için onların yaşadıkları bölgeyle alâkalı en doğru malumatı, VIII. Yüzyıla ait daha erken kaynaklardan bilgi derleyen Gardizî vermektedir.⁴³⁴ Gardizî'ye göre Tatarlardan kopan Kimaklar İrtiş boylarına muhaceret ettiler ve orada onlara bölgede göçebe halde yaşayan kabileler de katıldı ki, Kıpçaklar ve Yemekler de bunlar arasındaydı. Şu halde Kimakların muhaceretten sonra İr-tiş boylarında yaşamaya başladıkları dönemi tam olarak tespit etme imkanı vardır. Gardizî ancak İrtiş'ı geçtikten sonra Kimakların çadırlarına varıldığını belirttiğine göre,⁴³⁵ onlar muhtemelen ilk zamanlar İrtiş'in sağ sahilinde de yaşıyorlardı.

⁴³⁴ Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 67.

⁴³⁵ Bartold, *Otçet o poyezdke*, s. 107.

Aynı dönemde Kıpçakların ana kitlesi de Merkezî Kazakistan bozkırlarında yaşıyordu ve güneylerinde VIII. Yüzyılda Balhaş-Sır-derya arasında göçebe halde yaşayan, VIII. Yüzyıl sonları ile IX. Yüzyıl başlarında Ural civarına giden Peçeneklerin toprakları uzanıyordu.⁴³⁶ Yine o dönemde bu topraklarda Başkurtlar da yaşıyorlardı.

⁴³⁶ Bacot J. *Reconnaissance en Haute Asie*, s. 147.

Eski Başkurt kabilelerinin Aral civarında yaşadıklarına pek çok kaynak şahitlik etmektedir. Başkurt halkının çağdaş araştırmacılarından birisi olan R. G. Kuzeyev, bu kaynaklara dayanarak şöyle demektedir: "... tüm etnografik bilgiler ve yazılı kaynaklar, Türk kabile gruplarının ortak Başkurt adıyla eskiden beri Ural civarındaki geniş bölgede yaşadıklarını, daha sonra tedricen batıya doğru kaydıklarını göstermektedir. Başkurt kabilelerinin kütle halinde batıya yönelmeden önce yaşadıkları esas bölge, muhtemelen Peçenek federasyonu içinde yer aldıkları Kuzey Ural civarıydı."⁴³⁷

⁴³⁷ Kuzeyev R. G. *Uralo-Aralskiye entiçeskiye svyazi v kontse I. tıs. n.e. i istoriya formirovaniya başkirkoy narodnosti*/7AEB. T. 4, 1971, s. 23.

Bu bilgilerden hareketle Kıpçak ve Kimakların VIII. Yüzyıl sonlarında yaşadıkları bölgenin haritasını çıkartmak mümkündür. Kimakların henüz İrtiş havzasında yaşadıkları dönemde Kıpçaklar, Merkezî Kazakistan bozkırlarını işgal etmişlerdi ve başlangıçta güneyde, daha sonraları batıda Peçenek ve Başkurtlarla sınırdastılar. İbni Hordadbeh'in VIII. Yüzyıldaki kabileleri sayarken Kıpçakların topraklarını Kimaklarınkinden ayırması tesadüf değildir. Yine de IX. Yüzyıl başlarında Kimaklar Kıpçakların göçebe halde yaşadıkları bozkırlarda hakimiyet alanlarını genişlettiler. Bu konuda Gardizî'de de malumat vardır. Gardizî, Hazarlarla Kimaklar arasında yaşayan Başkurtları Hazar hakanının tebaası olarak göstermektedir.⁴³⁸ Başkurtların topraklarının İrtiş boylarında yaşayan Kimaklara kadar uzanmış olması pek inandırıcı değil. Dolayısıyla Kimaklar batıda Başkurtlarla sınırdast olmak için, ancak Kıpçakların yaşadığı Merkezî Kazakistan bozkırlarını hakimiyet altına aldıktan sonra onların bölgesine yaklaşmak zorundaydılar.

⁴³⁸ Bartold. *Otçet o poyezdke*, s. 109.

Fakat Kimak-Kıpçak kabilelerinin batıya ve güney batıya daha fazla kaymaları muhtemelen henüz hayli güçlü olan Peçenek ve Başkurtlar tarafından engellenmiştir. Kimaklar onlarla savaşmak için müttefik arıyorlardı ve bu müttefik IX. Yüzyıl başlarında Sır-derya boylarında Yabgu devletini kurma sürecini tamamlamış bulunan Oğuzlar olacaktı. Bu göçebe devleti genişletme arzusu Oğuz aristokratlarını geniş ölçüde dış politikayla ilgilenmeye itmişti.⁴³⁹ İlk gözlerini diktikleri yer de tabii olarak Aral bozkırlarının geniş meralarıydı. Kimak ve Oğuz kabilelerinin başında bulunan üst düzey beylerin yayılma planları belli bir aşamada aynı noktada buluşmuş, böylece Peçenekler üzerine ordu sevk edilmişti.

⁴³⁹ Tolstov S. P. *Po sledam*, s. 247.

Göçebelerin Aral Gölü civarında Batı Kazakistan sınırlarına doğru uzanan meraları ele geçirmek için girdikleri kıran kırana mücadele, iki değişik kaynak tarafından anlatılmaktadır ki, bu bilgiler içinde en geniş, Bizans imparatoru ve aynı zamanda tarihçi olan Konstantin Porphyrogenitus'un verdiği bilgidir. Kons-tantin, "Devlet Yönetimi Üzerine" adlı eserinde şöyle diyor: "... Peçenekler başlangıçta Atıl ve bir de Geykh (Ural) nehri sahilinde yaşıyorlardı. Hazarlarla ve Uz (Guz)⁴⁴⁰ denilenlerle komşu idiler. Elli yıl önce Hazarlarla temasa geçen Uzlar, Peçeneklerle savaşarak galip geldiler ve onları kendi topraklarından çıkardılar. O günden beri oralar Uzların işgali altındadır."⁴⁴¹

⁴⁴⁰ D. A. Rasovsky'ye göre Uzlar Oğuzlar değildir (Rasovsky, *Polovtsy*. Praga, 1935, T. 7, s. 251). Şimdi aynı görüşü geniş bir etnografik malzemeye sahip olan K. Şaniyazov da desteklemekte ve Oğuzlardan farklı olarak "Uzların eskiden bağımsız bir kabile federasyonu içinde bulunduklarını" belirtmektedir. (Şaniyazov K. *Uz*//ONY. 1970. N. 2, s. 70). Ancak değişik türde iki kaynağın yazarlarının (Porphyrogenitus ve Mesudî) birinci Uzların, diğlerinde Guzların baş rolü oynadığı aynı olaylara ait naklettikleri, Rasovsky ve Şani-yazov'un var sayımlarını nazar-ı itibare almamak için yeterli bir sebeptir. Araştırmacıların çoğu Uz ve Oğuzları aynı halk olarak kabul etmektedir.

⁴⁴¹ Bagryanorodny K. *Ob upravlennii gosudarstvom/İzv*. GAİMK. M.; L., 1934, Vıp.81, s. 15.

Eser 948 yılında yazıldığına göre, Peçeneklerin batıya yönelip Balkan Yarımadası'nın kuzeydoğu kesimlerine saçılmaları 898'de gerçekleşmişti. Mesudî, bu savaş sırasında Başkurtların Peçeneklerin yanında yer aldıklarını kaydetmektedir. Ona göre Türk kabilelerinin doğudan batıya kaymasının sebebi Aral Gölü civarında "Bacanak, Bacane, Bacagard* ve Nukerde ve Guz, Karluk ve Kimaklar" arasında çıkan savaşlardı.⁴⁴²

⁴⁴² MİTT. T. I, s. 166; VSA. T. 8, s. 180.

Elbette Peçenekler ve müttefikleri Başkurtlar, böyle güçlü düşmanlara karşı duracak, üstelik de iki cephede birden çarpışacak durumda değillerdi. Bu yüzden meralarını terk edip batıya ve kuzeybatıya çekilmek zorundaydılar. Oğuzlar, çok büyük ihtimalle XI. Yüzyıl sonlarında Aral Gölü'nün kuzey bozkırlarında meydana gelen fırtınalı olaylardan sonra oluşan çok kabileli topluluğun başını çekiyorlardı. Konstantin Porphyrogenitus'un

kaydına göre savaştan sonra kendi istekleriyle eski yurtlarında kalan bazı Peçenek grupları da onların arasında hayatlarını devam ettirdiler.⁴⁴⁶ Bu Peçenek grupları Oğuz federasyonu bünyesine dahil olarak onun etnik konsolidasyonunu tamamladılar. XI. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un, XIV. Yüzyılda Reşidüddin'in Peçenekleri efsanevî Oğuz-han'ın torunlarının oluşturduğu 24 boyu arasında asli kabilelerinden birisi olarak göstermeleri de tesadüfi değildir.

*** Rusların Mesudî'nin eserinde geçen bu kabile adlarıyla ilgili okuyuşlarının doğru olmadığı kanaatindeyim. Benim yaptığım Türkçe çevirisinde bu kabilelerden Bacanak, Bacana ve Bacagard'ın okunuşu: Becni, Bacgird ve Becnak şeklindedir (çev.)**

Bacanak, Peçenek adının varyantıdır. Diğer iki isme yani Bacane ve Bacagard'a gelince, bunlar da Bürzan ve Başkurt etnonim-lerinin özdeşleridir.⁴⁴³ Mesudî'nin Başkurt, Bürzan ve Peçenekle-rin etnik akrabalık bağları olduğunu belirtmesi fevkalâde önemlidir. Hatta Mesudî “bu üç boy Türklerdendir” diye ilave etmek-tedir.⁴⁴⁴ Batı Kazakistan meralarında yaşayan bu üç halk acı bir tarihi kaderi paylaştılar ve kendilerinden daha güçlü olan Oğuz-Ki-mak ittifakından ağır bir darbe yediler. Gördüğümüz gibi VIII-IX. Yüzyılda Sır-derya'nın orta akımlarında ortaya çıkan Karluklar da Oğuz ve Kimakların safında yer almışlardı.⁴⁴⁵ O sıralar Peçeneklere saldıran ittifakta baş rolü oynayan Oğuzlar, Konstantin Prophyrogenitus'a göre, muhtemelen batılı komşuları Hazarların gücünü de devreye sokmuşlardı.

⁴⁴³ Kuzeyev, *Uralo-Aralskiye etniçeskiye svyazi*, s. 134-135.

⁴⁴⁴ MİTT. T. I, s. 166.

⁴⁴⁵ Bartold. *O xristianstve v Turkestane v domongolskiy period*. Soç. T. 2, ç. 2. M., 1964, s. 272.

⁴⁴⁶ K. Porphyrogenitus Peçeneklerin “hâla onların aralarında yaşadıklarını.. “ kaydederek şöyle devam etmektedir: “Onlar dizkapaklarına kadar uzanan, kolları omuzdan kesik *yelek* giyerler ve bununla eldaşlarından ve silah arkadaşlarından koparıldıklarını gösterirler.” (Age., s. 16)

Başkurlara gelince, onlar, başlarına gelen felaketten sonra kuzeybatıya doğru çekildiler. “O tarihten itibaren Başkurların etnogenezi bütünüyle şimdiki Başkurdistan topraklarında tamamlanmıştır. Burcan/Bürzanlar kısmen Bugulma platosuna saçıldılar, ama çoğunluğu batıya muhaceret ederek orada diğer kabilelerle kaynaştılar ve Tuna Bulgarlarının oluşumuna katıldılar veya daha sonraları Kırım Tatarlarının, Gagauzların ve diğer hakların bünyesine karıştılar. Başkurt kabileleri... XI. Yüzyılın ikinci yarımında Ural'ın en uç ve arka taraflarının batı ve güney kesimlerinde yaşıyorlardı.”⁴⁴⁷ Yine aynı dönemde onların küçük bir kısmı Kuzeybatı Ural'da yaşamaya devam etmiştir ki, onlarla ilgili kayıt İbni Fadlan'ın eserinde bulunabilir. İbni Fadlan, seyahati sırasında Çagan (Şagan) nehri sahilinde savaşçı Başkurların tehditleriyle karşılaştığını kaydetmektedir.⁴⁴⁸ Bununla birlikte, bu kabile bakiyelerinin Aral civarındaki bozkırlarda

hayatlarını devam ettirmelerine rağmen, genel olarak bölgenin IX-X. Yüzyıllarda onlara ait olmadığı söylenebilir.

[447](#) Kuzeyev, *Uralo-Aralskiye etniçeskiye svyazi*, s. 25.

[448](#) *Puteşestviye İbn-Fadlana na Volgu*. M.; L., 1955, s. 65.

Peçenekleri iten Oğuzlar onların topraklarına yerleşerek geride kalan Peçenek ve Başkurtları hakimiyet altına aldılar. Marquart, Oğuzların Peçeneklere karşı kazandığı zaferden müttefikleri Kimakların da behremend olduklarını belirtmektedir.^{[449](#)} Nitekim Mesudî de şöyle diyor: “Bu denize (Hazar Gölü’ne) dökülen en meşhur nehirlerden biri Kara İrtiş’dir. Her biri Dicle ve Fırat’dan daha büyük olan bu iki nehrin mansabları arası yaklaşık on günlük yoldur ve oraları Kimak ve Oğuz kabileleri yaylak ve kışlak olarak kullanırlar.”^{[450](#)} Bu metinde İrtiş nehrinin adının geçmemesine rağmen, bizi asıl ilgilendiren İdil ve Ural veya Emba ve Ural nehirleridir. Çünkü her ikisi de Hazar Deni-zi’ne dökülmektedir ve mansapları arasındaki mesafe on günlük yoldur. Üstelik pek de geniş olmayan bu şeridi göçebeler yaylak ve kışlak olarak kullanmaktadırlar (Ural dağının güney etekleri ve İdil ve Ural’ın mansapları).

[449](#) Marquart, age., s. 100.

[450](#) MİTT. T. I, s. 166; VSA. T. 8, s. 62.

Kimakların buralarda yaşıyor olmaları kanaatimce Perslerde Kimak Denizi isminin çok uzun bir geçmişi olmadığını göstermektedir. Örneğin Firdevsî “Şehname”sinde Hazar Denizi yerine Kimak Denizi ifadesini kullanmaktadır.^{[451](#)} Bilindiği gibi Arap coğrafya literatüründe denizler ve nehirler çoğu kez sahile bitişik olan bölgelerin ve o anda o bölgeye sahip olan yahut sahillerinde hüküm süren halkların adlarıyla anılırdı. Örneğin Kaspi [Hazar] Denizi değişik zamanlarda Tabaristan, Curcan, Hazar vs. denizi adıyla anılmıştır. Dolayısıyla “Kimak Denizi” tanımlaması Kimak-ların bir kısmının Hazar Denizi’nin kuzeyinde yaşadıklarının mahalli bir göstergesidir; ama bölgenin asıl sakinleri Oğuzlardı. Örneğin T. Banguoğlu Oğuzların X. Yüzyılda Sır-derya havzasından başka İrtiş ve İdil arasındaki bozkırları da işgal ettiklerini kaydetmektedir.^{[452](#)} Minorsky de aynı kanaattedir.^{[453](#)} Ancak, daha önce belirtildiği gibi, İrtiş’in batısındaki bozkırlar Kıpçakların kontrolündeydi. X. Yüzyıl başlarında Oğuzların büyük kısmının Aral Gölü çevresindeki bozkırlarda, Ural dağlarının güney eteklerine kadar İdil ile Ural nehirleri arasında göçebe halde yaşadıklarını var saymak daha doğrudur.^{[454](#)} İstahrî’ye göre “Oğuzların topraklarının sınırları, Hazarlarla Kimaklar arasındaki topraklarla Karluklar ve Bulgarların topraklarıdır ve İslam ülkeleriyle sınırdışırlar..”^{[455](#)}

[451](#) Marquart, age., s. 104.

[452](#) Banguoğlu T. *Oğuzlar Üzerine*//TdAVB. 1950, no. 180, s. 4-12.

[453](#) Manorsky, *Hudud al-Alam*, s. 103.

[454](#) Agadjanov S. G. Age., s. 79-80,

[455](#) VSA. T. I, s. 9.

Gördüğümüz gibi Oğuzlar X. Yüzyılda çok geniş bir bölgeyi kontrol ediyorlardı ve X. Yüzyılda Müslüman coğrafyacıların Kazakistan bozkırlarını Guz bozkırları olarak adlandırmaları bir tesadüf değildi. Kışlakları Aral Gölü civarında ve Sır-derya'nın aşağı akımlarındaydı. Reşidüddin, Oğuzların yurdundan bahsederken şöyle der: "Abulca-han göçebeydi. Yaylağı Ortak ve Kaztak'daydı.. Bunlar oldukça büyük ve yüksek dağlardır; kışlakları ise yine aynı bölgelerde, Bursun, Kakân ve Karakorum denilen yerlerdeydi ki, Talas ve Karı-Sayram şehirleri buraya yakındı."⁴⁵⁶Kara-han, Oğuzların efsanevî atalarından biriydi ve "Sır, Kara-Kuma ve Bursuk nehirlerinin ağzlarında kışlardı."⁴⁵⁷Bu yer adları günümüzde de Kuzey Aral Gölü toponimleri arasında oldukça iyi bilinmektedir. Bursun, Bursuk, Aral civarındaki Kara-Ku-ma'ya yakın Küçük Borsuk çölüdür. Oğuzların yazlık meraları ise hem Ural dağları eteklerinde, hem de Sarısu ve Kara-Kengir'in orta akımlarındaki havzadaydı.

⁴⁵⁶ Raşid ad-din. T. I, Kn. I, s. 8/81.

⁴⁵⁷ Abu'l-Gazi. *Rodoslovnaya Türkmen*, s. 40.

Buradan hareketle Guzlarla Kimaklar arasındaki sınırı Ulutav dağı ve Kengir nehrinin bulunduğu bölgeye koyabiliriz. Tabii ki sınırlar teoriktir. Nitekim Hudud el-Alim'in yazarı da Guzlarla Kimaklar arasındaki ilişkilere değinirken, "... aralarında barış olduğu zamanlar onlar kışları Guzların topraklarına göç ediyorlardı" demektedir.⁴⁵⁸Meraların ortak kullanımı da karşılıklıydı. Yalnızca Kimaklar kış aylarını Guzlarda geçirmiyorlardı ve muhtemelen Guzlar da kalabalık sürülerini yazları Merkezî Kazakistan'da otlatıyorlardı.

⁴⁵⁸ Minorsky, *Hudud al-Alam*, s. 99.

Marquart, Oğuzların İrtiş'in yukarı akımlarını bildiklerini dü-şünmektedir.⁴⁵⁹Oğuzların Kimak topraklarının iç kısımlarında bulunduklarını Birunî belirtmektedir. Onun yazdığına göre Ki-makların ülkesinde, Mankur denilen dağda geniş bir kalkan büyüklüğünde, lebalep dolu bir tatlı su kaynağı vardı. Bazen bir ordu ondan su içer fakat suyun seviyesi bir parmak dahi eksilmezdi. Bu kaynağın çevresinde, burada dua eden bir insanın diz kapak, ayak ve parmaklarının, bir çoğun ve bir eşeğin tırnağının izleri dururdu. Türk-Oğuzlar bunları görünce tâzim ederlerdi."⁴⁶⁰Bu dağın nerede bulunduğu konusunda kesin bir görüş yok. Marquart onun Mınköl yani Bin Göl olduğu kanaatinde, ama metnin konteksti buna hiç uymuyor. Minorsky ise, Kimaklara giden yolu anlatırken geçen Mankur'un tahrif edilmiş bir isim olduğunu düşünmekte ve onu Merkezî Kazakistan'daki Ulutav'la özdeşleş-tirmektedir.⁴⁶¹Gerçekten de Kimak ve Guzların ortak meraları burada bulunuyordu. Muhtemelen taraflar arasındaki bu dostluk Guz ve Kimakların IX. Yüzyıl sonlarında Peçeneklere karşı yaptıkları askeri ittifaktan kaynaklanıyordu.

⁴⁵⁹ Marquart. *Über das*, s. 101.

⁴⁶⁰ Biruni. *Pamyatniki minuvşix pokoleniy*. Taşkent. I. I, 1957, s. 290.

⁴⁶¹ Minorsky, age., s. 202.

X. Yüzyılda Kıpçaklarla Kimakların yaşadıkları topraklar hakkında en detaylı bilgi, IX-X. Yüzyıl olaylarını veya X. Yüzyılın daha ortalarına doğru vukû bulan hadiseleri

anlatan anonim “Hu-dud el-Alem”de bulunmaktadır. Her halükârda Kimakların ülkesinin coğrafyasıyla ilgili bu bilgiler, onların Kazakistan bozkırlarındaki siyasi hakimiyetlerinin yükseldiği döneme aittir. Zaten Kumekov’a göre Kimak devletinin teşekkülü de bu dönemde ger-çekleşmiştir.⁴⁶²

⁴⁶² Kumekov, *Gosudartstvo kimakov*, s. 116.

Hudud el-Alem’in yazarına göre Kimakların toprakları Kırgızların batısına düşüyordu. “Onun güneyinde İrtiş ve Atıl, batısında bazı Kıpçak [kabileleri] vardı ve kuzeyindeki toprakların bir kısmı boştu. Kimakların ülkesi kuzeyde kimsenin yaşamadığı topraklarla hemhuduttu. Onların ülkesinde.. pek çok kabile vardır. Kimak hükümdarına hakan denilir. Hükümranlığı altındaki topraklarda onun on bir vergi tahsildarı vardır..”⁴⁶³

⁴⁶³ Hudud al-Alam, L., 186; aynı eser: s. 100.

Kimakların devletinin X. Yüzyılda gelişmiş olduğuna hakan unvanın ve bazı memuri sıfatların, özellikle de on bir vergi tahsildarından - ki öldüklerinde mevkileri çocuklarına miras kalıyordu, - oluşan maliye kurumunun oluşumu şahitlik etmektedir. Bunlar, erken devlet oluşumunun karakteristik özellikleridir.

Kimakların ülkesinde hakimiyet altındaki bölgelerden vergi toplayan on bir tahsildarın bulunduğu ve ayrıca pek çok kabilenin yaşadığına dair verilen bilgi, X. Yüzyılda Kimakların değişik muhalli üyeleri olduğu ve çok etnikli bir yapıya sahip bulunduğu izlenimi vermektedir. VIII-IX. Yüzyıl olaylarını anlatan Gardi-zî, başta yedi kabilenin bulunduğu bir Kimak federasyon yapılanmasından söz etmekte, Hudud el-Alem’in yazarı ise onların siyasî hakimiyet alanını tasvir ederken 11 vergi tahsildarından bahsetmektedir. Buna bir de hakanın mensup olduğu kabileyi ilave edersek, o zaman Kimak hakanına bağlı on iki kabileden söz etmek mümkün olabilecektir.

Hudud el-Alem’e göre Kimak hakanının otağı, mücavir topraklarla birlikte İrtiş nehrinin orta akımında, havzanın İrtiş ve Yukarı Ob arasındaki büyük kesiminde yer alıyordu. Ülkenin güneyinde Batı Sibirya vardı ve doğu sınırı Kırgız topraklarına kadar uzanıyordu. Batısı ise Kıpçakların bazı göçebe kabileleriyle hemhuduttu. İşte bu çok geniş bölgeye Yağsun-Yasu deniliyordu. Hudud el-Alem’de üzerinde özellikle durulduğuna göre Kimakların ülkesinde muhtemelen daha büyük ve önemli iki bölge daha vardı.

“Yağsun-Yasu, yaşamaya daha elverişli ve daha mutedil şartları haiz Atıl ile İrtiş arasındaki Kimak bölgesidir.” Kimakların yaşadıkları bölgelerden birinin tanımlaması böyle.⁴⁶⁴ Metne göre İr-tış’la Atıl (İdil) arasında kalan büyük bir bölgeyi kapsıyordu. Fakat yazarın verdiği bilgi, kabilelerin X. Yüzyıl ortalarında Kazakistan bölgesindeki fiili dağılımına uymamaktadır.

⁴⁶⁴ Hudud al-Alam, s. 186; Minorsky, s. 100.

Bilindiği gibi Batı Kazakistan bölgesi yine Oğuzların elindeydi. Nitekim Hudud el-Alem’in yazarı da Oğuzları anlattığı bölümde Atıl’ın onların batı sınırını oluşturduğunu kaydetmektedir. Sanırım ya yazar yanılmaktadır, ya da Atıl nehri derken başka bir nehri kastetmektedir. Nitekim Minorsky de Kimakların toprakla-rıyla ilgili anlatılanları şerh

ederken, burada Atıl adının bir yanlışlık sonucu geçtiği, esasen Asus nehrinin göz önünde bulundurulduğu düşüncesinde olduğunu kaydetmektedir. Marquart, bu Asus'u bugünkü İşim'le özdeşleştirmektedir.⁴⁶⁵Yasu, İşim'le İrtiş arasında, Ob'un daha doğusunda yer almaktadır. Bugün dahi bu bölgeler insanın yaşaması için en elverişli şartlara sahiptir. Uygun iklim, verimli topraklar, gür meralar ve bir dizi göl, X. Yüzyıl yazarına Yağsun-Yasu bölgesinin naz-ı nimetlerle dolu bir yer olduğunu söyleme imkanı vermiştir...

⁴⁶⁵ Marquart, *Über das Valkstum*, s. 206.

Hudud el-Alem'e göre Kimakların yaşadıkları diğer bir bölge, sakinlerinin bazı görenekleri Kırgızlarınkine benzeyen Kırkırhan veya Karkarhan'dı. Burada yaşayanlar Kırgızların bazı kabileleriyle sıkı komşuluk ilişkileri içindeydiler.

Literatürde bölgelerin yerleriyle ilgili bazı varyantlar verilmektedir. Minorsky bu kelimeyi önce Karkarhan şeklinde okuyup, Karaganda bölgesindeki Semipalatinsk'in 300 km. güneybatısında bulunan Karkaralı reyonuna bağlamıştı; fakat 1955'de Hudud el-Alem'e yaptığı bir ilavede, Karkarhan sakinlerinin göreneklerinin Kırgızlarınkiyle benzerlik arz etmesini dikkate alarak okumasını Kırkırhan olarak düzeltmiştir.⁴⁶⁶A. N. Bernştam ise bu adla anılan bir yer veya şehri Yedisu'da aramaktadır.⁴⁶⁷K. İ. Petrov da "bazı etnik adların o halkların yaşadıkları bölgelere yansıdığı" görüşünden hareketle ve "kır" kelimesi kızıl anlamında olduğu için Kırkırhan'ı Krasnoyarsk olarak görmektedir.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Minarsky V. *Addenda to the Hudud al-Alam//BSOAS*, 1955, Vol.XVOO, pt. 2.

⁴⁶⁷ Bernştam A. N *Slojeniye tyurkoyazıcnogo naseleniya Sredney Azii i proisxojeniye kirgizskogo naroda//Trudı* KAEF. Frunze. 1959, T. 3,s. 21.

⁴⁶⁸ Petrov K. İ. *Oçerk proisxojeniya kirgizskogo naroda*. Frunze, 1963,s. 33

Halbuki Türklerde "kır" kelimesi öncelikle bozkır anlamındadır ve "kırkır" kelimesinde bu semantika anlam takviyesi için kullanılmıştır. Radloff'un Türk lehçeleri sözlüğünde Balhaş'la İrtiş arasındaki dağlık bozkırın Kazaklar arasındaki adının Kırkır olduğu belirtilmektedir.⁴⁶⁹

⁴⁶⁹ Radlov. *Opit slovary tyurskix nareçiy*. T. 2, Ç. 1.

XVI. Yüzyılda yazılan Mecmû et-Tevarih adlı eserde yer alan Manas destanı versiyonunda bu bağlamda bir kaydın bulunması ilginçtir. Buna göre Manas, kendisinin mensup olduğu boyun adının geldiği boy beyi Karkar'ın torunuydu. Kıpçaklara, bilhassa Karkaralı Kıpçaklarına veya Karkar Kıpçaklarına Manas halkı deniliyordu.⁴⁷⁰Manas Kıpçakları, rivayete göre Karakışlak ve Ta-las'ın yukarı akımlarında yaşıyorlardı. V. A. Romodin'in dediği gibi "Günümüz yer adları arasında, Kazakistan'da Merke'nin güneyindeki yukarı kısımları Kırgız sıradağlarıyla Talas'ın yukarı akımlarından ayrılan Karakıstak nehri civarındaki Karkar adı muhafaza edilmiştir."⁴⁷¹

⁴⁷⁰ *Sobraniye istoriy Macmu at-tavarih*. L., 1960, L., 61-a.

⁴⁷¹ Bartold, *Soçineniye* T. 2, ç. 1, s. 511.

Her ne kadar yukarıda Kırkır'm, örneğin Bernştam tarafından, Yedisu'da arandığı belirtilmişse de, her halükârda burada sözü edilen yer Balhaş'la İrtiş arasında kalan bir

bölgedir. Ç. Ç. Velihanov, İrtiş’la Balhaş arasındaki Çingistav ve Karkaralı dağlarında yaşayan Kazaklar arasında muhafaza edilen bir Manas destanından söz eder. Onun bu açıklamasına dikkat çeken A. H. Margulan’ın söyledikleri bu bağlamda dikkat çekicidir: “Bu destanda Manas’ın kahraman atının adı Kak-Kula at’tır ve Begaz dağının eteklerinde durur.. Begaz dağında (Karkaralı’nın 80 km. güneyinde) kayalara oyulmuş pek çok eski keçi, köpek, at ve tırnak izinin resimleri vardır. Kazaklar bu izlerden biri Manas’ın kahraman atı Kula at’la ilişkilendirmektedirler.”⁴⁷²

⁴⁷² Trudı KAE. T. 3, s. 197.

Kimakların bu bölgede yaşadıklarını netleştirmek için el-İdri-sî’nin şahitliğine başvuralım. Ona göre Kimakların ülkesinin nüfusu en yoğun yerlerinden biri, kuzeyinde Girgir sıradağlarının uzandığı Gagan gölü sahiliydi. Bugün Alaköl göl zinciri içinde yer almaktadır; Girgir ise Çingistav ve Tarbagatay sıradağlarının bir uzantısıdır.⁴⁷³ El-İdri-sî’nin haritasında Kimakların ülkesi Kırgızların kuzeybatısında gösterilmiştir ve dolayısıyla Kırkırhan bölgesi sakinleri Kırgızlarınkiyle bazı ortak özelliklere sahiptir. Tüm bu anlatılanlardan Hudud el-Alem’deki Kırkırhan’ı veya El-İdri-sî’deki Girgir’i İrtiş’tan Karkaralı, Çingistav ve Tarbagatay dağları da dahil olmak üzere Balhaş’a kadar uzanan bölgenin güneyinde bir yere rahatlıkla yerleştirebileceğimiz kanaatindeyim.

⁴⁷³ Karayev O. *Arabskiye i persidskiye istočniki IX-XII vv. o kirgizax v Kirgizii. Frunze*, 1968, s. 57; Ahincanov S. M. *Drevniye karavanny-ya puti kimakov//Materialo pervoy naučnoy konferenstii molod. Uç. AN MazSSR. Alma-Ata*, 1968, s. 430.

Ender ez-Kıfçak

Hudud el-Alim’de bizzat Kıpçaklardan iki münasebetle söz edilmektedir. Birincisinde sakinlerinin bazı görenekleriyle Oğuzları hatırlattığı *Ender ez-Kıfçak* adlı bir Kimak bölgesinden bahsedilmektedir.⁴⁷⁴ Burada geçen Oğuz kelimesinden hareketle bu bölgenin Oğuzların yaşadıkları toprakların sınırında bulunduğu teklif edilebilir. Çünkü Oğuzların toprakları Sır-derya’nın orta akımlarından İdil’e kadar uzanıyordu. İsim’le İrtiş arasındaki topraklar ve daha doğu kesimi Yağsun-Yasu, Doğu Kazakistan ise Kırkırhan adıyla tanınıyordu. Demek ki Ender ez-Kıfçak bölgesi sakinlerine yalnızca Merkezî Kazakistan toprakları kalıyordu.⁴⁷⁵ Kıpçaklar buralarda VIII. Yüzyıla kadar yaşamış, ama IX. Yüzyıl-da artık Kimakların hakimiyeti altına girmişlerdi ki, X. Yüzyıl hukuk terminolojisine uygun olarak kaynaklarda yaşadıkları bölge de Ender ez-Kıfçak adıyla geçmişti.

⁴⁷⁴ *Hudud al-Alam*, L., s. 186.

⁴⁷⁵ A. Margulan’a göre Ender ez-Kıfçak Merkezî Kazakistan, Ulutav ve Sarısu havzasını içine alan bölgedir ve güney tarafı Karatav dağlarına kadar uzanır. Margulan A. H. *Tretiy sezon arxeologičeskoy raboti v Tsentralnom Kazaxstane//İzv. AN Kaz SSR, Ser. Arxeol. 1951, Vp.3, s. 34.*

Her ne kadar bölge Kimak toprakları olarak geçiyorsa da, orada yaşayan ahalinin kahir ekseriyeti Kıpçak'tı. Bunu göz önünde bulundurarak, Barthold'un Sauran şehrinin "Guz ve Kimaklara karşı bir sınır kalesi"⁴⁷⁶ durumunda olduğu, Kimaklarla da Kıpçakların kastedildiği şeklindeki görüşü⁴⁷⁷ kabul edilebilir. Sır-der-ya'nın orta akımına kadar uzanan Sauran şehri "birbiri ardına ulanıp giden surlarla çevriliydi" ve Müslüman hakimiyet alanının uç noktasıydı. Sır-derya'nın ondan sonraki kısmı Guz ve Kıpçakların yaşadıkları bozkırlar boyunca akıp gidiyordu. Makdisî, Türklerin yaşadıkları toprakların sınırında bulunan birkaç uç şehir daha sayar ki, bunlar arasında Kimakların karşısında duran ve muhtemelen Sauran'ın kuzeybatısında yer alan büyük, zengin ve muhkem Şagılcan şehri vardı.⁴⁷⁸ Y. İ. Ageyeva ve G. İ. Patseviç, günümüzde Türkistan şehrinin 25 km. kuzeyinde yer alan Ata-bay kasabasının aşağı yukarı orta kesimindeki İşkan harabesiyle özdeşleştirmektedirler.⁴⁷⁹ Demek ki, X. Yüzyılda Kimak toprakları olan Ender ez-Kıfçak'daki göçebeler Sır-derya'nın orta akımına kadar geliyorlardı.

⁴⁷⁶ BGA. T. 3, s. 274.

⁴⁷⁷ Bartold, *Kıpçaki*, Soç. T. 5, s. 550.

⁴⁷⁸ BGA, T. 3, s. 274.

⁴⁷⁹ Trudî İİAE An KazSSR, 1958. T. 5, s. 104.

Mevcut tarihi-coğrafya malzemesi, Ender ez-Kıfçak adlı Ki-mak topraklarının kelimenin geniş anlamıyla Merkezî Kazakistan'da yer aldığını kabul etmemize imkan tanımaktadır. Bu bölge Sarısu havzası, onun Kara ve Sarı-Kengir adlı kolları ile Çu ve Talas'ın aşağı akımlarına kadar uzanan sınırların güneyindeki Ulu-tav civarında yer alan meraları içine alıyordu. Hemen yakınlarında göçebe halde yaşayan Oğuzlarla yakın temasta bulunan, onlarla Peçeneklere karşı taarruz ve Sâ mânîlere karşı savunma amaçlı müttefik olan ve kaynaklarda Kimak adı altında geçen Kıpçakların dil ve görenekleri Oğuzlarınkiyle bir dizi ortak yönlele sahipti. Örneğin Kıpçak ve Oğuzların dilinde bugünkü Kazakçada görülen "harf değişim" unsurları vardır.⁴⁸⁰ Buna benzer bir özellik, İbni Fadlan'ın 922'de Batı Kazakistan bozkırlarında yolculuk yaparken rastladığı Oğuz cenaze defin şekliyle XIII. Yüzyılda Rubruk'un anlattığı Kıpçak defin şeklinin karşılaştırılmasında bulunabilir. Tüm bu veriler Ender ez-Kıfçak bölgesinin Merkezî Kazakistan bozkırlarında doğrudan Oğuz topraklarıyla hemhudut olduğunu göstermektedir.

⁴⁸⁰ Divan-ı Lügat-it Türk. İstanbul, 1915, I/31.

Ender ez-Kıfçak adını İç Kıpçaklar şeklinde tercüme eden Mi-norsky'nin görüşü bilimsel literatürde genel kabul görmüştür. Tarih kitaplarında kabilelerin iç ve dış tanımlamasıyla takdim örnekleri vardır. Örneğin ortaçağların meşhur yadigârı "Kitab-ı Dedem Korkut"da sık sık "iç ve dış Oğuz" tanımlaması geçmektedir.

X. Yüzyılda Kazakistan bozkırlarında iç Kıpçaklara ait bir bölgenin bulunması, mantıken dış Kıpçakların da bulunduğu hükmüne varmamıza imkan tanıyacak şekilde başka kabile gruplarının olduğunu kesinkes göstermektedir. Demek ki Hudud el-Alem'in yazarı bize ilgilendiğimiz kabilelerin bir alt kolunun bulunduğunu bildirmektedir. Gerçi

kendisi bunların dış kabilelerinden söz etmemektedir, ama söz konusu kabilelerin diğer bilinen etnik topluluklara nispetle işgal ettikleri orunla ilgili tanımlama bizi bu sonuca götürmektedir. Örneğin Kimakların kendilerine ait toprakların sınırlarını anlatırken, onların topraklarının batısında bazı Kıpçak [kabilelerinden] ve kuzeyde kimsenin yaşamadığı bir bölgeden söz etmektedir.⁴⁸¹ İşte bu “kimsenin yaşamadığı topraklarla” yakın temasta bulunan grup, o dönemde yaşayan insanların nazarında öncü, sınırdış ve dış birliklerdi.

⁴⁸¹ Minorsky, age., s. 309.

Kimak hakanının özel mülkü olan Yağsun-Yasu bölgesinin İr-tış’la İşim arasındaki toprakları ihtiva ettiği göz önünde bulundurulursa, bu ayrı Kıpçak grubunun yaşadığı bölgeyi İşim’in batısında, Güney Ural eteklerinde ve bilhassa doğu kesiminde aramak gerekir.⁴⁸² X. Yüzyılda onların batısında Oğuz federasyonuna dahil kabileler, hemen Ural eteklerinde ise Başkurt-Madyar kabileleri yaşamaktaydılar.

⁴⁸² B. Y. Kumekov Kimakların Yağsun-Yasu bölgesini Emba nehri havzasına yerleştirmektedir. Eğer bunu kabul edersek, o takdirde Kıpçakların belli bir kesimini daha batıya, İdil’in aşağı akımlarına yerleştirmek gerekir ki, IX-X. Yüzyılda o civardaki kabilelerin saçıldık-ları bölgelerin durumuyla örtüşmemektedir.

Burada sözü edilen Kıpçak grubunun Kimaklarla ilişkisinde yarı bağımsız durumda olduklarını kaydetmek gerekiyor. Muhtemelen Kimak devletinden kopma noktasındaydılar, ama herhalde bu işin son aşamasında değillerdi. Çünkü Hudud el-Alem’de her ne kadar Kıpçaklar Kimaklardan ayrılmış bir kabile ise de, hükümdarları Kimaklar tarafından atanırdı denilmektedir.⁴⁸³

⁴⁸³ *Hudud al-Alam*, L., s. 284.

Dolayısıyla Hudud el-Alem’de “Rusların sınır ucuyla Kimak sınırlarının başladığı yer arasındaki uzunluğu beş günlük yol tutan dağın”⁴⁸⁴ hangi dağ olduğu anlaşılmamaktadır. Bunun bir tek anlamı olabilir ki, o da iki halkın aynı dağın eteklerine birbirine zıt yönlerden yaklaşmış olduklarıdır. Burası olsa olsa Güney Ural etekleridir. Ancak, yazar, Ural dağının batı eteklerini Rus topraklarına doğrudan bağlamakla kesin bir yanılığa içindedir. Nitekim kendisi de Madyarlardan bahsettiği başka bir yerde, onların batısında “Rus toprakları”nın bulunduğunu belirtmektedir, ama gerçekte Madyar (Baskurt)ların doğusunda ancak Ural etekleri bulunabilirdi. Baskurtlar muhtemelen bu dönemde göçebe Kıpçak dünyasıyla değişik alanlarda sıkı ilişkiler içindeydi. Zaten o dönemden sona eski Baskurt halkının tüm kesimlerini etkilemeye başlayan Kıpçak etnik tesiri artmakta ve Bulgar-Madyar ve diğer kabilelerin asimilasyon süresini hızlandırıp kabilelerin alt bölünmelerini yavaş yavaş ortadan kaldırarak, yeni bir oluşuma katkıda bulunmaktaydı.⁴⁸⁵ Her ne kadar X. Yüzyılda Kıpçaklar henüz kuzeyde Baskurt halkının arasına aşırı şekilde sokulmuş değillerse de, Kıpçak etno-kültürel etkisinin artışı yeterince barizdi ve XI. Yüzyılın ikinci yarısında Baskurt dilinin Kıpçakça’ya yakın olması bir tesadüf değildi.⁴⁸⁶ Kıpçakların Baskurt etnik dünyasına sokulmasına arkeolojik bulgular da şahitlik

etmektedir. N. A. Macitov'un Başkurdistan'ın güney bölgelerinde X-XII. Yüzyıla ait kurganlarda yaptığı araştırmalar, özel bir ilgiyi hak etmektedir. Zaten Karayaksunov kültürü de bu araştırmalara dayanarak gruplandırılmaktadır.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ Age., s. 102

⁴⁸⁵ Kuzeyev, age., s. 27.

⁴⁸⁶ Divan-ı Lügat-it Türk, İstanbul, I/31.

⁴⁸⁷ Majitov N. A. *Yunoy Ural v VII-XIVvv*; Avtoref. Dis... dokt. ist. Na-uk. Novosibirsk. 1988; Maksimov Y. K. *Pozdnekovetskiye pogrebeniya Uralo-Voljskogo rayona*//Drevnosti Vostochnoy Yevropi. M., 1969, s. 130-137.

Tarihi-coğrafya malzemeleri bazı hükümler çıkarmaya imkan tanımaktadır. X. Yüzyıl sonlarına doğru Kıpçak ve Kimakların oturdukları tüm topraklar dört ana bölgeye taksim edilmiştir:

Yağsun-Yasu: İşim ve İrtiş nehirleri arası ile Novosibirsk'in batısındaki Barabin bozkırını içine alan ve çoğunlukla Kimakların yaşadıkları bölge.

Kırkırhan: Kimaklarla meskun bir bölge. Doğu Kazakistan'da yer almakla birlikte güneyde İrtiş'dan Balhaş'a ve Alakul'a [Ala-köl] kadar uzanıyordu. Karkaralı, Çingistav dağları ile Tarbagatay sıradağları da orada yer alıyordu.

Ender ez-Kıfçak: Yağsun-Yasu'nun güneyi ile Kırkırhan'ın kuzeyinde yer alan bölge. Özellikle Kıpçakların yaşadığı bu Merkezî Kazakistan topraklarında Ulutav dağı, Turgay nehri, Sarı, Kara-kengir vs. yer alıyordu. Bölgenin güneyi Çu ve Talas nehirlerinin aşağı akımlarına kadar uzanıyordu. Aynı bölge Sır-derya boylarında Sâ mânî hanedanı topraklarıyla doğrudan hemhuduttu ve batı tarafında Oğuz kabileleri yaşıyordu.

Güney Ural etekleri ve özellikle dağın güneydoğu etekleriyle, onlara bitişik bozkırlar Kimaklardan kopan bazı Kıpçak kabileleriyle meskundur.

Demek ki, IX-X. Yüzyıllarda Kimaklar ve Kıpçakların yaşadıkları topraklar bütün olarak göz önüne alındığında, X. Yüzyıl sonlarında Kazakistan bozkırlarında onlarca yıl devam eden fırtınalı siyasi olaylardan sonra ahvalın belli ölçüde istikrara kavuştuğu görülmektedir. Kimak-Kıpçak federasyonu kabileleri tarafından kontrol altında tutulan bölge, doğuda Altay dağlarından batıda Ural nehrine, Batı Sibirya'nın güney uçlarından (kuzeydeki orman şeridinden) yine güneydeki Çu ve Talas'ın aşağı akımlarına kadar bir alanı kapsıyordu. Bozkırlardaki bu nisbi sükunet kervan ticaret yollarındaki ticari aktivitenin gelişmesine olumlu katkıda bulunmuştu.

I.Binyıl sonlarına doğru doğu kaynaklarında Güney Kazakistan ve Orta Asya'nın yerleşik ziraatçı topluluklarıyla Kazakistan'daki Kimak-Kıpçak grupları arasında başlayan ticari ilişkilerle ilgili haberler yer almaya başlamaktadır. Orta Asya'nın bozkırlı [göçebe] ve vahalı [yerleşik] kesimleri arasındaki kültürel-eko-nomik ilişkilerin özellikle bu dönemde başladığını düşünmek elbette yanlış olurdu.⁴⁸⁸ Bölgelerde üretilen malların farklı oluşu,henüz çok eski dönemde takas usulünün gelişmesine zemin hazırlamıştı. Orta Asya

ve Güney Kazakistan bölgelerinde yaşayan insanlar için göçebe komşularıyla ticaret yapmak ekonomik açıdan her zaman için önemliydi.

[488](#) I. Binyıl sonlarında Orta Asya'yı Merkezî Kazakistan, Altaylar, Çin ve Doğu Avrupa ülkelerine bağlayan ipek yolu hakkında bkz. Azeyeva Y. İ., Patseyeviç G. İ. *tz istorii osıdlıx poseliniy i gorodov Yujnogo Ka-zaxstana*//Tr. İİAE AN KazSSR. T. 5. Arxeolog. 1958, s. 203-210.

Bu ticari ilişkiler, tarım toplumunun ürettiklerine ihtiyaç duyan bozkır sakinleri için olduğu kadar, göçebe komşularından bol miktarda ve oldukça ucuz fiyata sığır, et, deri gibi ürünler alan yerleşik tarımcı topluluklar için de gerekliydi. Örneğin el-Makdisi et fiyatıyla ilgili olarak şöyle diyordu: “Kemiksiz etin dört manı⁴⁸⁹ (yaklaşık 3,3 kg) bir dirheme satılıyordu.”⁴⁹⁰Göçebeler tarafından sağlanan deri bozkırda dahi mamül halde satılıyordu. Örneğin el-Makdisi bu konuda şöyle der: “Şaş’tan [Taşkent’ten] kaliteli Şaş eyerleri, sadaklar ve çadırlar ithal ediliyordu. Deri, Türklerden alınıp getirilerek dabaklanıyordu.”

[489](#) Bir mann yaklaşık 832 gr. XIV. Yüzyılda çok yaygın olarak kullanılan bir ağırlık birimidir.

[490](#) Al-Makdisi/VSA, t. 3, s. 274.

Bozkırda hayvan et ve derisinden üretilen ürünlerden başka, tarım ürünleri ve zanaat mahsulleri de revaçtaydı: “Çapanlar, seccadeler, yakalar, pamuklular, mükemmel yaylar ve kalitesiz iğneler... pamuk... ve makaslar. Semerkand’dan Türklere ihraç edilen simli kumaşlar, ipekler, ipekli elbiseler ve ceviz.”⁴⁹¹Türklerden ve Slavyalardan getirilen köleler (Slavyan köleler Türklerin komşu halklara akınlar tertipleediklerinin bir göstergesidir), vahşi hayvan kürkleri ve diğer mallar da ticari emtia arasındaydı.

[491](#) Age., s. 325.

Daha sonraları Orta Asya ve Güney Kazakistan’da üretimin feodal bir özellik kesbetmesi, şehirlerin genişlemesi, IX-X. Yüzyılda müstahsil gücün gelişimi ve keza göçebe Kıpçakların tarım vahalarına sokulmalarıyla birlikte bu ticari ilişkiler daha da güçlendi. Daha önce diğer çarvacı halklarda olduğu gibi Kıpçaklarda da ana ticaret metası olan sığır ve onlardan elde edilen ürünler, zanaat ve tarım ürünleriyle yapılan takasın temel değerleriydi. Eskiden beri sınır ticaretinde para yerine geçen ödeme aracı sığırdı... Ticaret karşılıklı ilişkilerle yürüyordu. Orta Asyalı tacirler Kazakistan’ın iç kısımlarına kadar sokuluyor, bizzat Kıpçak ve Kimaklarla ticaret yapıyorlardı; ama onlar da tacirlerin kendilerine gelmesini beklemeden Otrar, Sıgnak, Sauran, Cend vs. gibi Sır-derya pazarlarına kendi sığırlarını sürüp götürüyorlardı.

Acaba Kazakistan bozkırlarıyla Orta Asya vahalarında kervanlar hangi yolları kullanıyorlardı? Biz, burada, Çin’i Orta Asya’ya (tarihi ipek yolu) ve keza Orta Asya’yı İdil civarı ve daha ileride Hazarya ile Rusya’ya bağlayan eski geleneksel ticaret güzergahla-ryla ilgili detaylı tasvirlerden farklı olarak, Merkezî ve Kuzey Kazakistan’a giden güzergahlar hakkındaki gayr-ı vazih ve bulanık bilgiler üzerinde duracağız. Kimaklara giden bir kervan yolu hakkında en eski, fakat aynı zamanda kırıntı

mahiyetindeki ilk bilgiyi Tamim ibn Bahr vermektedir. “Ona Taraz’dan Kimaklara giden yol hakkında sorduk, - diye anlatılıyor Tamim’in eserinde, - ‘Ta-raz’dan giden yolun Kevakib denilen meskun ve mamur iki köye uğradığını, Kevakib’in Taraz’a yedi fersah mesafede bulunduğunu’ söyledi. Buradan Kimak hükümdarının şehrine kadar olan yol yanında fazla yiyeceği bulunan hızlı bir süvari için 80 günlük mesafedir..”⁴⁹² Bu bilgiyi Tamim’den alan İbn el-Fakih Kimaklara giden yolla ilgili ilave bilgiler vermektedir. Ona göre Taraz’dan başlayan yol sol tarafa yani kuzeye gitmektedir. Gerek Tamim’de ve gerekse diğerlerinde yola çıkan kişinin yanında bol miktarda yiyecek olması gerektiği; yolun çok az yerleşim biriminin bulunduğu Merkezî Kazakistan ve Güney Sibirya’da kuzey ve kuzeydoğu yönünde ilerlediği belirtilmektedir ki, eskiden beri tacirler için kervansarayların bulunduğu büyük ipek yolunun geçtiği Yedisu’da böyle boş topraklar olamaz.

⁴⁹² Minorsky, *Tamim ibn Bahr’s journey*, s. 281.

Yine de Kimaklara giden yolun hangisi olduğu net bir şekilde bilinmiyor; ama çıkış noktası Taraz (şimdiki Cambul) idi. Ta-raz’ın sol tarafında yedi fersah mesafede iki köy vardır ve ondan sonra yol kumluk, bozkır ve tepelerden ibaret bölgeden geçmektedir. “Kitab el-Harac” adlı eserin yazarı Kudama ibn Cafer, Şaş’dan (Taşkent) doğuya giden yolu anlatırken şöyle diyor: “Kumluk bölge kuzeyde Taraz ile Kulan arasında bulunur; ondan sonrası yılanların cirit attığı kum ve çakıldan ibaret bir çöldür. Bu çöl Kimakların topraklarına kadar uzanır. Onun sağ tarafında pek çok meyve, arpa ve yabani sebzenin yetiştiği bir dağ vardır.”⁴⁹³

⁴⁹³ VSA, T. &, s. 204.

Bugünkü Cambul (Taraz) ve Kulan yolunun güneyinde Kırgız Alatau’ı, kuzeyinde kumluk bölge bulunur ki, burası günümüzde güneyden Betpak-Dala’ya uzanan Moyunkum’dur. Şu anda Betpak-Dala’nın özellikle güneyindeki tepelik kısımları çakıl ve geniş kumluklarla kaplıdır.⁴⁹⁴ Kudama’nın anlattıklarını bugünkü harita verileriyle karşılaştırsak, Tamim ibn Bahr’ın sözünü ettiği güzergahın Betpak-Dala’nın kuzeyinden geçtiğini rahatlıkla söyleyeceğimiz şekilde birbiriyle örtüştüğü görülebilir.

⁴⁹⁴ BSE, T. 3, s. 118.

XVIII. Yüzyıl ortalarında bozkırın bu kesiminden, adını 1753’de Abılay-han’ın seyahati münasebetiyle alan Hancol (han yolu) isimli bir kervan yolu geçiyordu.⁴⁹⁵ Kimaklara giden yol gibi bu güzergahın çıkış noktası da Talas bölgesiydi. Daha sonra Mo-yinkum’a uğrayan yol, Çu nehrinin orta akımı boyunca ilerleyerek Kökterek bölgesine uğrayıp, Cambul, Kayptıng-Kızılcartası ve Bol-latau karşımdan Sarısu’nun kuzey yamaçlarına yönelir. Sarısu yamaçlarından Nura nehri vadisi ve İşim bozkırlarından geçen bu kervan yolu İşim, Tobol ve İrtiş’in aşağı akımlarına uzanmaktaydı ki, bizim Kimakların meraları da buradaydı. Talas, Çu ve Sır-derya’nın suladığı vahaları Kazakistan’ın geniş bozkırlarına bağlayan başka yolların da bulunduğunu, daha sonraları

Betpak-Dala'nın çölle kaplı kısımlarından geçen birkaç yolun varlığından anlıyoruz. Bu yolların eski kervan güzergahından geçtiği muhakkak.

⁴⁹⁵ Margulan, *Drevniye karavanniya puti çerez pustinyu Betpak-Dala*. VANKazSSR, no. 1 (46), s. 69.

Kimaklara giden güzergahın en detaylı tasviri Gardizî'de bulunmaktadır: "Kimaklara giden yollara gelince, bu yollar Farab'dan yeni bir köye gider; bu köyden başlayıp Kimak topraklarına giden yol üzerinde bir nehir vardır; nehir geçildikten sonra çorak araziler başlar. Yol daha sonra Kendir-Tag dağına doğru uzanır. Yolcu bu nehir sahilini takip ederek ilerler. Dağ yüksektir. Daha sonra dar bir patika ile dağa tırmanılır. Beş gün boyunca Asus nehri sahiline varıncaya kadar ağaçların gölgesi sebebiyle bu yolda güneş görmezler. Nehir suyu siyahtır; doğudan Tabaris-tan kapısına kadar akar. Ondan sonra Kimakların topraklarının başladığı İrtiş nehrine ulaşılır."⁴⁹⁶

⁴⁹⁶ Bartold, *Otçet*, s. 106-107.

Gördüğümüz gibi bu yolun çıkış noktası Farab (Otrar)dır. Gardizî'nin doğrudan Farab'ı mı yoksa bu isimle her halükârda bir şehri mi kastettiğini bilmiyoruz. Örneğin Gardizî'nin kaynaklarından birisi olan IX. Yüzyıl yazarı İbni Hordadbeh Farab'ın nehrin sağ cenahında yer alan bir şehir olduğunu belirtmektedir.⁴⁹⁷ Bu şehir Sır-derya'nın orta akımında Arıs nehrinin döküldüğü sağ sahilindeydi.⁴⁹⁸

⁴⁹⁷ BSA. T. 6, s. 31.

⁴⁹⁸ Otrar'm Farab olduğu konusunda bkz. Akişyev K. A., Baypakov K. M., Yevzakoviç L. B. *Drevniy Otrar*. Alma-Ata, 1972.

Demek ki, Gardizî'ye göre Kimaklara giden yol Sır-derya'nın orta akımlarından başlıyordu. Ama yolun daha sonraki kısmı insanı şaşırtıyor. Kimaklara giden ikinci yolun başlangıç noktası yeni köy. Bu adla anılan ikinci çıkış noktasının bulunduğu yerle ilgili detaylı bilgiyi İbni Havkal'da buluyoruz. Burası Sır-derya'ya bir fersah mesafede, Aral Gölü'ne döküldüğü noktaya iki günlük yolda ve Farab'dan 20 günlük uzaklıktaydı.⁴⁹⁹ Farabdan yeni köye (Türkçe Yengikent, Farsça Dih-i nav, Arapça el-Karye el-hadise) iki yoldan varılabildi: Nehir boyunca uzanan kara yoluyla 20 gün, nehir yoluyla akıma göre daha az.

⁴⁹⁹ MİTT. T. I, s. 217; Yengikent'in Kazakistan'ın 22 km. güneybatısında Sır-derya'nın sol sahilindeki Cankent harabeleriyle özdeşleştirilmesi konusunda bkz. Tolstov S. Q. Gorodo guzov//SE, 1947, No. 3,s. 57-62.

Kuzeyde Betpak-Dala üzerinden giden doğrudan bir yol varken, Gardizî'nin Kimakların topraklarına giden yol için böylesine karmaşık bir güzergah seçmesi şayan-ı dikkattir. Muhtemelen Gardizî Farab'ın ortalarından ve Sır-derya'nın (Yengikent'in) aşağı akımlarından başlayıp Kimak topraklarına giden iki güzergahı birleştirmiştir. Onun Farab'dan Yengikent'e giden yolun Sır-derya'dan sonra nehrin sağ tarafından mı, yoksa sol tarafından mı geçtiği konusunda herhangi bir bilgi vermemesi de bunu göstermektedir. Çünkü Farab nehrin sağ tarafında, Yengikent ise sol sahilindeydi.

Eğer güzergahın başlangıç noktası için Yengikent'ten başlayan yol esas alınırsa, o takdirde Kimak topraklarına giden yol üzerindeki ilk nehrin Sır-derya olması gerekir. Güzergahı üzerindeki küçük çayların dahi isimlerini bilen Gardizî'nin böyle büyük bir nehri haydi haydi bilmesi gerekirdi. Muhtemelen Gardizî Kimaklara giden yolun başlangıç noktası olarak Farab'a nispetle yeni olan başka bir güzergahı kast etmiştir.

Belki de bu, X. Yüzyılda kısa sürede Farab civarının ana yerleşim birimi haline gelen Keder'dir.⁵⁰⁰ Makdisî, Keder'in Farab'dan sonra ortaya çıkan yeni bir şehir olduğunu belirtmektedir. A. K. Akişyev, K. M. Baypakov ve L. B. Yevzakoviç'e göre Keder'in Farab bölgesinin başkenti olarak çıkışı Oğuz devletinin kurulup güçlendiği dönemde gerçekleşmiştir. Büyük ihtimalle Keder Oğuz yabgusunun naibinin ikametgahıydı ve anlaşıldığı kadarıyla şehrin sakinlerinin ezici çoğunluğu Oğuzlardı.

⁵⁰⁰ Hudud al-Alam, L., s. 24 b.

Eskiden beri Sır-derya'nın ağız kısmında var olan Yengikent de Oğuz yabgusunun ikametgahıydı ve ahalisi Oğuzlardan oluşuyordu. Sanırım bu durumlar Gardizî'nin yanılmasına yol açmış ve onun Otrar'dan Kimaklara giden güzergahı hiç olmaması gerektiği halde Yengikent'in çok yakınından geçirmesine sebep olmuştur. Eğer bizim Keder'i Gardizî'nin Yengikent'i ile özdeşleştirmemiz doğru ise, o takdirde Gardizî'nin güzergahını daha sonraları Betpak-Dala'nın kuzeyinden Sarısu yolu adıyla geçen kervan yoluyla karşılaştırmak mümkündür. Bu yolun güney istikametindeki çıkış noktaları Otrar, daha sonra Sauran, arkasından Sıgnak, onu müteakiben Ak-Sumbe geçidi üzerinden Sarısu nehrinin aşağı akımlarıdır. Bu aşağı akımın yukarı kısmının sol sahili boyunca ilerleyerek sağ sahiline geçip Karacol'dan sonra kuzeye yönelir ve Sarısu'nun kollarından Kara-Kengir boyunca ilerleyip Ulu-tav karşısından Car-Kaynag'da İşim'e ulaşarak daha sonra İşim boyunu takiben İrtiş'a varır.⁵⁰¹

⁵⁰¹ Margulan, age., s. 76. K. M. Baypakov Keder'i Otrar'ın kuzeybatı istikametinde 6-7 fersah mesafedeki Kuyruktöbe harabesiyle özdeşleştirmektedir. Bkz. Baypakov, O lokalizatsii glavnogo goroda Ot-rarskogo oazisa v IX-XII vv//Arxh. Sb. L., 1964, s. 105-159.

Gardizî'nin yolunu Sarısu yoluyla karşılaştıralım. Her iki güzergahın çıkış noktası tam olarak aynı yere yani Farab ve Otrar'a denk gelmektedir (X. Yüzyılda ve daha sonraları Farab'la Otrar aynı şehirdi.) Gardizî'nin yeni kent dediği yer Keder'dir ki Otrar'ın kuzeybatısında bir fersah mesafededir;⁵⁰² ondan sonraki iki günlük mesafede Sauran gelir ki, bu durumda yol Sarısu kervan yoluyla aynı noktadan geçmekteydi. Buradan itibaren yol adı bilinmeyen bir nehirden geçmektedir. Büyük bir ihtimalle burası suları Sarısu'nun biraz yakınındaki kumlukta kaybolup giden Çu'nun aşağı akımında bir yerdir. Yolcu, mevcut güzergahı takip edip Çu'yu geçtikten sonra belli mesafelerde konaklayarak Tamgalı Gölü'nün kuzeyindeki Moyınkum kumlığına ulaşır. Muhtemelen burası Gardizî'nin Uyukman kumlugu olarak zikrettiği yerdir. İşte Kimaklara giden yolun en uç kısmı da burasıydı. Çünkü 1391'de Timur'un Deşt-i Kıpçak'ta sefere giderken susuzluk sebebiyle

burada çok fazla at kaybettiği yer de burasıydı. Burası geçildikten sonra Sarıküzen'e yani Sarısu'ya gelince bol suya kavuşulur.⁵⁰³

⁵⁰² SMİZO, T. 2, s. 159.

⁵⁰³ Aynı yerde.

Kimaklara giden yol üzerinde Hazar Denizi'ne dökülen Asus nehri son etaptır. Gardizî ondan sonrasında ne olduğundan söz etmemektedir. Onun açıklamalarından anladığımız, Kimakların topraklarının İrtiş'ı geçtikten sonra başladığıdır.

Kültürlü Güney Kazakistan'ı Kuzey ve Kuzeydoğu Kazakistan'ın göçebe kabilelerine bağlayan başka kervan yolları da elbette vardı, ama onlarla ilgili herhangi bir malumatımız yok. Çok daha sonraları Betpak-Dala'da en azından altı güzergahın bulunması bu tür yolların olduğuna işaret etmektedir.⁵⁰⁴ Sır-derya'nın aşağı akımından çıkış noktası Yengikent olan ve Kimaklara giden başka bir yol daha vardı. Ama bu, Gardizî'ye göre kendi güzergahının ikinci noktası olan yeni köy değildi. Orta Asya'yı Doğu Avrupa'ya bağlayan kervan yolu Sır-derya'nın aşağı akımındaki Yen-gikent üzerinden geçiyordu ki, muhtemelen bozkırın kuzeyinde Kimaklara giden tâli yol da bu ana yoldan ayrılıyordu.

⁵⁰⁴ Margulan, age.

Minorsky, "Hudud el-Alem"e yaptığı şerhte Gardizî'nin sözünü ettiği güzergahı Aral Gölü'nün kuzey kesimine bağlamayı denemiş; Gardizî'nin ismini belirtmediği ilk nehri İrgiz, Sokuk'u ise Turgay olarak düşünmüş, bunu yaparken de Ebu'l Gazi'nin İrgiz ve Turgay'ın birbirine karıştığı bölgeye atfen kullandığı İrgiz-Suvuk sözüne dayanmıştır. Minorsky, daha sonra Sokuk nehrini Turgay-Suvuk'la kıyaslayarak, Turgay'la İşim'in batı kollarının Kendır-Tagı sebebiyle birbirinden ayrıldığı düşüncesiyle, Tur-gay'ın sağ sahilini takip eden yolu onun koluna kadar götürmektedir. Ancak suların birbirinden ayrılması satıhtan belli olmadığı için kendisi de bu özdeşleştirmeden emin değildir.⁵⁰⁵ Minorsky'nin gözden kaçırdığı bir noktayı biz ilave edelim: Yengi-kent, Sır-derya'nın sağ sahilindeydi ve dolayısıyla yolcular Ki-maklara giden yola çıkmadan önce Sır-derya'yı aşmak zorundaydılar. Şu halde ilk nehri İrgiz'le değil, Sır-derya ile özdeşleştirme-liyiz. Bu birincisi; ikinci olarak Ebu'l Gazi'de Batu-han'ın ülüşünden bahsedilirken Şiban-han'ın yaşamak zorunda olduğu bölge konusunda şöyle denilmektedir: "Yazları. Yayık'ın doğu yakasında İrgiz-Suvuk, Or ve İlek nehri boyunca Ural'a kadar, kışları ise Arakum, Karakum ve Sır nehrinin sağ sahili boyunca.." ⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Minorsky, *Hudud al-Alam*, s. 308.

⁵⁰⁶ Abulgazi. *Rodoslovnoye dreve tyurkov*. 1906, s. 160.

Gördüğümüz gibi Şiban-han'ın yazlık meraları Ural dağının güney eteklerinde ve Mugolcar'ın kuzey yamaçlarındaydı ki, Or ve İlek nehri bu bölgelere akıyor ve İrgiz kollarını buradan alıyordu. İrgiz'in Turgay'a döküldüğü bölge de kışlık meraların bulunduğu Karakum'un Ural civarındaki kumluklara uzanıyordu. Dolayısıyla Minorsky'nin Turgay'ı Suvuk'la özdeşleştirmesi bize göre mesnetsizdir. İrgiz-Suvuk ifadesi ya soğuk

sulu İrgiz anlamındadır, ya da İrgiz'in sularının daha soğuk olduğu yukarı akımlarının adıdır...

IX-X. Yüzyıllara ait kaynaklarda Orta Asya'dan Kimak-Kıpçak topraklarına götüren iki ana yol olduğu belirtilmektedir: Taraz'dan (yani Han şehrinde) başlayan doğu yolu ve Otrar'dan (Sarısu yolu'ndan) başlayan batı yolu.

Yedisu'dan geçerek Orta Asya şehirlerini IX-X. Yüzyıl ortalarında Kimak göçebe kabilelerinin de yaşadığı İrtiş'in aşağı akımı ile Balhaş arasındaki bölgelere bağlayan üçüncü bir yoldan el-İdrîsî söz etmektedir. Kumekov, sözü edilen eserinde bu güzergahlardan uzun uzadıya söz etmiştir. Ona göre şu yollar Kimakların topraklarına gidiyordu: Birisi Taraz'dan başlayıp Yedisu'daki Karluk topraklarından geçen, daha sonra Tarbagatay üzerinden İrtiş'a varan yol; ikincisi Fergana'dan başlayıp Karakol ve Balasa-gun geçidiyle Yedisu'nun kuzeydoğusu üzerinden Alakul gölüne ulaşan yol; üçüncüsü ise Turfan vahasından, Toguz-guzların topraklarından başlayıp doğrudan kuzeye uzanan ve Alakul göl sistemine giren yoldur.⁵⁰⁷

⁵⁰⁷ Kumekov, *Gosudartsvo kimakov*, s. 79-85.

XI. Yüzyılda Kıpçakların yaşadıkları bölgeler

Tedrici şekilde Kimakların hakimiyetinden kurtulan Kıpçaklar, Merkezî Kazakistan bozkırlarından başka Aral Gölü'nün kuzeyindeki bölgeleri de işgal ederek hakimiyet alanlarını batı ve güney yönünde genişlettiler. XI. Yüzyıl sonlarına doğru Sır-derya boyunca Harezm'in kuzeydoğu sınırlarına doğru yayıldılar. Kıpçakların Harezm devleti sınırlarında ilk defa görünmelerinden bahseden Beyhaki, 1030 olaylarını anlatırken Harezmşah Altun-taş'ın (1017-1032) Gazneli sultanı Mahmud'un sarayına varmayı reddediş sebebinin yazdığı bir mektupta şu şekilde belirttiğine işaret etmektedir: “.. ayrıca dün akşam Abdüssamed kethüdanın oğlu Hoca Ahmed'den gelen mektupta Kecat, Cıgırak ve Hıfçakların kaynayıp durdukları bildirildi.. bir felaket olmaması için..”⁵⁰⁸ Gördüğümüz gibi Harezmşah Altuntaş, Harezm sınırlarına sokularak Harezmşahların hizmetine giren komşu göçebe kabilelerin saldırılarını püskürtmeye mecbur kalmıştır. Kıpçakların XI. Yüzyıl ortalarında Harezm'e geldikleri “Tarih-i Beyhaki”de bahsedilmektedir: “Harun da harekete geçip Harezm'e döndü ve hummalı bir şekilde sefer hazırlıklarına başladı. Her taraftan insanlar (Kecat, Cıgırak ve Kıpçak kabileleri) akın akın ona geliyorlardı. Büyük bir ordu toplanmıştı.”⁵⁰⁹

⁵⁰⁸ Abu'l Fazl-Beyhaki. *istoriya Masuda* 1030-1041. Taşkent, 1962, s.104.

⁵⁰⁹ Age., s. 602.

Kıpçakların XI. Yüzyıldaki yayılma alanlarının daha detaylı haritasını Kaşgarlı Mahmud'dan faydalanarak çıkarabiliriz.

Kıpçaklar güney istikametinde Taraz'a kadar saçılmışlardı. Kaş-garlı Mahmud'a göre “Kencak Sangır, Taraz yakınlarında bir şehirdir ve Kıpçakların sınır

kalesidir.”⁵¹⁰Kıpçakların uzun bir zamandır Karlukların güney komşusu olduklarını da yine Kaşgarlı’dan öğrenmekteyiz: “Bulak, Türk kabilesidir. [Önceleri] Kıpçaklara bağlıydılar, ama daha sonra Allah’ın inayetiyle bağımsızlıklarını kazandılar ve şimdi onlara Alka-Bulak denilmektedir.”⁵¹¹

⁵¹⁰ *Divan-ı Lügat-it Türk*, İstanbul, I. I, 1915, s. 299.

⁵¹¹ Age., s. 317.

Bulakların Karluk federasyonu bünyesine dahil olduklarını Şeref ez-Zaman Tahir el-Mervezî belirtmektedir. Ona göre Kar-luklar “üç Çigil, bir Tuhsi, bir Bulak” grubu dahil olmak üzere dokuz gruptan oluşuyorlardı.⁵¹²Kaşgarlı’nın kaydı. Karlukların Mahmud Gaznevî’den çok daha önceleri Kıpçaklarla çatışmalara girdiklerini göstermektedir.

⁵¹² *Şaraf al-Zaman Tahir Marvazi*. Glava o tuyrax//Tr. Sektaro vostoko-ved. An KazSSR. Alma-Ata, 1959, T. I, s. 213.

Kıpçakların doğu sınırları İrtiş’a kadar uzanıyordu ve Kaşgar-ı’nın haritasında gösterildiği gibi nehrin sol sahilinde yine yazarın “Yemekler bir Türk kabilesidir; ama bizde bir Kıpçak kabilesidir” dediği Yemekler yaşıyorlardı.

Kıpçakların batı sınırları konusunda ise Kaşgarlı şöyle der: “İtil, Kıpçakların ülkesindeki bir nehrin adıdır.” Yine aynı yazarda Aral Gölü civarı “Guzların ve Kıpçakların yaşadıkları topraklar” olarak gösterilmektedir.

Demek ki, XI. Yüzyılın ikinci yarımında doğuda İrtiş’dan batıda İdil’e kadar uzanan geniş topraklar Kıpçak kabilelerince meskundü. Kıpçaklar Mangışlak yarımadasına da sokulmuşlardı. Hazar Denizi’nin doğu sahilinde Kıpçak köylerinin bulunduğunu belirten Kaşgarlı’nın haritası da buna şahitlik etmektedir. Kaynaklarda Selçuklu sultanı Alp-Arslan’ın Harezm’den Mangışlak’a bir sefer düzenlediği anlatılmaktadır. “Bu sefer Kıpşat ve Cazı’lara karşı düzenlenmişti. Alp-Arslan, Mangışlak kalesine beklenen Kıpşatları kuşattı.”⁵¹³

⁵¹³ MİTT, T. I, s. 467.

S. Agacanov şöyle der: “Büyük bir ihtimalle burada şahıs isimleriyle değil, şahıs isimlerinin etnik ad haline getirilmiş haliyle karşı karşıyayız. Sabit ibn el-Cevzi’nin 1065’de düzenlenen seferden bahsederken “Kıpçak ve Türkmen” sözcüklerini kullanması da bize bunu göstermektedir.”⁵¹⁴Aynı yazarın araştırmasına göre burada geçen Cazı adı Yazır’a işaret etmektedir.

⁵¹⁴ Agacanov S. G. *Oçerki istorii*, s. 246.

Kaynaklardan anladığımız kadarıyla XI. Yüzyılda Mangışlak’ta Kıpçaklar topraklarını Horasan Selçuklularının topraklarından ayırmaya çalışan Yazır kabilesine mensup oymaklarla birlikte yaşıyorlardı. Bununla birlikte Selçukluların Mangışlak Kıpçakları ve Balhaş civarındaki Yazırlar üzerindeki hakimiyeti pek de muhkem değildi. Zaten bu bölgede yaşayan göçebe kabileler istedikleri an Harezm’e ve diğer Orta Asya şehirlerine saldırı düzenleyebilecek kadar güçlüydüler. İbn el-Esir, Mangışlak Türklerinin başında (ki Mangışlak Türklerinden murat kesinlikle Kıpçak kabile federasyonudur) 1096’da

Harezm'e bir sefer düzenleyen güçlü bir han bulunuyordu. Saldırı öylesine korkunçtu ki, o sıralar Ha-rezm valisi olan Kutbuddin Muhammed ibn Anuştegin Sultan Sancar'dan yardım istemeye mecbur kalmış ve Mangışlak'a kaçan bu Türkleri defetmeyi ancak birlikte başarmışlardı.

Kıpçakların Güney Mangışlak'da ve Türkmen kabilelerinin yaşadıkları merkezi bölgenin güney doğusuna kadar sokulduklarına coğrafi yer adları da şahitlik etmektedir. Örneğin Nadir-şah dömeminde ve hatta XIX. Yüzyıl başlarında Mangışlak'ın güneyinden Çandır nehrine kadar uzanan bozkıra Deşt-i Kıpçak deniliyordu.⁵¹⁵ Keza Kaşgarlı Mahmud da XI. Yüzyılda Kıpçak kabilelerinin saçıldıkları bölgenin haritasını çizmektedir. Buna göre Kıpçakların doğu sınırları Yemeklerin yaşadıkları İrtiş boyundaki topraklara kadar uzanıyordu. Kaşgar bölgesinde ise bir yerleşim biriminin adı Kıpçak'dı. Bunlar, Yemeklerin sadece bir kısmıydı, diğer kısmı ise Kıpçakların batıya doğru yaptıkları umumi muhacerete katılmıştı ki, adlarına İdil havzasında rastlanmaktadır. Hacıp Hemedanî şöyle der: "Saksin, büyük bir şehirdir ve Türkistan'da ondan daha büyük şehir yoktur. Bu şehirde yaşayanlar Kıpçak ve Yemekleri rahatsız ediyorlar. Bu bölgede Atıl'den başka nehir yoktur."⁵¹⁶ Kaşgarlı Mahmud batıdan doğuya doğru Türk kabilelerini sayarken, Yemekleri daha önce Ural civarında yaşayan Başkurlara yakın bir yere yerleştirmektedir. XI. Yüzyıl Rus vakayinameleri Yemeklerden "Kama nehrinin aşağı akımlarında Yemakov Polovesleri" adıyla söz etmektedir.⁵¹⁷ Günümüzde de dahi Ural civarında Yemek kelimesiyle yapılmış yer adları ve antroponimlere rastlanmaktadır. XVIII. Yüzyılda Başkurt tarhan-larına mensup bir Rus ailesinin soyadı "Yemakov"du ve Tatarca-da "yemek mayı" hardal anlamındadır.⁵¹⁸

⁵¹⁵ MİTT, T. 2, s. 117, 130-132, 161.

⁵¹⁶ Agacanov, age., s. 162.

⁵¹⁷ PSRL, T. I, s. 389.

⁵¹⁸ Garipov T. M. *Mahmud Kaşgari i kıpçakskiye yazıki Uralo-Povolj'ya*//Sovetskaya tyurkologiya. 1972, no. I. Baku, s. 48.

Gördüğümüz gibi Kıpçaklar XI. Yüzyılda hakimiyet alanlarını hem batı hem de güney yönünde genişletmişlerdi. Her ne kadar güney ve güneybatı yönünde daha fazla ilerlemelerini güçlü Harezmşahlar devleti önlemişse de, Sır-derya Yabgu Oğuz Devleti'nin çöküşünden sonra batı yolu önlerinde açıldı. Kıpçaklar, XI. Yüzyıl ortalarında İdil boylarına geldiler. 1054'de ise artık Rus vakayinamelerine "Poloves" adıyla geçeceklerdi. Mahmud Kaşgarlı'nın Rum (Bizans) sınırında Peçeneklerin ve doğu yönünde onlara yakın bir yerde Kıpçakların yaşadıklarını kaydetmesi de tevekkeli değildir.

XII. Yüzyılın ikinci yarısında kabileler göçü

Kıpçak hakimiyet alanlarının sürekli bir şekilde genişlemesi, bir takım muğlak iç ve dış sebeplerle izah edilmektedir. İç sebepler, Gardizî, Mervezî ve X. Yüzyıl anonim

eserindeki telmihlerden de anlaşılacağı üzere sığır sürülerinin çoğalmasındı. Yine aynı dönemde bozkır kabileleriyle yapılan yoğun ticaret sayesinde Sır-derya boyundaki şehirler hızlı bir şekilde genişlemişti. Keza aynı sıralarda kervan yollarının Deşt-i Kıpçak'dan geçmesi de önemli rol oynuyordu. Çünkü bu yüzden Kıpçaklarda hayvancılık hızlı bir şekilde gelişmiş ve tarımla uğraşma geleneği yaygın olmadığından, Kıpçaklar Oğuzlara kıyasla meralarını genişletmeye daha fazla meyyal hale gelmişlerdi. Kıpçakların meraları genişletme arzusu ve Kıpçak beylerinin aracılığı devreye sokmadan ticaret yapma eğilimleri, onların güneyde Orta Asya pazarlarına, batıda Karadeniz civarı ve Rusya şehirlerine sokulmalarını engelleyen Sır-Derya Yabgu Oğuz Devleti'yle çatışmalarını kaçınılmaz hale getirmiştir ...

Kıpçak kabilelerinin muhaceretlerine zemin hazırlayan dış sebepler arasında, sürü sayısının artışının yanında nüfus kesafeti de vardı. Asyalı eski göçebelerin tarihinde, “büyük halk göçleri” gibi olaylar defalarca olmuştur. XI. Yüzyılda Merkezî ve Orta Asya'da Kıpçak federasyonu kabileleri ve diğer göçebelerin hayatlarını etkileyerek onları çeşitli kaynaklarda bahsedilen göç kervanına katılmak zorunda bırakan önemli olayların olduğu bölgede “büyük göç” örneklerine rastlıyoruz.

Halkların doğudan batıya yaptıkları daha sonraki göçler hakkında detaylı bilgiyi Şeref ez-Zaman Tahir el-Mervizî'de buluyoruz: “Onlar arasında Kun denilen bir halk var. Bunlar Çin hükümdarının tehdidi sebebiyle Çin topraklarından geldiler. Onlar Nesturi Hristiyandı. Yetmediği için meralarını terk ettiler. Akıncı ibn Koçkar Harezmşah onlardandı. Kay adında bir halk onların peşinden geldi. Onlardan bunlardan daha kalabalık ve güçlüydüler. Bunları (Kunları) yeni topraklarından kovdular. Bunun üzerine onlar (Kunlar) Şarıların topraklarına geçtiler; Şarılar ise Türkmen topraklarına girdiler. Türkmenler Guzların doğudaki topraklarına, Guzlar da Ermeni (Kara) deniz sahilleri yakınındaki Peçenek topraklarına yerleştiler.”⁵¹⁹Bu yer değiştirme olaylarına katılan kabilelerin isimleri kısaca şöyle: Kaylar - Kunlar - Şa-rılar - Türkmenler - Peçenekler. Bu göç zincirini daha dikkatlice tahlil edecek olursak, şu sonuca varabiliriz: Göçü Kitay-han yani Kidan imparatorundan kaçan ve kendilerine başka bir yerde meralar arayan Kunlar başlatmış; ama yeni topraklarına henüz yerleştikleri bir sırada Kay adında daha güçlü kabilelerin saldırısına maruz kalmış; yeni yerlerinden de kovulan Kunlar batı komşuları Şarı kabilelerinin üzerine yürümüşler, onlar Oğuzların topraklarına giden Türkmenlerin topraklarına göz dikmiş, Oğuzlar da Peçenekleri yerlerinden etmişlerdir.

⁵¹⁹ Minorsky, *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi*, s. 18.

Minorsky'nin sözünü ettiği bu seri göçlerin ne zaman olduğu konusunda yapılan titiz çalışmalardan sonra, tarih literatüründe bu olayın XI. Yüzyılın birinci yarımında vukû bulunduğu görüşü kesinlik kazanmıştır.⁵²⁰Keza bu olayın X. Yüzyılın başlarında Kuzey Çin'de Kidanlar tarafından Liao devletinin kurulmasının ardından başladığı var sayılmaktadır. Liao devletinin sınırlarını batı yönünde genişletmesi sonucunda Merkezî Asya'da yeni bir etnik ve siyasi gruplaşma hareketi başlamış, bunu da Uzak Do-ğu'dan

Karadeniz sahiline kadar çok geniş bir coğrafyayı içine alan bir muhaceret silsilesi takip etmiştir.

⁵²⁰ Minorsky, age., s. 103-104; S. P. Tolstov, Mervezi'nin metnini inceledikten sonra onun V-VI. Yüzyıllarda Avarların batıya muhaceretleri münasebetiyle anlatılan olayı söz konusu ettiği kanaatine varmıştır. Bkz. Tolstov S. P. *Goroda guzov*, s. 81.

Ancak, burada Kidanların X. Yüzyılda başlayan yayılma politikasının Kunları neden XI. Yüzyıl ortasında topraklarını bırakıp kaçmak zorunda bıraktığı ve böylesine büyük bir kabile grubunun Çin'in kuzey sınırlarında başlattığı bu göç hareketinin Çinli vakanüvislerin neden dikkatini çekmediği konusu şüphe uyandırmaktadır. Üstelik Liao hanedanının resmi tarihi "Liao-shi"de de bu muhaceretle ilgili herhangi bir kayıt yok. Ama Ermeni tarihçi Urfalı Mateos'un vakayinamesinde 1050-1051 yılı olayları anlatılırken Yılan (Ots) halkının sarı saçlı Khardeşleri yerlerinden sürdükleri, onların da Uz (Oğuz)ları ve Peçenekleri yerinden ettikleri, bütün bu halkların müştereken Bizans sınırlarına geldikleri anlatılmaktadır.⁵²¹Biz, bu sarı saçlı "Khardeş" kelimesiyle Kazakistan topraklarında yaşayan bizim Kıpçakların, Sarışar kabilesinin kastedildiğinden eminiz.

⁵²¹ Cronique de Mathien d'Edesse, s. 89. (Türkçe çevirisi, s. 91)

Urfalı Mateos'a göre Kıpçaklara saldırıyla başlayan muhaceret dalgasına Yılan halkı sebep olmuştur. Yine onun vakayinamesinde muhacerete katılan halklar Ots (yılan)lar, Khardeşler (sarı saçlılar), Oğuzlar, Peçenekler olduğu belirtilmektedir. Aynı liste Mervezi'de Kay - Kun - Şarı (sarı) - Oğuz - Peçenek olarak geçmektedir ki, böylece her iki kaynağın birbiriyle örtüşüğünü görüyoruz. Büyük ihtimalle her iki yazar da aynı olaydan söz etmektedir. Tek farkı, Urfalı Mateos'un eserinde Kun kabilesinin geçmemesidir. Muhtemeldir ki Mateos bu göç silsilesinin en uzak halkasını oluşturan Kunları bilmiyordu ve bu yüzden Kıpçaklara saldıran halkı Yılan - kendi tabiriyle Ots - halkı olarak göstermek zorunda kalmıştır.

Göründüğü kadarıyla Ots adı vaktiyle Kuzeydoğu Moğolistan'da Kidanların komşusu olarak Çinlilerin Hi, Ortaçağ Çinli va-kanüvislerin Hay veya Kay dedikleri halkı işaret etmektedir. Kaynaklar Kayların dilinin Kidan diline yakın olduğunu belirtmektedir.⁵²²Bu durumu ve Doğu Kidanların Moğol dilli olduklarını göz önünde bulundurarak, Kay adının Moğolca bir kelime olduğu söylenebilir. Gerçekten de bugünkü Moğol lehçelerinde "kay" kelimesi yılan anlamındadır. VIII. Yüzyıla ait Çin kaynaklarında Kay (Hi)lerin tamgasının yılan şeklinde olduğu belirtilmektedir.⁵²³Aynı tamga Sır-derya Yabgu Oğuz Devleti bünyesinde yer alan Kay kabilelerinde de vardı.⁵²⁴

⁵²² Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, II/74.

⁵²³ Zuyev, *Tamgi loşadey*..

⁵²⁴ Kononov, *Rodoslovnaya turkmen*, s. 53.

Bilindiği gibi, VIII-IX. Yüzyıllarda Kay kabilelerinin bazıları, Gardizi'ye göre, batıya göç ederek İrtiş vadisi ve çevresine Kimakadiyla yerleşmişlerdi. Mahmud Kaşgarlı, her ne kadar eserini Uzak Doğu'dan başlayan halk göçleri döneminde yazmışsa da, İrtiş

boylarındaki Kimak kabilelerini bilmemektedir. Ona göre İrtiş boylarında Kay veya Yılan kabilesi yaşıyordu ki, Urfalı Mateos'un listesinde geçen Kaylar da bunlardır.

Kanaatimizce kabile göçleri X. Yüzyılda Uzak Doğu'da başlamışsa da, asıl olaylar Cungarya bölgesine oldukça yakın topraklarda cereyan etmişti. Mervezi'ye göre Kitay-han (Kıdan-han)ndan canını kurtaran Kunlar göç etmeye başlamıştı, ama kanaatimizce Kunların yeni meralara gelişleri o sıralar henüz diğer kabilelerin yerinden oynatılmasını gerektirmemişti. Yerinden oynatma ancak daha güçlü Kay kabilelerinin Kunlara saldırısından sonra başlamıştır. Peki bu Kunlar kimdi ve yeni meraları neredeydi?

Urfalı Mateos Kunları tanımıyor ve onan ifadesine göre yılan halkı (Kaylar) doğrudan Khardeşlere saldırmışlardı. Kunlar, Kaş-garlı Mahmud'un batıdan doğuya doğru Türk halklarını yerleştirdiği listede de mevcut değiller. Onun sıraladığı listeye göre doğu kabilelerinin yerleşim tarzı şu şekildedir: “.. Basmlı, Kay, Yabagu, Tatarlar ve Kırgızlar.” Sonuncuların Çinlilerle hemhudut oldukları belirtilmektedir. Kun adı ise yalnızca Birunî ve Mervezi'de geçmektedir. Birunî'nin “Tefhim” adlı eserinde Kunlar hakkında şöyle deniliyor: “Altıncı iklim, doğu Türkleri Kay, Kun, Kırgız, Toguz-guz, Türkmen toprakları ve Farab'dan başlamaktadır.”⁵²⁵Bu listede Kunlar Kırgızlardan sonra yaşayan bir halk yani Kıdan-larla komşuluk eden bir kabile olarak gösterilmiştir.

⁵²⁵ Abu Rayhan-al-Birunî, s. 145.

Birunî'nin “Tefhim”i 1029-1034 yılları arasında yazıldığına göre, kabile göçleri bu tarihten sonra başlamış olmalıdır. Mervizi de Kunların Kıdanlardan kopan bir halk olduğunu belirtmektedir. Buna göre, kanaatimizce Kunlar, ana kütleden koparak batıya geçen herhangi bir Kıdan bakiyesidir. Belki de İbn el-Esir'in sözünü ettiği Arslan-han döneminde Karahanlı topraklarında belli ölçüde mera karşılığında onların dağ geçitlerini korumaları için Çin'le kendi sınırları arasına yerleştirdiği bir miktar Çinli bu Kunlardı. Onlar hakkında bazı şikayetler alınmıştı. On altı bin çadırılık bir halktılar.⁵²⁶ Mervezi, Kitay ve Uygur hanlarının Müslüman hanlarının (muhtemelen Karahanlıların) öfkelenmesinden çekinerek ülkesi üzerinden geçen yolları tutmak için ordu sevk ettiklerini belirtmektedir.⁵²⁷

⁵²⁶ İbn al-Asir, T. 2, s. 55-56; MİKK, s. 65.

⁵²⁷ Marvazi, s. 19.

Mahmud Kaşgarlı Karahanlıların Doğu Türkistan'la olan sınırları konusunda bilgi vermektedir. Doğuda Mâverâünnehir'den Çin'e giden kervan yolunun sınır noktası Kuça, güneyde ise Çer-çen'di. XI. Yüzyılda Liao devletinin sınırları batıda Gobi'nin katı sınırlarıyla sert bir şekilde kesilmişti ve bu iki bölge arasında Tanrı Dağları'nın doğu halkası uzanıyordu. Muhtemeledir ki, dağ geçitlerini korumak için bu dağlara 16 bin Kıdan ailesi yerleştirilmişti. Onlar buraya, 1032 veya 1034'de Yusuf Kadir-han'ın ölümünden sonra Doğu Türkistan'ın hakimi olan Arslan-han Süleyman ibn Yusuf zamanında iskan edilmişlerdi. 1030'de Kunları Kıdanların toprakları üzerinde doğunun en ucundaki kabile olarak gösteren Bi-runî'nin kaydı da bunu teyit etmektedir. Birunî'nin 1030'dan sonra kaleme aldığı “El-Kanun el-Mesudi”de Kunların Uzak Doğu'da ki bir kabile olarak

gösterilmesi de önemlidir. Muhtemelen bu sırada onlar batıya doğru hareketlenmeye başlamış ve Arslan-han'ın tahta çıktığı 1032 yılında Tanrı Dağları'na saçılmışlardır.

Elbette dağlar hayvan otlatmak için yeterince uygun yerler değildi; bu yüzden bir süre sonra Kunlar zengin kervanları durdurarak tacirlerden kendilerine en iyi meraları göstermelerini istediler. Tacirler onları Balasagun tarafına yani Yedisu'ya yönlendirdiler.⁵²⁸ Barthold şöyle der: “XVI. Yüzyıl râvilerinden birinin bu muhaceretin 433 (1041-1042) yılında gerçekleştiği ve Arslan-han'ın göç edip gelenlerden İslam'ı kabul etmelerini istediği; onların genel olarak bu teklifi reddettiği, ama hana itaat arz edenler hakkında onların rahat bırakılması yolunda buyruk salındığı rivayetini hangi kaynaktan aldığı açık değil.”⁵²⁹

⁵²⁸ MİKK, M., 1973, Vıp., I, s. 66.

⁵²⁹ Bartold, *Oçerk po istorii Semireçya*, T. 2, Ç. 2, s. 49.

Gördüğümüz gibi, Kıdanların doğu Tanrı Dağları'nın boğazlarından muhaceret etmeleri, meraların kendilerine yetmemesi sebebiyle olmuştur. Kıdanlar Yedisu'ya yönelmiş, ama yolda muhtemelen onların kuzeyinde, İrtiş boylarında yaşayan Kimakların veya yılan kabilelerinin (Kayların) saldırısına uğramışlardır.

Kaşgarlı Mahmud'da bize göre ele aldığımız konuyla doğrudan ilgisi olan oldukça şaşırtıcı bir bilgi bulunmaktadır. “Büke -büyük yılandır. Yedi başlı ejderha şeklinde bir deyiş de vardır. Yabaguların en büyüğüne olduğu gibi yiğitlere de bu ad verilir ve Büke Budraç denir. Ulu Tanrı Büke Budrac'ı, yedi yüz bin askeri olduğu halde Müslümanlardan Arslan Tekin'in kırk bin askeriyle yapılan bir çarpışmada bozguna uğrattı.”⁵³⁰

⁵³⁰ Divan-ı Lügat-it Türk, T. 3, s. 173.

Metnin daha sonrasında kafir ordusu saflarında Basmıl ve Cumulların da bulunduğu belirtilmektedir. Kaşgarlı, eserini yazmadan nispeten kısa bir süre önce vukû bulan bu savaşa iştirak etmiş biriyle konuştuğunu da kaydetmektedir, ama Barthold bu olayın baştan sona bir efsaneden ibaret olduğunu; tabii olarak savaşa katılan taraflardan birinin kâfirler olarak gösterildiğini; bozkır şartlarında böylesine büyük rakamda bir ordunun bulunmasının kesinlikle mümkün olamayacağını” belirtmektedir.⁵³¹ Yedi yüz bin kişi elbette çok abartılı bir rakam, ama diğer anlatılanlar gerçek olayların yansımasıdır.

⁵³¹ Bartold, 12 leksii, T. 5, s. 66.

Mervezî ve Urfalı Mateos'un açıklamalarından XI. Yüzyılın birinci yarımında vukû bulan olaylarda yılan halkının veya Kayların önemli rol oynadığını anlıyoruz. Kaşgarlı'da Müslümanların başlarında Büke Budrac'ın bulunduğu Yabagularla çarpıştıkları belirtilmektedir. Bilindiği gibi Yabagular şimdiki Ob nehriyle özdeşleştirilen Yamar boylarında yaşıyorlardı.⁵³² Yabaguların batı komşuları ise Kay-Kimaklardı. Muhtemelen Kaylar XI. Yüzyıl başlarında Yabagu kabilesini itaat altına alıp, hemen yakınlarda yaşayan Basmıl ve Cumullarla birleşerek Yedisu taraflarına yönelmişlerdir. Kaşgarlı'da “yedi başlı ejderha” deyişinin geçmesi dikkat çekicidir. Çünkü bu kesinlikle allegorik bir tarzda Kitay

[Ki-dan] federasyonunda yedi kabilenin bulunmasının bir yansımasıdır ki, zaten bu federasyon da “yılan/ejderha” adını taşıyordu.

[532](#) Aynı yazar. *Tyurki*. Soç. T. 5, s. 586.

Kaşgarlı Mahmud’a göre yılan halkı Arslan-han’ın iktidarı döneminde 1032 ve 1057/58 yılları arasında Arslan-tegin’le savaşıma gitmiştir. Bu savaşın daha kesin tarihini Kaşgarlı’nın verdiği bilgiyi Ebu’l Farac’ın 1046’da Semerkand Nesturi metropolitinin katolikosa gönderdiği bir mektupta Kaşgar civarında Hoten ve Tibet arasında bir yerlerden gelen kalabalık bir göçebe halkın zuhur ettiği şeklindeki kaydı kıyaslayarak çıkarabiliriz. Bunların Nazrat adındaki başbuğa bağlı yedi hanın yönettiği güya 700 bin kişilik bir süvari ordusu vardı.^{[533](#)} Kâfir kabilelerin düzenlediği seferle ilgili verilen iki bilginin detaylarının (yedi han komutasında 700 bin kişi) örtüşmesi, insanın aklına 1046’dan sonra bir yerlerde vukû bulan aynı olaydan bahsedildiği düşüncesini getiriyor. Tespit edildiği kadarıyla 1042’de Yedisu’daki yeni meralarına göç eden Kimaklar o sıralar burada bulunuyorlardı. Bilindiği gibi Arslan-han onlara dokunmamış, yalnızca Müslüman olmalarını istemiş; ama kesin ret cevabı alınca da kendi hallerine bırakmıştı. Kâfirlere karşı acımasızca cihat yapan bir İslam devletinin başındaki kişinin bu fevkalade âdet dışı davranışı, eğer Merve-zî’nin belirttiği gibi Kidan-Kunların bu kabilelerinin Hristiyanlığı kabul etmiş oldukları göz önünde bulundurulmazsa, şaşırtıcı gelebilir. Barthold’a göre “Hristiyan yazarların hiç söz etmeyeşine bakılırsa, Karahanlı topraklarındaki Hristiyanlar herhangi bir baskıya maruz kalmamışlardı.”^{[534](#)}

[533](#) Aynı yazar. *Noviy trud o polovtsax*, s. 397.

[534](#) Bartold, *O xristianstve v Turkestane*, s. 290.

Fakat İbn el-Esir, aynı sıralarda kışları Balasagun, yazları Kama nehrinin aşağı akımlarında göçebe halde yaşayan göçebe bir halkın Müslümanlığı kabul ettiğini belirtmektedir. Bu, 10 bin ça-dırlık bir kabileydi. Olay 1043 yılında olmuş ve gerçek dini bulmanın şerefine 20 bin koyun kurban olarak boğazlanmıştı.^{[535](#)}

[535](#) İbn-al-Asir, T. 9., s. 355-356.

V V Barthold, bu alıntıyı yorumlarken şöyle diyor: “Şimdiki Kırgız (Kazak) bozkırlarında yazlayan göçebelerin kış aylarında Yedisu’nun batı kesimine geçmiş olmaları da pekâlâ mümkün-dür.”^{[536](#)} Yani şimdiki Cambul ve Güney Kazakistan bölgesine. Ne yazık ki İbn el-Esir bu göçebe halkın etnik mensubiyetini belirtmiyor; ama burada öncelikle Kıpçakları göz önünde bulundurmak gerekiyor. Çünkü XI. Yüzyılda tüm Kazakistan toprakları onlara aitti. 10 bin çadırlık gruba gelince, bu kalabalık Kıpçak kütlesinin yalnızca bir kısmıdır ki, buradan XII. Yüzyılda Kıpçakların kahir ekseriyetinin henüz Müslüman olmadığı sonucu çıkarılabilir. Kaldı ki, bu Kıpçakların İslam’ı kabul etmeleri de, İbn el-Esir’in kaydına binaen, pek kendi istekleriyle olmuşa benzemiyor.

[536](#) Bartold, *O poyezdke v Srednuyu Aziyu*, T. 4, s. 53-54.

Yeni dinin dogmalarını kabul etmeyen Kıpçaklar, yaşadıkları topraklardan göç etmek zorundaydılar. Sanırım el-Mervezî’nin şu kaydı bu konuya bir açıklık getirmektedir:

“Sancu (Shang-chou)dan başlayarak on beş günlük bir yolu kat eden yolcu, Bas-mil denilen reislerinin adıyla tanınan Şarılara rastlayacaktır. Onlar sünnet olmaktan korktukları için İslam’dan kaçarak buraya geldiler.”⁵³⁷Minorsky bu Şarıları Edzin-göl’ün civarına yerleştirmektedir.⁵³⁸Onlar İslam’dan kaçarak buraya geldiklerine ve o sıralar Müslümanlar Kaşgar’ın doğu kesimlerinde intişar etmediğine göre, Şarıların ilk yaşadıkları topraklar bu şehrin batısında bir yerlerdeydi. İbn el-Esir’in 1043’de İslam’ı kabul eden halkın tarafımızdan Kıpçaklarla özdeşleştirilmesi, Şarıların doğu grubunun o sıralar tam burada yaşadıkları ve Kıpçakların Müslümanlığı kabul ettiğinde buna razı olmayanların doğuya doğru kaçtıkları görüşünden hareketle, bazılarının tuhafına gidebilir. Aynı bu şekilde 1040’larda Kimak (Kay)ların Yabagu⁵³⁹ kabilesini itaat altına aldıkları, Basml ve Cumullarla birleşerek Kidanları yani Kunları -ki Mervezî ancak kısa bir süre önce onları bu topraklara yerleştirmektedir, - diz çöktürdükleri Yedisu’ya yöneldikleri bilgisi de tuhaf gelebilir. Onlar, zamanı gelince, Şarı kabilesini veya Kıpçakları buradan sökerek birlikte batı yönünde daha uzak yerlere gideceklerdi. Kun-Kidanların Kıpçakların yaşadıkları topraklara gelişleri, Poloves hanları Kitan ve Kitanov isimlerinden de takip edilebilir.⁵⁴⁰ Bunlardan birincisi 1095’de öldürülmüştü; ikincisi ise 1103 yılına ait Rus vakayinamelerinde geçmektedir. Kun adının geçtiği bir başka isim ise Poloves (Kıpçak) hanı Kunuy’dur.⁵⁴¹

⁵³⁷ Marvazi, s. 19.

⁵³⁸ Minorsky, *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi*, s. 19.

⁵³⁹ Ebu’l Gazi’ye göre Kay halkı arasında İnal-Yavı adında bir han vardı. A. N. Kononov’a göre bu kelime Yabgu (Yavı>yabı>yabagu) ile karşılaştırılabilir. Bkz. Rodoslovnaya turkmen.

⁵⁴⁰ PSRL, T. I, s. 227.

⁵⁴¹ Age., s. 239.

Şarı (Sarı)ların XI. Yüzyılda nerede yaşadıklarını araştıranlar arasında herhangi bir görüş birliği yok. Barthold, onları Sarıg köyünün bulunduğu Çu vadisine yerleştiriyor.⁵⁴²Marquart, önceleri Sarıların yaşadığı yeri Mazendaran’daki Sarı şehriyle özdeşleştirmiş, ama daha sonra sözü edilen yerin Doğu Türkmenistan bozkırlarında bir yer olduğu şeklinde düzeltilmiştir.⁵⁴³S. G. Aga-canov ise, Birunî’nin XI. Yüzyılın birinci çeyreğinde Türkmenlerden bir kısmının Yedisu’da yaşadığı şeklindeki kaydına istinaden Sarıları doğuya doğru uzak bir noktaya yerleştirmektedir.⁵⁴⁴Ku-mekov’a gelince, o da Agacanov’un görüşünü paylaşmakta ve el-İdrisî’nin Hagan-Alakul gölüne dökülen Şariy nehri hakkında verdiği bilgiye istinaden Sarıları Alakul civarına iskan etmekte-dir.⁵⁴⁵Ne var ki tüm yazarlar Sarı kabileleriyle, - kelimenin geniş anlamıyla,- Kıpçakların kastedildiğini ve onların da Merkezî Kazakistan bozkırlarını işgal ettiklerini gözden kaçırıyorlar. Nitekim Minorsky bu görüşten hareketle Sarıların asıl topraklarının Sarısu havzasıyla Aral Gölü’nün kuzeydoğu bölgeleri olduğunu kaydetmektedir.⁵⁴⁶

⁵⁴² Bartold, *Noviy trud o polovtsax*, s. 395.

[543](#) Marquart, age., s. 52.

[544](#) Agadjanov, age., s. 157.

[545](#) Kumekov, *Gosudarstvo kimakov*, s. 125.

[546](#) Minorsky, *Hudud al-Alam*, s. 317.

Halbuki Mervezi Şarılarnı doğu ve batı olmak üzere iki gruba bölündüklerini belirtmektedir. Kanaatimize göre, 1043 yılı civarında yeni dinin dogmalarını benimsemeyen doğu Şarılar, Kıpçakların ana külesinden kopmadan önce Balasagun civarında yaşıyorlardı. Dolayısıyla Barthold onları Yedisu'nun batı kesimlerine yerleştirirken haklıydı. Ama eğer göçebe bir halkı inceliyorsak, o zaman onların yaylak ve kışlaklarını da belirlemek zorundayız. İbn el-Esir, Kıpçakların yazları Bulgarlara komşu olduklarını, kışları ise Karatav sıradağlarındaki dağlık vadilerde yer alan Talas ve Çu havzasında oturduklarını kaydetmektedir. Kun dediğimiz yeni kabilelerin bu bölgeye gelmeleri üzerine Kıpçaklar göç ettikleri bölgenin sınırlarını değiştirip, kışlaklarını Sır-derya'nın aşığı akımlarındaki meralara taşımak zorunda kaldılar.

Biruni'nin Yedisu'da Türkmenlerin yaşadıkları şeklindeki notu, Kaşgarlı'nın burada oturan Karluklara Türkmen de denildi-ęi⁵⁴⁷ tarzındaki ifadesiyle geçerliliğini kaybetmektedir. Elbette belli bir dönem Kıpçaklarla aynı bölgede birlikte yaşarken, onların şu veya bu şekilde komşularıyla aynı kaderi paylaşmaları kaçınılmazdı. Bu iki halk arasındaki ilişkilerle ilgili detaylı bilgiye sahip değiliz, ama Kaşgarlı'nın kaydına binaen en azından bir dönemler Karlukların Bulak kabilisinin Kıpçakların hakimiyeti altında⁵⁴⁸ bulunduklarını hatırlatabiliriz. Poloves hanı Kobyak Karlıyeviç adından da anlaşılaçağı üzere, Karluk etnik unsurlarının Polovesler arasında mevcut olduğunu belirtilmesi sanırım dikkat çekici bir husustur. Bu hanın adı 1170, 1183 ve 1186 yıllarına ait vakayinamelerde geçmektedir. Polonyalı meşhur dilbilimci A. Zayonçkovsky, bu hanın baba adında Karlık/Karluk etnonimin şahıs ismi haline getirilmiş şeklinin bulunduğu kanaatindedir.⁵⁴⁹Knaz İgor'un Poloveslere karşı yürüttüğü mücadeleleri anlatan vakayinamede, Karlukların bir kolu olan Bulakların etnik adının bir varyantı durumundaki Ulaşeviçi (Ulaş oğulları) adı geçmektedir.

[547](#) MK. T. 3, s. 56, 393. Ayrıca aynı yerde "Karluk Türkmenleri"nden söz edilmektedir. Age., I/80.

[548](#) MK., I/360.

[549](#) Zajanczkowski A. *Zwiazki jezurowe polowjecko clowinsie*.

XI. Yüzyıldaki halk göçlerinin mahiyeti hakkında fevkalade ilgi çekici bilgi Ebu'l Gazi'nin eserinde bulunmaktadır. Ebu'l Gazi, üstelik de ta Uzak Doğu'da yaşayan Kidanların XI. Yüzyıldaki kabile göçlerinde doğrudan rol oynadıklarına ve Türkmenlerle komşu olduklarına atıfta bulunarak şöyle diyor: "Diğer uluslar arasında Türkmenlere en yakın olanlar Kitay (Kidana)lar, Kanglılar ve Naymanlardı. Bunlar Türkmenlerin geride kalanlarına saldırmaya başladılar. Türkmenler bu yurtları -Issık-Kul, Almalık, Sayram ve Ulugtag dağlarını terk ederek Sır'ın ağız kısmına gittiler. Hanlarını Yengikent'e

yerleştirdiler. Kendileri ise yaz ve kiş aylarını Sır'ın her iki sahilinde geçiriyorlardı.”⁵⁵⁰ Bu alıntıda XI. Yüzyılda henüz Yedisu'da görünmeyen Nayman kabilelerinin geçmesi, Ebu'l Gazi'nin kaynaklarında Kimaklardan bahsedilmemesi (bilindiğı gibi onlardan yalnızca erken yazarlardan yalnızca çok azı bahsetmiştir), bunun yerine XII. Yüzyılda artık Nayman ve Kanlıların da yaşadıkları İrtiş ve Altaylardaki bir halkın kabileler göçünü başlattığından söz edilmesiyle izah edilebilir. Yani XI. Yüzyılda vukû bulan olaylar konusunda sonradan yapılan bir doldurma ile karşı karşıyayız. Ebu'l Gazi'nin verdiği bilgi, “Kunlar” kelimesiyle Kıpçaklar ve Kimaklarla birlikte (Ebu'l Gazi'de Kanglı ve Naymanlar) Türkmenlere saldıran Kidanların kastedildiğı şeklindeki görüşümüzü desteklemektedir. Böylece Türkmenler Sır-derya'nın aşağı akımlarına gittiler, ama orada da Sarıların/Kıpçakların ve Kimak (Kay)ların saldırısına uğradılar.

⁵⁵⁰ Kononov, *Rodoslovnaya turkmen*, s. 37.

Bu olayın yankıları bundan bir yüz yıl sonraki efsanelerde - ki A. Nesterov tarafından XIX. Yüzyıl sonlarında Sır-derya'nın aşağı akımındaki Kazaklar arasında derlenmiştir, - yerini almıştır. Efsaneye göre Sancar'ın hakimiyetindeki Cankent veya Yengikent pek çok yılanların istilasını yüzünden ortadan kalkmıştır.⁵⁵¹ Burada aralarında yılan veya Kimak-Kay kabilesinin de bulunduğu Kıpçakların istilasından mecazi anlamda söz edilmektedir.

⁵⁵¹ Nesterov A. *Proşloye Priaralskix stepy v predaniyax kirgiz Kazalinskogo uyezda*//ZVOİRAO. 1900. T. 12. Vıp. 4, s. 101.

Aral ve Kuzey Hazar sahillerinde yaşarken XI. Yüzyıl ortalarında Kıpçaklar tarafından kılıçtan geçirilen Oğuz kabileleri batıya göç ettiler. Bu muhaceret iki kol halinde gerçekleştirildi. Güneye inenler Selçuklular adıyla Orta Asya, İran ve Anadolu'ya gittiler. Kuzey kolu ise Doğı Avrupa bozkırlarına çekildi. Kıpçaklar tarafından takip edilen, daha doğrusu onları enselerinde hisseden Oğuzlar, Bizans kaynaklarına göre Dinyeper'le Tuna arasında 13 boy halinde yaşayan Peçeneklere saldırdılar.⁵⁵² Oğuz saldırılarını durdurmayı başaramayan Peçenek hanları, Bizans'ın Tuna boyundaki eyaletine çekildiler; bir kısmı da Macaristan sınırları boyuna gitti.⁵⁵³

⁵⁵² Vasilyevsky//Trudı Spb., 1908, T. I/9.

⁵⁵³ Rasovsky D. Peçenegi, torki i polovtsı na Rusi i ve Ugrii, s. 8-9. Uzak Doğuda başlayan bu son muhaceret dalgasının yankıları An-na Komnena'nın eserine de yansımıştır: “İşte Savromatlar (Peçe-nekler) aniden kendi topraklarını terk edip bizim topraklarımıza göç ettiler. Göç etmelerinin sebebi sınırdaş oldukları Getlerin (yani Oğuzların) iflah olmaz düşmanlıkları idi.” Bkz. *Aleksiada*, s. 131. A. Kajdan (Bkz. İoann Mavroped. *Peçenegi i ruskkiye v sere-dine XI v*//Zbornik Radovo Vizantinoloşkogo in-ta VIII. Belograd, 1963, s. 177) Peçeneklerin göç tarihini 1046-1047 olarak göstermektedir. Peçenekler buzlar üzerinde yürüyerek geldiklerine göre muhaceret kiş aylarında olmuştu.

Demek ki, kıvılcımı Doğı'da uzak bir yerlerde çakılan bu göç dalgası Bizans sınırlarında son bulmuştu. Her ne kadar Liao devletinin sınırlarını genişletmesi kabileler göçünü tetiklemişse de -çünkü Doğı Türkistan'a yerleşen bir grup Kidan da onlar arasın-

dan çıkmıştı, - asıl olaylar Yedisu'yu ele geçirmeyi hedeflemiş olan Kimak kabilelerinin göçüyle bağlantılıydı. Yedisu'da yaşarken yerlerini terk eden Kidan-Kunlar ve onların peşinden gelen Kimaklar, Batı Yedisu'da meraları ve kışlakları bulunan Sarı/Kıpçaklarla yakın temasa geçtiler. Kıpçakların Sır-derya'nın aşağı akımları ve Aral civarındaki yeni meralara zorunlu muhaceretleri, tabii olarak oralarda göçebe halde yaşayan Oğuzların durumunu da etkiledi. Nitekim onlar da İdil boylarına gelerek Peçenekleri yerlerinden ettiler.

Kıpçakların fetih yürüyüşü Sır-derya Yabgu Oğuz Devleti için bir felaket oldu.⁵⁵⁴ Bununla birlikte bu fetih yürüyüşünün tüm Kıpçakların batıya yönelişi olarak görülmesi mantıklı olmazdı. Çünkü bu, devâsâ Kazakistan topraklarına ve Güney Rusya bozkırlarına yapılan bir muhaceretti. Kıpçakların bölgeye saçılmaları henüz IX. Yüzyılda başlamış ve Turgay bozkırları üzerinden İdil boylarına ve güney batı yönünde Sır-derya'nın orta akımlarına kadar uzanmıştı. Kıpçaklar, 1030'lu yıllarda artık İrtiş'dan İdil'e kadar tüm bozkırların sahibiydiler. Artık Müslüman coğrafyacılarının sözlüğünden Mefazat el-Guziyye yani Oğuz bozkırları terimi silinecek ve onun yerini Deşt-i Kıpçak yani Kıpçak bozkırı alacaktı.⁵⁵⁵

⁵⁵⁴ Agadjanov, *Oçerki*, s. 154.

⁵⁵⁵ Bartold, *Noviy trud o polovtsax*, s. 395.

XI. Yüzyıl ortalarında doğudan Kidan ve Kimakların Kıpçaklara karşı hareketlenmeleriyle başlayan olaylar, Deşt-i Kıpçak sınırlarının daha fazla genişlemesine zemin hazırlamıştır. Böylece Kıpçaklar İdil boylarına gelip Avrupa'ya yönelmiş ve "Batı yönünde 30 yıl süren bir yürüyüşten sonra Tuna'nın ve Balkan sıradağlarının demir kapısı durumundaki ormanlık Karpatlara, kendi bölgelerinin tabii sınırlarına ulaşmışlardır."⁵⁵⁶

⁵⁵⁶ Rasovskiy D. Polovtsi//SK. Praga, 1935, T. 8, s. 182.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KIPÇAKLAR VE HAREZM (XI-XIII. YÜZYIL)

(Siyasi İlişkiler Tarihi)

Genel Bakış

XI. Yüzyıl başlarında, Karahanlı hanedanına mensup yöneticilerin mekan tuttuğu Yedisu hariç, geniş Kazakistan bozkırlarının neredeyse tamamı Kıpçakların kontrolündeydi.

Sığır sürülerinin büyümesi ve mal olarak hızlı mübadelesi sebebiyle bozkır sakinlerinin Orta Asya ve Güney Kazakistan vahalarında yaşayan yerleşik ziraatçı topluluklarla ticari ilişkilere girmeleri, arz pazarlarına serbest giriş için meraların genişletilmesi ihtiyacını da kaçınılmaz olarak beraberinde getirmişti. Kıpçaklar, güneyde Orta Asya ve batıda Rusya şehirlerine giden yolu kontrol altına alma konusunda çok istekliydi. Ama bu yollar Sır-derya'nın aşağı akımı, Aşağı İdil ve Batı Kazakistan bozkırlarını ellerinde tutan Yabgu Oğuz Devleti'nin kontrolündeydi ve dolayısıyla Kıpçaklar bu bölgeleri ele geçirmek için Oğuzlarla boğuşmak zorundaydılar. Zaten XI. Yüzyıldaki siyasi durum da onların planlarına uygundu.

X-XI. Yüzyıllarda Sır-derya Yabgu Oğuz Devleti, öncelikle iç çekişmeler sebebiyle hızlı bir kriz ve düşüş dönemine girmişti. Oğuz beylerinin feodalleşme arzusu ve üst düzey yöneticilerin azat insanları tamamıyla boysundurup, onları kendilerine bağımlı bir kitle haline dönüştürme çabaları, kendilerine karşı bir hoşnutsuzluk dalgasının yayılmasına yol açmış ve X. Yüzyıl sonlarında fakir Oğuz tabakalarının kıyamına zemin hazırlamıştı. Oğuzların aşağı tabakalarının kaynayıp durması ve keza vergi tahsildarlarının ardı arkası gelmeyen keyfi davranışları sebebiyle canından bezen şehir sakinlerinin hoşnutsuzluğu, Cend bölgesini ele geçiren ve isyan halindeki kitleleri kendi çıkarları doğrultusunda tahrik eden Selçuklu beyleri tarafından maharetle kullanılmıştı.⁵⁵⁷

⁵⁵⁷ Agadjanov, *Oçerki*, s. 154.

Bir yandan yıllarca devam eden kıyam hareketleri, diğer yandan Selçuklularla girişilen savaşlar sebebiyle zayıflayan Sır-derya Yabgu Oğuz Devleti'nin, Oğuzları ağır bir yenilgiye uğratan ve devletlerinin varlığına son veren Kıpçak kabilelerinin kuzeyden ve doğudan indirdikleri sert darbelere karşı durması zaten beklenemezdi.

Kıpçaklar XI. Yüzyıl ortalarında Oğuzların işini bitirdikten sonra Aral Gölü civarına ve Sır-derya'nın orta ve aşağı akımlarına geldiler ve doğuda İrtiş'dan batıda İdil'e kadar uzanan geniş bölgenin fiilen tek hakimi oldular. Batı tarafına kendi eldaşlarıyla birlikte

gitmeyerek yerlerinde kalan Oğuzlar Kıpçaklara boyun eğmek zorundaydılar ve onların Yengikent ile Cend civarındaki meraları Kıpçak hanlarının eline geçmişti.

Kıpçaklar, Sır-derya'nın aşağı akımlarında fethettikleri Oğuzların topraklarını işgal ettikten sonra II. Binyıl başlarında Orta Asya'nın güçlü devleti Harezmşahlarla doğrudan yakın temasa geçmişti.

II. Binyıl Başlarında Harezm

Amu-derya'nın aşağı akımlarındaki bereketli topraklarda yer alan Harezm, eskiden beri Orta Asya ve ona yakın Kazakistan bozkırlarında yaşayan halkların hayatında oldukça önemli bir yer işgal etmiştir. Bu bölgenin önemi özellikle I. ve II. Binyıl kavşağında çok artmıştı. Bu önemli konumu sayesinde Harezm, ne 999'da Orta Asya'daki Sâ mânî devletini ortadan kaldırarak onun Amu-der-ya'ya kadar uzanan topraklarını ele geçiren Karahanlılar, ne de Amu-derya ötesindeki Sâ mânî topraklarını elinde tutan Gazneli-

lerin mülkü olmuştu. Orta Asya'yı Doğu Avrupa'yla, Kazakistan ve Moğolistan göçebelerini uzak Çin'le buluşturan ipek yolunun kesişme noktasında yer alan Harezm, tedrici şekilde güçlenmiş ve söz sahibi olmuştu.⁵⁵⁸ Böylece çok eskiden beri sürdürüle gelen düzenli sulama sistemi sayesinde oluşan zengin tarım geleneği ve önemli miktarda zanaatkâr ve ustaların bulunduğu şehirlerin gelişip büyümesi sebebiyle Harezm, o dönemin ipek yolu ticaretinde özellikle Harezmli tacirlerin rol oynadıkları ekonomik yönden gelişmiş ülkelerin en önemlilerinden biri haline gelmişti. Bu tacirler, dikkatlerini Harezm pazarlarını sığır ve onlardan elde edilen ürünlerle dolduran göçebelerin dünyasına çevirmişlerdi. Doğulu coğrafyacılar Harezm'i zengin ve güllük gülistanlık bir ülke olarak tasvir etmektedirler. Örneğin Makdisî şöyle der: “Bu bölge, pek çok şehriyle geniş ve meşhur bir yerdir.. Orada evler ve bahçeler birbirine ulanıp gider. Üzüm sıkamak için pek çok cendere vardır. Sürülmüş tarlaları, ağaçları, meyveleri pek çoktur. Toprakları bereketlidir. Ticaret erbabı için kârlı bir yerdir. Orada yaşayanlar akıllı, bilgili, fakih, kabiliyetli ve eğitilmiş insanlardır..”⁵⁵⁹ İstahrî ise Harezm'in ekonomik kalkınmasında birinci derecede rol oynayan önemli bir detaydan söz etmektedir: “Onların servetlerinin önemli kısmı Türklerle yaptıkları ticaretten ve çarvacılıktan gelmektedir.”⁵⁶⁰ Harezmlielerin hayatında ticaretin önemli bir yer tuttuğunu Hudud el-Alem'in müellifi de belirtmektedir: “Kas, Harazm'in baş şehri, Oğuzların Türkistan'ına açılan bir kapı, Türkistan, Mâverâ-ünnehir Türklerinin ve Hazar topraklarından gelen malların depolanma yeri ve tacirlerin uğrak mahallidir.”⁵⁶¹

⁵⁵⁸ S. P. Tolstov başkanlığındaki Harezm arkeolojik kazı ekibince toplanan bulgular, bu ülkenin komşularıyla bağlantısını sağlayan büyük ipek yolunun mükemmel bir tablosunu çizmektedir. Bkz! Tols-tov S.P. *Po sledam drevnexorezmiyskoy tsivilizatsii*, M., 1948, gl. 10.

⁵⁵⁹ MİTT, T. I, s. 185.

[560](#) İstahri BSA, T. I, s. 305.

[561](#) MİTT, I/216; Hudud al-Alam, L., 256.

Barthold'un da dediği gibi Harezm'in VIII. Yüzyıla kadar olan siyasi tarihi pek bilinmemektedir.⁵⁶² Arapların fethinden sonra ve henüz VIII. Yüzyıl başlarında Harezmde kendine özgü bir ikili yönetim sistemi kurulmuş; ülke X. Yüzyıl sonlarında ikiye bölünmüştür. Güneydeki başkenti Kyat, kuzeydeki başkenti Ur-geç'ti. Urgenç hakimi Memun b. Muhammed, 996'da güney ve kuzeyi birleştirerek siyasi yönden müttehid Harezm'i tekrar kurmayı başardı ve kendisine Harezmşah unvanı aldı. XI. Yüzyıl ortalarına kadar, ülke Selçukluların hakimiyetine girdikten sonra, iki Harezmşahlar hanedanı gelip geçti. Daha sonra Harezm birkaç on yıl boyunca Selçuklu devletinin bir eyaleti oldu.

[562](#) Bartold, *Xorezm*//Soç. 3/544.

Harezm'de XI. Yüzyıl sonu ile XII. Yüzyıl başlarında Selçuklu hakimiyetinden kurtulmak için isyanlar çıktı. Dış politik sebepler de bu isyana zemin hazırlamıştı. Mâverâünnehir'deki Kara-hanlı devleti iç savaşlar sebebiyle zayıflamış ve çökmüştü. Halbuki bu arada sanayinin gelişmesi, bozkırla ve uzak ülkelerle olan ticaretin artması sebebiyle Harezm sürekli gelişmiş ve yükselmışti. Kökeni ve etnik mensubiyeti konusunda kaynaklarda mütena-kız bilgilerin yer aldığı dördüncü kuşak Harezmşahları, bu kaynaklardan, ülkenin coğrafi durumundan ve diğer bölgelerle olan bağlantılarından faydalandılar.

Bazı kaynaklar Harezmşahların Bekdeli [Bekdili/Beydili] boyuna mensup olduklarını belirtiyor. Cüzcanî ise hanedanın kurucusu "Türk asıllı Melik Kutbuddin Muhammed Aybek'in kendisine bağlı kabileler ve akrabalarıyla birlikte bozkır tarafından Cend ve Harezm yönüne yöneldiğini" belirterek sözlerini şöyle sürdürüyor: "Kıpçak ve Kanglılar da bu bozkırda yaşıyorlardı. Onlar, bozkırdan ve meralardan faydalanarak hayatlarının önemli bir kesitini Harezmşahlara bağlı olarak sürdürdüler."⁵⁶³ Cüzcanî bir başka yerde de Kutbuddin Muhammed'in oğlu Tacüddin Muhammed'in "kendinden küçük bir kardeşi olduğunu, Kanglıların ve kendi boyunun indği Kıpçakların yönetimini ona verdiğini" özellikle belirtmektedir.⁵⁶⁴

[563](#) *Tabakat-i Nasiri*. A general History of the Muhammadan Dynasties of the Asia. V. I, p. 233.

[564](#) Age., s. 235.

İlave bilgiler olmadığı için son Harezmşahlar hanedanının Kıpçak kökenli olduğunu tespit etmek şu an için elbette zordur.

Kaldı ki, Cüzcanî dahi daha sonraki satırlarda şöyle demektedir: "Bazıları onun (Kutbuddin Muhammed'in babası Anuş-tegin) Yugur asıllı ve Bekdili kabilelerinden olduğunu söylüyorlar." Bununla birlikte Yugur adının XII. Yüzyılda yalnızca Kıpçaklar arasında geçtiği göz önüne alınırsa, yukarıda yaptığımız alıntı Harezmşahların Kıpçak asıllı olduğu teorisinin lehinde rol oynayabilir. Örneğin, mevkebi Yugur oğullarından oluşan Kıpçak beyinin Cend sınırına gelmesi münasebetiyle Harezmşah Tekeş'in o

dönemin bazı hanlarıyla 1182’de yaptığı diplomatik yazışmalarda onlardan söz edilmektedir.⁵⁶⁵

⁵⁶⁵ Bartold, *Turkestan v epoxu mongolskogo naşestviya*. Ç. I, Spb., 1898,s. 79.

Yugur-Uygurlar

“Yugur oğullarının” doğrudan Harezmi sınırına gelmeleri, Kırgızların Orhon Uygur Hanlığı’nı 840’da yıkmalarından sonra gelişen olaylarla ilişkilendirmek mümkün. Çünkü o tarihten sonra Uygurların bir kısmı Turfan’a, bir kısmı Kansu’ya, üçüncü bir kolu ise İrtiş boylarına gitmişti. Minorsky’nin görüşüne göre Uygurların bir kolu olan Sarı-Uygurlar o sıralar Aral Gölü’nün kuzeyindeki bozkırlara sığınmışlardı.⁵⁶⁶ J. Hamilton da şöyle diyor: “IX. Yüzyılda Uygurların kırılmasından sonra batı sınırına itilen Toguz-guzların yani Uygurların bir kısmı Aral Gölü civarına iskan edildiler.”⁵⁶⁷

⁵⁶⁶ Minorsky, *Sharaf az-Zaman*, s. 100.

⁵⁶⁷ Hamilton J. *Toguz-oyouz et on-ouigour*/7JA. 1962, No. I, s. 50.

X. Yüzyıldan itibaren Uygurların Aral Gölü’nün kuzeyinde bir yere gelişleri, o döneme ait kaynaklarda da zikredilmektedir. Örneğin Muruc ez-Zehab (Altın Bozkırlar) adlı eserin yazarı Mesu-dî, Hazar Denizi’ne dökülen Kara ve Ak İrtiş nehirleri arasında, Belh yani Amu-derya nehrinin ötesinde Kimak-Bigurların [Yigur] devletinin bulunduğunu kaydetmektedir.⁵⁶⁸ Bu iki nehrin özdeşleştirilmesi konusunda bazı görüşler mevcut, ama daha önce de belirttiğimiz gibi, burada çok büyük ihtimalle İdil ve Ural veya Ural ve Emba nehirleri kastedilmektedir. Her halükârda Mesu-dî’nin eserini yazdığı dönemde Kazakistan’ın batı bölgesindeki Ki-mak-Bigur devleti Aral Gölü’nün kuzeyine düşmekteydi. Marqu-art, Kimuk Bigur’u Kimak Yabgu olarak anlamak gerektiğini ve dolayısıyla karşımızda bir Yabgu Kimak unvanı olduğunu belirtmektedir.⁵⁶⁹ Minorsky, bu kelimenin Kimak Yugur olarak okunması gerektiğini ve dolayısıyla bunun IX. Yüzyıl sonlarında Orhon Uygur Hanlığı’nın yıkılmasından hemen sonra Uygurların Aral Gölü civarına geldiklerinin bir delili olduğunu ileri sürmektedir.

⁵⁶⁸ Maçoudi. *Les Prairies d’or...* Paris, 1861, V. I (Taraflımızdan yapılan Türkçe çevirisinde, s. 32 ve 40).

⁵⁶⁹ Marquart, *Über das Volsktum*, s. 101, 102.

Yukarıda belirtildiği gibi, IX. Yüzyılda Uygurların bir kısmı o sıralar Kazakistan’ın doğu kesimlerinde yaşayan Kimakların bünyesine karışmışlar ve bilâhare onlarla birlikte batıya muhaceret etmişlerdi. Daha sonraları, XI. Yüzyıl başlarında Kıpçaklar Kimaklarla federasyon kurduklarında Yugurlar Kıpçakların bünyesine dahil olarak Harezmi’nin kuzeydoğu sınırına yerleştiler. Kıpçak federasyonuna mensup kabileler, Orta Asya’nın bu büyük İslam devletiyle doğrudan komşu olmaları sebebiyle, onların dış ilişkilerinin odak noktasında bulunmak zorundaydılar ve Harezmi yaşantısıyla iç içe oldukları için de muhtemelen son muhteşem Harezmişahlar hanedanını bizzat kuran Kıpçak beyleri ara-

sından çıkmıştır. Her halükârda, Barthold'un da dediği gibi, "Bozkırlarının Türkleşmesinden sonra diğer bölgelere nazaran Türk unsurunun etkisine en fazla maruz kalan ülke Harezm olmuştur.." ve "XI. Yüzyılın son yıllarında burada üyelerinin neredeyse tamamı Türk adları taşıyan Harezmşahlar hanedanının sağlam temelleri atılmıştır."⁵⁷⁰

⁵⁷⁰ Bartold, *Dvenadtsat leksii po istorii turetskix narodov Sredney Azii*. Soç. M., 1968, 5?116.

Ne var ki, Harezmşahlar, Harezm devletini kurduktan sonra bizzat Kıpçakların da yardımını alarak kendi göçebe eldaşlarıyla savaşıma başladılar. Bu yönde değişik yol ve vasıtalarla başvurdular. Bazılarına ihtiyaç duydukları meralar vererek, barışçı yolla yanına çekip, İslam'ı telkin etmek ve bazen sihrî ilişkiler kurmak, bazen de üst düzey askeri ve idari mevkiiler bahşetmek, Kıpçaklar gibi kendilerine karşı direnen ve bağımsızlıklarını koruyanlara karşı ise Deşt-i Kıpçak'a büyük askeri seferler düzenleyerek silah zoruyla itaat altına almak suretiyle mücadele ettiler.

Harezmşahlar, iktidarı ele geçirme yolunda yürümeye başladıkları andan itibaren, devlet sınırlarını genişletme mücadelesine girişmiş, fethettikleri bazı toprakların yanı sıra Kazakistan bozkırlarına doğru yayılmaya da çalışmışlardır. Bununla birlikte ilk Harezmşahi Kıpçaklara karşı pasif bir mücadele vermiş, ama onun halefleri bozkıra saldırıyı sürdürmüşlerdir.

XII. Yüzyılın ilk yarısında Kıpçakların ve Harezm'in siyasi tarihi

Dördüncü hanedanı kuran Kutbuddin Muhammed 1097'de tahta çıktı. Ondan önce Harezm tahtında Mervezî'nin Kun⁵⁷¹ yani muhtemelen Kidan asıllı olduğunu belirttiği Akıncı İbn Koşkar isimli birisi oturmaktaydı. Cüveynî'ye göre Akıncı Sultan San-car'ın kölesiydi⁵⁷² ve onu Harezm tahtına da o oturmuştu. Fakat iktidarı bir yıldan daha az sürdü ve kendisine husumeti bulunan iki emîr tarafından öldürüldü.

⁵⁷¹ Minorsky, *Sharaf al-Zaman*, s. 101.

⁵⁷² Cuveyni, 2/35.

Kutbuddin Muhammed, Harezm tahtına oturduktan sonraki ilk yıl içinde Kıpçaklarla çatışmak zorunda kaldı. İbn'el Esir'in anlattığına göre "(Mangışlak'ın) Türk emîrlerinden biri ordu toplayarak Harezm'de vaktiyle babası Harezmşah olan Tuğrul-tegin İbn Akıncı'ya geldi... O (Tuğrul) Türklere katıldı ve onlarla birlikte Harezm'e geldi."⁵⁷³ Böylece Tuğrul-tegin büyük ihtimalle müttefiklerinin yardımıyla babasının tahtını istirdat etmeye girişmiştir. S. G. Agacanov, burada geçen Mangışlak Türkleriyle Kıpçakların kastedildiği görüşündedir.⁵⁷⁴ Saldırı galiba aşırı şiddetliydi ki, kendi güçleriyle düşmanı durduramayacağını anlayan Mu-hammed, efendisi Sancar'dan yardım istedi. Cüzcanî'nin Muham-med'in o sıralar Saksın kâfirlerinin saldırısını da püskürttüğü şeklindeki kaydına istinaden, muhtemelen bu savaş sırasında Mangışlak Kıpçaklarının yanında İdil'in aşağı akımlarında, Hazar'ın kuzey sahilinde yaşayan akraba kabileler de yer

almışlar-dı.⁵⁷⁵ Saksınlar ibaresiyle herhalde daha önce Saksın bölgesinde yaşayan Kıpçak federasyonuna bağlı bazı kabileler kastedilmiş olmalı. Rus vakanüvisi Aşağı İdil civarında yaşayan Poloveslere Saksın demektedir.⁵⁷⁶

⁵⁷³ İbn al-Asir, 1864, 10/183.

⁵⁷⁴ Agadjanov, *Oçerki*, s. 247.

⁵⁷⁵ *Tabakat-i Nasiri*, I/234.

⁵⁷⁶ Fedorov-Davidov G. A. *Koçevniki Vostoçnoy Yevropı pod vlastyu Zo-lotordınskix xanov*. M., 1966, s. 150.

Herhalde Kutbuddin Muhammed Sultan Sancar'ın en sadık vassalı olarak, 30 yıllık saltanatı döneminde ülkesinin kuzey ve kuzeydoğu sınırlarına Kıpçakların düzenledikleri saldırıları püskürtmek zorundaydı. Ne yazık ki bu dönemle ilgili elimizde fazla detaylı bir bilgi yok. Yalnızca Cüzcanî “Muhammed’in yiğitçe ve cesurca düşmanlara karşı mücadele edip.. ülkesinin sınırlarını kâfir Saksınlardan ve Kıpçaklardan koruduğunu” belirtmektedir.⁵⁷⁷ Dördüncü Harezmşahlar hanedanının ilk temsilcisinin bu pasif siyaseti, kanaatimizce, bir yandan Harezm devletinin henüz yeterince muhkem olmayışı, diğer yandansa XI. Yüzyıl sonu ile XII. Yüzyıl başlarında Kazakistan bozkırlarında oluşan Kıpçak federasyonunun çok güçlü oluşu ile izah edilebilir.

⁵⁷⁷ Cüzcani, age., I/234.

XI-XII. Yüzyıllarda Kıpçak kabile konfederasyonunun teşekkülü

Farklı kaynakların ifadelerine göre, XI-XII. Yüzyıl kavşağında Kazakistan'ın Merkezi bozkırlarından kuzey bölgelerine kadar uzanan topraklarda başında hanların bulunduğu bir Kıpçak kabile konfederasyonu oluşmuştur.

Kazakistan bozkırlarında bir Kıpçak hükümdar hanedanının teşekkülü konusuna resmi Çin kaynağı “Yüan-shi” de işaret etmektedir. Kubilay'ın ordusunda general olan Tutuk'un hayat hikayesiyle ilgili olarak “Yüan-shi”de şöyle deniliyor: “Tutuk'un ataları, Upin'in kuzeyindeki Çelançuan nehri civarındaki Ando-gan dağında (yaşayan) kabilelerden inmedir. O günden sonra Ch'ü-wu adında birisi Yüliboli dağının kuzeybatısına göç etti. Bu kabilelerin yöneticileri ayrı bir nesil (şi) oluşturdular ve hükümdarlarına Tsinça (Kıpçak) adını verdiler. Onların ülkeleri Çin'den 30 bin li'den daha uzak bir mesafededir. Oralarda yazları oldukça kısadır. Güneşinse doğmasıyla batması bir olur. Ch'ü-wu'nun Samon adında bir oğlu oldu. (Daha sonra) Samon'un da İnasi adında bir oğlu dünyaya geldi. Onlar kuşaktan kuşağa Kıpçakların hükümdarı oldular.”⁵⁷⁸ Muhaceret eden Moğolların adı Kıpçak'tı. “Gan-mu”nun Moğol istilası döneminin diğer kaynaklarıyla karşılaştırılmasından çıkarılan sonuca nazaran, Moğol bozkırlarını terk eden bu Kıpçaklar Ural eteklerine yerleşerek, burada Kıpçak devletini kurmaya başladılar. Marquart, ilk Kıpçak hanın iktidarda bulunduğu tarihleri hesaplayarak, onların Ural civarına 1115-1125 yılları arasında geldikleri sonucuna varmaktadır. Yine Marquart'a göre Poloves halkına yeni

Moğolca veya Mançurca bir adı - Kıpçak adını - miras bırakarak, kendileri Türkleştiler ve kendileri nüfusça az oldukları için Poloveslerin etnik yapısını etkileyemedikleri gibi, dillerini de değiştiremediler.⁵⁷⁹

⁵⁷⁸ Kıçanov Y. İ. *Svedeniya "Yüan-shi" o pereselenii Kirgizov v XIII v//İzv. AN KirgSSR. Ser. Obşçestv. Nauk. 1963, T. 5, Vıp. I, s. 62.*

⁵⁷⁹ Marquart. *Über das Volkstum*, s. 137.

Marquart'ın Kıpçak adının ilk önce 1120'de ortaya çıktığı, bu etnik adı aynı zamanda bir devlet adı olarak Moğolların taşıdıkları tezini bir yana bırakıp, Kıpçak hanedanının 1115-1125 yılları arasında kurulup, hanedan temsilcilerinin Ural dağı civarında yaşadıkları şeklindeki görüşü üzerinde duralım. Hudud el-Alem yazarının ifadesine istinaden, Kıpçaklar henüz IX. Yüzyıl ortalarında Batı Kazakistan bozkırlarına yerleştiklerine göre, herhalde burada küçük bir kabile grubu toplanmıştı. Ticaretin ve diğer ilişkilerin gelişmesini göz önüne almasak bile, müstahsil gücün artması, istihsal araçlarının gelişmesi ve Kıpçaklarla komşu halklar arasındaki sürekli çatışmalar, küçük Kıpçak gruplarını kendi aralarında birleşmeye zorlamıştı. Bu süreç, özellikle XII. Yüzyıl başlarından itibaren dikkat çekmeye başlamıştı. Dolayısıyla Marquart'ın yalnızca Doğu Asya'dan gelenlerin Kıpçak kabilelerini bir devlet teşkilatı halinde organize etmeye muvaffak oldukları görüşü mesnetsizdir.

Diğer yandan "Yüan-shi" yazarının Yüan hanedanının Kıpçakların hakim boyunun aslen Mançurya kökenli oldukları şeklindeki resmi tarih görüşüne çok önem verdiği nokta-i nazarından hareket eden Barthold'un yaptığı gibi,⁵⁸⁰ bu eserde verilen bilgilere burun kıvrıma da doğru değildir.

⁵⁸⁰ Bartold, *Noviy trud o polovtsax*//Soç. T. 5, s. 401.

Çok muhtemeldir ki, XII. Yüzyılda Moğollara mensup herhangi bir boy Kıpçakların arasına gelmiş, böylece de kaynaklarda yerini almıştır. Nitekim Celaleddin Mengüberdi'nin yol arkadaşı ve çağdaşı olan, dolayısıyla Harezmsahlar tarihini çok iyi bilen tarihçi Nesevî'nin, Celaleddin'in ninesi ve Muhammed'in anası Ter-ken-hatun'un Yemeklerin bir kolu olan Bayautlardan indiğini⁵⁸¹ kaydetmesi tesadüfi değildir. Cüzcanî'nin belirttiğine göre Ter-ken-hatun aynı zamanda Kıpçak hanının kızıydı.⁵⁸²

⁵⁸¹ Nesevi, age., 2/44, 72.

⁵⁸² Cüzcani, I/240.

Bildiğimiz kadarıyla Bayautlar bir Moğol kabilesidir. Moğolistan'ın kuzeydoğu kesiminde yaşıyorlardı ve iki kola ayrılmışlardı. Birinin adı Caday veya Bayaut, diğerinin adı Köhörin Baya-ut'tu. Caday, Moğolistanda nehirlerle bezeli bir vadinin adıdır ve bu halk orada yaşadığı için Caday adını almıştır. Bozkırda yaşayanlara ise Köhörin-Bayaut (yani bozkırlı Bayautlar) deniliyordu. Onların yurtları Selenge nehri boyundaydı."⁵⁸³

⁵⁸³ Raşid ed-din, *Sbornik letopisey*, T. I, kn. I, s. 17.

Marquart'ın haberinin dahi olmadığı pek çok Çin kaynağına sahip bulunan P. Pelliot, ciddi araştırmalardan sonra, sözü edilen muhacerete reislik eden kişinin adının Ch'üan

veya Kunan olduğu, kabilelerine ait meraların başlangıçta Celençuan yani Ceyren vadisinde bulunduğu sonucuna varmıştır. P. Pelliot sözlerini şöyle sürdürüyor: “Hiç şüphe yok ki Cerran-Köher.. Tutuk’un Upin’den kuzeye doğru hareket ettiği yerdı.”⁵⁸⁴ Pelliot, sözlerini şöyle sürdürüyor: “Kanaatime göre Cerran-Köher’i bugünkü Moğolistan’da Lohamüren’e yakın bir yerlerde aramak gerekir.”

⁵⁸⁴ Pelliot P. et Hambis L. *Histoire de compagnes des Chingis Khan*. Le-iden, 1951, V I, s.103.

Bayaut etnik adının Kıpçaklarla bağlantısı olduğu konusunda da P. Pelliot “Yüan-shi”nin verdiği bilgiyi göstermektedir. Buna göre Moğol hanedanının son imparatoru Tug-Temur Bayaut kabilelerinden birine mensup bir kadınla evlenmişti. Yüan-shi’de onun Kıpçak kabileleriyle akraba olduğu belirtilmektedir. Ayrıca onun Kıpçak generali Tutuk’un kız torunu olduğu da bilinmektedir. Tüm bu anlatılardan Pelliot şu sonuca varmaktadır: Tutuk’un kabilesi bir devlet kurmamış, yalnızca onlar gelinceye kadar gerçek anlamda otonom bir yönetimine sahip olan Kıpçakların hakimiyetine girmiştir; Kunan da bir Kıpçak ismi değil, çok daha önce bilinen bir isimdir; dolayısıyla “Kunan’dan türeyen ve kendine Kıpçak adını alan kabile, aslında bir Bayaut kabilesiydi ve bu yüzden Ne-sevî Bayautların Kıpçakların bir kolu olduğunu kaydetmiştir.”⁵⁸⁵

⁵⁸⁵ Aynı yerde.

XII. Yüzyıl başlarında Kazakistan bozkırlarında göçebe halde yaşayan Bayautlar, kanaatimize göre herhalde İlbari [İlböri] kabilelerinden türeyen ve onların adını alan yerli Kıpçak hanedanının yerini almışlardı ki, sonraki olaylar da buna delalet etmektedir. P. Pelliot, Tutuk’un hayat hikayesi hakkında iki değişik versiyon sunmaktadır. Birinci versiyonda “Tutuk’un atalarının ilk başlarda Andogan dağlı kabilelerinden birinin beyleri olduğu.. Koyçu’nun iktidarından sonra kabilenin Yülibolı dağının kuzeybatı kesimine göç ettiği ve etnik isim olarak kendilerine bu dağın adını aldıkları” belirtilmektedir. İkinci versiyon ise şöyle: “Kınça’nın ataları, Upin’in kuzeyindeki dağlı Andogan kabileleriydi. Daha sonra kuzeybatı tarafına göç edip Yülibolı dağına geldiler ve oraya yerleştiler. Orada topraklarına Kınça (Kıpçak) adını veren Kunan vardı. O, kabilelerin başına geçti ve onları yönetti. Kunan’ın Samon adında bir oğlu oldu.”⁵⁸⁶ Bu iki alıntı, Yülibolı denilen yer veya dağa yerleşen Bayautların, burasının adını kendilerine etnik isim olarak aldıklarını göstermektedir. Peki bu Yülibolı nedir? P. Pelliot bu kelime üzerinde çok zorlu bir araştırma yaptıktan sonra şu hükme varmıştır: Kıpçaklar arasında İlbari [İlböri] etnik adıyla bilinen kabilelerin Çin dilindeki söyleniş şekliyle karşı karşıyayız. Gerçekten de İbni Haldun’un notları arasında Elbuli adında bir Kıpçak kabilesinden söz edilmektedir.⁵⁸⁷ Cüzcanî’nin eserinde “Batu’nun Türkistan’ın tamamını fethettiği, “bölgede yaşayan Kıpçak, Kanglı, Yemek, İlbari, Rus, Çerkes ve As” kabilelerini itaat altına aldığı belirtilmektedir. Kıpçakların 1237’de Moğollara karşı başlattıkları isyanı detaylı bir şekilde anlatan Reşi-düddin, 1230’larda Moğollara karşı başlatılan isyanın elebaşının “Kıpçakların Olburlik kabilesinden Baçman” adında biri olduğunu

kaydetmektedir.⁵⁸⁸ XIII. Yüzyılın birinci yarımında Moğollardan kaçan Hindistan sultanlarından Kıpçak asıllı Uluğ-han Acam, Cüzcanî tarafından “İlbarilerin hanı ve Yemeklerin şahı” olarak gösterilmiştir.⁵⁸⁹ Cüzcanî’nin eserinden öğrendiğimize göre Uluğ-han’ın babası “Türkistan’da İlbari kabileleri arasında önemli bir kişi olan, han unvanı taşıyan, emri altında pek çok kabile ve bey bulunduran” biriydi. Aynı Uluğ-han’ın dedesi “Abar-han İlbarî’nin torunu, kendisi ise on bin ailenin hanıydı.”⁵⁹⁰

⁵⁸⁶ Age., s. 104.

⁵⁸⁷ SMİZO, T. 1, s. 541.

⁵⁸⁸ Raşidüddin//SMİZO, T. 2, s. 35.

⁵⁸⁹ Cüzcanî, *Tabakat-i Nasiri*, II/1294.

⁵⁹⁰ Age., s. 800.

Eğer bu İlbari kabilelerinin temsilci kuşağının yaşadığı dönem takriben hesaplanırsa, Abar-han’ın XII. Yüzyıl başlarında ve muhtemelen daha sonra hüküm sürmüş olabileceği ve muhtemelen Kaşgarlı Mahmud’un “Kıpçaklarda Tabar-han adında bir han var”⁵⁹¹ dediği kişiyle aynı şahıs olabileceği anlaşılabacaktır. Herhalde XII. Yüzyılda Saksın’a birlikte saldıran Kıpçak ve Yemekler ona bağlıydılar.

⁵⁹¹ İlbari kabilesi Rus kaynaklarında Olberi adıyla geçmektedir. V Gordlevsky ve L. Rasonyi, “Olberi” sözcüğünün “alp-er” kelimelerinin terkiibinden oluştuğu kanaatindedirler. Bkz. Gordlevskiy V. *Çto takoye bosıy volk?//İAN SSSR. OLİ. 1947, T. 4, s. 32.*

Bazı kaynakların teyidine binaen, XI-XII. Yüzyıllar kavşağında Kazakistan bozkırlarında büyük bir Kıpçak kabile federasyonu vardı ve bunun başında da ilk önceleri muhtemelen Güney Ural eteklerinde ve Batı Kazakistan’a yerleşmiş bulunan İlbari kabilelerine mensup bir han hanedanı bulunuyordu. Burada bilhassa aynı bölgede Hudud el-Alem’in kaydına göre IX. Yüzyılın ortalarında Kimaklara bağlı olmayan ayrı bir Kıpçak bölgesinin yer aldığı ve başında İlbari kabilesine mensup bir hanın bulunduğu noktası önemlidir.

Çarvacılığın hızlı gelişimi, büyük baş sürülerinin artması ve bunları otlatmak geniş meralara ihtiyaç duyulması, öncelikle Oğuzlara karşı hareket etmek için oymakları tek bir federasyon halinde birleşmeye itmiştir. Göçebe kabilelerin muhaceretine yol açan fırtınalı olaylardan sonra bozkırlardaki siyasi durum XII. Yüzyıl başlarında nispeten istikrara kavuşmuştu. Doğuda İr-tış’dan Karadeniz bozkırlarına kadar uzanan geniş step şeridi yavaş yavaş Kıpçak-Poloves hanlarının hakimiyeti altına girmiş; özellikle XI. Yüzyıl sonlarında Yengikent, Cend ve diğer Sır-der-ya vadisi şehirleri bu hanların kontrolüne geçmişti. Mahmud Kaşgarlı’nın haritasında Aral Gölü civarı ve Hazar’ın doğu sahili Kıpçakların saçıldıkları topraklar olarak gösterilmektedir. XII. Yüzyıl başlarında ise İdil’in aşağı akımında yer alan Saksın şehri Kıpçak ve Yemeklerin sürekli saldırılarına maruz kalmıştır.⁵⁹² Cüzcanî’nin Kutbuddin’in biyografisini anlatırken onun devletinin sınırlarını Bulgar ve Kıpçak kâfirlerden korumak zorunda kaldığını belirtmesi tesadüfî değildir.

Kutbuddin, yalnızca topraklarını korumakla meşguldü ve ona göre adları Bulgarlarla birlikte geçen Deşt-i Kıpçak sakinlerine karşı herhangi bir saldırıda bulunmayı aklından dahi geçirmiyordu. Elbette bu devletin yöneticisinin nazarında kuzey ve güney sınırlarında böylesine teh-ditkâr bir komşunun bulunması tehlikeliydi ve bu yüzden onu zayıflatmak için her tedbire başvuruylardı.

[592](#) Agadjanov, *Oçerki*, s. 162.

Atsız'ın fetihleri

Kutbuddin Muhammed'in halefi ve oğlu Atsız, savunma pozisyonundan saldırı pozisyonuna geçti. Zahiren sonuna kadar Sultan Sancar'ın vassalı olarak kalmışsa da, "güçlü Harezmşahlar hanedanının gerçek bânisi"[593](#) olan Atsız, bozkıra saldırıya geçmeden önce, tehlikeli düşmanlarına karşı başarılı bir savaş çıkartmak için bazı kilit noktaları ele geçirmeye girişti. Böylece Cend'le birlikte Sır-derya'nın aşağı mecrasını zaptedip Mangışlak'a bir sefer düzenledi.[594](#)

[593](#) Bartold, *Turkestan v epoxu*, s. 307.

[594](#) MİTT, I/435.

Atsız, zaptettiği yerlere muhkem şekilde yerleştikten sonra, Türkistan'a, "kâfirler arasında aşırı itibara sahip hana karşı" yani kanaatimizce İlbari kabilelerin hanına karşı zafer kazandığı Aral Gölü'nün kuzeyine bir sefer düzenledi. Sefer 1133'de tamamlanmıştı. Atsız'ın Deşt-i Kıpçak'da daha fazla ilerlemesi, muhtemelen efendisi Sancar'la arasında şiddetli bir mücadelenin başlamış olması sebebiyle durmuştu. Sultan Sancar, Atsız'ın Mangışlak ve Cend'i ele geçirmesini açık bir itaatsizlik olarak değerlendirmiş (çünkü Atsız bu seferi Sancar'dan habersiz düzenlemişti) ve onu tekrar itaat altına almaya karar vermişti. 1138'de Sultan Sancar Atsız'a ağır bir darbe indirdiyse de, bir yıl sonra Atsız tekrar Ha-rezm tahtındaydı.

Atsız daha sonra da birkaç kez Sancar'a karşı çıkışlar yaptı, ama ömrünün sonuna kadar Selçukluların gümüşesi olarak kaldı ve hatta 1153'de Sancar Guzlarm eline esir düştüğünde dahi Atsız onu korumaya çalıştı. Bu süre zarfında kuzey sınırlarında Kıpçaklarla savaşmayı da kesmemiş ve bu taraflarda hayli başarılı olmuş; bozkır kabileleriyle savaşırken Karahanlı hanedanından olan Cend hakimi Kemaleddin'le müştereken hareket etmişti. "547 yılında (1152) - diye yazıyor Cüveyni, - Atsız kâfirler üzerine birkaç sefer düzenledi ve muzaffer oldu. O sıralar Cend hakimi, Arslan-han Mahmud'un oğlu Kemaleddin'di. Atsız Sıgnak ve civarındaki diğer şehirleri ele geçirmek için onunla bir ittifak yaptı. Ama Atsız aynı yıl Muharrem ayında (Mayıs sonunda) Cend sınırına yaklaştığı sırada, müttefiki ordusuyla beraber kaçtı."[595](#) Kaynaklar daha sonra Sıgnak seferinin sonucu hakkında herhangi bir bilgi vermiyorlar; çünkü o yıl Haziran ayında Cend'de isyan çıktığında Atsız isyanı bastırmak için Sıgnak'tan değil de Harezm'den hareket ettiğine göre, muhtemelen bu sefer düzenlenmemiştir. Cüveyni'ye

göre “Cend şehri kıyamcılardan temizlenince Atsız oraya büyük oğlu Abu’l Feth İl-Arslan’ı göndererek bölgeyi kontrol altına aldı.”⁵⁹⁶

⁵⁹⁵ MİTT, I/443.

⁵⁹⁶ Aynı yerde.

Böylece Atsız, ölümünden kısa bir süre öncesine kadar Kıpçakların oturdukları geniş bir bölgeyi fethederek 1133’de onlara bir darbe indirdi ki, bunun sonucunda Kazakistan bozkırlarındaki Kıpçaklar iki ayrı kabile grubu oluşturdular. Bölünme, muhtemelen henüz Kimaklar gelmeden önce oluşturulan iki bölgede gerçekleşti. Bir grup Kimakların batısındaki bölgede kaldı, diğer Kıpçak grubu ise Kimak toprakları içindeki Ender ez-Kıfçak böl-gesindeydi. Her iki bölge de kendine özgü tabii coğrafya şartlarını haizdi. Yani her ikisinde de çarvacılık yapılabiliyordu ve yaylak ve kışlaklar vardı. Ender ez-Kıfçak’da göçebe halde yaşayan Kıpçak kabilelerinin yaylakları İrtış vadisinde, İrtış’ın kolları boyunca, Altay ve Tarbagatay caylavlarındaydı. Kış aylarını geçirmek içinse sürülerini Sarısu, Çu ve Talas’ın aşağı mecralarına götürüyorlardı. Bu Kıpçakların merkezi Sıgnak şehriydi.

Aral Gölü’nün kuzeyinde oturan Kıpçaklara gelince, onların yaylakları da Ural dağının güney eteklerindeydi. Kışları ise kalabalık sürüleriyle birlikte Sır-derya’nın aşağı akımına, Aral Gölü civarına gidiyorlardı. Göçebe Kıpçakların yaz aylarına ait bir yadigârı daha sonraki günlerde de Ural dağının bir yerlerinde muhafaza edilmiştir. XIV. Yüzyıl yazarlarından el-Ömerî şöyle der: “Kıpçak hanları kış aylarını Saray’da geçiriyorlar; yaylakları ise bir zamanlar Turan hanlarınkı gibi Ural dağı bölgesindeydi.”⁵⁹⁷ Burada geçen Turan hanlarından maksat XI-XII. Yüz-yıllardaki Kıpçak hanlarıdır.

⁵⁹⁷ SMİZO, I/243.

Kazakistan bozkırlarında iki Kıpçak bölgesinin bulunduğunu vakıası, folklorik malzeme ile de desteklenmektedir. Karakıpçaklar konusunda “muhtevası ve taşıdığı tarihi izler itibarıyla Kıpçak dönemine ait temel yapıt” olan Kazak Koblandı cırında⁵⁹⁸ Kıpçak halkının “yukarıdakiler ve aşağıdakiler” şeklinde ikiye bölünmeleriyle ilgili bilgiler vardır. Macaristan’da yaşayan Poloveslerde de yukarıdakiler ve aşağıdakiler taksiminin bulunması câlib-i dikkattir.

⁵⁹⁸ Kazaklara özgü, destan türü epik şiir.

Demek ki, 1230 yılında ikiye ayrılan Kıpçakların, biri Batı Kazakistan ve Kuzey Ural civarındaki bozkırlar, diğeri Merkezî Kazakistan’ın ana kısmını oluşturduğu Sıgnak bölgesi olmak üzere iki yaşam alanı vardı. Kaynaklarda ancak XII. Yüzyıl ortalarında Sıgnak bölgesindeki kâfir Kıpçaklar yani Müslüman olmayanları hakkında bilgilerin yer alması tevekkeli değildir. İşte, Atsız’ın 1152 yılında üzerlerine sefer düzenlediği Kıpçaklar bunlardı. Bu, Atsız’ın son seferiydi; çünkü Cüzcanî’nin belirttiği gibi, “hakimiyeti altındaki Sahra, Türkistan ve Cend’i” halefine bırakarak 1156 yılında öldü. Gördüğümüz gibi Atsız ölümünden önce yalnızca Harezm’e bağımsızlık kazandırmakla kalmadığını, İslam dünyasının doğusunda yeni bir güçlü devletin temelini attığını söylerken haksız

değildi. Yine de Atsız 1133’de düzenlediği seferle daha önce vahit bir kabile federasyonu oluşturan Kıpçak birliğine bir darbe indirmiş, bunun sonucunda güçlü Kıpçak kabileleri ikiye bölünmüştür.

Bu güçlü Kıpçak federasyonunun ikiye ayrılması, Harezmsahlrın bundan sonra ilây-i kelimetullah bahanesiyle göçebe kabilelerini itaat altına alma gayretlerini kolaylaştırmıştır. Moğol istilasından önceki dönemin tamamında Harezmsahlrın Sıgnak ve Cend’i ele geçirme mücadelesiyle ilgili bilgiler mevcuttur ki, XII. Yüzyıl ortalarındaki siyasi ahval bu şekilde idi.

Sultan Sancar’ın ölümünden sonra Selçuklu devletinin fiili varlığı sona ermiş, Oğuzların yağma hareketlerine teslim olmuş; Mâverâünnehir’deki Karahanlı devleti seraba dönmüş ve onun yerine küçük feodal beylikler ortaya çıkmıştı. Tek gerçek güç, Harezm’in de bünyesinde yer aldığı Karakitay İmparatorluğu idi.

Ancak, Harezm’in bu imparatorluk bünyesinde gözükmesi yalnızca şekil itibariyle idi. Çünkü Harezm sadece vergi ödüyordu ve o da düzenli değildi. Yine de Harezmsahlr Karakitayların boyunduruğundan kurtulmak istiyorlardı ve hatta birkaç kez onlarla savaşmış, fakat bir başarı elde edememişlerdi.

XII. Yüzyılın ikinci yarımından itibaren, Harezmsahlr, kendi iç ve dış problemlerinin üstesinden gelmek amacıyla Kıpçak kabilelerini hizmetlerine almak, Kıpçak hanlarıyla sıhrî yakınlıklar kurmak, onlara devlet yönetiminde ve askeri alanda görevler vermek suretiyle kuvvetli bir silahlı güç oluşturmak için girişimlerde bulundular. Bu politika Harezm’in askeri gücünü gerçekten artırdı; ama Kıpçaklar bozkırlı kendi eldaşlarıyla mücadelede tek ümit oldukları ve ayrıca Türk askeri aristokrasisi kısa süre zarfında tahtın sultasını sarstığı için ciddi bir tehlike kendini göstermişti. Çünkü Kıpçakların işgal edilen toprakları yağmalamak ve halkı tenkil etmek suretiyle harabeye çevirmeleri, böylece efendileri Harezmsahın itibarını iki paralık edip, ahalinin kendisinden nefret etmesine yol açmaları ne engellenebiliyor, ne de cezalandı-olabiliyordu.⁵⁹⁹

⁵⁹⁹ Bartold, *Turkestan...* s. 413.

XII. Yüzyılın ikinci yarımında Harezmsahlr devletinin kuzeydoğu sınırlarında meydana gelen olaylar da böyle bir tablo çizmemize imkan sağlamaktadır.

Atsız’ın halefi İl-Arslan (1156-1172), hem batılı ve güneyli komşularına, hem de Kıpçaklarla karşı daha ölçülü bir siyaset uyguladı. Yine de kaynaklarda İl-Arslan’ın kuzeydeki askeri faaliyetleri konusunda herhangi bir kayıt yok. Aksine, Cüzcanî’ye göre, İl-Arslan Kıpçak hanlarıyla ittifak aktetmek ve elinden geldiğince devletinin sınırlarını korumak zorundaydı.⁶⁰⁰

⁶⁰⁰ Cüzcanî, I/238.

XII. Yüzyılın ikinci yarımında Kıpçaklar ve Harezm

Kıpçaklarla ilişkiler konusunda en başarılı siyaseti son iki Ha-rezm hanı Tekeş ve oğlu Muhammed yürütmüştür. XII. Yüzyıl sonu ve XIII. Yüzyıl başları Harezm tarihinde önemli bir dönemdir. Çünkü Harezm güçlü devletin hem merkeziydi hem de orayı yönetenler Orta Asya’da baş aktör durumundaydılar. 1172’de babası İl-Arslan’ın yerine tahta çıkan Tekeş, kardeşi Sultan-şah’ın muhalefetine rağmen (her ikisi de tahtı ele geçirmek için Karakitayların desteğini almıştı), Müslüman rakiplerini bastırmayı başarmıştı. Tekeş, 1187’de Nişapur, 1192’de Rey, 1193’de Merv’i ele geçirmiş, 1194’de Batı İran’daki son Selçuklu hanı II. Tuğrul onunla girdiği savaşta hayatını kaybetmişti.

İran’ın doğu kesiminin tamamı Tekeş’in hakimiyeti altındaydı. Onun bozkırlı rakipleri Kıpçaklarla girdiği savaşlar da lehine sonuçlanmıştı. Herhalde iktidara geldikten kısa süre sonra Sıgnak da ona itaat arz etmişti. Gerçi bu konuda kaynaklarda doğrudan bir kayıt yok, ama daha önce Tekeş’in katipliğini yapan el-Bağdadî’nin derlediği resmi belgeler arasında Harezmşahın o sıralar bazı bölge valileriyle yaptığı yazışmalara ait mektuplar yer almaktadır. Bu mektuplardan 1182 yılında Guristan hakimine yazılmış olanında Tekeş’in büyük oğlu Hayreddin Melikşah’ın Cend, Ribat, Sıgnak ve Barçılıkent genel valisi olduğu belirtilmektedir.⁶⁰¹ Tekeş, aynı mektupta Kıpçak hanı Al-Kara Uran’ın boyun bükerek kıslamak üzere Cend’e geldiğine işaret etmektedir. Bu hanın, Harezm-şahla müzakerede bulunmak üzere başlarında büyük oğlu Kı-ran’ın bulunduğu “Yugur oğullarından” oluşan bir heyeti elçi olarak gönderdiği,⁶⁰² ayrıca mektubunda Tanrı’nın kendisini İslamla şereflendirmesi temennisinden bahsedildiği kaydedilmektedir.

⁶⁰¹ Bartold, *Turkestan*, Ç. I, Metinler, s. 80.

⁶⁰² Aynı yerde. Metinde bu şahsın adı Firan olarak yazılmış. M. F. Köprülü “Uran kabileleri üzerine” adlı makalesinde “Her ne kadar bazı kayıtlarda bu isim Firan şeklinde yazılmışsa da, filolojik açıdan “Kıran” şekli daha doğrudur” diye yazmaktadır.

Kıpçakları tebaaları arasına almakla doğru bir taktik uyguladığına inanan Tekeş, taze askeri güçten faydalanarak eskiden beri Harezm’in düşmanı olan Karakitaylara karşı bir ordu sevk etti. Ordunun başında oğlu Hayreddin Melikşah vardı. Sefer başarılıydı. Kayıtlara göre müşterek ordu Taraz’a kadar gelmiş ve büyük bir bölgeyi ele geçirmiştir. Kanaatimizce bu olay, Tekeş’in yıllık vergiyi almak üzere gelen Karakitay elçisinin öldürülmesini emretmesiyle birlikte ilişkilerin bozulmasından sonra vukû bulmuştur.

Bu seferin başarılı olduğu konusu, 1182 Ekim ayında “Pehle-vi atabeyine” gönderilen⁶⁰³ ve Alp-Kara’nın önceden olduğu gibi (Taraz’a kadar gidilip bölgenin kâfirlerden yani Karakitaylardan temizlenmesi) vazifesini yerine getireceğinden bahsedilen mektupta da işlenmektedir.

⁶⁰³ Bartold, *Turkestan*, Ç. I, metinler, s. 80.

Kıran- Kadir-han

Karakitaylara karşı düzenlenen sefere katılan Alp-kara Uran'ın oğlu Kıran'ın kimliği bizim için önemlidir. 1182 yılında muhtemelen Tekeş hanesinden bir kızla evlendiği için saygıdeğer bir akraba idi. “Yugur oğullarının” reisiydi ve öyle güçlüydü ki, Tekeş sıhrı yolla onunla akraba olmak ve böylece Kıpçaklarla ittifak sağlamak istemişti. Mevcut geleneklere uyararak Harezmi yöneticileri de Kıpçakların han boyundan bir kadın aldılar.⁶⁰⁴ Örneğin Harezmişah Muhammed'in oğlu Celaleddin, Terken-hatun'un da mensup olduğu kabileden bir kadınla evliydi. Celaleddin'in oğlu da önde gelen bir Kanglı beyinin kızını almıştı. Demek ki, Kıran Harezmişahın kızıyla evlenmemiş, aksine Tekeş Kıran'ın kızıyla izdivaç eylemiştir. Cüzcanî'nin verdiği bilgi sayesinde Sultan Tekeş'in İkran (veya Akran) adlı bir Kıpçak hanıyla ittifak yaptığı ve onun kızıyla evlendiğini” biliyoruz.⁶⁰⁵ (Müstakbel Harezmişah Muhammed'in anası Terken-hatun'la)

⁶⁰⁴ Agadjanov S. G. *Oçerki*, s. 252.

⁶⁰⁵ Cüzcanî, I/240.

Anlatılardan hareketle, “Yugur oğullarıyla” 1182'de Cend sınırına gelen ve Tekeş'le akrabalık tesis eden Kıran'la Tekeş'e kızını veren Kıpçak hanı İkran'ın aynı kişi olduğu söylenebilir. Kıran'ın İkran şeklini almasına gelince, kelime başındaki harfin atılmasının bir örneğidir ki, Türk dillerinde mevcuttur.⁶⁰⁶

⁶⁰⁶ Kumekov, *Gosudartsvo kimakov*, s. 41.

Cüzcanî'ye göre İkran adı, Kıpçak hanının yalnızca Türkçe adıydı ve ayrıca İslamî isim olarak Kadir-han unvanını taşıyordu.⁶⁰⁷ Cüveynî'de ise aynı isim Kayr-Buku, Katır-Buku ve Kadir-Buku şeklinde geçmektedir.⁶⁰⁸

⁶⁰⁷ Cüzcanî, I/254.

⁶⁰⁸ Bartold, bu ismi Kayr-han, Pelliot ise Katır-Bükühan şeklinde okumaktadır.

Demek ki, Kadir-han unvanı taşıyan bu Kıran veya İkran, “Yugur oğulları”nın reisi olarak, Tekeş'in daha önce Cend ve Sıgnak valisi olan oğlu Hayreddin Melikşah'la birlikte Karakitaylara karşı düzenlenen sefere iştirak etmiştir. Daha sonraki 13 yıl boyunca geçen olaylar hikaye edilirken Kadir-han adında bir kişiden hiç söz edilmiyor. Kadir-han adı yalnız 1195'de Harezmişah Tekeş'in Sıgnak ve Cend valisi Kadir-bükühan'ın isyanını bastırmak amacıyla çıktığı sefer münasebetiyle anılmaktadır. 1182'de adı geçen Kıran'la bu kişinin aynı şahıs olduğundan eminiz. Muhtemelen Karakitaylara karşı düzenlenen sefer sırasında veya bir müddet sonra fevkalâde başarılar sergilediği için Sultan Tekeş tarafından Cend ve Sıgnak civarında yaşayan eldaşları Kıpçakların başına getirilmiş; kaynaklarda çok meşhur bir hatun olarak geçen ve Tekeş'in hanımı olan Melike Terken de - ki Kıran'ın kızıdır,-Harezmişahın aldığı bu kararda hayli etkili olmuştur. 1182'de Cend ve Sıgnak valisi olan Melikşah'ın bu arada Nişapur bölgesi valisi olduğunu, dolayısıyla ondan boşalan yere Kıran Kadir-han unvanıyla atandığını görüyoruz.⁶⁰⁹ Çok büyük ihtimalle “Yugur oğulları” veya Uygurlar da onunla birlikte iskan edilmişlerdi. Bu yüzden olsa

gerek, Reşidüddin 1195 olaylarını anlatırken Kayr Taku-han'ı Uygur olarak göstermiştir. Reşidüddin şöyle diyor: “Sözü edilen tarihte (1195’de) o (Tekeş), Uygur Kayr Taku-han’a karşı sefer düzenledi. Sultan Tekeş savaşı kaybetti ve Harezm’e çekildi.”⁶¹⁰ Kıran Kadirhan Yugur-Uygurların reisi olduğu için Kayr-han unvanının Uygur adı oluşu, Kıran’la Tekeş’in 1195’de kendisiyle savaştığı Sıgnak ve Cend valisi Kayr Taku-han’ın aynı şahıs olduğunun doğrudan bir göstergesidir.

⁶⁰⁹ MİTT, I/447.

⁶¹⁰ Raşid ad-din, I/137.

Reşidüddin’de Tekeş’in seferi ve mağlup oluşuyla ilgili yalnızca kısa versiyon geçmektedir. Harezmşah’ın bu başarısız seferinin sebepleriyle birlikte daha detaylı anlatımı Cüveynî’de mevcuttur: “591 (1195) yılında Harezmşah kâfirlere karşı cihat etmek amacıyla Sıgnak’a yöneldi. Sıgnak ve Cend hakimi Kadir Buku-han, düşman ordusunun çok kalabalık olması sebebiyle geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat ordusunun safları arasında bulunan Türk kabilesi Uranlar, Kadir Buku-han’ın niyetini öğrenince ona yardım edip, Harezmşah Tekeş’e sırt çevireceklerini bildirdiler. Bundan cesaretlenen Buku-han geri çekilmeyi durdurdu ve 6 Cema-ziyevvel (18 Mayıs 1195)’de Harezmşahla savaşa tutuştu. Savaş sırasında sultanın emrinde bulunan Uranlar sözlerinde durarak sultan ordusunun merkezine saldırdılar ve orada bulunan ağırlıkları yağmaladılar. İslam ordusu bozularak kaçtı. Bir kısmı kılıç altında, bir kısmı çölde susuzluk ve sıcaktan hayatlarını kaybettikten sonra, sultan oradan kalkıp 18 gün içinde Harezm’e ulaştı.”⁶¹¹

⁶¹¹ Cüveynî, I/240. (Not: Tarih-i Cihan Güşa’nın Türkçe çevirisinde savaş tarihi olarak Cemaziyelahir (7 Şubat 1195) gösterilmiştir ki, bir hata olsa gerektir. Çünkü Cemaziyevvel Mayıs, Cemaziyelahir ise Haziran ayına tekabül etmektedir. Diğer yandan Şubat ayı kışın en soğuk ve karlı aylarından olduğu için ordular bu tarihte savaşa çıkmazlar. Ayrıca çeviride Uran kabilesinin adı da “Oran” şeklinde yazılmıştır ki, bu da yanlıştır (ed).)

Harezmşah ordusunun kaderinin belirlenmesinde önemli rol oynayan ve bir kabile adı olan Uran ismi de Kadir Buku-han’la Kıran’ın aynı şahıs olduğu düşüncesini akla getiriyor. Gerçekten de Kıran Alp-Kara Uran’ın oğluydu ve Alp-Kara’nın adının sonundaki Uran kelimesi onun ve oğlu Kıran’ın Uran kabilesine mensup olduğunun bir göstergesidir. Demek ki Kıran’ın kızı ve Tekeş’in hanımı olan Terken-hatun da Uran kabilesine mensuptu. Reşidüddin’in eserinde şöyle deniliyor: “Harezmşah Muham-med’in kaçtığı sırada, anası (Terken-hatun) tarafından akrabaları olan Uran adındaki Türkler onun silah arkadaşlarıydılar.”⁶¹² Anlatılanlardan anlaşıldığı kadarıyla, Tekeş’in ordusunun merkezini oluşturan Uran kabilesi savaşçıları Kadir Buku-han’ın safına geçmeye ve savaşta Harezmşaha ihanet etmeye teşvik edilmişlerdi.

⁶¹² Raşid ad-din, T. I, kn. 2, s. 209.

Ne var ki Sultan Tekeş, uğradığı bozguna rağmen Sıgnak’ı cezalandırmaktan vazgeçmemişti. Harezmli yöneticiler Kıpçakları itaat altına almak için Kıpçak beyleri

arasındaki ekifmelerden faydalanmayı denediler ve gerçekten de kısa süre sonra Tekeş Kıpçakların yaşadıkları Sığnak sınırlarına doğru yeni bir ordu sevk etti.

Cüveynî'ye göre Sultan Tekeş Kıpçak beyleri arasındaki rekabetten faydalanmıştır. “ yıl sonra Buku-han'ın yeğeni Alp-De-rek, amcasıyla bozuşarak Harezmşahın tarafına geçti. Sultan, şad-yah'tan Kutbuddin Muhammed'i çağırdı ve 594'de Rebiulevvel (Ocak-şubat 1198) ayında onu Alp-Derek'le birlikte Buku-han'ın üstüne gönderdi. Buku-han mağlp edilmiş ve esir alınarak Ha-rezm'e götürülmüştü.”⁶¹³

⁶¹³ MİTT, I/448.

Reşidüddin ise bu savaşa Kutbuddin Muhammed'in yalnız katıldığını belirtmektedir. “594'de (1198) Tekeş onu Kayr Taku-han'a karşı gönderdi. Savaşı kaybeden Taku-han kaçtı. Kutbud-din onu ve diğer beyleri esir alarak babasına götürdü. Harezmşah onu affetti ve emîr rütbesiyle taltif etti.”⁶¹⁴ Reşidüddin Tekeş'in dünkü asiye affettiğini kaydetmemiş olsa dahi, diğer kaynaklardan bunun sultanın kendi kayımpederine karşı sıradan bir jesti olduğunu biliyoruz. Ne var ki, Buku-han'ın halkı olan Uranlar, Alp-Derek'in emrine girip, onun önderliğinde Harezm sınırlarına tekrar akınlar düzenlemeye başlayacaklardı.

⁶¹⁴ Raşid ad-din, T. I, Kn. 2, s. 137.

Kıpçakların yeni saldırılarını önlemek zorunda olan Sultan Tekeş, o sıralar iki Kıpçak beyi arasındaki rekabetin sürmesini istediği için, bu düşmanlığı körükledi. Hemen Kadir Buku-han'ı serbest bırakıp, emrine de büyük bir ordu vererek eski müttefiki Alp-Derek'in üzerine gönderdi. Buku-han bu emri memnuniyetle ifa etti ve bir sonraki yıl Alp-Derek'in Kadir-Buku'ya karşı zafer kazandığını belirten mutlu haber geldi.⁶¹⁵ Barthold şöyle der: “Cüveynî'nin el yazmasında böyle kaydedilmişse de, galip ihtimalle burada bir *lapsus calami* söz konusudur ve metnin bu kısmının hanın [yani Buku-han'ın] Alp-Tekin'i mağlp ettiği şeklinde tashih edilmesi gerekmektedir.”⁶¹⁶

⁶¹⁵ Bartold, *Turkestan*, s. 405.

⁶¹⁶ Aynı yerde.

Alp-Derek - İnalçuk

Cüveynî'nin bu hususta yanılıp yanılmadığı başka bir konu. Çünkü bizi burada ilgilendiren husus, Alp-Derek adlı zatın kim olduğudur. Barthold'un “.. sözü edilen Alp-Derek, henüz 1181 yılında Harezm'e gelen ve resmi kayıtlarda geçen Alp-Kara ile aynı şahıdır” şeklindeki görüşü tarih literatüründe de destek bulmuş-tur.⁶¹⁷ Alp-Kara'nın Cüveynî'nin kaydına nazaran Alp-Derek'in amcası olan ve Kadir Buku-han unvanı taşıyan Kıran'ın babası olduğunu bildiğimize göre, Barthold'un bu görüşü doğru değildir. Aynı Cüveynî Alp-Derek'i Kıran'ın kk kardeşinin oğlu olduğunu belirtine göre, aslında Alp-Derek Alp-Kara Uran'ın torunuydu ve dolayısıyla Kıran'ın kızı Terken-hatun'un amcazdesiydi.

⁶¹⁷ Köprülü M. F. *Uran kabilesi*, s. 223.

Tarihî kaynaklarda Terken-hatun'un bir amcazâdesi olarak gösterilen bu kişi, Harezmşahın Otrar valisiydi. Onun adı, daha sonra Moğol ordularının Batı Asya ve Doğu Avrupa'yı zaptetmek için düzenledikleri bir dizi seferin başlangıcını teşkil eden Harezmşahlarla Çingis-han arasındaki savaşın göstermelik bahanesi olan "Otrar faciası" (1218) sebebiyle tarihe geçmiştir. Adı İnalçuk, unvanı Gayır-han'dı. (Arapça güçlü anlamındaki Kadir-han sözcüğünün Türkçe varyantı). Reşidüddin'e göre Sultan Muhammed'in ana tarafından amcası⁶¹⁸ yani Terken-hatun'un amcazâde-siydi.⁶¹⁹ Ebu'l Gazi'nin yazdıklarından hareket edersek, İnalçuk'un hangi taraftan Terken-hatun'un akrabası olduğunu netleş-tirebiliriz. "O, Türkan'ın babasının küçük kardeşinin oğlu" ydu yani Kıran'ın kardeşinin oğluydu. Ebu'l Gazi, İnalçuk'un sultana gelip Müslümanlığı kabul ettiğini, sultanın da ona himmet buyurup Türkistan'da bir bölgenin valiliğini bağışladığını ve "Bugünden sonra kimse sana İnalçık demesin ve senin adın Gayır-han olsun" dediğini kaydetmektedir.⁶²⁰

⁶¹⁸ Raşid ad-din, T. I, kn. 2, s. 67.

⁶¹⁹ Tarihî kaynaklarda İnalçuk'un soyuyla ilgili başka varyantlar da mevcut. Nesevi "İnal-han'ın Terken-hatun tarafından değil, doğrudan Sultan Muhammed'in dayısının oğlu olduğunu; Sultan Tekeş'in muhtemelen bunu göz önünde bulundurarak oğluna gönderdiği fermanlarda ondan Gayır-han diye bahsettiği"ni kaydetmektedir. (Raşid ad-din, T. I, kn. 2, s. 6). Ancak, o zamanın diplomasi dilinde bir hükümdarın başka bir yöneticiye "oğlum" diye hitap etmesinin, onu vassalı olarak gördüğü anlamına geldiğini çok iyi biliyoruz. Nitekim 1218 yılında Çingis-han da o dönemin en güçlü hükümdarı Harezmşah Muhammed'e gönderdiği mektupta "oğlum" diye hitap etmiştir. Sanırım burada da böyle bir şey söz konusudur.

⁶²⁰ Abulgazi. *Rodoslovnoye dreve tyurkov*. Kazan, 1966, s. 34.

Terken-hatun'un soy kütüğünü oluşturmayı deneyelim. Onun baba tarafından dedesi Alp-Kara Uran'dı.

Alp-Kara Uran

Kıran (Kadir-han, Kadir Buku-han – küçük kardeş?)

Terken-hatun – Tekeş'in hanımı, Alp-Derek'in amca kızı

Muhammed Harezmşah

İnalçuk/Gayır-han

Bu şema Alp-Derek'in İnalçuk/Gayır-han'la aynı kişi olduğunu çok rahatlıkla göstermektedir. Gerçekten de hem Alp-Derek ve hem İnalçuk, Terken-hatun'un Kadir

Buku-han unvanı taşıyan Kıran'ın küçük kardeşinin oğludur. Muhtemelen Alp-Derek onun Müslümanlığı kabul edip İnalçuk/Gayır-han adını almasından önceki Türkçe paganî ismidir. İnalçuk lâkabı ise çok büyük ihtimalle onun Kıpçaklara mensup olduğunu göstermektedir. Ayrıca İnalçuk, ortaçağlarda Türkler arasında kullanılan İnal yani "küçük" sözcüğüyle örtüşmektedir.⁶²¹ Kaynaklarda Türk hanlarının naiplerine "inal" denildiği belirtilmektedir. Ebu Abdullah el-Ha-rezmî'ye göre "Yinal-tegin, Cabbuya'nın naibidir ve her bir Türk yöneticisinin - ister hükümdar, ister dehkan olsun- bir yinalı yani naibi vardır."⁶²² Biliyoruz ki, göçebeler arasında erken feodal devletlerin oluşum aşamalarında da mevcut olan veliaht prenslik hakkı kabile geleneklerine göre oğula değil, yeğene veya kardeşe aittir. İşte bu veliahta "inal" denilirdi. Demek ki, Kıran/Kadır-han'ın yeğeni Alp-Derek, onun meşrû veliahtıydı ve tabii olarak İnal adını taşımak zorundaydı. Buna göre tahta geçmek ve İslamî Kıran unvanını daha doğrusu Kadır-han unvanını almalıydı. Bir başka deyişle Alp-Derek iktidara gelmesiyle birlikte Kadır (Ga-yır)-han adını kullanmalıydı.

⁶²¹ Agadjanov, *Oçerki*, s. 113.

⁶²² MİTT, I/219.

Alp-Derek'in yeni adı İnalçuk/Gayır-han'ı XII. Yüzyıl sonlarında meydana gelen olaylardan sonra almış olması da mümkündür. 1198'de Alp-Derek'in Harezmşah Muhammed'le birlikte amcası Kıran/Kadır-han'a karşı bir sefer düzenlediğini hatırlayalım. Demek ki Alp-Derek'le Kıran arasındaki savaş veliahtlık hakkı sebebiyle çıkmıştı. Belki de Alp-Derek Kıran'ın yaşlı olduğu düşüncesiyle kendisine ait olan tahtı gasp etmeye çalıştığı düşüncesindeydi. Kıran savaşı kaybedip esir düşünce, Kıpçakları yönetme hakkı Harezm'in huzursuz komşusu Alp-Derek'e geçti. Sultan Tekeş 1200'de ölümünden kısa süre önce kayınpederi Kadır-han'ı serbest bırakarak, onu eski müttefiki Alp-Derek'in üzerine gönderdi. Cüveynî'ye göre bir yıl sonra da Kadır Buku-han'ın bozgun haberi geldi. O sıralar Harezm'in müttefiki olan eski hanın mağlubiyet haberinin hayırlı bir haber olarak algılanması anlaşılacak şey değil. Zaten Barthold da, daha önce işaret ettiğimiz gibi, metnin bu kısmının düzeltilmesi gerektiğini kaydetmiştir. Bununla birlikte bir başka varyant da söz konusudur. Yani bu bir yıl zarfında iki rakibin kendi aralarında anlaşmış, Alp-Derek'le Kıran'ın tekrar yerlerini değiştirmiş yani Kadır Buku-han'ın bir kez daha Harezmşahın düşmanı olmuş ve büyük ihtimalle Al-Derek'le yapılan savaşta ölmüş olması da mümkündür.

Moğol istilasından önce Kıpçaklarla Harezm arasındaki ilişkiler

Bu olaylar, Tekeş'in 1200'de vefatı üzerine oğlu Muhammed'in iktidarı devraldığı dönemde vukû bulmuştur. XIII. Yüzyıl başlarında Harezm'de her şey güllük gülistanlıktı. Harezmşah Muhammed, Doğu İslam dünyasının en güçlü devletini yönetiyordu. Tekeş'in yaptığı fetihler, Orta Asya'da hakimiyeti ele geçirmek için mücadele eden ana rakiplerin

gücünü önemli ölçüde kırmıştı. Harezmşah Muhammed'e Müslümanları kâfir Karakitayların boyunduruğundan kurtaracak kişi olarak bakıyorlardı. Gerçekten de Mâverâünnehir halkını Karakitaylardan kurtarıcı rolünü olumlu yönde oynayabilecek her türlü imkan elinde mevcuttu. Fakat umulduğu gibi olmadı; çünkü Muhammed kendi boyunduruğunu yabancı boyunduruğu ile değiştirmişti. Üstelik Karakitaylara karşı da hemen üstünlük sağlayamadı. İktidarının ilk yıllarında Gurlularla savaştığı için Karakitaylara vergi ödemeyi ve onların gücünden faydalanmayı sürdürdü. Ancak 1210'de Talas nehri sahilinde Karakitaylarla karşı karşıya geldi. Her ne kadar zafer taraflardan herhangi birine nasip olmadıysa da, Muhammed yine de kendini muzaffer ve Müslümanların kâfirlerden halaskârı olarak ilan etti; sonra da kendisine "İskender-i Sâni" unvanı aldı.

Kıpçaklar, Harezmşahın Karakitaylarla savaşta olmasını fırsat bilerek tekrar Harezm'in kuzey sınırlarına akınlar düzenlemeye başladılar. Cüveynî "Sultanın olmadığı bir sırada, daha önce asla Kadir-Buku'nun emri altında olmayan insanlar dahi Cend çevresini yağmaladılar" demektedir.⁶²³

⁶²³ Cuveyni, I/349.

Ama bu saldırılar kısa sürede bastırılmıştı. "Kara-buku'nun geride kalan adamları" ifadesi, insanın aklına Kadir-Buku'nun Alp-Derek'le girdiği savaşta mağlup olup hayatını kaybettiği fikrini getiriyor.

Alp-Derek Kıpçakların başına geçtikten sonra kendisini Ha-rezm'in tebaası olarak kabul etti ve Müslüman oldu. Kâfir adı Alp-Derek'i bıraktı ve Türkistan yani Kıpçakların yaşadıkları bölgelerin hakimi olduktan sonra yeni durumuyla uygun düşmeyen İnal unvanını da reddetti. 1218 yılında artık Gayır-han unvanını taşıyordu ve Otrar'ın valisiydi. Çingiz-han'ın gönderdiği kervanla birlikte Otrar'a gelen ve gençliğinde onu İnal olarak tanıyan bir tacir, saygısız bir şekilde huzuruna varıp eski unvanıyla hitap edince, Gayır-han öfkeden küplere bindi ve onu oracıkta öldürüp, kervanı yağmaladı. Elbette daha sonra böylesi trajik sonuçları doğuracak olan olayın yani kervanın yağmalanıp insanların öldürülmesinin asıl sebebi⁶²⁴ bu değildi; ama bu kişisel davranış dahi onun böyle bir karar almasında önemli rol oynamıştır.

⁶²⁴ Kervan halkının kılıçtan geçirilmesinin bir diğer sebebi, Otrar halkını tehdit etmeleri, halk arasında panik yaratmaları, onları kargaşaya sevk etmeleri ve açıktan açığa casusluk yapmalarıydı. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Petruşevskiy İ. P. *Poxod mongoskix voisk v Srednuyu Aziyu v 1219-1224 gg. t yegoposletsyiya//Tataro-mongo-lı v Azii i Yevrope. M., 1970, s. 106-107.*

İnalçık kervan faciasından kısa süre önce yani 1216-1217 yılında Otrar valisi olmuştu. Çünkü kaynaklarda Harezmşah Muham-med'in 1210'da Karakitaylarla yapılan savaşın dönerken kendisine karşı gelen bir vali tarafından yönetilen Otrar'ı zaptettiğinde onun adı geçmemektedir. Muhammed valinin isyanını bastırdıktan sonra Nesa'ya sürgüne göndermişti. Nesevî, Nesa'ya sürgün edilen Otrar valisinin adının Taceddin Bilge-han

olduğunu belirtmektedir ki, Semerkand hakimi Osman'ın amcazâdesi olsa gerektir.⁶²⁵ İnalçuk muhtemelen o sıralar Muhammed'in vassalı olarak Türkistan'daki Kıpçakların başında, Sıgnak'ta bulunuyordu.

⁶²⁵ Nesevi, Soç. T. 2, s. 41. 1958 yılında Cambul şehrinde bir valiye ait mezarda 43 parça sikke bulunmuştu. Bunların 590-600 (11931203) yıllarında Otrar'da kestirildiği anlaşıldı. Valinin adı sikkenin bir yüzündeki kitabeye göre "El-hakan Şemseddin Bilgehan" unvanı taşıyordu. V. D. Koçniev "Bu şahıs Nesevi'nin bahsettiği Bilge-kağan'la aynı kişi olabilir" demektedir. Bkz. Koçniev V. D. *Noviye numizmatičeskiye dannıye po istorii Karaxanidov vtoroy polovini XII-naçala XIII vv//Kirgiziya pri Karaxanidax*. Frunze, 1983, s. 100.

Anlaşılan Harezmşah Muhammed Moğol istilasından kısa bir süre önce uzun mücadeleler sonrasında Sıgnak Kıpçaklarını itaat altına alıp, başlarına Alp-Derek'i veya Unalçuk-Gayır-han'ı geçirmişti. Ama galiba ona güvenmediği için Gayır-han'ın iki oğlunu Harezm'de rehin olarak alıkoymuştu.⁶²⁶

⁶²⁶ Nesevi, t. 2, s. 67.

Ne var ki Harezmşahın tüm vahşice tedbirlerine rağmen Kıpçakların Harezm'e düzenledikleri saldırılar bir türlü son bulmadı. Örneğin 1210'da bazı Kıpçak kabilelerinin Cend çevresine saldırdıkları bilinmektedir. 1216'da da Kadir-han Türkistanî'ye bağlı Kıpçakların bir saldırı düzenledikleri, ama püskürtüldükleri kaynaklarda geçmektedir. Mesela Cüzcanî şöyle der: "615'de... Harezmşah Muhammed Yemek kabilesinden Yakaftan'ın oğlu Kadir-han Türkistanî'nin kabilesini tenkil etmek için yürüdü."⁶²⁷ Muhtemelen bu yeni Kıpçak saldırısı bizzat Kadir-han Türkistanî veya nam-ı diğer İnalçuk Gayır-han tarafından düzenlenmişti. Cüzcanî, Harezmşahlarla ilgili bölümde "615'de Muhammed ibn Tekeş, Yusuf Tatarî'nin oğlu Kadir-han'ı takip ederek Türkistan'a girdi" demektedir.⁶²⁸

⁶²⁷ Cüzcani, T. 2, s. 1096.

⁶²⁸ Age., t. I, s. 267.

Kaynaklarda geçen bu yeni Kadir-han Türkistanî adının İnalçuk Gayır-han'a ait olduğu, Türkistan bölgesi genel valisi olduğunu gösteren "Türkistanî" unvanından kesinlikle anlaşılmaktadır. Zaten biz de o sıralar Türkistan'ın tek genel valisinin İnalçuk olduğunu biliyoruz. Keza bu İnalçuk Kadir-han'ın Yemek kabilelerinden Yakaftan'ın oğlu olduğu da biliniyor. Muhtemelen bu Yakaftan (Sakaftan - S. A.) Alp-Derek'in veya bizim İnalçuk'un babası olan Kıran'ın kardeşiyle aynı kişiydi. Kızı Terken-hatun'un Yemek kabilesinden olduğu bilindiğine göre, Kıran da Yemek kabilesindendi.⁶²⁹ Demek ki İnalçuk Gayır-han'la Kadir-han Türkistanî aynı kişiydi.

⁶²⁹ Nesevi, T. 2, s. 44.

Cüzcanî başka bir varyanttan söz etmektedir ki, buna göre Kadir-han'ın babası Yusuf el-Tatarî idi. Alp-Derek İnalçuk Kayır-han'ın babasının da diğer Kıpçak beyleri gibi iki ismi vardı: Paga-nî olanı Yakaftan, İslamî olanı Yusuf. Gardizî'ye göre Kimakların

Tatarlardan indiğini hatırlarsak, Kadir-han'ın unvanında Tatarlara mensup olduğunu gösteren etnik tanımlama isminin bulunması bizi şaşırtmayacaktır. Bir kez daha hatırlatacak olursak, Ki-maklar, Kaylar yani Moğolca anlamıyla yılanlar, Türkçe adıyla Uranlardı.

Uran kabilelerinin başında Alp-Kara Uran ve torunu Kıran ve Alp-Derek bulunmuştu ki, Terken-hatun da bu kabilelere mensuptu. Bu kabileyle Kimak veya Kay kabilesi aynı halktır ve dolayısıyla İnalçuk Kayır-han'ın (ki Alp-Derek, Kadir-han Türkistanî de aynı kişidir) babası, Alp-Kara Uran'ın oğlu Yusuf Uranî idi.

Tüm bu anlattıklarımızdan sonra artık Uran veya Kay kabilelerinin oynadıkları siyasi rol ve coğrafi sınırlarıyla ilgili hükmümüze geçebiliriz. Daha önce belirtildiği gibi, başında Uran kabilelerinin beyi Kıran Kadir-Buku-han ve Alp-Derek İnalçuk Kadir-han'ın bulunduğu Kıpçakların yaşadığı Sıgnak toprakları, X-XI. Yüzyıllarda Kimak bölgesindeki Ender ez-Kıfçak'un bulunduğu yerdı. Dolayısıyla Sır-derya civarında Uranların veya Kimakların bulunması bizi şaşırtmamaktadır. Nitekim bölgede “Uran” ve “Kay” kelimesi içeren bir dizi coğrafi adın bulunması da bunu göstermektedir.

Uzun bir süre Cend ve Sıgnak civarında yaşayan bu güçlü kabile, zaman içinde Kıpçak federasyonu içinde öylesine kudretli hale gelmişti ki, onlardan bazıları Kıpçak hanedanının yöneticileri olmuştu. Hatta XII. Yüzyıl sonlarında Terken-hatun'un Harezmşahlarla olan ilişkisi sebebiyle siyasi ve askeri güçleri daha artmış, bu da Harezmli yöneticilerin kuzeydoğu sınırlarının emniyeti açısından haklı bir endişeye kapılmalarına yol açmıştı. Harezmşahlar, Uranlıların güçlenmesini istemedikleri için bu güçlü Kıpçak grupları arasındaki liderlik rekabetini körüklediler ve sonuçta bu rekabet yüzünden zayıflayan taraf Harezmşahlardan himaye istemek zorunda kaldı.

Yükselmesini Harezmşah Muhammed'e borçlu olan bu Kıpçak hanlarından sonuncusu, Alp-Derek İnalçuk Kadir-han Türkistanî idi. Ama o dahi efendisine karşı kendisini güvende hissetmiyordu ki, muhtemelen başarısız bir kıyamdan sonra Deşt-i Kıpçak'a kaçmış ve Reşidüddin'e göre Harezmşah onu takip etmek için “ülkesinin sınırdaki Türkistan uçlarına kadar” gelmişti.⁶³⁰

⁶³⁰ Raşid ad-din, T. I, Kn. 2, s. 190.

Reşidüddin'in de delaletiyle Harezmşah Muhammed'in nüfuzunun göstermelik olsa bile, Deşt-i Kıpçak'ın uzak noktalarına kadar nasıl yayıldığını bilmek enteresan olurdu. Bunun için Ka-dır-han İnalçuk'un kaçışından sonra vukû bulan olaylara bir göz atmak gerekiyor. Çünkü Harezmşah onu takip edeyim derken Moğollarla ilk defa karşı karşıya gelmiş ve gerçi taraflardan hiçbiri zafer elde edememişti; ama daha sonra Moğolların Orta Asya'yı işgali sırasında onların ne denli zorlu savaşılar olduğunu anlayan Muhammed genel bir açık savaşa girmeyi göze alamamış, aksine kalabalık ordusuyla kale savunmalarını tercih etmiş ve savaşı kaybetmiştir.

Çarpışmanın tarihi ve yeri

İlk çatışmalarla ilgili bilgiler oldukça karmaşık. Mevcut kaynaklar bu olayın meydana geldiği yer ve zaman konusunda farklı bilgiler vermektedir. İbn el-Esir, olayın Otrar faciasından sonra 1219'de vukû bulunduğunu belirtmekte, ama çarpışmanın nerede olduğu konusuna değinmemekte; yalnızca seferin Moğollara karşı düzenlendiği ve karşılaşma mevkiine varıncaya kadar Muham-med'in "dört aylık yol gittiği"ni kaydetmektedir.⁶³¹

⁶³¹ SMİZO, I/7.

Nesevî ise seferin 612'de (1215-1216) düzenlendiğini belirterek, bilinçli bir şekilde bu kronolojik hatayı tashih etmekte, ama o da savaşın nerede olduğu konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir. Onun eserinde bulduğumuz yegâne ilave bilgi, iki ordunun İrgiz nehri sahillerinde karşılaştığıdır.⁶³²

⁶³² Nesevi, s. 16.

Cüveynî'ye gelince, o da Moğolların sultanın ordusuyla 1218'den sonra, Kaylı ve Kimaç vadisinde karşılaştığını belirttikten sonra bu iki nehrin Türkistan'ın uç kısımlarında aktığını yaz-maktadır.⁶³³ Harezmsahın düzenlediği sefer sırasında "Türkistan'ın ülkesinin sınırlarına yakın uç kısımlarına" kadar geldiğini Reşidüddin'de de görüyoruz, ama onda savaşın geçtiği yerin adı belirtilmiyor. Fakat Cüzcanî'de savaşın olduğu yerin adı geçmektedir. Ona göre Türkistan'da bulunan bu yerin adı Yugur'dur.⁶³⁴ Ancak Cüzcanî çatışmanın 1218'de vukû bulunduğunu kaydetmektedir. Gördüğümüz gibi kaynaklarda çarpışma tarihiyle ilgili kayıtlar birbirini tutmamaktadır.

⁶³³ Cüzcani, 2267.

⁶³⁴ Cüzcani, I/267.

Barthold şöyle der: "Nesevî'nin Harezmsahın son yıllarındaki olayları iyi bildiği muhakkak, ama 1218'de gerçekleştirilen seferden daha öncesinde olanları bildiğini sanmam. Sultanın Turgay bölgesine düzenlediği seferin 1215/16 kışından önce başladığı ve Moğollarla çarpışmaların 1216 yazında olduğunu kabul etmemizi gerektiren daha kesin kayıtlar da henüz elimizde yok."⁶³⁵ Biz de şunu ilave edelim: İrgiz'in kuzeyinde, Kaylı ve Kimaç nehirleri arasındaki bölgeye Yugur denilirdi.

⁶³⁵ Bartold, *Turkestan*, s. 436.

Yemek kabilesine mensup Kadir-han Yakaftan'ın İnalçuk Ka-yır-han'la aynı kişi olduğunu artık öğrendiğimize göre, çatışma tarihiyle ilgili olarak İbn el-Esir, Cüveynî ve Cüzcanî'de verilen tarihleri bir yana bırakabiliriz. Sabık bir asinin bu kadar kısa zamanda 1218'deki Otrar faciasında tacirlerin kervanının vurulduğu şehrin valisi olması mümkün değil. Ama eğer Nesevî'nin işaret ettiği gibi çarpışma 1215-16 yılında olmuşsa, o takdirde bu iki yıl zarfında Harezmsahla itaat altına alınmayan vassalı arasında bir uzlaşma sağlanmış olabilir ve ayrıca Terken-hatun da daha önce olduğu gibi kendi amca oğlunu ve eldaşını yüzüstü bırakmaz.

Terken-hatun

Terken-hatun'un Harezm'deki yeri ve Harezmşahın devlet işleri üzerindeki etkisi oldukça iyi bilinen bir konudur. Terken-hatun, Harezm'in yönetiminde yer alan bir kadın olmanın daha ötesindeydi. Eldaşları Kıpçakların desteğini sağladığı için oğlu Harezmşah Muhammed'in iktidarında oldukça etkiliydi. Hatta öyle ki bazen Muhammed'in buyruklarına bile cevap verdirmiyor, Kıpçak beyleri yalnızca onun emirlerini dinliyorlardı. Dahası, bu kadın bazı mescitler kurdurmuş olmakla birlikte, kan akıtmaktan da çekinmezdi. Kendine özgü bir yönetim mekanizması vardı ve Harezmşahın Uranlılardan oluşan hassa birliklerini komuta eden Kıpçak beylerinin himayesini sağlamıştı.

Terken-hatun, güçlü kabiledaşlarının desteğini aldığı için, tabii olarak, merkezi yönetime karşı çıkanlara öncülük ediyordu. Cü-veynî, onun devlet içinde pek çok pis entrikalarda parmağı olduğunu belirtmektedir. Özellikle Moğol istilasından birkaç yıl öncesinde ana ile oğul arasındaki çatışmalar oldukça sertleşmişti. Örneğin Harezmşah Muhammed, anasının gözdelelerinden olan vezir Ni-zam'ul Mülk'ü görevinden azlettiği halde, oğlunun hoşuna gitmeyeceğini bile bile Terken-hatun onu kendisine vezir yapmıştı.⁶³⁶

⁶³⁶ Nesevî, s. 49.

Tüm bunları anlatmaktan maksadımız, çünkü bir âsinin nasıl Otrar valisi olabildiğini göstermek amacına matuftur. Anlaşılan Terken-hatun, oğlunun muhalefetine rağmen, 1218'de Otrar faciasını tertipleyen kişinin vali olarak atanmasını istemiş ve onaylatmıştı. Sonrası malum. Otrar faciası Moğolların Orta Asya'ya düzenleyecekleri sefer için bir bahane olmuştur. Harezmşah Muham-med, eğer olayın müsebbibi olan kişiyi teslim etmeyi kabul etseydi, bu kaçınılmaz savaşın başlamasını önleyebilirdi. Nesevî'nin deyişiyle "korkudan ödü patlayan" Muhammed Çingiz-han'ın talebine cevap dahi veremedi. Peki acaba neden geri adım atmayıp gönderilen elçileri dahi öldürdü? Herhalde ret cevabının ne gibi sonuçlar getireceğini biliyordu. Nesevî'ye göre "sultan İnal-han'ı ona [Cengiz-han'a] gönderemezdi"; çünkü Terken-hatun'un ordu içindeki akrabaları Kıpçak emîrlerin öfkesinden çekiniyordu.

Bu da gösteriyor ki, Muhammed Otrar faciasından önce dahi, istese bile, Yemek kabilesine mensup Yakaftan'ın oğlu Kadir-han Türkistanî'yi (İnalçuk Gayır-han'ı) cezalandıramazdı. Üstelik Mu-hammed 1216'da muhtemelen Yugur'da onu ele geçirememiş, aksine onun yerine Moğollarla karşılaşmıştı.

Moğollar ve Merkitler

Tüm kaynaklarda Moğolların Yugur topraklarına Merkitlerin peşinden geldikleri belirtilmektedir; ama yine de değişik kaynaklar olayı farklı şekillerde yansıtmaktadırlar. "Moğolların Gizli Ta-rîhi"nde anlatıldığına göre Merkitler 1208'de Çingiz-han tarafından

İrtiş boylarında kılıçtan geçirildikten sonra “Kanlı ve Kıpça-utların topraklarına” yönelmişlerdir.⁶³⁷

⁶³⁷ Kozin S. A. *Sovremennoye skazaniye*, 1941, I/151.

Merkitlerin kaderiyle ilgili daha detaylı bilgi Reşidüddin’de yer almaktadır. Onun anlattıklarına göre Çingiz-han İrtiş boylarında Küçlük komutasındaki Naymanları ve Tuhta-bek’in idaresindeki Merkitleri yendikten sonra, müttefikler oraya buraya dağıldılar. Küçlük, Karakitayların ülkesine kaçtı, ama savaşta ölen Tuhta-bek’in oğulları, gür-han’ın vassalı Uygur İdikut devletinin topraklarında kaldılar. Uygurların niyetini öğrenmek isteyen Merkitler onlara bir elçi gönderdiler; fakat onların Çingis-han’ın düşmanları olduğunu öğrenen İdikut, Merkit elçisini öldürttü. Bunun üzerine Uygurlarla Merkitler arasında Cam nehri sahilinde bir savaş vukû buldu. Merkitler bu savaştan mağlup olarak çıktılar.⁶³⁸

⁶³⁸ Raşid ad-din, T. I, Kn. 2, s. 153.

Marquart, De Groot’u takiben Cam’la Çu nehrini özdeşleştirmekte, Barthold ise buna itiraz etmektedir: “Karakitay hanı gür-hana isyan eden Uygur hanının, Karakitay İmparatorluğu’nun nihai olarak çöküşünden birkaç yıl önce kaderi efendisinin elin-deyken bu kadar uzak bir mesafeye sefer düzenleyebileceğini düşünmemizi sağlayacak herhangi bir sebep görmüyoruz”.⁶³⁹ Büyük bir ihtimalle Cam nehriyle Uyguristan’ın batı kesimindeki Cam-balık şehrinin adını aldığı nehir göz önünde tutulmuştur.⁶⁴⁰ Çang Ch’ung, bu nehri Bişbalık’ın batısındaki Çanbal adıyla kaydetmektedir. E. Bretschneider ise şehri Manas’la Guçen arasında bir yere yerleştirmektedir. İşte İdikut burada Merkitlere bir darbe indirmişti ve eksik kalan kısmını ise daha sonra Çingis-han tamamlayacaktı. Çünkü Çingis-han o sıralar Çin’in fethiyle ilgili hazırlıklarla meşgul olduğu için Merkitleri takip edecek durumda değildi. Reşidüddin’e göre Merkitler Naymanların oturdukları bölge sınırına kaçmışlar ve Cüveynî’nin belirttiği gibi Küçlük’e katılmışlardı. Yine Cüveynî’ye göre Merkitlerin gittikleri yer Emil ve Kobuk bölgesindeydi. Cambalık’ın kuzeyindeki bu bölgede Mer-kitler 1215-1216 yılına kadar oturdular.

⁶³⁹ Bartold, *Noviy trud o polovtsax*. Soç. T. 5, s. 403.

⁶⁴⁰ MK. T 1, s. 103.

Çin’deki savaşı bitiren Çingis-han, tekrar bakışlarını batıya çevirdi. Reşidüddin o dönemin olaylarını anlatmaktadır. Çingis-han, Merkit kabilelerinden daha önce Naymanların sınır bölgesine kaçan Toktay-beki’nin kardeşi Kudu ve Çiluan, Macar ve Mergen adlı üç oğlunun, tekrar orada toplanarak düşmanca faaliyetlerini başlatmak istediklerini işitti.” Hicri 612’de (1215-1216) Çingis-han Sübüdey’i Cam nehri boyuna gönderdi ve o da onları kılıçtan geçirdi. Muhtemelen savaş Merkitlerin birkaç yıl önce de Uygurlara mağlup oldukları o nehir sahilinde vukû bulmuştur. Gerçi Reşidüddin bu nehri Moğolistan’a yerleştirmektedir, ama olayların seyrinden savaşın Naymanların sınır boyunda olduğu anlaşılmaktadır. “Burada onlar Kudu’yla çatıştılar; Merkit kabilesini kılıçtan geçirdiler ve canlı bir tek kişi kalmadı.”⁶⁴¹ Elbette ki bu çarpışmada bütün Merkitler

Karakum’a yani Huang-ho menderesindeki Ordos’un kuzey bozkırına yerleştikleri anlatılmaktadır.⁶⁴⁷ Seyanto/Kıpçakların da orada yaşamakta olduklarını hatırlayalım. A. N. Kononov’un işaret ettiği gibi bu kitabede Karakum, işe yaramaz, ağır ve bereketsiz kum değil, Ak-kum kum tepelerinden farklı olarak değişik türlü bitkilerle kaplı sahra anlamındadır.⁶⁴⁸ Z. M. Murzayev “Sahra anlamındaki Kara-kum kavramı Koped-dağ ile Harezmi arasındaki bölgedir. Türk-menlerde kumluk bölgede yaşayan kimse yoktu, şimdilerde görünmektedir” demektedir.⁶⁴⁹ Dolayısıyla Cüveynî’nin sözünü ettiği Karakum’u şimdiki Türkmenistan Karakum’uyla ve Aral Gölü civarındaki çölle karıştırmamak gerekir.

⁶⁴⁷ Klyashtorny, *Drevnetyurkskiye runičeskiyepamyatniki*. M., 1964, s. 26.

⁶⁴⁸ Kononov A. N. *O semantike slov Ak i Kara v tyurkskoy geografičes-koy terminologii*/TOON. İAN TadjSSR. 1954, s. 83.

⁶⁴⁹ Murzayev Z. M. *Geografičeskaya terminologiya turkmen*/TİVGO.

1939, No. 6, s. 883.

Marquart, bir coğrafi terim olarak Türkçedeki “kum” sözcüğünün sinonimlerinin Farsça’da “deşt” ve Arapça’da “sahra” (bozkır) olduğu görüşündedir. Cüzcanî “sahra” kelimesini Kang-lıların ve Kıpçakların yaşadığı yer anlamında kullanmaktadır. Cüveynî’ye göre bu kabileler Karakum’da veya Kum-Kıpçak’da yaşıyorlardı.

Demek ki, XI-XIII. Yüzyıllarda Kıpçakların yaşadıkları bozkırın dört adı vardı: Türkçe Kum-Kıpçak, Karakum; Farsça Deşt-i Kıpçak ve Arapça Sahra. XI. Yüzyılda Kutbuddin Muhammed’in eldâşları Kanglıları ve Kıpçakları Sahra’dan Cend sınırına getirdiğini hatırlayalım. O sıralar, yani XI. Yüzyılda bu bozkıra Deşt-i Kıpçak da deniliyordu ve işte Merkitlerin kendilerini takip eden Moğollardan kurtulmak için kaçtıkları yer burasıydı.

Kubilay ordusundan tanıdığımız Kıpçak General Tutuk’un biyografisinde de Merkitlerle daha sonra yaşanan olaylardan söz edilmektedir. Hodu’nun yönetici Kıpçak hanedanına kaçtığı sırada onların başında Ch’unan veya Kunan hanedanının kurucusunun torunu İnas bulunuyordu. İnas, kendisine sığınan Merkitlere bağrını açmış, ama bu Moğolların hoşuna gitmemiş ve Ho-du’nun teslim edilmesini istemişler; istekleri reddedilince de Kıpçakların üzerine yürümüşlerdi. “O sıralar İnas oldukça yaşlıydı ve ülkesinde büyük kargaşa vardı. İnas’ın oğlu Hulusman Çingis-han’a bir elçi göndererek kendisine itaat arz etmek istediğini bildirdi; ama daha önce bir emir almış olan Hsien Dzun (Cuçi) ordusunun başına geçti ve Kıpçakların topraklarının sınırına gel-di.”⁶⁵⁰ Aynı sırada bu bölgeye Harezmsâh Muhammed de kendi ordusuyla çıkıp gelmişti.

⁶⁵⁰ Kıçanov Y. İ. *Svedeniya “Yuanşi”*, s. 62.

Harezmşah Muhammed'in seferi

Cüzcanî'ye göre Harezmşah "ülkesinin en kuzey sınırına kadar geldi ve sürekli loş olan bir bölgeye ulaştı."⁶⁵¹ Burada ufku saran akşam kızıllığı bütün gece devam ederdi. Gecenin yerini alan yaz loşluğu, ancak yüksek yaylalarda ve yalnızca yaz aylarında olurdu. Elbette Harezmşah'ın ordusu "kuzeyin en uç noktasına varmamıştı, ama daha önceki seferlere katılanlardan da hiç kimse böyle bir yerde bulunmadığı için, bu tabiat olayı onlara şaşırtıcı gelmişti. Gecenin yerini alan yaz loşluğu 48° 31' kuzey enlemine hastır."⁶⁵²

⁶⁵¹ Cüzcani, I/267.

⁶⁵² Cüzcani, I/268.

48° 31' enlemi ise coğrafi konum itibarıyla İrgiz nehrine tekabül etmektedir. Harezmşah'ın ordusu burada durmak zorunda kaldı; çünkü nehir buz tuttuğu için karşıya geçmeleri mümkün olmadı. Barthold, seferin sonbaharda düzenlendiğini, bu mevsimde nehir üzerindeki buzun zırhlı süvariye taşıyamayacağını belirtmektedir. Harezmşah ancak buzların erimesinden sonra karşı tarafa geçti ve orada durmayarak kuzeye yöneldi. İrgiz nehrinin buzları ancak Nisan ayının ortalarında çözülürdü. Halbuki Harezmşahın Moğollarla ilk çatışması yazın başlarında olmuştur ki, ordusu en az bir ay zarfında kuzeye gelebilmiştir. İbn el-Esir'e göre Harezmşah Semerkand'dan kuzeye dört ayda ulaşmıştır ki, bu zaman diliminde onun Kazakistan bozkırlarının en uç noktasına kadar varıp, Kaylı ve Kimaç nehirleri arasında Moğollarla karşılaşabilmiştir.

Aktübe ve Orenburg bölgesinin sınırında, Tobol nehrinin kollarının batısında, 52° enlemde, Ural'ın güneydoğu eteklerindeki bölgede yani Muhammed'in ordusuyla birlikte geldiği yerde küçük Kumak nehri vardı. Nehrin kuzey tarafında ise Carlı nehri akıyordu. Muhtemelen bu iki nehir XII. Yüzyılda Cüveynî'nin sözünü ettiği Kimaç ve Kaylı nehirleridir. Kaynaklara göre bu iki nehrin suladığı vadilerde, Carlı sahilinde 1216 yazı başlarında Moğol ve Harezm orduları arasındaki ilk çatışma vukû bulmuştur. Olay, aşağıda anlatılan şekilde gelişmiştir.

Sübüdey ve Cebe kumandasındaki Moğollar (ki bir rivayete göre Cuçi de onlarla beraberdi) Harezmşah'ın ordusuyla yapılan savaştan bir gün önce Merkitlere yetişmiş ve Kaylı ile Kimaç nehirleri arasında tamamını kılıçtan geçirmişlerdi. Harezm sultanı o günün akşamı savaş meydanına ulaşmış ve yaralı Merkit'den Moğolların kendisini takip etmekten vazgeçerek henüz savaş alanından uzaklaştıklarını öğrenmişti.

Moğollarla Harezmîler arasındaki savaş daha kuzeyde Carlı nehri sahilinde vukû bulmuştur. "Yuan-shi"de savaşın Huy-li nehri sahilinde olduğu belirtilmektedir ki, Marquart onu Kaylı ile özdeşleştirmektedir. Bütün gün devam eden çarpışmalar taraflardan hiçbirine zafer getirmemişti. Karanlığın bastırmasıyla birlikte Sübüdey ordusunu nehrin doğu sahiline almış ve düşmanı aldatmak için çadırlar kurdurarak bölgeyi terk etmişti. Cüzcanî de istirahataya çekilen iki ordu arasında küçük bir çay bulunduğundan söz etmektedir.

Çin kaynaklarında da Kumak nehriyle özdeşleştirilebilecek bir yerden söz edilmektedir. Çingis-han, Kidan prensinin dul ha-nımıyla görüşmesi sırasında ona büyük oğlu Cuçi'nin Müslüman askerler tarafından Kumak denilen yerde kuşatıldığında onu nasıl kurtardığını anlatmıştır.⁶⁵³ Çin ve İslami kaynaklarda Cuçi'nin Harezmsah'la girdiği savaşıla ilgili bilgilerin birbiriyle örtüşmesi, Cüveyni'nin sözünü ettiği Kimaç nehrinin Çin kaynaklarındaki Kumak'la aynı yer olduğuna kuşku bırakmıyor. O günkü Kumak denilen yerle şimdiki Kumak nehri aynı bölgededir.

⁶⁵³ Cüveyni, II/370.

Başka araştırmacılar da sözü edilen çarpışmanın burada olduğunu belirtiyorlar. Minorsky, bunun muhtemelen İrgiz ve Turgay olduğunu ve dolayısıyla savaşın bu ikisi arasında vukû bulduğunu düşünmektedir. Savaş, Marquart'a göre İrgiz'in güneyinde, Grumm-Grjmaylo'ya göre İrgiz sahillerinde olmuştur; ama Bart-hold kesin bir yer göstermez ve yalnızca Türkistan bozkırlarında bir yerde geçtiğini belirtir. Bize göre ise savaş Kazakistan bozkırlarında, Ural dağı civarındaki Kumak ve Carlı nehirleri arasında olmuştur. Burası, XII. Yüzyıl sonu ile XIII. Yüzyıl başlarında Harezmsahların en uç noktasıydı ve elbette Muhammed'in buradaki hakimiyeti göstermeli ve muhtemelen Alp-Kara Uran'ın "Yu-gur oğulları"yla 1182'de yaptığı itaat anlaşmasına dayanıyordu. Çünkü Cüzcanî, Muhammed'in kendisine bağlı bu topraklara ilk defa 1216'da geldiğini belirtmektedir. Öyle veya böyle, Reşidü-din sultanın ülkesinin uç kısımlarına kadar gittiğini ve bu sınırların Kumak ve Carlı nehirlerinden geçtiğini kaydetmektedir ...

İki Kıpçak Beyliği

Harezmsahların darbeleri sonucunda XII. Yüzyılın otuzlarında kabileler federasyonu ikiye bölündü ve böylece Kıpçaklar biri Aral Gölü'nün kuzeyinde, diğeri Sıgnak'ta olmak üzere iki beylik kurdular. XII. Yüzyıl ortalarında kaynaklarda yalnızca Sıgnak'ta-ki "pagan" Kıpçaklarla ilgili bilgilerin yer alması tevekkeli değildir. Atsız, 1156'da onlara karşı bir sefer düzenlemeye hazırlanmıştı. Gerçi o dönemde bu sefer yapılamadıysa da, Sıgnak genel olarak Harezmsahların dikkatini sürekli üzerine çekmiş ve nihayet XIII. Yüzyıl başlarında itaat altına alınmıştı.

Aral Gölü'nün kuzeyinde Yugur bölgesindeki Kıpçak beyliği ise daha bağımsızdı. Bağımsız bir Kıpçak hanedanı kurulmuştu ve kurucusu da Kunan adında biriydi. Oğlunun adı Somon'du. Somon'un İnas adında bir oğlu dünyaya gelmiş ve hayli ilerlemiş yaşına rağmen Moğol istilasına kadar beyliği yönetmişti. İnas'ın Hulusman adında bir oğlu ve Banduç adlı bir torunu vardı. Hayat hikayesi "Yuan-shi"de anlatılan meşhur Tutuh, bu Banduç'un oğluydu. Ne yazık ki bu hanedanın yöneticilerin isimlerini bildiğimiz Kıpçak hanları isimleriyle hakıyla özdeşleştirme imkanımız yok. Pelliot'a göre İnas adı İnal'dan yani veliht prens anlamındaki unvandan gelmektedir; ama yine de Pelliot filolojik açıdan İnas'ın nasıl İnal'a dönüştüğünü açıklayamamaktadır.

İnas'ın oğlu Hulusman'ın adının 1237'de Batı Kazakistan bozkırlarında çıkan Kıpçak isyanının ele başıyla ilişkilendirilmesi dikkat çekicidir. “Gan-mu” şöyle deniliyor: “Kinça, Orta Dev-let'ten (Kitaylardan) 30 bin li uzaklıktadır. (Burada) yaz geceleri oldukça kısadır. Güneşin batmasıyla doğması bir olur. Munke ordusuyla denize geldi. Birden güçlü bir rüzgar çıktı ve dalgalar yükseldi. O, bilâhare daha ileriye gitti ve bir halkı kılıçtan geçirdi. Halkın beyi Baçman'ı ise esir aldı.”⁶⁵⁴

⁶⁵⁴ Yakinf (Biçurin N. Ya). *İstoriya pervix çetirex xanov iz doma Çingi-sova*. Spb., 1829, s. 273.

“Yuan-shi”de Tutuh'un hayat hikayesi anlatılırken geçen Kin-ça bölgesiyle buradaki Kinça arasında bir paralellik göze çarpıyor. Üstelik “Yuan-shi”de Tutuh'un atalarının soy adı İlbari, “Gan-mu”da İlbari kabileleri olarak gösterilmektedir. Tüm bunlar Baç-man adıyla Hulusman'ın kastedildiğini düşündürmektedir. Aslında Baçman 1237'de öldürülmüştü. Demek ki ölümüne kadar bu bölgede yaşadığına göre Hulusman ile Baçman aynı kişi olmalıdır. Çünkü ikisi de Kitay'dan 30 bin li uzaktaki Kinça denilen aynı bölgede yaşıyordu ve yine ikisi de İlbari kabilelerindendi.

“Yuan-shi”de de belirtildiği gibi bu Kıpçak beyliği bağımsızdı ve o dönemdeki Harezmşah, en azından 1216'de bir sefer düzenlemesini gerektiren olaylara kadar bu beyliğin topraklarını kendi toprakları olarak görüyordu. Peki neden Harezmşahlar bu bölgeyi kendi toprakları olarak görüyorlardı? İnas'ın topraklarında büyük karışıklıklar çıktığını⁶⁵⁵ kaydeden “Yuan-shi”de bu sorunun cevabı belli belirsiz bir şekilde yer almaktadır. 1182'de Al-Kara Uran'ın “Yugur oğulları” yani Yugur topraklarında yaşayan Kıpçak-Uran-larla birlikte Cend sınırına çıkıp gelmesinin sebebinin “Yuan-shi”de zikredilen bu karışıklıklar olduğu düşünülebilir. Muhtemelen Tekeş onları Kıpçakların geldikleri toprakların kendi mülkü sayılmasını kabul etmeleri karşılığında himayesine almıştır.

⁶⁵⁵ Kıçanov, *Svedeniya v “Yuanşi”*, s. 62.

Böylece biz, biri Harezm'e bağımlı Sıgnak, diğeri Aral Gölü'nün kuzeyindeki Yugur bölgesinde yaşayan Kıpçak kabilelerin bağımsız beyliği olmak üzere, Moğol istilasından önce Deşt-i Kıpçak'da iki Kıpçak beyliğinin bulunduğunu tespit etmiş bulunuyoruz.

Böyle bir taksim var olmakla birlikte, her iki bölgede aynı halkın yaşamasına rağmen, Aral Gölü'nün kuzeyinde Kıpçaklardan başka İlbari ve Yemek kabileleri de yaşamaktaydılar. İlbari ve Yemeklerin XII. Yüzyılda Kama nehri civarında yaşadıklarına Rus kronikleri “Poloves Yemekleri” ifadesiyle şahitlik etmektedir.⁶⁵⁶ Nitekim Kaşgarlı Mahmud da Yemekleri uzun bir süredir Ural civarında yaşayan Başkurtların yakınma yerleştirmektedir. Necip Hemedanî'ye göre Saksın şehri burada yaşayan Yemek ve Kıpçakların saldırılarından mutazarrır olmuştu.⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ PSRL, I/389. T. 10, s. 9.

⁶⁵⁷ Agadjanov, *Oçerki*, s. 162.

Kanglılar

Sıgnak bölgesinde Kıpçaklar, Uran-Kimaklar ve Kanglılar bir arada yaşıyorlardı. Kaşgarlı Mahmud zamanında henüz Kanglı halkı mevcut olmadığı için “kanglı” kelimesi onda yalnızca “Kıpçaklar arasında meşhur bir kişinin adı” şeklinde geçmektedir.⁶⁵⁸ Klyashtorny’ye göre “Kanglı etnik adının ortaya çıkışı Kimak-Kıpçak kabilelerinin Sır-derya ve Aral civarındaki Peçenek-Oğuz topraklarını fethetmeleriyle yakından ilişkilidir.”⁶⁵⁹ S. P. Tolstov, bu etnonimi bazı Peçenek kabilelerinin Kıpçak konfederasyonu içinde erimesi sonucunda ortaya çıkan Kangar (Kengeres) etnik adının bir türevi olarak görmektedir.⁶⁶⁰ Kanglı sözcüğünün başlangıçta Kıpçak halkının yönetici boyu olarak kabul edilmesi, kendisini başta Sır-derya olmak üzere fethedilen topraklardaki geneoloji geleneğiyle ilişkilendirip böylece ülkenin yönetim hakkını meşrulaştırma gayretinin bir sonucudur.⁶⁶¹ Her halükârda Kanglı sözcüğünü Oğuz-Peçenek ve Kıpçak kabilelerin kaynaşmasıyla ortaya çıkan yeni bir etnik oluşum olarak görmek gerekir. Bu etnik adın, Kıpçakların XII. Yüzyıl başlarında Sır-derya’nın doğu sahilleri ve Aral Gölü’nün kuzey kesiminde yerleşmelerinden sonra ortaya çıkması şaşırtıcı olmamalıdır. En-Nüveyrî ve İbni Haldun’un Kanlıların (Kangaroğullarının) Kıpçakların bünyesinde yer alan bir kabile olarak göstermeleri de bu yüzdendir.⁶⁶² Rubruk dahi Ural nehrinin doğusundaki bozkır sakinleri için “Daha önce orada Kanglı denilen Koman (Kıpçak)lar yaşıyorlardı” demektedir.

⁶⁵⁸ MK., 3/379.

⁶⁵⁹ Kanglı-Kangar-Kengeres-Kan-kü etnik adlarının ayniyeti konusunda bkz. Klyashtorny S. G. *Drevnetyurkskiye runičeskiye pam-yatini*. M., 1964, s. 161-179.

⁶⁶⁰ Tolstov S. P. *Goroda guzov*, s. 101.

⁶⁶¹ Klyashtorny, age., s. 179.

⁶⁶² SMİZO, T. I, s. 539-540, 541.

Kanglıların yaşadıkları topraklara gelince, kaynaklara göre Moğol istilasından önce ağırlıklı olarak Kıpçakların Sıgnak’taki topraklarında yaşıyorlardı ki, buna göre İrtiş boylarındaki yaylaklarda, Sır-derya, Çu ve Talas vadilerindeki kışlaklarda onların göçebe çadırlarıyla karşılaşma hakkımız vardır. Gerçekten de Reşidüddin Kanglı göçebelerinin İrtiş’in yukarı akımlarında Naymanların komşusu olarak yaşadıklarından söz etmektedir.⁶⁶³ Kanglılar güneyde de Yedisu’da Karluklarla iç içeydiler. Geç dönem yazarlarından Ebu’l Gazi onlar hakkında şöyle der: “Kanlılar Türkmenlerle birlikte yaşıyorlardı. Onlar, Türkmenlerin bölgesine gelerek Issık-kul, Cud ve Teleş civarına saçıldılar ve burada uzun yıllar yaşadı-lar.”⁶⁶⁴ Daha önce Mahmud Kaşgarlı’nın kaydına istinaden burada Türkmenlerden maksadın Karluklar olabileceğini belirtmiştik. Ye-disu’da Karluklarla komşu olarak yaşadıkları için Kanlıların başkenti Balasagun olan Karahanlıların hakimiyet bölgeleriyle ilgileri yoktu. Cüveynî’nin belirttiği gibi, XIII. Yüzyılda Karahanlılar zayıflayıp da Balasagun hakimi artık güçsüz ve iktidarsız kalınca,

Karluklar ve Türk-Kanglılar Karahanlılara tepeden bakmakla kalmadılar, bir de tebaalarına saldırarak mal ve sürülerini yağmaladılar. Onları durduramayacağını anlayan Balasagun hakimi, Karaki-taylardan yardım istedi. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen gür-han, Ba-lasagun tahtını ele geçirip, Afrasyab'ın torunundan han unvanını alıp İlek-Türkmen unvanı verdi. Bir süre sonra savaşçıları güçlendi; sürüleri arttı ve gür-han Kanglıları da kendine bağladı.⁶⁶⁵

⁶⁶³ Raşid ad-din, T. I, kn. 2, s. 209.

⁶⁶⁴ Abulgazi. *Rodoslovnoye drevo tyurkov*. 1906, s. 34.

⁶⁶⁵ Cüveyni, I/355.

Karakitayların Kanglıları itaat altına almak için önce güçlenmeyi bekleme mecburiyetinde oluşları, Kanglıların Deşt-i Kıpçak'ta ne kadar güçlü olduklarını göstermektedir. Çin kaynaklarında 1160 ve 1190 yılları arasında Naymanlarla birlikte Ts'in imparatoruna elçi gönderdikleri belirtilmektedir.

Demek ki Kanglılar Moğol istilasından önce Kıpçakların Sığ-nak'taki toprakları içinde İrtiş'dan Çu ve Talas'ın aşağı akımlarına kadar uzanan bölgede göçebe halde yaşıyorlardı. Rubruk ve Plano Carpini'nin Aral Gölü'nün kuzeyindeki Kanglılarla ilgili verdikleri bilgiler ise Moğol fethinden sonra Kanglıların Aral'ın batısında yaşamaya başladıkları geç döneme aittir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MOĞOL İSTİLASINDAN ÖNCE KIPÇAKLARIN SOSYAL YAPILARI VE İDARİ TEŞKİLATLARI

XI. Yüzyılda ve XII. Yüzyıl başlarında Kıpçak toplumunun göçebe tipi ekonomik ve kültürel yaşantısının özellikleri, sosyal ilişkiler, toplumsal yapı, idari ve siyasî sosyal kurumların kontrolündeki maddî üretim sistemi dahilinde bazı hususiyetler içerir. Bu konuların tetkiki, Avrasya göçebe halklarının tarihinde ortaya çıkan ve daha ziyade göçebe toplumunun genel gelişim kanunları dahilinde bütün veçheleriyle incelenen tarihinin birçok meselelerinin tekrar gözden geçirilmesiyle yakından ilgilidir.⁶⁶⁶

⁶⁶⁶ Markov G. Y. *Koçevniki Azii*. M., 1976; Fedorov-Davidov G. A. *Obşçesvennyy stroy Zolotoy Ordı*. M., 1973; Hasanov A. M. *Sotsial-naya istoriya sikifov*. M., 1975...

Her ne kadar başlangıçta göçebelik üretim meşğalesinin özel bir şekli ve toplumun sosyo-politik teşkilatlanması olarak anlaşılmış ise de, son zamanlarda durumun daha ritmik bir önem arz ettiği şeklinde takdim edilmmişti. Bu bağlamda göçebelik, bir yandan toplumla tabiatın karşılıklı ilişkilerinin özel bir şekli, diğer yandan insanın çevreye özel şartlarla adaptasyon formu olarak ortaya çıkmış ve biyolojik üretim araçlarına sahip olduğu oranda tabii kaynaklardan faydalanma esası üzerine kurulmuştur.⁶⁶⁷ Yine bu bağlamda maddî ve manevî kültürlerin, ekonomi, hayat tarzı, sosyal kurumlar ve toplum yapısının analizi elbette önemlidir. Bu kurumların göçebe Kıpçak toplumunda nasıl işlediği konusu ve hayat tarzları yazılı belgelerin, arkeolojik bulguların ve diğer kaynakların sunduğu imkanlar dahilinde incelenebilir.

⁶⁶⁷ Markov G. Y., Masanov N. E. *Znaçeniye otnositelnoy kontsentratsii i dispersnosti v xozyaysvennoy i obşçesvennoy organizatsii koçevıx narodov*//Vestnik MGU. Ser. İstor. 1985, no. 4, s. 86-96.

Kıpçaklarda üretim şekilleri

Ortaçağ tarih ve coğrafya kaynaklarına ve mevcut arkeolojik verilere göre Deşt-i Kıpçak sakinleri, Avrasya bozkırlarındaki değişik halklar ve etnik gruplar arasında en fazla göçebe olan insanlar olarak göze çarpmaktadır. Göçebe hayat tarzı Kıpçakların psikolojisine öyle acımasız darbeler indirmiş, dünya görüşlerini öyle derinden etkilemiştir ki, başka bir hayat tarzını düşünemez hale gelmişlerdir. Göçebelerin ekonomik ve kültürel faaliyetlerinin özelliklerini oldukça derinden kavramalarına, dolayısıyla hayat tarzlarının diğer halklarınkinden farklı özellikler içerdiğini düşünerek “biz ve onlar” muhafazakâr yaklaşımına sahip olmalarına şahitlik eden önemli örneklerden bir tanesi seçilip verilebilir: “Bizler, bozkır halklarıyız. Bizde nadir bulunan, pahalı eşyalar ve emtia yoktur; en büyük

servetimiz atlardır. Onların etini yer, derilerinden elbise yaparız; en sevdiğimiz içecek onların sütü ve ondan yapılanlardır. Yeryüzünde bağımız, bahçemiz, binalarımız yoktur; mekanımız sürülerimizin ve yıklarımızın otladığı meralardır; yıklarımıza güzellikleri büyüleyici atlarımızla gideriz.”⁶⁶⁸

⁶⁶⁸ *Material po istorii kazaxskix xansva XV-XVIII vv.* Alma-Ata, 1969,s. 226.

Yukarıda anlatılanlar bir tabloya dökülebilir. Kazakistan’ın geniş topraklarında M. Ö. I. Binyıl başlarından itibaren varlığını muhafaza eden göçebe üretim tarzı hayli yaygındı. “Halk çadırlarda oturuyor, yaz ve kış boyunca mera ve su kaynaklarını takip ederek göçebe halde yaşıyordu. Servetleri.. koyunlarıydı. Yiyecekleri - yazın süt, kışın kurutulmuş etti.” Bunlar, “Hudud el-Âlem” isimli anonim eserin yazarının bize aktardıklarıdır.⁶⁶⁹ Göreceğimiz gibi göçebe hayat tarzına uygun seyyar ev tiplerinin en eskilerinden biri yurt (çadır) ve hayvanların süt ve etinden hazırlanan yiyecekler, halkın hareketli hayatında ön plana çıkan şeylerdir.

⁶⁶⁹ Akişyev K. A. *K probleme proisxojeniya nomadizma v aridnoy zo-ne Drevnego Kazaxstana//Poiski i raskopki v Kazaxstane.* Alma-Ata. 1972.

Mevcut yazılı kaynaklara ve arkeolojik malzemelere göre Kıpçakların topraklarında yaşayan canlıları ve türlerini anlatmak mümkün. Örneğin Gardizî onların sığır ve koyun sürüleri göttüklerini, ama develerinin bulunmadığını belirtmektedir. Gardizî’nin göçebelerde devenin olmadığına işaret eden son cümlesi, ancak develerin yaşayamadıkları soğuk kuzey bölgeleri için geçerlidir, ama Kıpçak sürüleri arasında devenin hiç olmadığını göstermez. Göçebelerin temel serveti olan dört tip hayvan (at, koyun, deve ve sığır), değişik Türk ve Moğol halklarının destanlarına yansımıştır. Hatta Rus vakayinameleri, Vladimir Mono-mah’ın 1103’de Don Kıpçaklarına karşı düzenlediği seferini anlatırken, Rusların ganimet olarak “sığır, koyun, at ve develer” aldıklarını belirtmektedirler.⁶⁷⁰ İri tırnaklı hayvanların ancak mutedil iklim şartlarına ve bol otlu meralara sahip yerlerde beslenebildiği bilinen bir şeydir. Develer yük hayvanıdır ve her yerde güdülmez (örneğin kuzey bölgesinde deveyi bilmezler). Gardizî’den yukarıda yaptığımız alıntı da bunun bir delilidir. Koyun, Kıpçakların günlük hayatında birinci derecede rol oynuyordu. Çünkü koyun eti göçebe halkların temel gıda maddesidir. Ayrıca koyun hızlı büyüyen, et ve iç yağ sağlayan bir hayvandır. Deri ve yünü giysi ve keçe yapımında kullanılır ki, Kıpçakların günlük hayatının vazgeçilmez unsurlarıdır. Ama diğer göçebelerin çoğunda olduğu gibi, Kıpçakların da sevgilisi, “sürülerin incisi”,⁶⁷¹ en değerli ve itibarlı hayvanı elbette ki attı.⁶⁷²

⁶⁷⁰ Bartold, “Hudud al-Alam”. L., s. 186.

⁶⁷¹ Şnirelman V A. *Proisxojeniya skotovodstva.* M., 1980; Kovalevs-kaya V. B. *Kon i vsadnik: Puti i sudbi.* M., 1977.

⁶⁷² Kuzmina Y. Y. *Rasprostnaniye skotovodstva i kult Konya u irano-yazıcnıx plemen Sredney Azii i dr. Narodov Staraogo Sveta.* Bkz. *Srednaya Aziya v drevnosti i srednevekovye: istoriya i kultura.* M.,1977, s. 28-52 vs.

Göçebe hayatında dayanıklılığı, hızı, uzak mesafelere kadar yorulmadan gitme özelliği ve akıllara elverişliliği ile yeri doldurulmayacak hayvan attı. Ortaçağlarda Kazakistan bozkırlarında “en iyi atları kurban ediyorlardı. Atın kafatası ve tırnağı koruyucu olarak kullanılıyor; Merkezî Kazakistan’da Karatav dağlarında ve Mangışlak’ta bol miktarda bulunan doludizgin koşan at tırnaklarının çizildiği kaya resimlerine tâzim ediyorlardı. Kazaklar bu resimlere *tulpar-tas* diyorlardı. Birunî ve Kazvinî bu resimlere Oğuzların ve Kıpçakların taptıklarını belirtmektedir. Dörtnala giden at tırnağı resimlerine Merkezî Kazakistan’ın kutsal kerpiç mozolelerinde, örneğin Kengir nehri sahilindeki Ke-lin-tam mozolesinde de (XIII. Yüzyıl) rastlanmaktadır.”⁶⁷³ At, askerî önemi ve tapınma objesi olma özelliğinin dışında, taşıma ve yük hayvanı olarak da Kıpçakların günlük hayatında önemli bir yere sahipti. At eti Kıpçakların günlük yiyecekleri arasında son sırada değildi ve üstelik gebe olmayan kısrağın eti ziyafetlerde ikram edilecek etlerin en makbulü sayılırdı. Kımız ise göçebelerin en değerli ve sevimli içecekleriydi. Sert kış günlerinde veya kıtlık günlerinde otun bol olmadığı zamanlarda diğer hayvanlar yiyecek bulamazken, yalnızca at 40 cm. kadar derinlikteki bitki köklerini bulup çıkararak hem kendisine hem de diğer koyun ve tırnaklı hayvanlara yem tedarik edebilme özelliğine sahip olduğu için, sürülerin bakım sürecinde de oldukça önemli rol oynamıştır. Tüm göçebelerde kış günlerinde hayvan otlatırken merada önce atların, ondan sonra diğer hayvanların otlatılması şeklinde bir kural vardı. Sürüyü otlakta bu şekilde tutma metodu, Kıpçaklarda Deşt-i Kıpçak’ın kurak iklim şartlarına çok iyi uyum sağlayabilen koyun ve at sürülerinin yaz ve kış günlerinde en çok beslenen hayvan olmasını gerektirmiştir.

⁶⁷³ 8Margulan A. X. *Kazakskoye prikladnoye iskusstvo*, s. 31.

At, yalnızca sürü çoğaltma aracı değil, aynı zamanda bozkır sakinlerinin sosyal mevkilerini, servetlerini ve itibar derecelerini de gösteren bir vasıtaydı. Tamim ibn Bahr, IX. Yüzyıl başlarında Merkezî Moğolistan bozkırlarında seyahat ederken Kimak hanının en az yirmi bin zarif tırnaklı at sürülerini gördüğünü belirtmektedir. Çin kaynaklarına göre, Kıpçak (başlangıçta Seyanto) tarihinin Merkezî Asya döneminde de onların bazen Çin imparatoruna hediye olarak sundukları büyük at sürüleri vardı. İshak ibn el-Hüseyn, Merkezî Kazakistan bölgesini anlatırken “bazen sahrada vahşileşen ehlileştirilmemiş at sürülerinin gezindiğinden” söz etmektedir.⁶⁷⁴ “Gan-mu”da Kinça (Kıpçak)ların ülkesinde çok kalabalık at sürüleri bulunan bir halktan bahsedilmektedir.⁶⁷⁵ XIV. Yüzyıla ait bir Tibet kaynağında ise şöyle deniliyor: “Bu bölgenin insanların (Kinçalar) çoğu zengindir. Pek çoğunun on bin sürülük güzel atları vardır.”⁶⁷⁶ Kazakistan bölgesinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sırasında ele geçirilen hayvan kemiklerinin tetkiki de, Kıpçakların sürülerinde koyun ve atın ağırlıklı olduğunu göstermektedir.

⁶⁷⁴ Umnyakov İ. İ. *Kompendium ispano-arabskogo geografa İsxaga ibn Xuseyna i yego svedeniya o xazarax i tyurkax//İGGO*. 1939, T. 21,s. 114.

⁶⁷⁵ Biçurin, *İstoriya pervix*, s. 274.

⁶⁷⁶ Kızlasov L. R. *İstoriya Tuvı v sredine veka*. M., 1969, s. 164.

Hayvan üretimiyle ve öncelikle de ehli hayvanların, atların ve koyunların özellikleri, renkleri, yaşları ve keza iri tırnaklı hayvanların ve develerin isimleriyle ilgili bol miktardaki terminoloji de buna işaret etmektedir. Ortaçağlarda Deşt-i Kıpçak sakinleri tarafından kullanılan ve sözlüklerde muhafaza edilen bu terimler, sözlük türü çalışmalar sayesinde günümüze kadar gelmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat-it Türk"ünde ve XIII-XIV. Yüzyıllarda yazılan Arapça-Kıpçakça sözlüklerde ortak Türkçe'yle o dönemin Kıpçak lehçesinde yer alan ve hayvancılık ve hayvancılık ekonomisiyle ilgili pek çok Kıpçakça terim ve leksikolojik karşılıkları doğrudan Arapça olarak veya çeviri şeklinde verilmektedir. Bu kelimelerin çoğu atçılık, koyunculuk, devecilik ve diğer göçebe hayvancılık uğraşlarıyla ilgilidir: Koyun, tişi koyun, kozu, koç, koçkar, toklı, şişek, ukeç, inek, ögüz, buga, buzagu, tana, teve, ingen (dişi deve), köşek (deve yavrusu), buta, bugra, at, aygır, kısarak, oşkun, be, tay, kulun, kulunçak, kunan vs..⁶⁷⁷

⁶⁷⁷ Kurişjanov A. K. *İssledovaniye po leksike starokıpçakskogo pismen-nogo istočnika XIII v. "Tyursko-arabskogo slovary"*. Alma-Ata, 1970, s. 3-4; *Nominxonov Ts. Terminı jivotnovodstva v tyurksix i mongolskix yazıkax*//Trudı sektora vostokovedeniya. Alma-Ata, T. I. 1959, s. 87-112.

Kıpçak sürülerinde bol miktarda at ve koyunun, keza iri tırnaklı hayvanların ve develerin bulunması sebebiyle bol otlu geniş meralar ve yeterli su kaynakları gerekiyordu. Haklarındaki ilk yazılı kaynaklardan itibaren "mera ve su" her göçebe toplumunun hayatını idame ettirmesinin vazgeçilmez şartı olmuştur. Kıpçaklar da belli bir dönem göçebe hayatı sürdürmüşlerdir. Ama bu hayat tarzında uçsuz bucaksız bozkırlarda düzensiz bir şekilde tesadüf-i münbit meralar aramak söz konusu değildi ve aksine her topluluk kendi merasını ve güzergahını bilir, bu güzergahın dışına çıkılmaması için de sert kurallar konulurdu. Bu güzergahların değiştirilmesi ancak ciddi ekonomik, sosyal veya siyasî sebeplerin mevcudiyeti halinde mümkündü.⁶⁷⁸ Uzun göç menzili ve yoğun göçebe çarvacılığının varlığını sürdürmesinin şartlarından olan daimi konaklama yerlerinin olmayışı bu hayvancılık formunun ana özellikleridir.

⁶⁷⁸ Federov-Davidov G. A. *Koçevniki Vostočnoy Yevropı*, s. 197.

X. Yüzyılda Kimaklar çok geniş bir alanda göçebe halde yaşıyorlardı. İrtiş vadisinde yaylakları, Sır-derya'nın aşağı akımlarındaki Oğuz topraklarında da kışlakları vardı. Kazakistan'ın Kıpçak ve Kanglıların hakimiyetine geçtiği XII. Yüzyılda da bu güzergah muhafaza edilmişti. Kanlılarla ilgili olarak kaynaklarda onların İrtiş boylarında Naymanlarla birlikte yaşadıkları belirtilmektedir ki, o sıralar Nayman toprakları Balasagun civarlarında, Talas ve Çu vadilerine kadar uzanıyordu. Sürülerini bugünkü Batı Kazakistan bölgesinde tutan Kıpçaklar, yazları Ural dağlarının güney eteklerine, kışları ise güneye, Sır-derya'nın aşağı akımlarına, Aral Gölü'nün çevresine gidiyorlardı. En-Nüveyrî, Kıpçaklar konusunda şöyle der: "Evlerde ve binalarda yaşamayan, aksine çadırlarda hayat geçiren bu insanlar, yazları hep aynı yere gitmezler, kışları ise bir başka yere kımıldamazlardı."⁶⁷⁹ Aynı tabloyu Deşt-i Kıpçak'da da görüyoruz. Örneğin İbn'el Esîr

“Kıpçakların toprakları yaz ve kış mera yönünden zengindir; orada yazları serin yerler, münbit meralar vardır; kışları ılıman iklime ve bol otlı meralara sahiptir ki, deniz sahilindeki bozkırdır.”⁶⁸⁰ G. N. Potanin şöyle der: “Bugünkü kültür seviyeleri göz önünde tutulduğunda, halkların ülkelerin fiziki şartlarına bağımlılığı öylesine fazlaydı ki, onların değişmesine rağmen bölgede oluşan göç güzergahı uzun yıllar boyunca muhafaza ediliyordu.”⁶⁸¹

⁶⁷⁹ SMİZO, T. I, s. 539.

⁶⁸⁰ Age., s. 26.

⁶⁸¹ Zapiski G. N. Potanina o predprinyatim im puteşestvii v Sverozapadnuyu Mongoliyu/İzvestiya İRGO. Spb., 1876, T. 12. Otd. 2, s. 149.

Bu tür muayyen muhaceret bölgeleri bir çırpıda değil, Avrasya’nın kurak bölgelerinin ekonomik ve kültürel faaliyetlerin göçebe tipinin temsilcileri tarafından uzun süreli ele geçirilme sürecinde oluşmuştur. İlk başlarda, yeterli miktarda sahipsiz bir bölgenin bulunması halinde, mahalli faktörlere ve bitki örtüsünün sezonluk verimine bakılmaksızın önceden kullanılan meralara mevsimlik göçler kendiliğinden gerçekleşiyordu. Kaynaklarda belirtildiği üzere göçebe sürüleri “mera ve su kaynakları”nı takiben yapılıyor ve bu sırada arazi ortaklaşa kullanılıyordu.

Hudûd el-Âlem yazarının Kimak göçebeleri için “Onlarla Guzlar arasında sulh olduğunda kış aylarında Guzların topraklarına göçüyorlardı” dediğini hatırlayalım. Ya peki savaş varsa? O zaman da Gardizî’nin belirttiğine göre uzak bir yere, Moğolistan Altaylarına veya Ektag’a gidiyorlardı. Ancak, bu şekildeki bir göçebelik tarihen uzun süre devam edemezdi. Nüfusun artması ve sürülerin genişlemesi ve müstahsil gücün gelişmesi, daha geniş meralara olan ihtiyacı artırıyor. Ama böyle uygun topraklar fazla olmadığı için, savaşmak gerekiyordu. O dönemde savaşlar genellikle toprak edinme amacıyla yapılıyordu ve sonuçta daha zayıf olan kabile, toprağından atılmakta ve komşularından ayrılarak bulunduğu bölgeyi terk etmekteydi.

Moğol istilasından önceki son büyük kabileler göçü, XI. Yüzyılda Kimakların Kıpçakların yaşadıkları topraklardan yine onların bazı kabileleriyle birlikte Sır-derya’nın aşağı akımındaki Oğuz topraklarına yaptıkları muhacerettir. Onlar burada Oğuzları kılıçtan geçirdikten sonra kışlaklarına yerleştiler. Muhtemelen Kıpçakların yazları İrtiş boylarına, kışları Ser-derya sahillerine mevsimlik göçler düzenledikleri yayla hayat tarzı bu dönemde başlamıştır ve daha sonra aynı tarz Kazakların Orta Cüz’ünde devam etmiştir. IX-XI. Yüzyıllar arasında Kimaklarda da bu tür göç hareketleri yaşanmıştır, ama bunlar gelenek halini almamıştı ve Guzlarla Kimaklar arasındaki siyasî ilişkilere bağlıydı. Göçebelik sisteminin ve meralardan faydalanma şekillerinin istikrara kavuşması, değişik topluluk ve kabilelerin toprak mülkiyetinin teşekkülünün bilinen aşamalarına bağlı olarak gelişmiştir (Kıpçaklarda hem ortak araziler, hem de şahıs mülkü olan topraklar vardı). Genelde şahsî sürü sahipliğiyle kendini gösteren gayr-ı eşit mülkiyetle birlikte büyük sürü ve geniş otlak sahipleri aynı zamanda ortaya çıkmıştır.

Bazı araştırmacılara göre, üretim sürecinde ortak toprak mülkiyetinin şahıs mülkiyeti haline gelişi, sürüdeki hayvan sayısının artması sebebiyle olmuştur. Meralar görünüşte yine kamu mülkü sayılmaya devam ediyordu, ama sürülerin mülkiyetinin boy-kabile beylerinde yoğunlaşması arazilerin zengin sürü sahiplerinin fiilen mülkü haline gelmesine yol açmıştır.* Bu da hakim-tebaa özel ilişkilerinin feodal bağımsızlık ilişkilerine dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

***Yazarın demek istediği şudur: Meralar kamu arazisi sayılsa bile, fakirlerin ellerinde güdecek sürüleri olmadığı için, buraların kullanım hakkı otomatikman zengin sürü sahiplerine kalıyordu. (çev)**

Mevcut kaynaklarla Kıpçaklarda bu bağımsızlığın kesin şekillerinin ortaya çıkışının ne zaman başladığını takip edebilmek mümkün değil, ama Kıpçak beylerinin yalnızca büyük sürü sahipleri değil, ayrıca büyük özel meraların da sahipleri olduğu muhakkak. Göçebe toplum şartlarında feodal toprak mülkiyeti, yalnızca feodallerin göç bölgelerini düzene koyma hakkını değil, aynı zamanda üretim sürecinin zengin sürü sahiplerinin düzenlemelerine göre işlemeye başlamasıyla ortaya çıkan fiili ilişkilerle birlikte oluşmuştur. Rubruk şöyle der: "... her bey, elinin altında bulundurduğu insan sayısına, meralarının sınırlarına ve keza sürülerini yaz, kış, ilkbahar ve sonbaharda nerelerde otlatmak zorunda oluşuna göre şöhet sahibiydi."⁶⁸²

⁶⁸² *Puteşestviye v Vostoçniya stranı*. Spb., 1911, s. 91.

Kıpçaklar hayli uzun mesafelere yolculuk ederken, sürekli hareket halindeki halkların hayatında önemli bir yer tutmak zorunda olan yük arabasından faydalanıyorlardı. Hareketli hayat tarzı, göçbeleri, dayanıklı ve güçlü hayvanlardan faydalanmaya, kulübelerini tekerlekli arabalar üzerine kurmaya zorlamıştır. Kazakistan'daki bu geleneksel nakliye türünün arkeolojik verilerin yanı sıra, yazılı kaynakların da işaret ettiği gibi ta İskit-Sakalar döneminde mevcut olduğu görülmektedir.⁶⁸³

⁶⁸³ Pazırık kurganlarındaki (Altaylarda, M. Ö. V-III. Yüzyıllar) mezarlarda dört tekerlekli yük arabaları bulunmuştu. Bkz. Rudenko S. İ. *Gornoaltayskiye naxodki i skifti*. M.; L., 1952, s. 236-239. Kazakistan'da kayalar üzerinde at ve bazen develerle çekilen iki ve dört tekerlekli araba resimlerine rastlanmıştır. Bkz. Kadırbayev M. K., Maryaşçyev A. N. *Naskalniye izobrajeniya xrebtı Karatau*. Alma-Ata, 1977, s. 162-167.

İskitlerde tekerlekli arabaların bulunduğu konusunda Hipok-rat, Herodot ve Strabon gibi antik dönem yazarları bilgi vermektedirler. Bunlardan Strabon'un anlattığına göre göçbelerin kulübeleri keçeden yapılmış ve içinde yaşadıkları arabaların üzerine çekilmişti.⁶⁸⁴ Çarvacı-göçebe bozkırlı halkların tüm tarihleri boyunca seyyar kulübe olarak araba vardı ve Kıpçaklarca da iyi bilinmekteydi. Plano Carpini, Rubruk ve İbni Battuta bundan söz etmektedir. Bu arabalar bir hayli insan alabiliyordu. Göç sırasında veya sürekli hareket halindeyken kullanılan bu arabalara *kuy-me* deniliyordu ve içinde yalnızca kadınlar ve çocuklar yaşardı.

⁶⁸⁴ Margulan A. X. *Kazaxskoje narodnoje prikladnoje iskusstvo*. I/32.

Rubruk şöyle der: “Kadınlar öyle güzel arabalar yapıyorlar ki, ancak resmini çizerek size anlatabilirim. Bu arabalar genç kızların yaşadıkları odalar gibiydi.” XIV. Yüzyıl yazarı İbni Battuta’nın kaleminden çıkan satırlar ise şöyle: “Deşt-i Kıpçak’da onların hanımları içinde gümüş yaldızlı bir perdenin çekildiği araba üzerindeki bir kulübede seyahat ederler.”⁶⁸⁵ Bu arabalara öküz, at ve develer koşuluyordu. Plano Carpini’nin dediği gibi, “arabaların bazılarını çekmek için bir öküz yeterliydi; daha büyükleri için iki, dört ve büyüklüğüne göre, gittikleri yere ve savaş durumuna bağlı olarak daha fazla öküz gerekiyordu.. Onlar, arabalarını yanlarından hiç ayırmıyorlardı.” Bu arabalar, savaş zamanlarında da göçebelerin korunma aracıydı.

⁶⁸⁵ *Puteşestviye v Vostoçnyya stranı*, s. 92; SMİZO, I/27.

Suriyeli Mikael, Kıpçakların göreneklerini anlatırken bu tür savunma vasıtasına özellikle dikkat çekmiştir. “Onlar Türklerin bir şubesidir. Dilleri Türkçe’dir; gittikleri her yere kadınlarını, çocuklarını ve mallarını beraberlerinde götürürler. Kamp çevresine duvar gibi çevreledikleri ağaç arabaları sayesinde korunurlar.” Bu tür savunma taktiği hakkında daha detaylı bilgiyi Anna Komnena vermektedir: “Arabalarını daire halka şeklinde yapıyor, üzerini gönle kaplıyor, karılarını ve çocuklarını içine oturtuyor; saldırıları arabaları vasıtasıyla uzaklaştırıyorlardı. Arabaları parçalamak, bu orijinal istihkamların ortasına dalmak mümkün değildi. Düşman bu arabaları kuşatmak istediğinde, bazı savunma taktikleri uyguluyorlardı. Birçok arabayı birbirine bağlıyor, aralarında huruç boşlukları bırakıyorlardı. Savaşçı birlikleri bu boşluklardan dışarı fırlıyor, düşmana saldırıyor ve tekrar halkanın içine çekilip bekiniyorlardı.”⁶⁸⁶

⁶⁸⁶ Rubruk *V Ptuşestviye*, s. 27-28; Guseynov R. *Sriyskiye istoçniki*, s. 110; Golubovskiy, *Peçenegi, Tyurkı..*, s. 216.

Bununla birlikte, herhangi bir tabii engel arabanın yolunu kesebildiği için, bir çok araştırmacı bu araba kulübelerde seyahatin pek de rahat olmadığını dikkat çekmektedir. Bir diğer yandan arabalar toplum içinde kişilerin sosyal mevkilerinin bir göstergesiydi ...

Zanaat

Kıpçaklarda zanaat genel olarak hayvan ürünlerinin işlenmesi ve bunun için gerekli âlet-edevatın yapımı üzerine yoğunlaşmıştı. Örneğin sözü edilen arabaların yapımı bazı maharetler gerektiriyordu ve bu da Kıpçaklarda özellikle arabanın çeşitli aksamaları, yurtların, eyerin, kimi kap kacaklar, yayıklar, et tabakları ve kâseler ağaçtan yapıldığı için ağaç işleme zanaatının geliştiğini göstermektedir.

Ana zanaat dalları, hayvanlardan elde edilen ürünlerin işlenmesi ve bunlardan bazı eşyalar yapımıyla ilgili konularda gelişmişti. Keçeler, kementler, saraciye eşyaları ve deri giysiler; deri ve yün gocuk, şapka, malaha, deri çizme, değişik türde kap kacak ve benzeri eşyalar yapıyorlardı.

Güney Kazakistan vahalarındaki yerleşik çiftçi ahaliyle temasta bulunan Kıpçaklar, muhtemelen çanak çömlek yapmasını da biliyorlardı. Çeşitli yerlerde bulunan Kıpçak mezarlarındaki zengin at koşumları, silahlar (üzengi, gem, at nazarlığı vs..) ve keza metal-den mamul günlük kullanım eşyaları, onların metal işlemeyi bildiklerini, onların da Doğu ve Batı Türk Hakanlıkları'nda rastladığımız demir maden yataklarına sahip olduklarını göstermektedir. V. Yüzyılda ve VI. Yüzyıl başlarında Altay Türklerinin metal işlemeyi çok iyi bildiklerini, bunun Siyenpi ve Ju-jan hanlarının dikkatini çektiğini, Türklerin yaşadıkları bölgeyi ele geçirdikten sonra onları vergilerini demir ürünleriyle ödemeye mecbur ettiklerini biliyoruz. Çin kaynaklarında bu konuda şöyle deniliyor: "O (Aşına boyundan bir kol), Siyenpilere bağlı olmayan Altay dağlarına geldi, daha sonra diğer tebaa halklarla birlikte Ju-jan hanına demir cevheri çıkarıp vermek zorunda kaldı."⁶⁸⁷ Aslında sadece çıkarıp vermek değil, onu eritip bir takım mamul eşyaları vergi olarak vermek zorundaydı. Bu yüzdendir ki Ju-jan hanı Tu-men'e "Sen benim demir dökümcü kölemsin" diyecekti. VI. Yüzyıl ortalarında Batı Türkleri artık Bizans elçisi Zemarkhos'a "kendilerinden demir satın almaları" teklifinde bulunacaklardı.⁶⁸⁸ Muhtemelen satışa sunulan bu demir Altaylardan değil, demir ve çelik üretimi geleneğinin daha uzak bir döneme, bronz çağına uzandığı Merkezî Kazakistan bozkırlarından elde ediliyordu.⁶⁸⁹ A. H. Margulan bu konuyla ilgili olarak şöyle diyor: Merkezî Kazakistan'da o döneme ait bazı eski eşyalar bulunmuştur. Keza Doğu Karkaralı bölgesi, kısmen Kentube, Kenkazgan, Karaşokı, Karaşoşak, Karası, Jalpak ve Kara-çukur'da ele geçirilen demir mamullerinin tamamı bu döneme ait-tir."⁶⁹⁰ Buralarda ve Deşt-i Kıpçak'ın diğer bölgelerinde maden işçiliğinde mütehassıs olmuş Kıpçak kabilelerinin temsilcileri büyük ihtimalle demir filizi çıkarıyorlardı. Doğu Karkaralı bölgesinde demir çıkarılan önemli ocaklar Temirçi dağında idi ve zaten dağın adı da buna işaret etmektedir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud da XI. Yüzyılda filiz çıkarılan ve değişik türlü demir eşyalar üretilen bu bölgeye "Temürlük" adını vermektedir.⁶⁹¹

⁶⁸⁷ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/226-228.

⁶⁸⁸ *Vizantiyskiye istoriki*, SPb., 1861, s. 276.

⁶⁸⁹ Margulan A. *X. Gornoye delo v Tsentralnom Kazaxstane v drevnie i sredniye veka//Poiski i raskopki v Kazaxstana*. Alma-Ata, 1972.

⁶⁹⁰ Age., s. 14-15.

⁶⁹¹ MK., I/506.

Kıpçaklar arasında silah yapım ustalarının bulunduğuna Deşt-i Kıpçak sakinlerinin kullandıkları terimler de şahitlik etmektedir ki, bunlar ortaçağda kaleme alınan Arapça-Kıpçakça sözlüklerde muhafaza edilmiştir: *Yaçi* - okçu; *sunuçi* - mızrak yapımcısı; *yarıkçi* - silah ustası.⁶⁹² Muhtemelen bazı meslekler, özellikle de demircilik babadan oğula geçiyordu. Sanırım belli dönemlerde ve her halükârda Moğol istilasından önce, Kıpçakların berhayat oldukları bozkırlarda, Kıpçak beylerinin tapınaklarının yapımında kullanılan taşları yontan taş ustaları da vardı. Güney Rusya bozkırlarındaki Poloves taş

heykelleri konusunda uzmanlaşan S. A. Pletnieva'ya göre pek çok taşbabanın yüz şekilleri arasında ortak çizgiler vardır. Kazakistan'ın çeşitli yerlerinde rastlanan kurganlara kesinlikle konulmayan taşbabaların bazı meslek yetileri ve ressamlık sanatı gerektiren işçilik örnekleri olduğu muhakkak.

⁶⁹² Mandelştam A. M. *Xarakteristika tyurok IX v. v poslanii Fatxu Xa-kanu-Djaxiza//TİİAE AN KazSSR. T. I, 1956, s. 241.*

Bazı ustaların olmasına rağmen ne yazık ki Kıpçaklarda zanaat özel bir gelişme kesbetmemiş, aksine tabii meşgaleleri olan çarvacılığa ilave bir meslek olarak kalmıştır.

Kıpçaklarda yerleşik hayat ve tarım

Kıpçakların geleneksel göçebe hayatı sürdürmelerine rağmen, onların Deşt-i Kıpçak'taki yaşamları boyunca çarvacılık dışında başka uğraşların olmadığını söyleyemeyiz. A. H. Margulan'ın da belirttiği gibi, Kıpçakların göçebe hayat şartlarında yarı yerleşik düzenin ortaya çıkışının işaretlerinden biri olarak arabaların tarihine biraz değindik. Bu seyyar yük arabalarıyla oluşturulan kampların bir tür yerleşim birimi durumunda olduğunu çeşitli faktörler de desteklemektedir. A. H. Margulan, Plano Carpini'nin "seyyar köyleri" hatırlatan pek çok araba-kulübenin varlığıyla ilgili verdiği bilgiden başka, Kazakistan halkının yük arabaları olmadığı halde daha önceki dönemlerden kalmış yer adlarını kullandıklarını belirtmektedir. Örneğin Ural boyundaki Kırık-Arba mezarı; Nura nehrinin aşağı mecrasındaki Toganastıng toksan yeki; Ulutav bölgesindeki Urda Kongan vs. Ulutav bölgesinde ve İşim nehri sahillerindeki eski binaların bulunduğu harabeler bu tür yerleşim birimleri için daha tipik örneklerdir. "Bu dikdörtken veya oval şekilli kale duvarları kalıntıları, yük arabalarının veya beylerin otağlarının bulunduğu iç meydana ait basık duvar izleridir.. Ruzbehan'ın belirttiğine göre, onun döneminde Yessi şehri özellikle çadırlardan oluşmuştu. Kazakistan tarihi boyunca göçebe ve yerleşik ekonominin birbiriyle dirsek teması halinde bulunduğu en güzel örneklerinden biri budur."⁶⁹³

⁶⁹³ Margulan, age., s. 15.

Sabit evlerin yanı sıra keçe yurt ve çadırlardan oluşan şehir, muhtemelen İdil harabeleri üzerinde kurulan Saksın şehriydi.⁶⁹⁴ Çevresi göçebelerin yaşadığı bozkırla çevrili bu şehirde Kıpçaklar, Yemekler, Guzlar ve başkaları yaşıyordu. Muhtemelen Kuzey Do-nets'de Kıpçakların yaşadıkları Şarukan, Sugrov ve Balın şehirleri de böyle idi.⁶⁹⁵ Bu şehirler, belli güzergahları kullanan, bir yıl bu kışlakta, diğer yıl öbür kışlakta kala kala yerleşik halk durumuna geçen göçebe gruplarının mevsimlik, ama istikrarlı göçleri sırasında ortaya çıkmıştır. Aynı durum, Kazakistan'da da altı ay süren soğuk günlerdeki ikametler sırasında daimi evlerin kurulmasına yol açmış ve uzun süreli ikamet sürekli kalman evlerin yapımını gerektirmiştir ki, arkeolojik bulgular da buna delalet etmektedir.⁶⁹⁶

[694](#) Artamonov M. İ. *İstoriya xazar. L.*, s. 445.

[695](#) Fedorov-Davidov G. A. *Koçevniki Vostoçnoy Yevropy*, s. 202.

[696](#) Coldasbayev S. J. *Materialnaya kultura kazaxov XV-XVIII vv* (po arxeologičeskim danım), Alma-Ata, 1975.

Kıpçaklar arasında belli kişilerin büyük çapta mülk ve mal sahibi olmalarıyla birlikte sınıflı topluma geçiş, önce yerleşik düzene, arkasından da tarımcı topluma geçişi beraberinde getirmiştir. Fakir göçebelere “yatuk” deniliyordu. Kaşgarlı Mahmud, şehirlerde yaşayan, başka yerlere göç etmeyen ve savaşmayan kişilere yatuk yani tembel, işe yaramaz dendiğini belirtmektedir.^{[697](#)} Tarihi-etnografya açısından yatukları günümüz Kazaklarındaki “ca-tak”larla kıyaslayabiliriz. Kışlaklarda yaşayan ve kulübesinden çıkmayan herkese “catak” deniliyordu.

[697](#) MK. 3/11.

Bu bağlamda yerleşik ve yarı yerleşik obalar genellikle göçebe dünyasının kenar bölgelerinde kuruluyordu ki, şehirlerin ve köylerin ortaya çıktığı yerler de buralardır. Yerleşik ahalinin yaşadığı bölgelerde insanın hayatını idame ettirmesini sağlayacak hiçbir şey yoktu. Böylesine sert iklim şartlarında bu insanları besleyecek yegane maişet kaynağı, ancak göçebe hayvancılık meşgalesi olabilirdi.

Göçebelerin yerleşik düzene geçiş sürecinde tarımın rolünün ne olduğu, ele alınması gereken önemli konulardan biridir. Bazı araştırmacılara göre tarım meşgalesinin yerleşik düzene geçişle kesin bir ilişkisi vardır. Eğer öyle olsaydı, o halde Kazakistan bozkırlarında daha sonraki dönemlerde yerleşik ahali neden hemen hemen hiç yoktu? Mevcut malzemeler Kazakistan ahalisinin önemli bir kısmının XX. Yüzyıl başlarına kadar göçebe halde yaşadığını göstermektedir. Bu yüzden araştırmacılar dikkatlerini öncelikle tarımın göçebe hayatında birinci dereceden meşgale hale gelmediği, tâli derecede bir meşgale olarak algılandığı, ikinci olarak da tarım alanlarının yerleşim birimlerinin yakınında değil, çok az insanın geçici olarak yerleştiği ve hasadını yaptıktan sonra tekrar göçebe hayata devam ettiği noktası üzerine yoğunlaştırdılar. Örneğin A. İ. Levşin XIX. Yüzyıl başlarında şöyle diyordu: “Bununla birlikte tarım onların yerleşik düzene geçmelerini sağlamadı. Onlar yine bildikleri gibi göçebe hayata devam ediyorlar-dı.”^{[698](#)} Bu söz Kazaklar için geçerli olsa bile, tarımla uğraşmak zorunda olan Kıpçaklar için de geçerliydi.

[698](#) Levşin A. N. *Opisaniye kirgiz-kazaçix, ili kirgiz-kaysatskix ord. İ spetey. Ç. 3*, Spb., 1832, s. 199.

Kıpçakların yetiştirdikleri ürünlerin başında mısır geliyordu ki, göçebelerin çok az bir kısmının mısır ektiklerini kaydeden Rubruk’un belirtmek istediği de budur. Yakubî, “Türkistan’da mısır ekenlerin dışında çiftçi yoktur” diye yazmaktadır.^{[699](#)} Petahya’ya göre “buralarda ekmek yemiyorlar; yalnızca sütle kaynatılan mısır yiyorlar, süt içiyorlar ve peynir yiyorlardı.”^{[700](#)} Daha sonraları Kıpçaklardan söz eden seyyah el-Ömerî ise şöyle diyecekti: “Buğday ve arpa ekenler oldukça az; bakliyat ekenleri ise ara ki bulasın. En çok mısır tüketiyorlar ve üretimlerinin büyük bir kısmını mısır oluşturuyor.”; “Burası su ve

mera yönünden en zengin ülkelerden biri; buğday ekilse çok ürün alınır; ama onlar sürüleri olan göçebe ve gezgin bir halk; toprakla, tarımla bir ilgileri yok..”⁷⁰¹ Herhalde susuzluğa dayanıklı olduğu için en çok mısır ekiliyordu.

⁶⁹⁹ *Puteşestviye v Vostoçniya strani*, s. 92.

⁷⁰⁰ MİTT, I/149.

⁷⁰¹ SMİZO, I/233.

Mısırdan başka az sayıda Kıpçak buğday ve arpa da ekiyordu; ama genellikle buğdayı Orta Asya’nın yerleşik halklarından hayvanla takas ederek sağlıyorlardı. Rubruk’un dediği gibi “fakir insanlar koyun ve deri vererek karşılığında buğday alıyorlardı.”

Kıpçakların yarı yerleşik ve daimi yerleşim birimleri yalnızca tarıma elverişli nehir vadilerinde değildi; onlar, çarvacılığa bağlı olarak yaylak ve kışlak düzeninin geçerli olduğu dağlık bölgelerde de yaşıyorlardı. Kıpçakların bu tür yaşantısından Gürcü vakayinameleri de söz etmektedir. Buna göre Kıpçaklarda iki tip yerleşim birimi vardı: *Sazamtro* - kışlak ve *sazaphulo* - yaylak.⁷⁰² Kıpçaklar, bu kışlık bölgelerde toprak damlarda ve yarı damlarda yaşadılar. Ganzaklı Kirakos Gürcü ordusunun XII. Yüzyılda Kıpçaklar karşısındaki hezimetini anlatırken “... taraflar arasında çatışma başlayınca barbarlar toprak damlarından sessizce çıktılar ve İberlerin yorgun ordusunu kılıçtan geçirip bir çoğunu esir aldılar” demektedir.⁷⁰³ Demek ki Kıpçaklar göçebe hayatını sürdürmekle birlikte, belli bir kesimi meralardaki daimi yerleşim birimlerinde yaşıyorlar. Bu kışlık obalar belki de üzerinde yurtlar kurulu arabalardan müteşekkildi ve keza toprak damlar, ahşap kulübeler, taştan, kerpiçten ve benzeri malzemeden yapılmış evlerde kalıyorlardı.⁷⁰⁴ Yine de onların hayat şartlarında tarım toplumun maddî üretim sisteminin temeli olmadığı ve olamayacağı için, bu tür evlerin ve daimi köylerin bulunması Kıpçakların büyük ölçüde yerleşik hayata geçmelerine yol açmamıştır. Kıpçakların yerleşik düzene geçmelerinin daha istikrarlı bir yolu, yerli ahaliyle kaynaştıkları bozkır uçlarındaki şehirlerdeki halkın arasına sokulmalarıydı. Fakat şehirlere ancak fakir ve sefil hale düşmüş kişiler sokulduğu için, bu süreç genellikle bir süzgeç özelliği taşıyordu. Ayrıca, genellikle bozkırın göçebe kesimlerinde yer alan şehirlerde yaşayan ahali göçebe beylerinden ve savaşçılardan oluştuğu için, şehir halkını oluşturan diğer unsurlar da siyasî-askerî kişiliklerdi. Zamanla şehir ahali arasında da bu tür beyler ve diğer siyasî kişilikler çıkıyordu.

⁷⁰² Ançabadze. *Kıpçaki severnogo Kafkaza*, s. 121.

⁷⁰³ *İstoriya Kirakosa Ganzaketsi*. Baku, 1946, s. 105.

⁷⁰⁴ Pletnieva S. A. *Ot koçeviy - k gorodam*. M., 1967, s. 63. Po danım gruzinskix letopisey XI-XIV vv.// *O proisxojdennii balkartsiev i ka-raçayevtsiev*. Nalçık, 1960.

Ta baştan beri “Deşt-i Kıpçak’ın başkenti” durumundaki Sıgnak şehri Doğu Kıpçaklarının büyük ticaret, zanaat ve yönetim merkezi olmuş;⁷⁰⁵ hatta Kıpçakların Sırderya havzasına gelişlerine kadar da varlığını sürdürmüştür. Kaşgarlı Mahmud, “Suğnak, Guz şehirlerinden biridir” demektedir.⁷⁰⁶ XII. Yüzyılın ikinci yarımından itibaren Sıgnak

Kıpçakların siyasî merkezlerinden biriydi ve Kıpçak göçebeleri o sıralarda Sıgnak, Cend ve Yengikent civarlarına sokulmuşlardı. Keza Kıpçaklar Sır-derya'nın aşağı akımında, Karataş'ın kuzey eteklerindeki şehirlerin ve ayrıca Otrar, Sauran, Kumkent, Karaspan, Baba-Ata ve Süzek'te yaşayan ahalinin bünyesine karışıyorlardı.⁷⁰⁷

⁷⁰⁵ Bartold, *K istorii oroşeniya Turkestana*, s. 229.

⁷⁰⁶ MİTT, I/311.

⁷⁰⁷ Akişçev, Baypakov, Yertzakoviç. *Drevniy Otrar*, s. 192.

“Eski Otrar” adlı araştırma kitabının müelliflerinin görüşüne göre, “Kimak-Kıpçakların çarvacı kabilelerinden bazılarının yerleşik düzene geçme temayülü, Moğol istilasından çok uzun süre önce Sır-derya boylarında ve Karataş eteklerindeki şehirlerin daha sonraki gelişimine katkı sağlamak zorundaydı. Büyük bir ihtimalle, sabık göçebelerin bir kısmının muntazam şekilde yerleşik düzene geçme sürecinde, bilhassa Güney Kazakistan'daki (Kıpçaklara ait⁷⁰⁸) harabelerde bulunan su kaplarının analizinden de anlaşılacağı üzere, maddî kültürün kendine özgü özellikleri oluşmuştur.” Belli tiplerdeki bu su kaplarına ve başka amaçla kullanılan kaplar üzerine vurulan geleneksel tamgaların Kıpçaklara ve onlara yakın kabilelere ait olduğu muhakkak.⁷⁰⁹

⁷⁰⁸ Age., s. 197.

⁷⁰⁹ Ahinjanov, *K voprosu o zanakax na keramike pazdnesrednevekovo-go Otrara*//*Drevnosti Kazaxstana*. Alma-Ata, 1975, s. 49.

Kıpçaklarda avcılık

Kıpçaklarda ağırlıklı göçebe üretim vasıtalarından bir diğerrinin, bozkıra, tipik göçebe gelenek ve göreneklerine özgü avcılık olduğu tartışma götürmez bir vakiadır. Göçebelere has avcılık tipi, vahşi hayvanları ganimet olarak ele geçirmek için düzenlenen sürekl avlarıydı ve Merkezî Asya'nın göçebe halklarının hemen tamamında vardı. Kaynaklarda Hun, Siyenpi, Türk, Kıdan ve Mo-ğollarda büyük çapta sürekl avları düzenlendiğine dair bilgiler mevcuttur.⁷¹⁰ (Hatta Çingis-han'ın oğlu Cuçi'nin Merkezî Kazakistan bozkırlarında ceylan avı sırasında hayatını kaybettiği rivayet edilmektedir.)

⁷¹⁰ Jargalov Damba. *Skazaniya ob oxotax oblavnix*. Ulan-Ude, 1984.

Uçsuz bucaksız Kazakistan bozkırları, zengin fauna örtüsüyle Kıpçaklarda sürekl avı geleneğinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Kıpçak beyleri için sürekl avı, savaşçıların askerî kabiliyetlerini muhafaza etmenin, manevra yapmanın, düşmanı kuşatmanın ve onu tamamıyla yok etmenin pratiği olduğu gibi, silah arkadaşlarının savaşa hazırlanmalarının da bir vasıtasıydı .

Sürekl avının bir diğerr faydası da askerî seferler, akımlar ve savaşlar sırasında levazımcılık kabiliyetini geliştirmesiydi. Örneğin Timur, Tohtamış-han'a karşı düzenlediği sefer sırasında ordusunun erzak ihtiyacını bu yolla karşılamıştır. Timur'un su ve yiyecek sıkıntısı çeken ordusu Aygıraylı (Aygırçal) denilen yere gelince, onun emriyle bir sürekl avı

düzenlemiş ve o kadar çok kulan avlamışlardır ki, besili olanları almış, lagar olanları ise bır-rakmışlardır.”⁷¹¹ Başka bir kaynakta bu olaylardan daha detaylı olarak bahsedilmekte ve “Timur’un askerlerin bozkırı bir av alanına çevirip, çok fazla vahşi hayvan avladıkları ve ordunun ihtiyacından fazlasını temin ettikleri” belirtilmektedir. Kıpçaklar da bu anlattığımız olaydan 200-300 yıl önce bu yolla ihtiyaçlarını gidermişlerdir.

⁷¹¹ MİKK, I/136.

Deşt-i Kıpçak’da yaşayan insanlar, şahsi et, kürk ve deri ihtiyacını karşılamak için de kendi başlarına avlanıyorlardı. Bozkırda en çok avlanan hayvanlar arasında kulan, ceylan, antilop, ördek; dağlarda dağ keçisi, yabani koyun; ormanlarda ise geyik ve mus vardı.

Kaşgarlı Mahmud, Deşt-i Kıpçak’ta yaşayan tek boynuzlu vahşi hayvanlar arasında en fazla kulana rastlandığını belirtmektedir. Hatta Cahiz “Göçebe Türkler av sırasında ve özellikle de ceylan ve kulanların takibinde fevkalade dayanıklıdır” demektedir.⁷¹²

⁷¹² Mandelştam A. M. *Xarakteristika turok*, s. 232.

Petahya’nın dediğine göre Kıpçaklar uzağı çok iyi görebilen kişilerdi ve uçan bir kuşu vurabilecek kadar keskin nişancıydılar.⁷¹³ Kıpçaklar, av sırasında ok-yaydan başka avcı kuşlar kullanıyor, onlarla tavşan, tilki ve hatta tazılarla kurt bile avlıyorlardı. Deşt-i Kıpçak’ın kuzey bölgelerinde, orman-bozkır şeridinin sınırlarında ve Altaylarda Kıpçaklar kakım, zerdeva, samur avlıyor; bunların kürkünden gocuk, kolçak, kalpak vs. gibi giysiler yapıyorlardı. Ayrıca bu kürkleri Orta Asya ve Harezm pazarlarına da takas emtiası olarak gönderiyorlardı.

⁷¹³ Margolin P. V. *Tri yevropeiskix puteşestvennika*, s. 5.

Arapça-Kıpçakça sözlüklerde Kıpçakların günlük hayatta karşılaştıkları ve avladıkları vahşi hayvanların ve kuşların isimleri geçmektedir: Keyik (geyik), sagır keyik (antilop), kulan (yaban eşiği), sagın (bir tür geyik), ayruk (yaban koyunu), tonguz (domuz), çučka (domuz yavrusu), çakał, tulku (tilki), bolçik (kurt yavrusu), teyin (beyaz tavşan), savsar (sansar), kunen (gelincik) vs..⁷¹⁴ Ayrıca av köpekleri, avcı kuşların adları da verilmektedir: Tazı it, balaban (şahin), toğan (doğan), karakuş (kartal), laçın..

⁷¹⁴ Kurışjanov A. K. *İssledovaniye po leksike starokıpçıksskogo pismen-nogo istoçnika*, s. 53.

Kıpçaklar ve özellikle nehir kenarlarında yaşayan en fakirleri, balıkçılıkla da uğraşmışlardır. Kıpçakça sözlükte suyla ilgili terimlerin bulunması da bunu göstermektedir: Kemi, kerep, katar-ga (kayık, gemi), balık, yenkeç, yelken, kürek.

Ticari bağlantılar ve emtia-para ilişkileri

Sır-derya vadisindeki şehirler, bozkır halklarıyla yerleşik düzende yaşayan tarımcı vahalılar arasındaki ticari ilişkilerde önemli rol oynamıştır. Bu bölgelerde yerleşik çiftçilerle göçebeler arasında her zaman bir ilişki vardı ve üstelik herkes kendi bölgesinin ürünlerini arz ediyordu. Bu ilişkiler konusunda XII. Yüzyıla ait belgelerden birinde

“onların (göçebelerin) malları ve ticari metalarının yerleşik insanların refah düzeyinin artmasının sebebi olduğu; ekabir takımının ve sıradan insanların bu nimetlerden hissesine düşeni aldıkları” belirtilmektedir.⁷¹⁵ Tabii ki bu arada göçebeler de yerleşik düzende yaşayan insanların ve en başta Ha-rezm olmak üzere Orta Asyalı çiftçilerin ürettiklerine ihtiyaç duyuyorlardı. Bu mallar hem Deşt-i Kıpçak’ın iç kısımlarında, hem de bozkırın uç şehirlerinde arz edilip, trampa yapıyordu.

⁷¹⁵ Age., s. 52.

Ticaret merkezlerinden biri, “Deşt-i Kıpçak’ın kurak bölgesinde kurulmuş” Sıgnak şehriydi. Henüz I. Binyıl sonlarında Sıgnak, Merkezi Kazakistan bozkırlarından geçen kervan yolunun ticaret merkezlerinden biriydi. XII. Yüzyıl sonu ve XIII. Yüzyıl başlarında Kıpçakların önde gelen şehirlerinden olan Sıgnak “her gün pek çok insanın pazara beş yüz deve yükü mal indirip akşama kadar hepsini sattıkları”⁷¹⁶ önemli ticaret merkezlerindendi.

⁷¹⁶ MİTT, I/183.

Bir diğer önemli ticaret merkezi Sauran’dı. Sauran’ın IX-X. Yüzyıllarda barış anlaşması ve ticarî görüşmeler yapmak üzere toplanılan bir şehir olduğu bilinmektedir. Metnin daha sonraki kısmında “Sauran, Guz tacirlerin mekanı olan çok zengin bir şehirdir” denilmektedir. Sır-derya sahillerinde yaşayan Kıpçakların ana ticaret malları olan sürülerini takas ve satış için buraya ve Sır-derya’nın aşağı akımlarında halkıyla kaynaştıkları Cend ve Yengi-kent gibi diğer yerleşim birimlerine sürüp getirdikleri dönemde de Sauran bu durumunu korumaktaydı.

Takasta para yerine geçen ana mal sığırdı. Kıpçaklar, “Türklerle yapılan ticaret sayesinde zengin olan” Harezmle yaptıkları ticaretlerinde Türklerin bulunduğu pazara ihtiyaçtan çok fazla miktarda koyun ve koyun eti getirirlerdi. Bozkır sakinlerinin hayvancılıkla sağladıkları ürünlerden başka, avlanan hayvanlar ve savaşlarda elde edilen mallar da pazara sürülmekteydi. Harezm pazarlarındaki mallar arasında bozkır ormanlarında avlanan samur, zerdeva, mus, tilki vs. gibi hayvanların kürkleri en değerli olanlarıydı. Bu malların bir kısmı Harezm üzerinden ama Harezm menşeli mallarmış gibi başka ülkelere ihraç edilirdi.

Peki bozkıra, Kıpçak göçebelerine hangi mallar götürülüyordu? Tabii ki Harezm ve Orta Asya’nın eskiden beri sulanan topraklarında, bereketli vadilerinde yaşayan insanların ürettikleri tarım ürünleri birinci sırada yer alıyordu. Bir kaynakta Harezm hakkında şöyle denilmektedir: “Orada bahçeler birbirine ulanıp gider; pek çok nar sıkma presi vardır. Tarlalar, ağaçlar, meyveler.. ticaret erbabına bereket sunarlar.” Elbette bu mallar Deşt-i Kıpçak göçebelerine ve oraya yakın olan pazarlara da gidiyordu. Kaynaklarda pazara sürülen mallar arasında “nar, çeşitli üzümler, peksimet, susam, çizgili kumaş, halı, battaniye, hediyeelik simli kumaşlar, yatak örtüleri, kilitler, renkli elbiseler, ancak güçlü kişilerin çekebileceği türden yaylar, kaşar, ayran, balık” vardı.⁷¹⁷

⁷¹⁷ Age., s. 202.

Kıpçaklar arasında tarımcılık fazla gelişmediği ve biraz da iklim şartlarına bağlı oldu için, yapılan üretim ihtiyaçları zar zor karşılıyor ve halkın ekmek ihtiyacı temin edilemiyordu. Dolayısıyla Kıpçakların buğdaya ihtiyacı vardı. Zengin kesim ise pahalı kumaşlar, takılar, değerli silahlar, baharatlar, bozkıra göre egzotik meyveler vs. ye ihtiyaç duyuyordu. Harezmli ve doğulu tacirler bu talepleri göz önünde bulundurarak bozkırın kuzey kesiminde yaşayan yerli ahaliye yöneliyorlardı.

Tabii takasın yanı sıra Deşt-i Kıpçak kabilelerinde tarımla uğraşan bölgelerle yapılan ticaretin büyümesine paralel olarak hayvancılıklı uğraşanlarla yapılan ticaretin de artması sebebiyle, mal-para ilişkilerinde özel yöntemler de geliştirilmişti. Bu süreç Kıpçak ve Poloveslerin yaşadıkları tüm bozkırlarda tek tip olarak işlemiştir. Bazı yazarların Güney Rusya bozkırlarından farklı olarak Kazakistan bozkırlarında para tedavülü kesinlikle yoktu şeklindeki görüşü de artık geçerliliğini kaybetmiştir. Gerek Merkezî Kazakistan bozkırlarında (A. H. Margulan, M. K. Kadirbayev⁷¹⁸) ve gerekse Batı Kazakistan'daki (G. V Kuşayev, V V Jelezçikov vb.nin kazıları) Kıpçak kurganlarında ele geçirilen sikkeler buna şahitlik etmektedir. Demek ki göçebe ekonomisi bozkırda paranın tedavül aracı olarak kullanılmasını engellemiyordu.

⁷¹⁸ Margulan A. H. *Gordoye delo...* ; Kadirbayev M. K., Burnaşıyeva R. Z. *Pogrebeniye kıpçaka I pol. XIV v.*, s. 52.

Tacirlerin Kazakistan bozkırlarında para kullandıklarına, atların fiyatlarını Arap dinar ve dirhemine göre veren İbni Battuta da şahitlik etmektedir.⁷¹⁹ Harezm pazarlarında ve civar bozkır şehirlerinde koyun yalnızca takas edilmiyor, aynı zamanda para ile de alınıp satılıyordu. “Türkistan ve Harezm bölgesi sakinleri.. onların derilerinden faydalıyorlar. Bir koyun derisi bir çeyrek dinardan iki danek ve daha azına satılıyordu”⁷²⁰ kaydı da buna şahitlik etmektedir.

⁷¹⁹ SMİZO, I/283.

⁷²⁰ MİTT, I/181.

Bununla birlikte verilen bu bilgileri fazla abartmamak gerekir, çünkü göçebe dünyasında para kullanımı göçebelerin karakterleriyle sınırlıydı.

Moğol istilasından önce Kıpçaklarda boy-kabile yapısı

XI. Yüzyıl ve XIII. Yüzyıl başlarında Kıpçaklar, feodal toplum yönünde gelişime meyilli erken sınıflı bir toplumdur. Kıpçaklarda sosyal teşkilatlanmada oymakların indığı boylar önemli rol oynamayı sürdürüyorlardı. Kıpçaklarda boyların varlığına Rus vakayinameleri de şahitlik etmektedir. Örneğin, 1172’de Konçak “kendi boyuyla” zikredilmekte, bir başka yerde ise “kendi boyuyla birlikte vaftiz olan bir rahip” Kıpçak’tan söz edilmektedir.⁷²¹ Gürcü kaynakları da Kıpçaklarda boy ve oymakların bulunduğunu belirtmektedir. Gürcü kralı Kurucu Da-vid’in müverrihi şöyle demektedir: “O (David)

onları (Kıpçakları) boy tamgalarına göre ayırdıktan sonra her birinin başına yönetici ve kumandanlar koydu.”⁷²²

⁷²¹ *Pamyatniki russkoy letopisi*, s. 96.

⁷²² Ançabatze Z. *Kıpçaki Severnogo Kavkaza*, s. 122.

Kıpçaklar, etnik yapılanma tarihlerinin ilk dönemlerinde oba-oymak-boy-il (bodun) yapısını muhafaza ediyorlardı ve bu yapıda boy-oymak taksimi her zaman için mevcuttu. Kıpçakların etnik konsolidasyonunda onların Türk dilli komşu kabilelerle ve diğer etnik gruplarla temasları da önemli rol oynamıştır. Bir yandan kaçınılmaz olarak kültürel ve etnik yapılarını etkileyen yakın ve daimi ilişkiler, diğer yandansa daha basit epizodik temaslar içindeydiler ve bu sonuçların karşılıklı etkileşim sahasındaki izlerinden hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır.

II. Binyıl başlarında Kıpçak etnik bütünlüğünü oluşturan kabilelerin, kan akrabalığını esas alan bir federasyonu temsil etmediklerini de kaydetmek gerekir. Sınıf çatışmalarının artmasıyla birlikte boylar başlangıçtaki kan akrabalığına bağlı federasyona fazla önem vermez oldular. Kaynaklarda Kıpçak federasyonunda yer alan kabileler arasında, kendilerine bağlı etnik gruplara mensup başka oymakların da bulunduğu belirtilmektedir.⁷²³ Bu boy-kabile topluluklarından bazıları Türkçe’nin değişik lehçeleriyle, bazıları da Moğolca konuşuyorlardı; ama Moğolca konuşanların sayısı oldukça azdı. Toplumun etno-politik yapısının hangi unsurlardan oluştuğunu görmek için Kıpçaklardaki boy-kabilelere bir göz atalım.

⁷²³ Raşid ad-din, I, kn. I/83-85.

IX-X. Yüzyıllarda İrtiş vadisinde oluşan Kimak kabile federasyonu bünyesindeki en erken kabile grupları arasında değişik etnik alt bölünmelere rastlanmaktaydı. Bunlar, bu bölgede uzun zamandır yaşayan ve daha doğudaki Moğol dilli (Tatar, Bayandur ve özellikle Kimak-Kayların Türkleşmesi) bölgelerden gelen Türk kabileleriydi (Kıpçaklar ve Yemekler). Kaynaklara göre XI-XII. Yüzyıllarda Kazakistan topraklarında göçebe halde yaşayan Kıpçak kabileleri arasında şunlar vardı: Kıpçak, Kanglı, Peçenek, Oğuz, Yemek, İlbari, Yugur, Başkurt, Uran veya Kay, Kıdan, Baya-ut vb. Bunların tamamı XI ve XII. Yüzyıl kavşağında oluşan Kıpçak kabile konfederasyonu bünyesindeydiler, fakat daha sonraları bir yandan “Kıpçaklar arasındaki kargaşalar”⁷²⁴ diğer yandan Harezm’in Deşt-i Kıpçak’a düzenlediği seferler sonucunda birbirlerinden kopmuşlardı.

⁷²⁴ Kıçanov Y. İ. *Svedeniya “Yuanşı” o pereselenii*, s. 62.

Kıpçak tarihinin bu döneminde yalnızca etnik yönden akraba olan kabilelerin oluşturduğu federasyonlar yoktu, ayrıca bu kabile koalisyonları arasındaki sürekli çatışmalar sebebiyle onlardan kopan ve başka diller konuşan halklarla kaynaşan kabileler de vardı. Bu dönem, Moğol istilasından önce Deşt-i Kıpçak’taki etnik durumu XIII. Yüzyıldaki vakayinamelere dayandırarak anlatan XIV. Yüzyıl yazarlarından En-Nüveyrî ve İbni Haldun’un eserlerinde yerini almıştır. En-Nüveyrî’ye göre Kıpçaklarda pek çok değişik kabile vardı: Toksoba, Yeta, Burcoğlı, Burlı, Kanguoğlı (Kangaroğlı), Ancoğlı,

Durut, Karabaroğlu, Kotan⁷²⁵ ve Cüzan. İb-ni Haldun'un verdiği on bir Kıpçak kabilesinin adı da küçük farklılıklarla aşağı yukarı aynıdır: Toksoba, Seta, Burcoğlu, Elburi, Ka-narlı, Ancoğlu, Durut, Kabalalı, Cersan, Karabirikli, Kunun. "Söylendiğine göre, - diye devam ediyor İbni Haldun, - Durut kabilesi Kıpçaklardan, ama Toksoba Tatarlardandır ve tüm bu adı sayılan kabileler tek bir boydan değildir.." ⁷²⁶

⁷²⁵ SMİZO, I/540.

⁷²⁶ Age., s. 541.

Her iki yazarın listesinde de Batı Kazakistan bozkırlarında İl-bari veya Güney Rusya bozkırlarında Burçeвиçi adıyla bilinen Burlı ve Elburi gibi tanidik oymakların adı geçmektedir. Kangu-oğlu veya Kanaglı kabileleri ise N. A. Aristov tarafından Kanglı olarak çözülmüştür. ⁷²⁷Toksoba adı, Rus vakayinamelerindeki "Toksobiçi"yle ⁷²⁸benzerlik arz etmektedir. Yeta veya Seta da vakayinamelerde rastlanan Yetebiçi veya daha yakın döneme ait vakayinamedeki Yeta'ya tekabül etmektedir. ⁷²⁹Durut veya Dörtuul, vakayinamedeki Törtrobiçi'yle örtüşmektedir. Karabirikli (Karabörklü) kabilesi XII. Yüzyılda Berendey veya Bayındur (Kimak-larda rastladığımız kabile) ve Kayepiçi kabilelerini birleştirmiş-ti. ⁷³⁰Kayepiçi, Kay kabilesinden başkası değildir. ⁷³¹Kotan veya Kunun etnik adının İlbari veya P Pelliot'un Kunan ⁷³²şeklinde çözdüğü hanedanın kurucu kabilesiyle ilişkilendirilmesi dikkat çekicidir. Bu etnonim, aynı zamanda Poloves onomastikasında Kotyan (Kotan) şeklinde geçmektedir. ⁷³³

⁷²⁷ Aristov N. A. *Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskix plemen*, s.42.

⁷²⁸ PSRL, 2/455.

⁷²⁹ Age., s. 841.

⁷³⁰ Age., s. 641.

⁷³¹ Age., s. 507.

⁷³² Pelliot P. Et Hambis L. *Histoire de Campagnes*, s. 102.

⁷³³ PSRL, I/505; 2/544.

XIV. Yüzyıl yazarlarından ed-Dımaşkî Kıpçak oymaklarıyla ilgili biraz daha derli toplu, fakat pek de önemsenmeyecek derecede dikkat çekici bir liste vermektedir. Ona göre Kıpçaklar arasında büyük ve daha küçük boylar vardır. Büyük boylar şunlardır: Bargu, Toksoba, İtoba, Barat, Albaras, Burcoğlu, Mankuroğlu, Yemek; küçük olanlar: Tag, Başkurt, Kumanku, Buzanku, Bacna, Karabörlikli, Uz, Şortan. Gördüğümüz gibi bir halklar konglome-rasıyla karşı karşıyayız. Bacna/Peçenek, Başkurt, Uz/Oğuz ve Mankuroğlu gibi müstakil olan veya Kıpçak kabile federasyonu bünyesinde yer alan (Yemek gibi) çok eski kabilelerin yanı sıra, yeni etnik adlara da rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları boyun kaç oymaktan teşekkül ettiğini gösteren sayısal isimlerden oluşmuş birkaç kabilenin birleşimidir. Örneğin Yetebiçi - Yeta-ceti oba yani yedi kabileliler ⁷³⁴(veya Yedi oğulları) ; Tortobiçi – Dört-uul - Tör oba yani dört kabileliler (veya Dört oğulları). Tüm bu isimlerde "oba" sözcüğü oymak anlamında kullanılmıştır. "Oba" kelimesinin semantik açıdan Moğolca "obog" veya "obok" terimiyle genetik bağlantısı vardır. ⁷³⁵B. Ya. Vladimirtsov'un

belirttiği gibi “obog” aralarında kan akrabalığı bulunan oymakların oluşturdıkları birlik anlamındadır.⁷³⁶ Obogların belirgin özelliği egzogami geleneğinin bulunmasıydı. Bu gelenekle ilgili olarak Po-loveslerde şöyle bir deyiş vardı: “Üvey analara baldız diyorlar; diğer âdetleri de baba kendisi icat ediyor.”⁷³⁷

⁷³⁴ Başkurt “Kungır buga” hikayesinde yedi Kıpçak kabilesinin tek bir federasyon oluşturdıkları belirtilmektedir. Bkz. Kireyev A. N. *Etnogenetiçeskiye predaniya i legendi başkirkского naroda*//AEB. 1971, 4/60.

⁷³⁵ Agacanov, *Oçerki*, s. 104.

⁷³⁶ Vladimirtsiev B. Ya. *Obşestvennyy stroy mongolov*, s. 46.

⁷³⁷ PSRL, 2/548.

Pek çok Kıpçak etnoniminin bir dizi paraleli olması dikkat çekicidir. Ortaçağda bu etnonimlerin benzerleri Özbek kültür çevresine,⁷³⁸ daha sonra da Kazaklara⁷³⁹ geçmiştir. Kıpçaklardaki Yetebiçi-yeta adını Küçük Cüz içindeki Kazak etnonimi Cetiru ile kıyaslamak enteresandır. Kanlı etnik adı hemen hemen bütün Türk halklarının bünyesinde vardır. Kazakların Büyük Cüz’ünde bu kelime Kanlı şeklini almıştır. Burcoğlu etnonimi Kazakların Küçük Cüz’ünde Başkurt, Taz vb. formlarda muhafaza edilmiştir. Bilindiği gibi Moğol istilasının ortaçağ Kazakistan ahalisinin etnik adlarına Moğol etnik adlarını da ekleyerek neredeyse bütünüyle değişime uğratmasına rağmen, bu verdiğimiz örnekler Kazak kabile adlarının eski Kıpçak etnonimlerin-den ödünç alındığının bir kanıtıdır.

⁷³⁸ Şaniyazov, *K etniçeskoj istorii uzbekskogo naroda*.

⁷³⁹ Vostrov V V, Mukanov M. S. *Rodo-plemennoy sostav i rasseleniye kazaxov*. Alma-Ata, 1968.

Ancak, görüldüğü kadarıyla oba, klasik ilkel toplum yapısıyla bağlantılı bir kavram değildi. F. Engels’in boy yapısının “ana boyun katılımı olmadan gelişen yeni unsurların karşısında güçsüz kaldığını” belirtmesi dikkat çekicidir .

XII-XIII. Yüzyıllardaki Kıpçak toplumu erken klasik toplum özelliklerine sahipti. Kıpçaklarda boy ve kabilelerin yakın ve kan akrabalarının oluşturdıkları federasyonlar olmadığını, bu federasyonlarda dışarıdan muhaceret ederek gelen veya itaat altına alınan yeni etnik unsurların da yan yana bulunduğunu görüyoruz. İbni Haldun’un Toksoba kabilesinin Tatar kökenli, Durut kabilesininse Kıpçaklardan olduğu şeklindeki kaydı da aynı bölgede yaşayan halkların birbirleriyle karışıklarını göstermektedir.

Daha önce belirttiğimiz gibi ticaretin genişlemesi, göç olayları, etno-kültürel temasların artması, erken klasik ilişkilerin gelişmesiyle birlikte, Kıpçak toplumundaki toprak mülkiyeti, bir tarafta zengin sürü sahiplerinin, zadeğânların ve aristokratların, diğer yanda fakir düşmüş zavallıların yer aldığı sosyal kutuplaşma süreci yaşamıştır ...

XI-XIII. Yüzyılda Kıpçaklarda sosyal ayrışmalar

Kaynaklarda II. Binyıl başlarında Kıpçak/Poloves toplumunda sosyal ayrışmaların yaşandığına dair örnekler mevcuttur. Mülkiyetteki temel eşitsizlik, başta sığır olmak üzere çeşitli üretim vasıtalarındaki özel mülkiyette kendini gösteriyordu. Kaynaklarda belirtildiğine göre birinin özel malını çalmanın cezası çok ağırdı. Örneğin İbni Battuta hırsızlığın cezalandırılmasıyla ilgili bir kanundan söz etmektedir. “Onlarda (Kıpçaklarda) bu ceza uygulaması şöyleydi: At çalan bir kişi yakalandığında, atı sahibine iade ettiği gibi ayrıca dokuz at daha vermek zorundaydı.”⁷⁴⁰ Eğer ödeyecek durumu yoksa, çocuğunu alırlar, çocuğu da yoksa öldürürlerdi.

⁷⁴⁰ SMİZO, I/282.

Zengin sürü sahipleri ve keza hanlar, beyler veya emîrler özel mülkiyet sahibi zümresine dahildiler. Bunlardan bazılarının birkaç bin baş attan oluşan sürüleri vardı. XIV. Yüzyıla ait bir kaynakta “onlardan çoğunun on binlerce güzel atları vardı” denilmektedir. Büyük sürü sahiplerinin yanı sıra efendilerinin hayvanlarını güden kişiler de vardı.⁷⁴¹ Plano Carpini, Rubruk ve Rus vakanüvisleri gibi o dönemin kaynaklarının tamamında Kıpçaklar arasında mülkiyet konusunda bariz bir eşitsizlik olduğu kaydedilmektedir. Kıpçaklar arasındaki sosyal ayrışma sürecinin önemli bir noktaya ulaştığını arkeolojik kazılar sonucunda mezarlarda mevtanın yanına konulan eşya envanterindeki farklılıklar da göstermektedir.

⁷⁴¹ Bartold, *Otçet*, s. 105-107.

Kıpçak toplumunda patriarkal kölelin bulunduğuna dair kayıtlara rastladığımız Rus vakayinamelerinde, yoksul kategorisine girenlerin hayli fazla olduğunu gösteren bilgiler mevcuttur. Kıpçaklarda kölelerin bulunduğuna Kaşgarlı Mahmud da işaret etmektedir: “Yalnıg, Oğuzların ve Kıpçakların dilinde carıye demektir.” Fakat yoğun hayvancılıkta üretim alanında doğrudan geniş çapta iş gücü kullanmak büyük masraf gerektirdiğinden kölenin üretim aşamasında istihdamı ekonomik yönden fazla getirisi olan bir yol değildi. Bu yüzden Kıpçaklarda köle üretimin temel vasıtası olamazdı ve dolayısıyla daha ziyade ev işlerinde kullanılan köle tercih ediliyordu. İbn’el Esir’in belirttiği gibi bu köleler pazarlarda satılabiliyordu da.

Köle edinmenin en kestirme yolu elbette komşu bölgelere yapılan akınlardı. Rus vakayinamelerinde Poloveslerin akınlalarının ana gayesinin savaş esiri eli geçirip onları köle olarak satmak olduğu belirtilmektedir. Harezm pazarlarında satışa sunulan mallar arasında Slavyan kölelerin geçmesi de boşuna değildir. Yine de kölelerin çoğu Kıpçaklarda köle ve carıye olarak alıkonuluyordu. Rus vakayinamelerinde onlardan “çelad” diye söz edilmektedir. Poloveslerin 1103 yılında uğradıkları hezimet sırasında Vladimir Monomah “sığır, koyun, at, deve, eşyalar ve çelad ele geçirdi; daha sonra eşyalarıyla birlikte Peçenek ve Türkleri ele geçirdi.”⁷⁴² Bu metinden ayrı köylerde yaşamış olsalar dahi Türklerin ve Pe-çeneklerin bir şekilde Kıpçaklara bağlı oldukları anlaşılıyor. Bazı kabilelerin başka bir

kabileye bağılı olmuş olması, göçebe toplumların siyasî teşkilatlarının spesifik bir özelliğidir.

[742](#) Veselovskiy N. İ. *Sovremennoye sostayaniye voprosa o kamennix babax//ZOİD*, 1915, T. 34

Kıpçak toplumunda zengin sürü sahibi sınıfı ve babadan oğula geçen aristokrasinin yanı sıra hukuki yönden kimseye bağımlı olmayan kişiler de vardı. Rus kaynaklarında onlardan “er” ve “has er”, bazen de “başma buyruk”lar olarak söz edilmektedir. Burada hür insanlar içinde de bir sosyal gruptan söz edilmektedir. Rus kaynaklarında belirtildiğine göre bu “er”ler han veya prensin hizmetinde olan yani prence ve beylere belli ölçüde bağımlı bulunan kişilerdi.

Gördüğümüz gibi, aristokrat kesim ve zengin zâdegan sınıfı boy mensubu hür bireylerin üzerindiydi. Hür ve yetişkin erkeklerle savaş ve sefere katılma hak ve mecburiyeti gibi çok önemli, değişik vasıtaları kullanıyorlardı. Boy ve kabile beyleri savaş ganimetleri ile çevrelerinde belli miktarda savaşçı kişiler bulunduruyor ve böylece hür “erlerin” daha büyük han ve beylere karşı bağımsız olmasını sağlıyorlardı.

Toplumu yöneten kesimin farklı rütbelerde oluşu, XI-XIII. Yüzyıllarda Kıpçak kabilelerinde sosyal ilişkilerin gelişim boyutuna işaret etmektedir. Kıpçaklarda sınıflı yapının oluşumu, üretim vasıtaları ve öncelikle de sürü mülkiyetine dayalı olarak sosyal ayrışmayla başlamıştır. Büyük sürü sahibi aristokrat kesim bir noktada sürülerini göttükleri meraların da sahibiydiler. Tabii olarak bu durum toplumun hür üyelerinin ekonomik boyunduruk altına alınmasına yol açıyordu. Yine de hür bireyler mülkiyet ve sosyal ilişkiler konusunda aynı seviyede değillerdi. “Has erler”in hizmetkârları, köleleri vardı ve toplumun tüm haklara sahip üyeleriydiler. Fakir olanları gittikçe bağımlı hale geliyor, en fakirleri yani yoksulları ise toprağını işledikleri feodallerin marabaları yani *yatuk*lar sınıfına giriyorlardı. Fakir ve çok az malı olanlar karınlarını doyuracak yiyeceğe ve yabancı saldırısından kendisini koruyacak güce sahip olmadıkları için, kendilerini zengin ve güçlü kişilerin himayesine teslim ediyorlardı.

Din ve gelenek

Kıpçak göçebe toplumunun ekonomik ve siyasî yapısının özellikleri, manevî kültüre, dünya görüşüne ve ideolojiye de yansımaktaydı. Deşt-i Kıpçak’ın doğusunda ve batısında en yaygın olan inanç şekli şamanizmdi. Bu dinin unsurları taşbabalara, göğe (Tengri), güneşe, ateşe vb. tabiat olaylarına tapınmaktan ibaretti.

Bozkırın Kıpçakların göçebe olarak yaşadıkları her yerinde insanları tasvir eden taşbabalar dikilmişti. Yapılan bir sürü tartışmadan sonra N. İ. Veselovsky’nin bulunan heykellerin büyük çoğunluğunun Kıpçak/Poloveslere ait olduğu şeklindeki görüşü [743](#) kesinlik kazanmıştır. Ancak, taşbabaların tanımlanması konusunda görüş yeknesaklığı

yoktur. Kimilerine göre taşbaba öldürülen baş düşmanı⁷⁴⁴ temsil etmektedir, kimilerine göre ise bizzat mevtanın kendisini.⁷⁴⁵

⁷⁴³ Bartold, *K voprosu o pogrebalnom obryade tyurok i mongolov*/Soç. 4/377; Graç A. D. *Drevnetyurkskiye izvayaniya Tuvi*. M., 1961, s. 73-83.

⁷⁴⁴ Yevtyuhov L. A. *Kamenniye izvayaniya Yujnoy Sibiri i Mongo-lii*/MIA, no. 24, M., 1952; Kızlasov L. R. *Tuva v period Tyurksko-go kaganata VI-XIII vv*//Vestki MGU, ser. İst. 1960, no. 1; Şçer Ya. A. *Komenniye izvayaniya Semireçya*. M., L., 1966; Pletieva S. A. *Polovetskiye kamenniye izvayaniya*//CAİ. 1974. Sonuncusu bu konuya en fazla yer ayıran bir çalışmadır.

⁷⁴⁵ Fedorov-Davidov, *Koçevniki*, s. 189.

Göçebelerde taş figürler dikme âdeti Türklerin Merkezî Asya'da bulundukları dönemde de vardı. Ancak oradakiler mevtanın mezarının koruma duvarı üzerine dikiliyordu. Göktürklerin VII-VIII. Yüzyıllarda Seyanto adıyla bilinen Kıpçaklarla ortak bir siyasî koalisyon oluşturdıklarını hatırlarsak, Kıpçakların Avrasya bozkırlarında batı yönünde ilerledikleri tüm bölgelerde taş heykellerin yayılmış olması bizi şaşırtmamalı. Ancak, bu heykeller arasında aynı ve tek halka yani Kıpçak/Poloveslere ait olanları dış görünüm, heykeltraşlık zanaatı ve dekor vs. açısından oldukça farklıdır. Kazakistan'da bulunan taşbabaların oldukça ustaca yontulmuş olması, insanın aklına İdil'in doğu kesiminde yaşayan Kıpçaklarda bu sanatın çok eski olduğu düşüncesini getiriyor. Örneğin G. A. Fedo-rov-Davidov şöyle der: "Doğu Avrupa'daki taşbabaların Kazakistan ve Orenburg'da bulunan doğu heykellerinden bariz şekilde farklı oluşu, heykel dikme düşünce ve geleneğini Doğu Kıpçakları olan akraba kabilelerden aynen ödünç alarak ana çizgileri korumalarına rağmen, Batı Kıpçaklarının heykelin dış görünümünü, taşı yontma tarzını önemli ölçüde değiştirdiklerini, realist kavrama daha önem verdiklerini ve Kazakistan heykellerinde kesinlikle rastlamadığımız pek çok detaya indiklerini göstermektedir."⁷⁴⁶

⁷⁴⁶ Deşt-i Kıpçak'daki atalar kültü konusunda bkz. Carpini P., Rubruk V *Puteşestviya*, s. 28, 29, 94, 150, 151, 166, 175, 178. Bu kültün en önemli unsuru keçe ve ağaçtan yapılmış heykellerdi. N. Rıçkov, Kazakların mevtanın mezarı başına o kişinin kabaca resmini çizerek onun önünde kurban takdim merasimi yapmaları geleneğinden bahsetmektedir. Bkz. Rıçkov N. *Kirgızı Bukeyevskoy Ordı*.

Ancak, taş babaların yontulma tarzları arasındaki farklar üzerinde dururken, birbiriyle akraba olan Kıpçak ve Poloves halklarının dinî tasavvurlarındaki gelişmeleri etkileyen çevrelerin tarihî özelliklerini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. İslam devletleriyle ve özellikle Harezmi'le doğrudan temasta olan Kazakistan Kıpçaklarının insan ve hayvan tasvirini yasaklayan İslamî ideolojiden bir şekilde etkilendikleri bilinmektedir. Her ne kadar Deşt-i Kıpçak'ın iç kesimlerinde yaşayan kabilelerin büyük çoğunluğu XIII. Yüzyıla kadar İslam'ı kabul etmemiş iseler de, özellikle Kıpçak beyleri başta olmak üzere

belli ölçüde etkilenmişler ve bu yüzden bir heykelde bulunması gereken tüm özelliklerin detaylarıyla uğraşmamışlardır.⁷⁴⁷

⁷⁴⁷ Margulan E. X. *Ultau töniiregindeki tas musınder//Yejelgi medeniyet kueları*. Almatı, 1966, s. 23-6.

Merkezî Kazakistan bozkırlarında yalnızca Ulutav eteklerinde, Karı ve Karı-Kengrin nehirleri havzasında, henüz başka bir yerde bulunmayan taş nine tipine rastlanması dikkat çekicidir. Kesinlikle kadınlara ait olan bu taş ninelerde göz, burun ve ağız fazla belirgin değildir. Yüz çizgileri hiç atılmamış ve hiç sorguç izi yok. Kullanılan malzeme, çölde bulunan düz siyah granit veya şisttir.⁷⁴⁸ Bu heykel resimlerini ilk defa yayımlayan A. H. Margu-lan, bazı taş ninelele de yansıdığı gibi İslamî dönemde yüz tasviri yapılmadığını yazmaktadır.⁷⁴⁹

⁷⁴⁸ Age., s. 46.

⁷⁴⁹ Nizami Gyancevi, *İskander Name*. Baku, 1953, I/256-360.

Ortaçağın büyük şairlerinden Nizamî, “*İskender-nâme*” adlı poemasında, muhtemelen Kıpçak asıllı hanımı Appak’dan aldığı bazı dikkat çekici bilgiler aktarmaktadır. Bu bilgilere bakarak Merkezî Kazakistan’da heykellerde yüz tasvirine önem verilmemesine ne zaman ve niçin başlandığı sorusuna cevap bulunabilir.

Her ne kadar Nizamî’nin destan kahramanı Makedonyalı İskender ise de, konu kendi döneminde Deşt-i Kıpçak’ın Kazakistan bölgesinde geçmektedir. Ceyhun (Sır-derya) nehrinin ötesindeki uzak bozkırlarda kalabalık Kıpçak kabileleri yaşıyorlardı ve bunların kadınları yüz kapatma geleneğini sürdürüyorlardı.

Kıpçak kadınları “ateşli ve sevecen birer güneş, birer ay parçasıydılar.” Onlar, elbette ki muzaffer ordunun naralarını işitiyorlardı. O zaman İskender, kabile beylerini kadının yüzünü bir peçeyle örtmesini emreden Müslüman geleneğini uygulamaları konusunda uyardı. Red cevabı alan İskender, ustalardan birine kadın taş heykelini yakmasını emretti ve “beyaz mermerden bir peçeyle çehresini kapattı.” Gururlu Kıpçak kadınları “en önde gelenlerinin durumunu görünce, utanarak kendi yüzlerini de kapattılar”. Nizamî, o zamana kadar bozkırlardaki taş heykellerin “mavi dumanlar arkasında” yattığını belirtmektedir. Şair daha sonraki dizelerinde ise Kıpçak kabilelerinin buraya gelip, heykelin önünde eğildiklerini; sanemin önünden geçen her yaya ve atlının yürüyüşünü yavaşlatıp tâzimde bulunduğunu; o bölgeye yolu düşen her çobanın sanemin önüne gelince koyunlarını durdurması gerektiğini anlatmaktadır.⁷⁵⁰

⁷⁵⁰ Valihanov Ç. Ç., Soç. I/117.

Nizamî’nin bu anlattıkları bütünüyle bir efsane detaydır. M.Ö. IV Yüzyılda yaşamış devlet adamı ve general İskender’in II. Binyıl başlarında yaşayan Kıpçaklarla elbette herhangi bir ilişkisi yoktur. Nizamî’nin İskender’in Deşt-i Kıpçak’a yaptığı hayalî seferi sırasında gerçek durumu tespit ederken hangi kaynakları kullandığını kesin olarak söylemek zordur; ama burada yaşayan kabilelerin taş heykeller diktikleri sarıh bir şekilde belirtilmektedir. Nizamî burada Ceyhun (Sır-derya) ötesindeki bozkırdan söz ettiğine göre

Merkezî Kazakistan'daki yüzü peçeyle örtülmüş kadın tasvirleri XII. Yüzyılda Kıpçakların bir kısmının, özellikle de Sıgnak grubunun İslam dinini kabul ettiklerini göstermektedir. Ayrıca nizami yalnızca kadın heykelinden söz ettiğine göre, Kıpçaklarda kadın tanrıçaya tapınma kültürünün olduğu da söylenebilir. Kıpçaklarda da eski Türklerin karmaşık dini inanç sisteminin bir parçasını oluşturan tanrıça Umay'ın bulunduğu bilinmektedir. Umay, ocağın koruyucusu, hane halkının hamisi ve bereket tanrıçası olarak kadın ana kültürün bakiyesidir. Kimak-Kıpçak kabilelerinin yaşadıkları bölgelerdeki üç boynuzlu başlık taşıyan bazı taş nine tiplerinin bu kabilelere ait olduğu teklifi kabul edilirse, belki de Umay ikonografyanın gelişmiş şeklidir.⁷⁵¹ Kıpçakların tâzim ettikleri kadın tanrıçanın varlığı konusu henüz ilmi bir yoruma açık değildir.

⁷⁵¹ SMİZO, I/457.

Kumanlar veya Polovesler, Umay'dan başka yıldızlara tapıyor, göğün etkisine inanıyor ve astrolojiyle ilgileniyorlardı. İbn'el Esir, Kıpçakların doğmak üzere olan güneşe tapındıklarını kaydetmektedir. Kıpçakların heykellerin yüzlerini güneşin doğduğu yöne çevrilmiş olarak yapmalarının da bu tapınmayla bağlantısı olmalıdır. Kıpçakların kozmogonik tasavvurlarının izlerini Kazakların dinî tasavvurlarında görmek mümkün. Ç. Ç. Velihanov “. güneş, ay ve yıldızlar günümüzde dahi halk tarafından saygı gösterilen varlıklardır” demektedir.⁷⁵²

⁷⁵² *Puteşestviya v vostočnyı stranı*, s. 103.

Diğer pagan Türkler gibi Kıpçaklar da en yüce tanrı olarak Tengri'ye tapıyorlardı. Bu tapınmanın kökeni oldukça eskidir ve “gök”, “tanrı” kavramı eski Türk runik kitabelerinde de geçmektedir. Taşbabalara tapınma, göğe (Tengri'ye) ve tabiat olaylarına (dağ, nehir, Göl, orman vs.) tâzim kılma, tüm bunlar Kıpçak kabilelerinin temel dini inançlarının paganizm olduğunu göstermektedir. İbni Arabşah şöyle der: “Yalnızca Kıpçaklar, İslam'ı ve Hristiyanlığı bilmeyen putperest ve çok tanrılı insanlardı.” Plano Carpini ve Rubruk da “Bu insanlar (Kanglılar) da tıpkı Komanlar gibi kâfirdiler” demektedirler.⁷⁵³

⁷⁵³ Age., s. 102-103.

Kıpçaklarda ruhların göçü ve âhiret hayatı inancını da içine alan animistik tasavvurlar hayli yaygındı. V. Rubruk'un bize anlattığı Kıpçak cenaze defin merasimlerini de ancak böyle bir yorumla anlayabiliriz: “Komanlar mezar üzerine büyük bir tepe yığıyor ve üstüne başı doğuya dönük elinde kâse bulunan bir heykelini ornatıyorlar. Zengin mezarlarının üstüne ise piramitler yani sivri uçlu küçük evler yapıyorlar ki, benim gördüklerimin bazılarının kulesi tuğladan, bazılarının ki ise - oralarda bulunmamasına rağmen - taşlandı. Şu yakınarda ölen birinin mezarının çevresine dört yöne bakan yüksek sırtların tepesine 16 at derisi asmışlar; mevtanın vaftizli olduğunu söylemelerine rağmen, mezarın önüne içmek için kırmızı, yemek için et koymuşlardı... Birisi hastalandığında, yatağının üstüne yatırılır ve evde hasta olduğunu bilip kimse içeri girmesin diye evin üstüne bir işaret konulur. Aslında içeri girenlerle birlikte kötü ruhun veya rüzgarın girmesinden korkmaktadırlar. Onlar falcıları kendi rahipleri gibi görüyorlar.”⁷⁵⁴ Gördüğümüz gibi

Kıpçakların günlük hayatında nihai rolü oynayan kişiler koyun aşık kemikleriyle fal bakan ve diğer büyü çeşitlerini yapan falcılar değil, aksine rahipler veya onların tabiriyle özel yada taşıyla yağmur, rüzgar, fırtına çağıran *yadaçılardır*. Kaş-garlı Mahmud *yadaçı* hakkında şöyle der: “Herkes onları iyi bilir. Ben onları Yağmalar arasında bizzat gördüm. Yükselmiş bir yangını söndürmek gerekiyordu. Tanrı’nın himmetiyle yaz ortasında kar yağdı ve gözümün önünde alevleri söndürdü.”⁷⁵⁵

⁷⁵⁴ Mahmud Kaşgarskiy. T. 2, Taşkent, s. 241.

⁷⁵⁵ Margolin P., *Tri yevropeyskix puteşestvennika*. Spb., 1881, s. 3.

Rabbi Petahya’nın naklettiklerine istinaden Poloves/Kıpçaklar-da kan kardeşi olma töreni ve yeminler hakkında bazı mülahazalar edinebiliyoruz. “Kedar’ın oğullarından her birinin kendini yeminle yol arkadaşına nasıl bağladığını anlatacağım. Parmağına bir iğne batırıyor ve kendisiyle birlikte gitmesi gereken kişiye akan kanı emmesi için parmağını uzatıyor ve o andan itibaren aynı ten ve aynı kanı taşıyormuş gibi oluyor. Başka bir tür yemin etme tarzları da var. İnsan yüzü şeklindeki bir bakır veya demir kabı kanla doldurup, yola çıkan her kişi ve rehber bundan içiyor; ondan sonra rehber hiçbir şekilde yol arkadaşına ihanet etmiyor.”⁷⁵⁶

⁷⁵⁶ PSRL, I/270-271.

Demek ki Kıpçakların dinî tasavvurları şamanî temellidir. Kıpçak/Poloveslerin totemistik tasavvurlarına gelince, Poloves hanı Bonyak’ın Macarlarla gireceği bir savaştan önce sergilediği davranışa dikkat çekmemiz gerekiyor. “David.. Poloveslere geldi ve Bonyak’la buluşup, geri döndü. Sonra Macarların üzerine yürüdüler. Yolda ortalık kararınca durdular. Gece yarısı olunca Bon-yak ayağa kalkıp, ordusundan uzaklaştı ve kurt gibi ulumaya başladı. Bir kurt onun ulumasına cevap verdi ve birçok kurdu çağırdı. Geri dönen Bonyak David’a “yarın Macarları yeneceğiz” de-di.”⁷⁵⁷ Gördüğümüz gibi bu epizotta kurtlar, Poloveslerin Burçeviçlerden* inme hanı Bonyak’ın başdanışmanı ve geleceğini haber veren kişiler durumundadır. Dolayısıyla Bonyak kurdu ilk ataları olarak kabul eden Kıpçak boyunun temsilcisi olarak kurtlara müracaat etmektedir. S. A. Pletnieva şöyle diyor: “Han ve rahip görevini birleştiren Bonyak’ın kurt totem ve koruyucuyla bağlantısı olduğu muhakkak.”⁷⁵⁸

⁷⁵⁷ Pletnieva, *Polovetskaya zemlya*, s. 288.

* **Bazıları bu Burçeviçleri Burçoğulları veya Borçoğulları, Borçalılar diye çeviriyorlarsa da, ben aynı görüşte değilim. Çünkü burç kelimesi Arapçadır ve Güney Rusya’daki Poloveslerin Araplarla herhangi bir teması yoktu. Dolayısıyla kelimenin “burçoğulları” şeklinde düşünülmesi doğru olamaz. Borçoğulları veya Borçalılar da bir anlam ifade etmemektedir. Çok büyük bir ihtimalle “Burçe”nin aslı “Buriçe”veya “Böriçe”dir ve zaman içinde “i” düşmüştür. Buri-çe veya Böriçe ise “kurt yavrusu” demektir. Zaten Bonyak’ın ordusundan uzaklaşıp تنها bir yerde kurt gibi uluması da buna işaret etmektedir. Dolayısıyla “Burçeviç” “Kurtoğlu” demektir (çev.)**

⁷⁵⁸ Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, I/226.

Türkler arasında kurt kültü oldukça yaygındı. Açına Türklerinin başbuğunun sancağının tepesinde kurt başı vardı.⁷⁵⁹ Suriyeli Mikael'in de dediği gibi Oğuz ve Kıpçaklarda baş totem bozkurttu ve pek çok Türk kabilesinde çocuk doğumuyla ilişkilendirilen kurt inancı hayli yaygındı. Örneğin Andican Kıpçakları doğumu kolaylaştırmak için kadına bir parça kurutulmuş kurt ciğeri verirler.⁷⁶⁰

⁷⁵⁹ Potapov L. P. *Volk v starinnix narodnix poveriyax i primetax uzbe-kov*//KSİE. No. 30. 1958, s. 138.

⁷⁶⁰ SMİZO, I/234.

Kıpçakların dinî tasavvurlarıyla ilgili bilgiler, bazı hükümler çıkarmamıza imkan tanımaktadır. Kıpçak toplumunda erken ortaçağların ideolojileri olan şamanizm, putperestlik ve kâfirlik şeklinde özel dini tasavvurlar vardı. Ancak sınıf ilişkilerinin ortaya çıkıp gelişmesi, Kıpçak toplumunun ekonomik ve siyasî yapılarının özelliklerine cevap veren başka dini ideolojilerin devreye sokulmasını gerektirdi. Böylece henüz XI-XII. Yüzyıllarda Kıpçakların yönetici kesimi çok tanrıcılıktan uzaklaşarak tek tanrılı dinlere (İslam ülkeleriyle sınırdaş olan bölgelerde Müslümanlık, Güney Rusya bozkırlarında Hristiyanlık) geçtiler.

İslam, ilk önce Harezm hanının hizmetine giren Kıpçak kabileleri arasında yayıldı. Çünkü Harezm tebaası olmak isteyen Kıpçaklardan ilk önce Müslümanlığı kabul etmeleri talep ediliyordu. Kıpçak hanlarından Kıran (İkran) ve Alp-Derek Müslümanlığı kabul ederek pagan isimlerini Kadir-han ve Gayır-han gibi İslamî unvanlarla değiştirdiler. Mısır'daki Kıpçak Memluklarında da böyle oldu. Bununla birlikte Kıpçakların kahir ekseriyeti İslamî dogmalara karşı kayıtsızdı. Hatta XII. Yüzyıl sonlarında İslam ülkesi sınırlarına en yakın olan ve en fazla itaat arz eden Sıgnak Kıpçakları arasında dahi Müslümanlık yalnızca aristokrat kesimin dini olarak kalmıştı ve Harezm hanı onlar vasıtasıyla halkı İslam'a kazanmaya çalışıyordu. Halbuki göçebe boylar nazarında İslam boş bir lakırdı idi. "Bu halklar (Kıpçaklar) arasına İslam'ın gelişine ve onların iki dogmaya inanmalarına rağmen, pek çok konuda onun (dinin) kurallarını hiçe sayıyorlardı."⁷⁶¹

⁷⁶¹ PSRL, 9/158, 236.

Yedisu'da Nesturiliğe ait Süryanice kitabelerin bulunması, bir noktada burada Moğol istilasından önce Hristiyanlığın mevcudiyetine işaret etmektedir, ama Kıpçakların bünyesindeki Kunların Hristiyan olmalarına rağmen, bunların Kıpçaklara ait olup olmadığı henüz belirlenememiştir.

Hristiyanlık genellikle Kıpçakların Batı kolu yani Güney Rusya bozkırlarında yaşayan Polovesler arasında yayılmıştır. Burada yaşayan Kıpçaklara misyonerler iki ana kanaldan, Rusya ve Bizans'tan geliyorlardı. Rus vakayinamelerindeki kayıtlara göre 1132'de Ryazan'da, 1168'de ise Kiyef'de Poloves prensleri Amu-rat ve Aydar vaftiz olmuşlardır.⁷⁶² Meşhur Konçak'ın oğullarından olan en büyük Poloves hanı Ortodoksların Jüri adını almıştır. İbni Battuta şöyle der: "Kıpçak denilen halka ait bu bozkırlarda, onlar Hristiyanlığı kabul etmişlerdi."⁷⁶³ Yukarıda Kıpçakların pagan geleneklerine göre cenaze

merasimi düzenlediklerini anlatan Rubruk'tan bir alıntı vermiştik. Yazar, mevtanın Hristiyan olduğunu belirtmeyi ihmal etmemiştir (Biz, Gürcistan'da yaşayan Kıpçakların Hristiyanlığı kabul ettiklerini biliyoruz.) Bu bilgilere rağmen yine de Kıpçakların büyük çoğunluğunun Hristiyanlığı kabul etmediği, ancak siyasî sebeplere binaen üst düzey yöneticilerinin bu dine geçtikleri malumdur.

[762](#) SMİZO, I/279.

[763](#) Bartold, *Dvenatsat leksii*, 5/99.

Netice itibarıyla Kıpçakların dini ideolojileri paganlıkla ilişkiliydi ve daha sonraları Müslümanlık, Hristiyanlık ve Mûsevîlik de aralarında yayılmıştır (Rus vakayinameleri Kıpçakların bir kolunun Hazarlardan geçen Mûsevîliği benimsediğini kaydetmektedir) ve Avrasya göçebelerindeki sınıflı toplumun erken formu için geçerli olan dini senkretizmi temsil etmişlerdir.

Kıpçaklarda devlet teşkilatı

Moğol istilası öncesinde Kıpçak toplumunda iktidarın babadan oğla geçtiği erken feodal devlet teşekkülünün varlığını gösteren kanıtlar mevcuttur. Deşt-i Kıpçak'da en azından iki hanedan hattı vardı. Bir tanesinden “Yuan-shi”de söz edilmektedir ki, İlbari kabilesine ait bir hanedandı. Diğer Sıgnak bölgesindeki Kıpçaklar arasında mevcuttu ve başında Uran kabilesi veya Kay-Kimak beyleri vardı (ve muhtemelen Kimak devlet organizasyonu geleneğini sürdürüyordu.)

Kanaatimizce, Rus vakayinamelerinde Donets Kıpçakları olarak geçen göçebe Poloves birliğinin başında da bu kabilelerin temsilcileri vardı. Hanedanın kurucusu Şarukan veya Ejderha idi. Boylardan geriye kalan izler, bizi, devletin başında bulunanları hem İlba-ri kabilelerinin temsilcileri, hem de Uran kabilesi temsilcileri olarak görmeye zorlamaktadır. Birkaç kabilenin bir hanın yönetimi altında birleşme denemesi erken bir feodal devletin varlığının işaretidir. XI. Yüzyıl sonları ile XII. Yüzyıl başlarında Deşt-i Kıpçak'da Kıpçak, Yemek, Yugur, Uran vs.den oluşan ve başlarında İlbari kabileleri temsilcileri bulunan bir ortak Kıpçak siyasî yapılanmasını kurma denemesi yapılmıştı. Fakat 1130'larda bu federasyon, kuzey ve kuzeydoğu sınırlarında tehlikeli bir komşu istemeyen Harezmişahların müdahalesiyle ve keza erken feodal yapıların tipik bir özelliği olarak bizzat Kıpçaklar arasındaki iç çatışmalar sebebiyle dağıtılmıştı. Kıpçaklar arasındaki bu iç çatışmalar Harezmi yöneticileri tarafından da sürekli desteklenmiş ve husumetin bitmemesi için bir o tarafa bir bu tarafa yardım verilmiştir.

Göçebelerde erken feodal federasyonlardaki yaygın geleneğe göre iktidar bizzat hanın oğluna değil, yeğenine veya kardeşine devrediliyordu. XII. Yüzyıl sonlarında Kadir-Bukhan'la yeğeni Alp-Derek arasındaki taht kavgası, kesinlikle Alp-Derek'in mevcut töreye göre amcasına ait ve hakkı olan tahtı ele geçirmek için harekete geçmiş olmasından kaynaklanmıştı.

Demek ki, Kıpçak toplumu Moğol istilasından önce erken feodal devlet yapısına sahipti. Boy-kabile ilişkilerinin sosyal yapılanmanın her sahasında kendini hissettirmesi ve sosyo-politik bağlilikta en büyük boyun yönetim hakkını elinde bulundurması da bu yapının tipik özelliklerindendir .

Kazakistan bölgesinde birleşik bir Kıpçak devletinin varlığı konusunda Barthold şöyle der: “Ayrı ayrı Kıpçak hanları vardı, ama tüm Kıpçakların tek bir hanı hiçbir zaman olmamıştır.”⁷⁶⁴ Araştırmacılar, Güney Rusya bozkırlarında, Poloveslerin yaşadığı bölgelerde birkaç etno-politik federasyonun varlığından söz etmektedirler. A. Yu. Yakubovsky, XII. Yüzyılda Poloveslerde göçebe bir prensliğin var olduğundan bahsetmektedir.⁷⁶⁵ K. V Kudr-yaşov’a göre Poloveslerde altı göçebe merkezi vardı ve her birinin başında müstakil bir han bulunuyordu.⁷⁶⁶ G. A. Federov-Davı-dov da arkeolojik verilere istinaden benzeri bir sonuca ulaşmıştır.⁷⁶⁷ S. A. Pletnieva, XII. Yüzyılın ikinci yarımında Lokomorye, Don ve Dinyeper civarındakiler gibi büyük Poloves federasyonlarının mükemmelen şekillendiğini var saymaktadır. Muhtemelen Pomorye, Kırım, Ön Kafkasya, Povolje (İdil civarı)ndakilerle birlikte toplam dokuz federasyon vardı.⁷⁶⁸ Bununla birlikte Kıpçak kabile federasyonlarının herhangi bir dönemde vahid ve güçlü bir devlet olarak birleştiklerinden bahseden herhangi bir vakayiname mevcut değil. Hatta en güçlü Poloves/Kıpçak hanları olan Bonyak, Tugorkan ve Şarukan dahi ayrı ayrı bölgelerde (çok geniş olsa bile) hüküm sürmekteydiler.

⁷⁶⁴ Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. *Zolotaya Orda i yeye padeniye*. M., 1950, s. 18.

⁷⁶⁵ Kudryaşov K. V *Polovetskaya step*. M., 1948, s. 134.

⁷⁶⁶ Federov-Davidov, *Koçevniki Vostoçnoy Yevropı*, s. 147.

⁷⁶⁷ Pletnieva, *Polovetskaya zemlya*, s. 297.

⁷⁶⁸ Margolin, *Tri yevropeiskix*, s. 5.

Şarukan’ın torunu Konçak-han oldukça büyük bir Poloves federasyonu kurmuştu (1185’de Knaz İgor’la girdiği savaşta pek çok Kıpçak kabilesinin onun sancağı altına koşması da bunu göstermektedir), fakat bu etno-politik federasyon bir devletin işlemesi için gerekli kurumlara, örneğin bir vergi sistemine, sahip bir yönetim organından mahrumdu. Göçepe tipi erken feodal devlet kurmaya en yaklaşmış olanı Şarukanîler hanedanının son yöneticisi Konçak oğlu Yüri idi. (Şarukanîlerde iktidar yine babadan oğla geçiyordu). Fakat onun devleti de Moğol istilasıyla birlikte ortadan kalkacaktı. Genel olarak Poloves/Kıpçaklarda tek bir yönetim altında birleşmiş siyasî federasyonların var olduğu dönemler yaşanmıştır. “Kumanların ortak bir yönetici yok, yalnızca prensler ve büyük aileler var” derken Petahya’nın kastettiği de budur.⁷⁶⁹

⁷⁶⁹ Yuanşi (Yuan hanedanı tarihi). Ser. “Sıubeyao”, Şanxay, 1936, Tsz. 126.

II. Binyıl başlarında şimdiki Kazakistan bozkırlarında yaşayan Kıpçaklarda da durum aynı idi. Tek farkı, kaynakların herhangi bir muayyen beylik hakkında aşağı yukarı bilgi vermiyor olmasıdır. Hudud el-Âlem’in yazarı Kimak topraklarında üç ve hatta dört ayrı

bölgenin olduğundan söz etmektedir. XII. Yüzyıla ilgili bilgilerin bölük pörçük olmasına rağmen, biz, Moğol istilasından önce Orta Asya'nın en güçlü devleti olan Harezmşahlara farklı şekillerde bağımlı üç Kıpçak beyliği tespit edebildik.

Bu mahalli Kıpçak gruplarından biri, Mangışlak Yarımadası bölgesinde kendilerinin güneyinde yaşayan Yazır topluluğuyla birlikte bir hükümdarın yönetiminde kısa ömürlü siyasî bir federasyon kurmuştur. Kaynaklarda onlar hakkında verilen bilgiler çok az olduğu için, şu anda tarihleriyle ilgili kesin bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. Tek bildiğimiz, XII. Yüzyıl ortalarında Harezmşah'ın hakimiyeti altına girdikleridir.

Kazakistan bozkırlarındaki Kıpçak kabileleri, tüm sekenesi aynı boydan olan yeterince güçlü iki grup halinde doğrudan birleşmiş, fakat bölgede daha önce oluşan bazı sebepler yüzünden beylik ikiye ayrılmıştır. Bunlardan biri Batı Kazakistan bölgesinde, henüz IX. Yüzyılda Kimak kabile federasyonundan kopuk halde yaşayan bağımsız Kıpçakların bölgesinin bulunduğu Aral Gölü'nün kuzeyindeki bozkırlarda kurulmuştu. XI. Yüzyıl sonlarında bu bölgede başında İlbari kabilelerinin temsilcilerinin bulunduğu bir Kıpçak federasyonu şekillenmişti. Belki de o dönemde bu federasyonun hakimiyet alanı daha önce Kimak topraklarında Ender ez-Kıfçak adıyla tanıdığımız merkezi bölgeyi de içine alan Kazakistan bölgesinin önemli bir kısmını kapsıyordu. Ancak, 1130 yılı başlarında Harezmşah Atsız'ın seferi ve Kıpçaklar arasındaki kargaşa ve anlaşmazlıklar sebebiyle bu etno-politik federasyonunun gelişmesi durmuştur. Maruz kaldıkları yenilgi sebebiyle İlbari kabilelerinin zayıflamış yöneticileri, iktidarı doğudan çıkıp gelen Bayaut kabilelerine bırakmak zorunda kaldılar. Yönetici hanedanın onların elinde olduğu konusunda Çin vakayinamesi “Yuan-shi” de işaret etmektedir. Bu hanedanın son temsilcisi Baçman, muhtemelen 1237’de Moğollarla girdiği bir savaşta hayatını kaybetmiştir.

XII. Yüzyıl ortalarına ait kaynaklarda ilk defa olarak *Sıgnak Kıpçak* Beyliği’nden söz edilmektedir. Muhtemelen bu beylik, Atsızın Kıpçak İlbari kabilelerini mağlup etmesinden hemen sonra kurulmuştur. Kıpçakların önceki bölgesi Ender ez-Kıfçak’da kurulan bu beyliğin başında yönetici hanedan olarak Uran adıyla bilinen Kimak temsilcileri vardı. Sırderya'nın kuzeydoğusuna yakın bölgelerde “uran” sözcüğü içeren pek çok coğrafi adın bulunmasının sebebi de budur. Harezmşahlara komşu olan Sıgnak Kıpçak Beyliği, Harezm ordularının sürekli boy hedefi haline gelmişti ve nihayet XII-XIII. Yüzyıl kavşağında Harezmşah onları içten bölerek fethetmeyi başarmıştı.

Topraklarının kuzeydoğusunda ve kuzeyinde güçlü düşmanların ortaya çıkmasına istemeyen Harezmşahın uyguladığı politika, fatihlere karşı birlik halinde hareket edemeyecek şekilde bölünen “Deşt-i Kıpçak”ın Moğol istilasının hedefi haline gelmesinin ana sebeplerinden birisi olmuştur. Kıpçaklar arasındaki bölünmeyi de iç sebep olarak ayrıca belirtmek gerekir.

Yuan-shi'nin Kabilbay-han'ın Kıpçak generali Tutuh'un biyografisinin yer aldığı 126. babında, onun atalarının bildiğimiz Ural dağlarıyla özdeşleştirilen Yülibolı dağlarına göç ettikleri belirtilmektedir. Bu bölgeye yeni gelip yerleşen Kıpçak kabileleri daha önce orada

yaşayan Kıpçak asıllı göçebe toplulukları itmek zorundaydılar. Elbette bu itme barışçı yollardan olmamıştı ki, Tutuh'un biyografisinde Kıpçakların reisi İnas'ın topraklarında "büyük kargaşalar çıktığının belirtilmesinin sebebi de budur.⁷⁷⁰ Gördüğümüz gibi beylik topraklarında bir iktidar kavgası olmuştu. Yuan-shi, merkezi yönetimin zayıflığının sebebi olarak İnas'ın hayli yaşlı olmasını ve (Kıpçak) devletinde bir birliğin bulunmamasını göstermektedir.⁷⁷¹ Aynı boyun uzun bir süre iktidarda olması, kaçınılmaz olarak göçebe federasyonunun yıkılıp dağılmasına yol açmıştır.

⁷⁷⁰ Aynı yerde.

⁷⁷¹ Aynı yerde.

Deşt-i Kıpçak'da iki ana gruba bölünmeleri, Kıpçakların eskiden beri göçebe yaylak ve kışlakların bulunduğu iki bölgeye ayrılmasını da kolaylaştırmıştır. Merkezi Kazakistan'da yaylak olarak İrtiş nehri ve kollarının suladığı vadiler, Altay ve Targabatay boğazları, kışlak olarak da Sır-derya vadisi, Çu ve Talas'ın aşağı akımları en uygun bölgelerdi. Batı Kazakistan'da ise yaylak olarak kullanılmaya en elverişli yerler Güney Ural ve Mugocar dağları eteklerindeki meralardı. Kıpçak kabileleri kışı geçirmek için Sır-derya, Ural ve İdil nehirlerinin aşağı akımlarına gidiyorlardı.

Bu tabii coğrafyada geç ortaçağda Orta ve Küçük Cüz'ün göç bölgelerinin oluşması dikkat çekicidir. Bilindiği gibi Kazak halkını oluşturan unsurlardan biri olarak Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçak'ın her yerinde yaşıyorlardı. XII. Yüzyıldaki her iki Kıpçak grubunda da - elbette başka kabileler de mevcut olmakla birlikte, - aynı Kıpçak boyları tespit edilmiştir: İlbari, Yemek, Bayaut, Yugur, Kanglı, Kimak-Uran.

İki Kıpçak beyliğinin aynı boyun halkından oluştuğu noktasından hareketle, bazı araştırmacıların XII. Yüzyılca Cuçi ulusunun iki coğrafi hat boyunca dil, kültür ve sosyal gelişim açısından bariz bir şekilde birbirinden ayrılan iki etnik gruptan yani Oğuz ve Kıpçaklardan oluştuğu⁷⁷² şeklindeki görüşlerini kabul etmek zor. Oğuzların XIII. Yüzyılda artık Merkezî Kazakistan'da yaşamadıkları vakıasına nazaran, orada iki halkın bulunduğu şeklindeki görüş oldukça tartışmalıdır ve ayrıca Oğuzlarla Kıpçaklar arasında bariz dil farkı olduğu görüşünü kabul etsek bile (ki o dahi tartışmalıdır), o takdirde Kazakların Orta ve Küçük Cüz'ünün aynı Kazak lehçesini konuşmalarını neyle açıklayacağız?

⁷⁷² Fedorov-Davidov, *Koçevniki Vostoçnoy Yevropı*, s. 244.

Bize göre Cuçi ulusunun XII. Yüzyılda iki kanada bölünmesi, çok önceden ve henüz Kimak-Kıpçaklar zamanında iki tabii coğrafya bölgesinin oluşmasından kaynaklanmıştır. Moğol fethinin Deşt-i Kıpçak'da yaşayan göçebelerin siyasî yapısını parçalamış olmasına rağmen, bu fetih, Moğol istilası döneminde zaten var olan yani karmaşık göçebe bölgelerinin asli ortak unsurunun Kıpçaklar olması sebebiyle oluşan sağlam ortak etno-kültürel yapıyı yıkamamıştır. Bu yapı öyle sağlamdı ki, tüm siyasî sarsıntılara rağmen, geç ortaçağda Kazakistan topraklarında sabık Kıpçak beyliklerinin temeli üzerinde iki Kazak cüzü yani Orta ve Küçük Cüz oluşmuştur. Daha sonraları ağırlıklı olarak Orta Cüz göçebe-

lerinin gezindiği Merkezî Kazakistan'da yer alan Kimak toprakları içindeki Ender ez-Kıfçak'ın "iç" yani "orta" Kıpçaklar şeklinde tercüme edilmesi de dikkat çekicidir.

SONUÇ

Kazakistan'ın I. Binyıl ile II. Binyıl kavşağındaki etno-politik tarihi, istisna derecesinde karmaşık ve çok az araştırılmış olması cihetiyle dikkat çekmektedir. Merkezî Asya, incelediğimiz dönemde müteaddit istilalar, kalabalık göçebe ve yarı göçebe kitlelerin birbiriyle kaynaşması sonucunda birinin tarih defteri kapanıp diğerinin açıldığı Türk kabileleri, Türkleşmiş kabileler, Moğol ve Tungus halklarının yaşadığı bir bölgeydi. Sözü ettiğimiz bu olaylar sonucunda değişik boyların birbirini etkileyip, melezleştiği ve birbirine karıştığı çok yönlü süreçler yaşanmıştır. Ana unsurların ve alt bölünmelerin geçirdikleri bu süreç, tüm Avrasya bozkırlarında, yarı sahra ve sahra şeridinde ekolojik, politik ve sosyo-ekonomik faktörlerin etkisinde kalmadan yaşayan istisnai derecede karmaşık bir etnik durum ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla araştırmacının etnogenetik sürecin başlangıcındaki temel yönelişlerin rekonstruksiyonu yapması gerekir. Bu konuya duyulan ilgi, bölgenin etnik tarihini ele alan araştırma çalışmalarında önemi ihmal edilen ortaçağ Kazakistan'ında yaşayan göçebe halkların etnogenezindeki "Moğol dilli akımın" araştırılmasını da gerektirmektedir.

Kazakistan bilimsel dergileri için Merkezî Asya'dan gelen Moğol dilli halkların ülkeye girişleri ve en başta Kıpçaklar - ki Müslüman tarihçilerin Deşt-i Kıpçak dedikleri İrtiş'dan İdil'e, Bal-haş'ın ve Sır-derya'nın kuzeyine kadar uzanan devâsâ bölgede yaşıyorlardı - olmak üzere Türk dilli göçebe toplulukların oluşumuna katkıda bulunmasıyla ilgili faktörlerin tetkiki önemlidir.

Biz, I. Binyıl sonlarında Kazakistan tarihinde yer alan Merkezî Asyalı ve Moğol dilli halkların bölgeye sokuluşunu Kimak et-no-politik federasyonu ile özdeşleştirmekteyiz. Gerçi Kıpçak tarihiyle ilgili araştırmalarda Kimak ve Kıpçakların tek bir halk oldukları şeklinde geleneksel bir görüş varsa da, bu ikisinin var oluş süreleri arasındaki farklar bariz kronolojik özellikler taşımaktadır.

Yapılan tetkikler, Kimakların muhaceret yoluyla geldikleri ve VIII-IX. Yüzyılda İrtiş havzasına ve yakınlarında yer alan Doğu Kazakistan ve Güneybatı Altay bölgesine yerleştikleri sonucuna varmamıza imkan tanımaktadır. Çünkü Kimaklar, Kumosi ve Urankay adıyla da bilindikleri Kuzeydoğu Moğolistan topraklarından göç etmişlerdi. Daha ziyade Moğol dilli kabilelerin yaşadığı bölgeye yerleşen Kimaklar, başlangıçta Türk dilli değillerdi ve proto-Mongol Siyenpi kabile federasyonuna mensuptular.

I.- II. Binyıl kavşağında Kazakistan'ın doğu kesimleri bu bölgede yaşayan ve erken etnik tarihleri bir zamanlar kısmen Merkezî Asya bölgeleriyle bağlantılı olan Türk dilli göçebe Kıpçaklar ve Yemekler tarafından Türkleştirilmişti. Tarihlerinin erken dö-

nemlerinde Birinci Türk Hakanlığı (Doğu ve Batı Göktürkler), sonra kısmen Uygurlar ve daha sonra da Kimak siyasî federasyonları bünyesinde yer alan Kıpçaklar, yavaş yavaş Kimakların hakimiyetinden çıkarak IX. Yüzyıl sonları ile XI. Yüzyıl başlarında Kazakistan bozkırlarında hakimiyet talebinde bulunacak kadar güçlendiler. XI. Yüzyıl ortalarında İdil boylarına gelen Kıpçaklar, Güney Rusya bozkırlarına Poloves adıyla yerleştiler ve Rus vakayinamelerine de bu adla geçtiler. O tarihten Moğol istilasının başladığı tarihe kadar Kıpçakların tarihi Eski Rus Devle-ti'nin tarihiyle iç içedir.

Kıpçakların Harezm'le olan münasebetleri şehir-bozkır ilişkisi meselesinin halledilemeyen bir kısmı olarak ciddi şekilde dikkatimizi çekmiştir. Esasen bu konu yeni değildir, ama yapılan araştırmaların çoğunda olay, iki sosyo-ekonomik yapının yani göçebe halde yaşayan çarvacılarla vahalardaki yerleşik çiftçi halkların birbirinin karşısına dikilmesi şeklinde yansıtılmaktadır.

Yazılı kaynaklar, genellikle eski çarvacıları uygarlıkları yıkan insanlar olarak takdim ettikleri askerî çatışmalardan söz etmektedirler. Bu durum, günümüze kadar yetip gelen kaynakların konuya bariz bir şekilde tek taraflı bakmış olmalarıyla açıklanabilir. Dahası, benzeri bir bakış açısı günümüze kadar yapılan bazı bilimsel araştırmalarda da yerini almıştır. Arkeolojik özellikler içerenler de dahil olmak üzere pek çok tarihî belge, iki tip ekonominin birbirini sürekli etkilediklerini kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. Biz, kervan yollarının Moğol istilası arefesinde giderek Kıpçak siyasî federasyonunun hakimiyet alanı içine girişini, yine Kıpçakların Kazakistan bozkırlarına yerleşme dinamiğini, Harezm sınırına gelişlerini ve bunun sonucunda Harezmşahlar devletiyle ister istemez etno-politik temaslar kurduklarını incelemeye çalıştık.

Özetle, Kıpçaklar, Moğol istilasından önce bir devlet oluşumu aşamasındaydılar ve tüm alanlarda boy-kabile ilişkilerinden geriye kalan pek çok delil de bu özelliğe işaret etmektedir. Ayrıca Kıpçakların devlet şeklinin yeterince incelenmediğini de belirtmeliyiz.

Moğol istilasından önceki Kıpçak tarihinin ana hatları yazılı ve arkeolojik-etnografik kaynaklara dayanılarak tespit edilebilir. Ülkelerin etno-politik tarihi, coğrafyaları, siyasî kurum ve sosyal ilişkilerinin daha derinlemesine tetkiki, yeni yazılı özel naklî verilere dayanarak yapılacak kaynak çalışmalarının göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir.

S U M M A R Y

This monography is aimed at elucidating chronologically the history of Kipchaks from the first third of the present millennium to the Mong'ol invasion. The scope of investigations covered a vast territory of Eurasia steppes from Manchuria to the Carpathians mountains, as the Kipchaks ethno-political association in its gradual evolutionary course influenced much upon historical events happened in Central Asia and Eastern Europe; moreover a coalition of Kipchak tribes formed in 11 century in Kazakhstan properly motivated consolidation process in this region.

The Kipchak tribes for instance played a significant part in ethno-genesis of the Kazakhs and deeply impressed on life of Khoruzm, Russia, Georgia, Hungary, Egypt and many other people and states. A greater part of Kipchaks amalgamated with and played an important part in Kirghiz, Bashkir, Karakalpak, Uzbek and a number of Turkic speaking folks of southern Siberia, Altay and eastern Europe. Therefore actuality and significance of the subject is quite evident.

Until recent no generalized work on the history of Kipchaks existed. Available sources give mainly fragments the Kipchaks' history in association with of one or another certain nation, when they for instance formed a part of a Kirgiz political union (B. Kumekov) or in connection with their place in the history of southern Siberia (D. Savinov).. There are some papers discussing Kipchaks in terms of their ethnography (K. Shanijazov). A lot of separate and often voluminous works on Kipchaks' history regarding their former habitations in Mongolia are known. S. Kljashtornyy).

The western branch of the Kipchak ethno-political entity named in historical annals «Polovtzi» gained a greater advantage as their history was recorded from written sources (primarily from Russian chronicles) and archaeological excavations (S. Pletneva, G. Fedorov-Davydov).

The Kipchaks' history described in this monography was studied on the ground of archaeological materials and diverse information: written. lingual. folk-lore, etc.

The observation begins with a period of their first mentioning under the name of «Kipchak» in an old-Turkic «runic» inscription on a stone stele made in honour of the Uighur Khan Bilga in Central Mongolia.

The inscription saying: «When Turks-Kipchaks ruled over us for fifty years. ...» testifies to the fact that during their Central-Asiatic episode the Kipchaks were a strong enough ethno-political association

being in alliance with older Turks. According to S. Kljashtorny's researches the Central Asiatic Kipchaks in 7th—8th centuries were known rather as «siet-jn-to» from Chinese or «sir» from old-Turkic inscriptions

As is seen from our knowledge the earliest vestiges of Kipchaks remained in northwestern Mongolia and eastern Kazakhstan.

Comprehensive usage of written and archaeological information allowed author to follow history of Kipchaks from the ethno-political point of view, geographical setting of their country, their political model and social relations.

Ethnic representation of medieval Kipchaks is also discussed in this work. Unlike persistent conception of the Kipchaks and Kirgiz equivalence common in literature the author proves on the evidence of the Arab-Persian sources (Tamim ibn Bahr, Gardizi), that Kirgiz were multilingual

people who invaded ethnically Turkish speaking atmosphere of Kipchaks somewhere between 8th—9th centuries who settled first on the Irtysh river and founded a powerful ethno-political association which absorbed along with another tribes the Kipchaks who lost their name and their independence for 150 years and this very fact created an idea of identity of Kipchaks and Kimaks.

The Kimaks being outcomers from the northeastern multilingual surrounding possessed their own name *Qaj* translated from Mongolian dialects as «snake» or they were called «uran» in Turkish version. So the Kimaks were people of snakes widely known from the history of Eurasian steppes in the dawn of 2nd millennium A. D.

They were a dynasty in a Kipchak-Polovtzi ethno-political association arranged over vast Eurasian Steppes from the Irtysh to river Dnieper since the beginning of the 2nd millennium A. D. At that period exactly the terms Polovtzi Field and Dasht-i-Kipchak appeared. The last one mainly confined to recent Kazakhstan Steppes proves the political power in Steppes has fallen into hands of Kipchaks from the start of the 2nd millennium A. D. According to our knowledge at the end of 11 century a strong Kipchak political association headed by the Khans of the Ilbarj tribe was established in Kazakhstan Steppes. They were strong and threatening enough to confront with Khorezm, an ample and powerful at that time state in Middle Asia on the eve of the Mongolian invasion.

Monography gives full details of political relations between Kipchaks and Khorezm in terms of ever persisting interrelations between towns and steppes. The Kipchak-Khorezm relations before the Mongolian invasion were heterogeneous with three main episodes distinguished.

Proper attention in monography is paid to social culture, ideology of Kipchaks in pre-mongolian period as well as to state organization.

KISALTMALAR

АЭБ	— Археология и этнография Башкирии
ВВ	— Византийский временник
ВАН	— Вестник Академии наук
ВДИ	— Вестник древней истории
ВЛГУ	— Вестник Ленинградского государственного университета
ВИ	— Вопросы истории
ГО СССР	— Географическое общество СССР
ГАИМК	— Государственная Академия истории материальной культуры
ГИМ	— Государственный исторический музей
ЖМНИ	— Журнал Министерства народного просвещения
ЖС	— Живая старина
ЗИАН ИФО	— Записки Императорской Академии наук, Историко-филологическое отделение
ЗВОРАО	— Записки Восточного отделения Русского археологического общества
ЗИАН	— Записки Императорской Академии наук
ЗИРГО	— Записки Императорского русского географического общества
ИАН СССР	— Известия Академии наук СССР
ИАН КазССР	— Известия Академии наук КазССР
ИАН КиргССР	— Известия Академии наук КиргССР
ИАН ТуркССР	— Известия Академии наук Туркменской ССР
ИВАН	— Институт востоковедения Академии наук СССР
ИГГО	— Известия Государственного географического общества
ИОАИЭК	— Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
ИООН АН ТаджССР	— Известия Отделения общественных наук Таджикской ССР

ИРАН	— Известия Российской академии наук
ИТФАН	— Известия Туркменского филиала Академии наук СССР
ИВГО	— Известия Всесоюзного географического общества
ИРАИМК	— Известия Российской академии истории материальной культуры
ИНА	— Институт народов Азии академии наук СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР
КСИЭ	— Краткие сообщения Института этнографии Академии наук СССР
МАЗ	— Сборник Музея антропологии и этнографии
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МИТТ	— Материалы по истории туркмен в Туркмении
МИУТТ	— Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР
МИКК	— Материалы по истории киргизов и Киргизии
МИСПБКИ	— Материалы научной сессии по проблеме происхождения балкарских и карачаевских народов
МИСК	— Материалы по изучению Ставропольского края
НАА	— Народы Азии и Африки
ОНУ	— Общественные науки в Узбекистане
ООН	— Отделение общественных наук
ПВ	— Проблемы востоковедения
ПС	— Палестинский сборник
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
ПТКЛА	— Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии
РАН	— Российская академия наук
СВ	— Советское востоковедение
РГО	— Русское географическое общество
СА	— Советская археология
СИФ	— Серия истории и философии
СМИЗО	— Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды
СТ	— Советская тюркология
СЭ	— Советская этнография
ТВОИРАО	— Труды Восточного отделения Императорского археологического общества
ТИИ АН КиргССР	— Труды Института истории Академии наук Киргизской ССР
ТИИАЭ АН КазССР	— Труды Института истории археологии и этнографии академии наук КазССР
ТСамГПИ	— Труды Самаркандского государственного педагогического института

ТИЯЛИ	— Труды Института языка, литературы и истории
ТКАЭЭ	— Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции
ТСВ АН КазССР	— Труды Сектора востоковедения Академии наук КазССР
ТТКО ИРГО	— Труды Троицко-Кяхтинского отделения Императорского русского географического общества
ТЧРДМ	— Труды членов Российской духовной миссии в Пекине
ТХАЭЭ	— Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции
УЗ ХНИИЯЛИ	— Ученые записки Хакасского научно-исследовательского института языка, литературы и истории
УЗМОПИ	— Ученые записки Московского областного педагогического института
ЭВ	— Эпиграфика Востока
AKGWG	— Abhandlungen der Königlischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen
BGA	— Bibliotheca Geographorum arabicorum. Edidit M. J. de Goeje, pars 1—8, Lugduni Batavorum, 1870—1892
BSOS	— Bulletin of the School of Oriental Studies, London Institution.
CAJ	— Central Asiatic journal. The Hague—Wiesbaden.
JA	— Journal asiatique, Paris.
JRAS	— The Journal of the Royal Asiatic Society Great Britain and Ireland. London.
KCsA	— Körösi-Csoma Archivum. Budapest.
MASI	— Memoirs of the Archaeological Survey of India. Calcutta.
SK	— Seminarium Kondakovianum. Praga.
TDAYB	— Türk dili Arastirmalari yilligi Belleten. Ankara.
TTKB	— Türk Tarich Kurumu Belleten. Ankara
ZDMG	— Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig.

KAYNAKÇA

- Abu'l Fazl Beyhaki. *İstoriya Masuda*. Taşkent, 1962.
- Abulgazi. *Rodoslovnnoye dreve tyurkov*. Kazan, 1966.
- Agadjanov S. G. *Oçerki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX-XIII vv*. Aşxabad. 1969.
- Ahincanov S. M. *Drevniye karavanniya puti kimakov*//Materialo pervoy nauçnoy konferenstsii molod. Uç. AN MazSSR. Alma-Ata, 1968.
- Ahincanov S. M. *Etnonimi "kimak" i "Kıpçak"*//Arxeologiya epoxi kamnya i metala Sibiri. Novosibirsk, 1983.
- Ahincanov S. M., Trifonov Yu. İ. *K proisxojdeniyu i etniçeskoy at-ributniki pogrebnıx pamyatnikov Verxnego Priirtışya VIII-vv*//Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıcnıx narodov Sibiri ve sopredelnıx territoriy. Omsk, 1984.
- Ahinjanov S. M. *İssledovaniye kamennoy kreposti v Karatau*//Arxe-ologičeskiye otkritiya. 1982.
- Akişçev, Baypakov, Yerzakoviç. *Drevniy Otrar*.
- Akişyev K. A. *K probleme proisxojdeniya nomadizma v aridnoy zo-ne Drevnego Kazaxstana*//Poiski i raskopki v Kazaxstane. Alma-Ata.1972.
- Akişyev K. A. *Srednevekoviya kamenniye kreposti Kazaxstana*//In-form. Bul. Spetsvıpusk. Mejdunarodnaya assotsiatsiya po izuçeniyu kultur Tsentralnoy Azii. M., 1987.
- Ançabadze G. Z. *Kıpçaki v Gruzii*//Problemi sovremennoy tyur-kologii. Alma-Ata, 1980.
- Ançabadze Z. V *İstoriya narodov Severnogo Kafkaza s drevneyşix vremen do kontsa XVIII v. M.*, 1988.
- Ançabadze Z. V. *Kıpçaki Severnogo Kafkaza po danım gruzinskix letopisey IX-XIV vv*. Nalçık, 1969. Ançabadze. *Kıpçaki severnogo Kafkaza*.
- Annenskiy S. A. *İzvestiya vengerskix missionerov XIII-XIV v. o ta-tarax i Vostoçnoy Yevrope*. M., L., 1949.
- Aristov N. A. *Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskixplemen i na-rodov*//Jivaya starine, 1897, t. 6, vıp, 3-4.
- Armiyanskiye istoçniki o mongolax*. M., 1962.
- Artamonov M. İ. *İstoriya xazar*. L. Arxeologičeskiye pamyatniki v zone zatopleniya *Şulbinskoy RES*. Alma-Ata, 1987. *Atlas SSSR M.*, 1952.
- Azeyeva Y. İ., Patseyeviç G. İ. *İz istorii osıdlıx poselinıy i gorodov Yujnogo Kazaxstana*//Tr. İİAE AN KazSSR. T. 5. Arxeolog.1958.
- Bacot J. *Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envo-yes Ouigours en VIII-e siecle*//JA. 1956. V 254, no. 2.

- Bagryanorodny K. *Ob upravlenii gosudarstvom*//Izv. GAİMK. M.; L., 1934, Vıp.81.
- Bahiline N. B. *İstoriya tsvetooboznaçeniya v russkom yazıke*, M., 1975.
- Banguoğlu T. *Oğuzlar Üzerine*//TdAVB. 1950, no. 180.
- Bar Hebraeus. *Syriac Chronicle*. Ed. and trans. By sir E. A. Wallis. Oxford, 1932.
- Bartold V. V. *Dvenadtsat leksiyo po istorii turetskix plemen Sredney Azii*// Soç. T. 5.
- Bartold V. V. *İzvleçeniya iz soçineniya Gardizi Zain al-Axbar*, Soç. M., 1973.
- Bartold V. V. *K voprosu ob arxeologičeskix issledovaniyax v Turkes-tane*. Soç. M., 1966, T. 4.
- Bartold V V. Kıpçaki//Soçineniye v 10 T., 1968, T. 5.
- Bartold V V. *Noviy trud o polotsax*. M., 1968.
- Bartold V. V. *O xristianstve v Turkestane*"/Soç. M., 1964. T. 2, Ç. 2.
- Bartold V. V. *Oçerki istorii Semireçya*. M., 1963, T. 2, Ç. I.
- Bartold V. V. *Otçet o poyezdke v Srednuyu Aziyu s nauçnoy tselyu*. 1893-1894 gg//ZIAN SİF. Spb., 1897, Ser. 8. T. I, no. 4.
- Bartold V. V. *Turkestan v epoxu mongolskogo naşestviya*//Soç. M. 1964, T. I.
- Bartold, *K voprosu o pogrebalnom obryade tyurok i mongolov*//Soç.IV.
- Bartold, *Xorezm*//Soç.
- Baskakov N. A. *Tyurkskaya leksika; İzbranniya slova trutskogo na-rodnoogo govora*. Ankara, 1963.
- Baskakov N. A. *Tyurkskiye yazıki*. M., 1960.
- Baypakov K. M. *O lokalizatsii srednevekovix gorodov Yujnogo Ka-zaxstana*//Arxeologičeskiye issledovaniya v Otrare. Alma-Ata, 1977.
- Baypakov K. M. *Srednevekovaya gorodskaya kultura Yujnogo Ka-zaxstana i Semireçya*. Alma-Ata, 1986.
- Baypakov K. M., Yevzakoviç L. B. *Drevniyegoroda Kazaxstana*. Al-ma-Ata, 1971.
- Bernştam A. N. *Drevneyşkiye tyurkskiye elementi v etnogeneze Sred-ney Azii*//CE. 1947. no. 6-7.
- Bernştam A. N. *Slojeniiye tyurkoyaziçnogo naseleniya Sredney Azii i proisxojdieniye kirgizskogo naroda*//Trudi KAE. Frunze.1959, T. 3.
- Biçurin N. Ya. *İstoriye pervix çetirex hanov iz doma Çingisova*. Spb., 1829.
- Biçurin N. Ya. *Sobraniye svedeniy o narodax, obitavşix v Sredney Azii v drevniye vremena*. M., 1950. T. 1-3.
- Biruni. *Pamyatniki minuvşix pokoleniy*. Taşkent. I. I, 1957.
- Bretscheider E. *Mediaeval Researches from Eastern/Asiatic Sources*. London, 1888. V 1-2.
- Browne E. G. *A Literary History of Persia*. Cambridge. 1902.
- Bulgakov P. G., Halidov A. B. *Vtoraya zapiska Abu Dulafa*. M., 1960.
- Ch'en C. *Tu-tsue tsişi* (Genel Türk Tarihi), Pekin, 1958, T. 1.
- Chavannes E. *Les pays d'occident d'apres wei-liao*//T'oung Pao, ser. 2, 1905, V 6.

- Chronique de Matthien d'Edesse*, trad. Par M. A. Dulaurier, Paris, 1858.
- Clauson J. A. *Propos du manuscrit Pelliot tibetain 1238*//JA, 1957. T. 255 N. I.
- Coldasbayev S. J. *Materialnaya kultura kazaxov XV-XVIII vv* (po arxeologičeskim danım), Alma-Ata, 1975.
- Compendium libri Kitab al-Boldan auctore ibn Fakih al-Hamadani*. Ed. M. J. De Goeje. Lugduni Batavorum. 1885.
- Çen Ç'ang Hao, Dubrovsky A. G., Kotov A. V *Russko-kitayskiy slovar*. M., 1953.
- Dal V. İ. *Tolkoviy slovar velikorusskoga yazıka*. T. 3.
- Debets G. F. *Materialı po paleoantropologii SSSR*. Nijneye Povol'je//Arxeol. Jurnal. 1936, no. 1. *Descriptio imperii moslemici austore Schamsoddin Abu Abdollah Muhammed .. al-Mokaddasi*, Ed. De Goeje, 1877.
- Dobrodomov İ. G. *İz drevnerusskoy etnonimii*//CE. 1966, no. 3.
- Dobrodomov I. G. *O polovetskix etnonimax v drevnerusskoy literature*, TS, 1975, M., 1978.
- Dobrodomov İ. G. *Tyurkskaya toponimika v "Povesli vremennıx let"*//Tyurskaya onomastika. Alma-Ata, 1984. *Drevnetyurskiy slovar*. L., 1969.
- Fedorov-Davidov G. A. *Koçevniki Vost. Yevropı pod vlastyu zolo-tordinskix hanov*. M., 1966.
- Fedorov-Davidov G. A. *Obşçesvenniy stroy Zolotoy Ordı*. M., 1973. Feofilact Simokatta. *İstoriya*. M., 1957. Galstyan A. *Noviye armiyanski istočniki o mongolax*. M., 1960. Garilova A. A. *Mogilnik Kudırge kak istočnik po istorii altayskix plemen*. M., 1965.
- Garipov T. M. *Mahmud Kaşgari i kıpçakskiye yazıki Uralo-Po-volj'ya*//Sovetskaya tyurkologiya. 1972, no. I. Baku.
- Geographie d'Edrisi. Traduite del'arabe en français d'apres deux ma-nuscripts de la Bibliotheque du Roi et accompagnes de notes par A. Jaubert*. Paris, 1836-1840, T. 1-11.
- Ginzburg V. A., Trofimova T. A. *Paleoantropologiya Sredney Azii*. M., 1972.
- Gordlevskiy V. *Çto takoye bosıy volk?*//IAN SSSR. OLİ. 1947, T. 4.
- Graç A. D. *Arxeologičeskiye raskopki v Mongun-Tayge..* //Tr. TKE-AN. 1960. T. I;
- Graç A. D. *Drevnetyurkskiye izvayaniya Tuvi*. M., 1961.
- Graç A. D. *Drevneyşiye tyurksiye pogrebeniya s sojjeniyem v Tsentralnoy Azii*//İstoriya, arx. İ etn. Sredney Azii. M., 1968. Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. *Zolotaya Orda i yeye padeniye*. M., 1950.
- Grigoryev V. V. *Ob arabskom puteşestvennike X v. Abu Dolefe i stranstvii yego po Sredney Azii*//JMNP Ç. CXIII, no. 9. Grigoryev V. V. *Zemlevedeniye K. Ritera*. Spb., 1873.
- Grumm-Grjımaylo G. Y. *Belokuraya rasa v Sredney Azii*//ZRGÖ po otd. Etnografii. Spb., 1909, t. 34. Grumm-Grjımaylo G. Y. *Zapadnaya Mongoliya i Uranhayskiy kray*. L., 1926, t. 2.
- Gumilev L. N. *Dinlinskaya problema*//İzv. VGO, 1959, T. I, No. I.
- Guseynov R. A. *"Xronika" Mihaila Sıriytsa*//PS. 1960. Vıp 5(68).

- Guseynov R. A. *Oguzi, kıpçakı i Azerbaydjan Xi-Xii vv*//Problemi sovremennoy tyurkologii. Alma-Ata, 1980.
- Hambis L. *Kastimet Gustim*//İ. A. 1958. No. 3.
- Hamilton I. R. *Les ouighurs a l'epoque des Cinq dinasties d'apres les documents chinoise*. Paris, 1915.
- Hamilton J. *Toguz-ogouz et on-ouigour*//JA. 1962, No. I.
- Haruzin A. *K voprosu o proisxojdenii kirgizsskogo naroda*//Etnog-rafiçeskoya obozreniye. 1895, Kn. 28, No. 3.
- Hasanov A. M. *Sotsialnaya istoriya sikifov*. M., 1975.
- Hirth F *Nachworte zur Inschrift das Tonjukuk*//ATIM. 1899.
- Hudud al-Alam*. Rukapis A. Tumanskogo. L., 1930.
- Ibn Xordadbex. *Kniga putey i stran*. Baku, 1986.
- Ibn-el-Athiri. *Chronicon quod perfectissimum inscribitured*//C. J. Tornberg. V. I-14. Lugduni Batavorum, 1851-1876.
- İstoriya Kirakos Ganzaketsi*. Baku, 1946;
- İstoriya mongolov po armiyanskim istoçnikam*. Spb, 1873. vip. I, 1874, vip. 2.
- İstoriya Tuvi*. 1964. T. I.
- Jargalov Damba. *Skazaniya ob oxotax oblavnix*. Ulan-Ude, 1984. Jukovskaya N. L. *Zametki o mongolskoy antroponomii*. Onomastika Vostoka. M., 1980.
- Kadırbayev A. Ş. *Tyurki (kıpçaki, kanglı, karlukı) v Kitaye pri di-nastii Yuan*. L., 1984.
- Kadırbayev M. K. *Pamyatniki rannix koçevnikov Tsentralnogo Ka-zaxstana*//Tr. İİAE AN KazSSR. 1959, T. 7.
- Kadırbayev M. K., Maryaşçyev A. N. *Naskalniye izobrajeniya xrebtı Karatau*. Alma-Ata, 1977.
- Karayev O. *Arabskiye i persidskiye istoçniki iX-Xii vv. o kirgizax v Kirgizii*. Frunze, 1968.
- Kaşgarskiy M. *Devonu lugotit turk*. T. 3. Toşkent. 1963.
- Kıçanov Y. İ. *Svedeniya "Yüan-şi" o pereselenii Kirgizov v XIII v*//İzv. AN KirgSSR. Ser. Obşçestv. Nauk. 1963, T. 5, Vp. I.
- Kızlasov L. R. *İstoriya Tuvi v sredniye veka*. M., 1969. *Kirgizsko-russkiy slovar*. M., 1965.
- Kiselyev S. V. *Materialı arxeologičeskoy ekspeditsii v Minusinskiy kray v 1928 g*//Yejegodnik Gos. Muzeya im. N. M. Martyanova Minusinsk. 1929, T. 6, vip. 2.
- Kitab at-tanbih vva'l-ishraf austore al-Masudi*. Ed. M. J. De Goege, Lugbuni Batavorum (BGA 8), 1894.
- Klyashtorny S. G. *Kıpçakı v runiçeskix namyatnikax*. L., 1986, s. 162.
- Klyashtorny, *Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki*. M., 1964.

Klyashorniy S. G., Sultanov T. İ., Şaniyazova K. Ş. *K etniçeskoy is-torii uzbekskogo naroda*. 1975. No. 4.

Koçniev V. D. *Noviye numizmatičeskiye dannıye po istorii Karaxa-nidov vtoroy polovini XII- načala XIII vv//Kirgiziya pri Karaxa-nidax*. Frunze, 1983.

Kodama İbn Djafar, *Kitab al-Kharadj*/Ed. De Goeje, Lugduni Ba-tavorum, 1889 (BGA, VI).

Komnina A. *Aleksiada*. M., 1965.

Kononov A. N. *Kaşgarskiy i yego "Slovar tyurkskix yazıkov"*//Fi-lologiya i istoriya stran zarubejnoj Azii i Afriki. L., 1965.

Kononov A. N. *O semantike slov Ak i Kara v tyurkskoy geografi-çeskoy terminologii//OON. İAN TadjSSR*. 1954.

Kononov A. N. *Rodoslovnaya turkmen*. Soçineniye Abu-l-Gazi hana Xivinskogo. M.;L., 1958.

Kovalevskaya V. B. *Kon i vsadnik: Puti i sudbi*. M., 1977.

Kovalevskiy A. P. *Kniga Axmeda İbn Fadlana o yego puteşestvii na Volgu*. Xarkov, 1956.

Kozin S. A. *Sovremennoye skazaniye*, 1941.

Kraçkovskiy İ. Yu. *Arabskaya geografiçeskaya literatura//İzbr. Soç. M.-L.* 1957. T. 4.

Kudryaşov K. V. *Polovetskaya step*. M., 1948, s. 134.

Kumekov B. Y. *Arabskiye i persidskiye istoçniki po istorii kıpçakov VIII-XIV vv. Alma-Ata*, 1987.

Kumekov B. Y. *Gosudartsvo kimakov IX-XI vv. po arabskim istoçni-kam*. Alma-Ata. 1972.

Kumekov B. Y. *Strana kimakov po karte al-İdrisi//Stranı i narodu Vostoka*. 1971. Vıp. 10.

Kunik A. O. *O tyurkskix peçenegax i polovtsax po vengerskim is-toçznikam//Zap. An Otd. I, 3, Spb.*, 1854, ç. 2.

Kurişcanov A. *İssledovaniye po leksike tyurko-arabskogo slovaryä*. Alma-Ata. 1970.

Kuzeyev R. G. *Proisxojdeniye başkirskego naroda*. M., 1974.

Kuzeyev R. G. *Uralo-Aralskiye entiçeskiye svyazi v kontse I. tis. n.e. i istoriya formirovaniya başkirskego naroda//AEB. T. 4*, 1971.

Kuzmina Y. Y. *Rasprostnaneniye skotovodstva i kult Konya u irano-yaziçnıx plemen Sredney Azii i dr. Narodov Staraogo Sveta*.

Kyuner N. V. *Kitayskiye izvestiya o narodax Yujnoy Sibiri, Tsentral-noy Azii ve Dalnego Vostoka*. M., 1961.

Levşin A. N. *Opisaniye kirgiz-kazaçıx, ili kirgiz-kaysatskix ord. İ spetey*. Ç. 3, Spb., 1832. Liu Mau-tsaı. *Die chinesischen Nachrichten*. Bd. Lung Li Y. *İstoriya gosudarstva kidaney (Ch'idan go chi)*. M., 1979.

Maçoudi. *Les Prairies d'or...* Paris, 1861, V. I.

- Mahmud ibn Hüseyin el-Kaşgari. *Divan lugat et-türk*. K. Rifat yayını. İstanbul, 1915.
- Majitov N. A. *Yunoy Ural v VII-XIV vv*; Avtoref. Dis. dokt. ist. Nauk. Novosibirsk. 1988.
- Maksimov Y. K. *Pozdnekovetskiye pogrebeniya Uralo-Voljsko-gorayona*//Drevnosti Vostochnoy Yevropy. M., 1969. Malov S. Y. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii*. M., 1959.
- Malyavkin A. G. *K voprosu o rasselenii uygurov posle gibeli Uy-gurskogo kaganata*YSib. Otd. AN SSSR. 1972, N. I, Vyp. I.
- Malyavkin A. G. *Taktika Tanskogo gosudarsva v borbe za gegemo-niyu v Vostochnoy chasti Tsentralnoy Azii*//Dalniy Vostok i sosed-niye territorii v sredniye veka. Novosibirsk, 1980.
- Mandelštam A. M. *Xarakteristika tyurok IX v. v poslanii Fatxu Xakanu-Djaxiza*//TIİAE AN KazSSR. T. I, 1956.
- Margolin P. *Triyevropeyskixputeşestvennika XI-XII vv*. Spb., 1881. Margulan A. H. *Tretiy sezon arxeologičeskoy raboti v Tsentralnom Kazaxstane*//İzv. AN Kaz SSR, Ser. Arxeol. 1951, Vyp. 3.
- Margulan A. X. *Kazakskoye prikladnoye iskusstvo*.
- Margulan E. X. *Ultau töniregindeki tas musinder*//Yejelgi medeniyet kueları. Almatı, 1966.
- Markacsi Komanischer Ursprung der Moldauer Tschango. Keleli, 1902, Szemle, 111.
- Markov G. Y. *Koçevniki Azii*. M., 1976
- Markov G. Y., Masanov N. E. *Znaçeniye otnositelnoy kontsentrat-sii i dispersnosti v xozyaysvennoy i obşçesvennoy organizatsii koçevix narodov*//Vestnik MGU. Ser. İstor. 1985, no. 4.
- Marquart İ. *Die iki-Imak* //Ostasiatische Zeitschrift. Berlin, 1920. Bd. 8.
- Marquart J. *Über das Volkstum der Komanen?* AKGWG. Berlin. 1914. Bd. 13, No. I.
- Materialı po istorii drevnix koçevix narodov gruppi dun-hu*. M., 1984.
- Materialı po istorii kazaxskix xanstva XV-XVIII vv*. Alma-Ata, 1969.
- Materialı po istorii kirgizov i Kirgizii*. M., 1973, vyp. I. (MİİK) *Materialı po istorii turkmen i Turkmenii* (MİTT). M.; L. t. I, 1939. *Matla 'As-Sa'dayn va Madjma 'al-Bahrayn Abd Ar-Razzaka Samarkandi*//MİKK.
- Menges K. *Etymological notes o some pacanag names "Byzantion"*. 1946, V. 17.
- Menges K. G. *Vostoçniya elementi v "Slove o polku İgorevye"*. L., 1979.
- Mihaylova G. A. *O gruzinskix istočnikax po srednevekovoy istorii Sredney Azii*//Obşç. Nauki Uzbekistana (Onu). Taşkent, 1961, no. 2.
- Miller V. F. *Osetinskiye etyudi*, 1887, M. Ç. 3.
- Minayev T. V *K voprosu o polovtsax na Stavropolye po arxeologičes-kim danım*//Materialı po uzuçeniyu Stavropolskogo kraya. Stavropol, 1964, Vyp. 11.
- Minorsky V. *Addenda to the Hudud al-Alam*//BSOAS, 1955, Vol. XVOO, pt. 2.

- Minorsky V *Tamim ibn Bahr's journey to the Uyghurs*//BSOAS. 1948. V 12.
- MİTT - *Materialı po istorii turkmen i turkmania*. T. I.
- Mohammed en-Nesawi. *Histoire du sultan Djelal ed-din Mankobir-ti, prince du Kharesm*. Texte araba et traduction française, publiés par O. Houdas. V. I-II. Paris, 1891-1895.
- Molčanova A. T. *Jeltiye tsveta v Altayskom onomastikone*. Murzayev E. M. *Slovar narodnix geografičeskix terminov*. M., 1984.
- Murzayev Z. M. *Geografičeskaya terminologiya turkmen*//İVGO. 1939, No. 6.
- Musabekova N. Ç. *Ob obrazovanii etnogidronimov Azerbaydjana*. S. I, 1986, No. 2.
- Mzik H. Al-Istahri und seine Landkarten im Buch "Suwar al-aka-lim". Wien Pracher. 1965.
- Nemeth J. *Die Volksnamen quman*//KCA. Budapest, 1940, 3/99. Nesterov A. *Proşloye Priaralskix stepey v predaniyax kirgiz Kazalinskogo uyezda*//ZVOİRAO. 1900. T. 12. Vp. 4. Nizameddin Şami, *Zafername*/MİKK, s. 107. Nizami Gyancevi, *İskander Name*. Baku, 1956.
- Okladnikov A. P. *Petroglifi Baykala - pamyatniki drevney kulturi narodov Sibiri*. Novosibirsk, 1976.
- Ollbricht Uchidas, *Prolegomena zu einer Geschichte der Jeu-jan*//Ural-Altaische Jahrbucher. Bd. 26. 1954. H. 1-2. Osson D. *İstoriya mongolov*. İrkutsk, 1937. Ögel B. *Ein Tor nach China in 10 Shdt*//Central Asiatic journal, 1961, V. 6, no. 3.
- Pelliot P. et Hambis L. *Histoire de compagnes des Chinqis Khan*. Le-iden, 1951, V. I.
- Petrov K. İ. *Oçerk proisxojudeniya kirgizskogo naroda*. Frunze, 1963.
- Petruşevskiy İ. P. *Poxod mongoskix voisk v Srednuyu Aziyu v 12191224 gg. İ yego posletsviya*//Tataro-mongoli v Azii i Yevrope. M., 1970.
- Pletieva S. A. *Polovetskiye kamennnye izvayaniya*//CAİ. 1974. Pletnieva M. A. *Donskiye polovtsi*// "Slova o polku İgoryeve" i yego vremye. M., 1985. Pletnieva S. A. *Koçevniki Srednevekovya*. M., 1982. Pletnieva S. A. *Polovetskaya zemlya*//Drevnerusskiye knyazestva X-XIII vv. M., 1975.
- Ponomarev A. *Kumani-polovtsi*//VDI, 1941, No. I.
- Potapov A. P. *Etniçeskiy sostav i proisxojudeniye altaytsev*. L., 1969.
- Potapov L. P. *Volk v starinnix narodnix poveryax i primetax uzbekov*//KSİE. No. 30. 1958.
- Potapov L. P., Graç A. D. *Tuva v sostave Tyurkskogo kaganata*//İstoriya Tuvi, T. I, M., 1964. Pozdneyev D. M. *İstoričeskiy oçerk uygurov*. Spb., 1899. Priselkov M. P. *Troitskaya letopis*, M.; L., 1950. PSRL - *Polnoye sobraniye russkix letopisey*. M., 1962. *Puteşestviye İbn-Fadlana na Volgu*. M.; L., 1955. *Puteşestviye v vostočniya strani Plano Karpini i Vilgelmo Rubruka*. M., 1957.
- Radlov V. V. *K voprosu ob uygurax*. Sbb, 1893, s. 25.
- Radlov. *Opit slovary tyurskix nareçiy*. T. 2, Ç. 1.

- Ramstedt G. *Kak bil nayden Selenginskiy kamen* // Trudi TSOROO, 1912, 15. vıp. I.
- Rasovskiy D. Peçenegi, torki i polovtsı na Rusi i ve Ugrii. Rasovsky D. A. *Polovtsı*; Seminarum Kondakovianum. Prag, 1937, T. 7.
- Raşıd ad-din. *Sbornik letopisey*. M.;L., 1952.
- Ribakov B. A. *Don i Donets v "Slove o polku İgoryeve"*//Nauçniya dokladı vısşey şkolı. Ser. İstor. Nauki. M., 1958.
- Sanceyev G. D. *Sravnitel'naya grammatika mongolskogo yazı-ka*//Voprosı yaçıkoznaniya. No 5, 1955.
- Savinov D. G. *Etnokulturniya svyazi naseleniya Syana-Altaya v drevnetyurkskoye vremya*//Tyurkologičeskiy sbornik. 1972.
- Savinov D. G. *Narodı Yujnoy Sibiri v drevnetyurkskuyu epoxu*. L., 1984.
- Savinov D. G. *Ob osnovnix etapax razvitiya etnokulturnoy obşçnos-ti kıpçakov na yuge Zapadnoy Sibiri*//İstoriya, arxeologiya i etnografiya Sibiri. Tomsk, 1979.
- Semyenov A. A. *K voprosu ob etniçeskom i klassovom sostave sever-nıx gorodov imperii xorezmşaxov v XII v. n.e.*//İzvestiya An TadjSSR. Sr. Obşç. 1952. No. 2.
- Slovo o polku İgoryeve i yego vremya*. M., 1985. *Sobraniye istoriy Macmu at-tavarih*. L., 1960, L., 61-a. *Sovetskaya tyurkologiya*, 1972, No. 1.
- Starinnoye mongolskoye skazaniye o Çingisxane/Per. Kafarova. TÇRDM v Pekine. T. 4. Spb., 1866.
- Szegledy K. *Gardizi of the History of Central Asia* //Acta Orienta-lia Hungarica, 1972.
- Şaniyazov K. Ş. *K etniçeskoy istorii uzbekskogo naroda*. Taşkent, 1974,
- Şaraf-Name-i Şahi//Materialı po istorii kazaxskix xanstv XV-XVCIII v. Alma-Ata, 1969.
- Şçer Ya. A. *Komenniye izvayaniya Semireçya*. M., L., 1966. Şıhab ad-din Muhammad al-Nasavi. *Jizneopisanıye sultana Djalal ad-dina Mankburnı*, Baku, 1973.
- Şnirelman V. A. Proisxojdeniye skotovodstva. M., 1980. *Tabakat-ı Nasiri*. A general history of the Muhammadan Dynasti-es of Asia, including Hindustan.. by Maulana Minhaj-ud-din Abu Umar-i Umsan//Transl. By. H.G. Raverty. V. I-II. London, 1881.
- Taskin V S. *Materialı po istorii syunnu (po kitayskim istoçnikam)*. M., 1968.
- Tınışpayev M. *Materialı po istorii kirgiz-kazakskogo naroda*. Taşkent, 1952.
- Tizengauzen V. G. *Sb. Materialov, odnosyaşçixsya k istorii Zolotoy Ordı*. Spb., 1884.
- T.I. Tolstov S. P. *Goroda guzov*, s. 101.
- Trifonov Yu. İ. *Drevne tyurkskaya arxeologıye Tuvı*//UzTNİİY Lİ. 1971, vıp. 15.
- Trifonov Yu. İ. *Ob etniçeskoy prınadlejnosti pogrebeniy s konem*. /Tyurkologičeskiy sbornik. M., 1973.
- Trudi İİAE An KazSSR, 1958. T. 5
- Tsen' Çjun'myan'. *Tutszuye tszişi* (Sovdnaya istoriya tyurkov). Pekin, 1958. T. I.

Tugolukov V. A. *Davniye svyazi tungusov s tyurkami i uygurami na Irtıše i Obi*/Materialı III Vsesoyuznoy tyurkolog. Konferen: folklor, literatura i istoriya vostoka. Taşkent, 1984.

Tumanskiy A. G. *Novootkrytiy persidskiy geograf X stoletiya i iz-vestiya yego o slavyanax i russax*//EVORAL. 1897.

Umnyakov İ. İ. “*İstoriya Faxreddina Mubarekşaha*”//Vesti. Dr. İstoriya. 1938. T. I.

Umnyakov İ. İ. *Kompendium ispano-arabskogo geografa İsxaqa ibn Xuseyna i yego svedeniya o xazarax i tyurkax*//İGGO. 1939, T.21.

Umnyakov İ. İ. *Samaya staraya turetskaya karta mira (XI v.)*//Tru-dı SamGPP 1940.

Validov A. Z. *Meşhedskaya rukopis İbn al-Fakiha* // İRAN, 1924, t. 18, ser. 6.

Valihanov Ç. Ç. *Sobraniye soçineniye v 5 t.* Alma-Ata. 1961.

Vasilyev V P *İstoriya i drevnosti vost. Çasti SA*//Zap. İmper. Arx. Obşç.va. T. 13. Spb., 1859.

Vasilyev V. P. *İstoriya i drevnosti vostochnoy çasti Sredney Azii*//Za-piski imper. Arxeol. Ob-va. Spb, 1859. T. 13.

Vasilyeviç G. M. *Drevneyşkiye etnonimi Azii i nazvaniye evenskix ro-dov*//Sovetskaya etnografiya. No. 4, 1946.

Vaynşteyn S. İ. *Nekotoriye voprosı istorii drevnetyurkskoy kulturi*//SE. 1966, no. 3.

Veselovskiy N. İ. *Sovremennoye sostayaniye voprosa o kamennıx babax*//ZOİD, 1915, T. 34.

Viae regnorum. Descriptio ditionis meslemical auctore Abu Ihsak al-Farisi al-Istakhri // Ed. M. I. De Goeje, 1870, 1873.

Wittfogel K. A.- Feng Chai-sheng. *History of Chines society Liao (907-1125)*, Philadelphia, 1949.

Wright R. R. Ed. and trans. *The Book of Instruction in the Ele-ments of the Art Astrology by Abu'l Raihan al-Biruni.* London, 1934.

Xrakovskiy V. *Şaraf al-Zaman Tahir Marvazi on Chine, the Turks and India.* Arabic text (circa A. D. 1120) with an English translation and cammentary. London, 1942.

Yacut's geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin. St. Petersburg, Paris, London and Oxford.. hrsg. Von F. Wustenfeld. Leipzig. 1870, bd. 4. Yakinf (Bıçurin N. Ya). *İstoriya pervıx çetırex xanov iz doma Çingisova.* Spb., 1829.

Yeremeyev D. Y. *K semantike tyurskoy etnonimi*//Etnonimi. M., 1970.

Zaharov İ. V. *Devatısatipyatiletniy jivotniy tsikl u narodov Tsentral-noy Azii*//Noviye materialı po drevney i srednevekovoy isto-rii Kazaxstana. Alma-Ata. 1960. T. 8.

Zajanczkowski A. *Zwiazki jezikowe polowjecko clowinsie.*

Zakirov S. *Diplomatiçeskiye otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom.* M., 1966.

Zapiski G. N. Potanina o predprinyatıim im puteşestvii v Svero-Zapadnuyu Mongoliyu//İzvestiya İRGO. Spb., 1876, T. 12. Otd. 2.

Zelenin D. K. *Kult ongonov v Sibiri*. M.;L., 1936.

Zuyev Yu. A. "*Cami at-tavarix*" *Rašid ad-dina kak istočnik poran-ney istorii djalairov*//Pismennye pamyatniki vostoka. Īstori-ko-filologičeskoye issledovaniye, 1969, M. 1972.

Zuyev Yu. A. *Drevnetyurkskiye genealogičeskiye predaniya kak is-točnik po ranney istorii tyurkov*. Alma-Ata, 1967.

Zuyev Yu. A. *Īz drevnetyurkskoy etnonimiki po kitayskim istočni-kam (boma, guy, yanmi)*//Voprosi istorii Kazaxstana i Vostoč-nogo Turkeстана//Alma-Ata. 1962. T. 15.

Zuyev Yu. A. *Kıpčaki v runičeskix pamyatnikax*. L., 1986.

Zuyev Yu. A. *Tamgi lošadey iz vassalnıx knyajestva: Novıye materialı po drevney i srednevekovoy istorii Kazaxstana*//Trudi ĪĪAE An KazSSR. 1960. T. 8.

DİZİN

A

- A. Z. Velidi, 22-23. Abar-han, 208. Abdulla-han, 126. Abel-Ramus, 84. Abılay-han, 172. Abulca-han, 160. Adıge, 134-135. Adıye, 57. Afganistan, 37, 40. Ahmed ibni Fadlan, 24. Ak-Sume, 126. Ak-Uran, 133, 141. Akıncı ibn Koçkar, 181. Alakamak, 128. Alaköl, 128, 164, 169. Alanlar, 135, 137, 139, 141, 143144.
- Alka-Bulak, 178. Alp-Arslan, 179.
- Alp-Derek, 6, 218-225, 275, 277.
- Alp-Kara Uran, 122, 215, 217, 219220, 224-225, 234.
- Altay, 10, 17, 51-54, 56, 58, 62-65, 67, 69, 73, 75-77, 91, 102, 107,111, 128, 150, 169, 191, 211,247-248, 251, 258, 280, 283.
- Altuntaş, 177.
- Amu-derya, 65, 198, 201. Amur, 117.
- Ançabadze, 85, 133-135, 141, 255.
- Andogan, 205, 207.
- Anna Komnena, 43, 192, 249.
- Anuş-tegin, 201.
- Arakum, 176.
- Aral, 24, 67, 155-160, 173, 176178, 189, 191-192, 198, 201202, 209-211, 232, 235-238, 246, 279.
- Aris, 173.
- Aristov, 46-47, 84-85, 93, 99, 263. Arslan-han, 184-185, 187, 210. Artamonov, 84, 253. Asii, 67. Aşina Şo-öl, 58. Atabay, 166. Atrak, 89, 140-141. Atsız, 210-212, 235, 279.
- Azgişi, 25, 66-68.

B

- Baçman, 208, 235-236, 279.
- Baço, 57.
- Balasagun, 177, 185, 187, 189, 238,246.
- Balhaş, 17, 66-67, 130, 154, 163165, 169, 177, 179, 282.

Balin, 136-137, 141, 253.
Balkan, 41, 156, 193.
Banduç, 235. Banguoğlu, 159. Barabin, 168. Barılıkent, 214.
Barthold, 13, 19, 22, 24-27, 29, 39, 46-47, 67, 94, 99, 103, 114, 130, 165, 185-187, 189, 199, 202,206, 218-219, 221, 227, 229231, 233-234, 277.
Baskakov, 9, 77-78, 89-90, 141.
Basmıl, 111, 184, 186, 188.
Başkurdistan, 132, 158, 168.
Başkurt, 10, 24, 68, 90, 122, 132,155-158, 167-168, 180, 236,263-265.
Bayander, 101, 154. Bayaut, 206-208, 263, 279, 281.
Bayegu, 81.
Baykal, 53, 56, 79.
Begaz dağı, 164.
Bekdili, 200-201.
Beştav, 135.
Betpak-Dala, 172-175.
Beyhakı, 31.
Biçurin, 44, 46, 50-51, 54-58, 62, 65, 70-71, 73-74, 81-83, 103, 105-106, 117, 120, 147, 183, 235, 244, 251, 274.
Bilge-kağan, 44, 48-49, 56, 60, 8182, 112.
Birunı, 31, 110-111, 114, 118, 160,184-185, 189-190, 243.
Bişbalık, 229.
Bizans, 28, 41, 43, 85, 122, 156,180, 183, 191-192, 251, 275.
Boma, 52-53, 110.
Bugulma, 158.
Buhara, 27.
Bulak, 178, 190.
Bulgar, 24.
Buntürk, 42.
Bursuk, 160.
Büke Budra, 186.
Bürzan, 157-158.

C-

Cambalık, 229.
Cankent, 173, 191.
Car-Kaynag, 174.
Carlı, 233-235.

Celaleddin Mengüberdi, 36, 134,206.
Celayir, 114.
Cend, 171, 198, 200-201, 209-212, 214-217, 222-223, 225, 232, 236, 256, 259.
Ch'ui-şe, 79. Cıgrak, 177-178.
Cılan, 122-123, 127.
Cikler, 113, 134.
Cuanşir, 42, 134.
Cungarya, 75, 103, 125, 184.
Curcan, 159.
Cüveyni, 19, 37, 128, 210-211, 217,231, 233-234, 238.
Czegledy, 27.
Çagan, 158.
Çandır, 179.
Çeçenya, 135.
Çerçen, 185.
Çimkent, 127.
Çin, 11, 13, 22-23, 25, 29-30, 32,38-39, 44, 46, 49-50, 52, 54, 5659, 62-63, 65-66, 68, 70-72, 8084, 86, 90, 92, 102, 104-105,108-110, 113, 115-121, 124,143, 146, 148, 150, 153, 164165, 169, 171, 181-185, 199, 205-206, 208, 219-220, 222, 228-230, 232, 234-235, 238, 244, 251, 257-258, 270, 279.
Çingistav, 164-165, 169.
Çingiz-han, 38-39, 68, 143, 222, 228-229.
Çu-mi, 58. Çu-yüe, 58.
Çulo, 55.

D

Dağıstan, 135.
Derbent, 134-135.
Derbent Kıpçakları, 135.
Deşt-i Kıpçak, 13-14, 17, 35-37, 3940, 44-45, 88, 127, 133, 142,150, 175, 179, 181, 193, 203, 209-210, 225, 230, 232, 236,238, 241, 244-246, 249, 251252, 256, 258-260, 263, 269271, 276, 280-282.
Dinyeper, 17, 28, 142, 144, 191, 278.
Dobrodomov, 83, 86-87, 138.
Doğu Türkistan, 21, 185, 192.
Dolange, 57.
Don, 30, 32, 37, 41, 44, 86-87, 89, 91, 110, 135-145, 243, 270,278.
Donets, 136, 141-143, 145, 253, 276.

Dungan, 132.
Durut, 145, 263-265.

E

Ebû Dülef, 25.
Ebû Zeyd el-Belhî, 23.
Edzin-göl, 188.
El-Cüzcanî, 19.
el-Makdisî, 24.
el-Mervezî, 31-32, 178, 188.
el-Ömerî, 40, 88, 211, 254.
Eletmiş Bilge-kağan, 48, 60, 112.
Emba, 159, 167, 202.
Emîr Timur, 128.
Emil, 78, 110, 128, 229.
Ender ez-Kıpçak, 28, 166. Ermeni, 41-42, 83, 85, 88, 121-122, 182.
Eymür, 109, 149.

F

Farab, 172-175, 184. Fergana, 90, 177.

G

Gagauz, 158. Gamaş, 107.
Gardizî, 26-28, 95, 101-104, 107, 111, 113-114, 118, 120, 145, 147, 149, 154-155, 162, 172, 176, 181, 183, 224, 242-243, 247.
Gayır-han, 219-224, 228, 275.
Gazan Han, 38.
Gegun, 80.
Gence, 134.
Gobi, 56, 79, 125, 185.
Grigoryev, 25, 29, 115, 146.
Grumm-Grjimaýlo, 84, 86, 93, 234.
Guçen, 229.
Guranduht, 141.
Guristan, 214.
Guy, 52.

Gürcistan, 10, 42, 94, 134, 136,141, 276.
Gürcü, 41-43, 85, 88, 133-135,141-142, 255, 262.
Güyük-han, 110.

H

Hafız Tanış, 127.
Hagas, 56.
Hakasya, 67.
Halatou, 50.
Hangay, 51, 56, 58, 65, 70, 102, 104, 114.
Harezm, 5-6, 10, 13-14, 17, 24, 31, 35-37, 39, 123, 134, 177-181, 195, 197-204, 206, 210-228, 231-236, 258-261, 263, 267, 270, 275, 277-280, 283-284.
Harezmşah Muhammed, 6, 123,215, 217, 220-225, 227-228,231-232.
Hayreddin Melikşah, 214, 216.
Hazar Denizi, 37, 50, 159, 175, 179,201.
Hielî-kağan, 71-72.
Hindistan, 23, 25, 32, 37, 40, 208.
Holohu, 71.
Horasan, 179.
Huang-ho, 231.
Hun, 27, 46, 50, 56-57, 65, 79-80, 92, 119, 257, 271, 273.
Hun-yü, 79.

İ

ibn el-Fakih, 20, 23, 95, 107, 171.
Ibn'ül Esir, 19, 35-36.
ibni Battuta, 40, 249, 261, 266, 275.
ibni Fadlan, 24-25, 158, 166.
ibni Haldun, 40, 145-146, 208, 237,263, 265.
ibni Havkal, 23, 173.
ibni Hordadbeh, 20-21, 23, 25-26,66-67, 95, 100, 107, 155, 173.
idil, 17, 28, 35, 41, 62, 91, 140, 142, 159, 162, 165, 167, 171,178, 180, 192-193, 197-198, 202, 204, 209, 253, 269, 278, 280, 282-283.
idrisî, 20, 28-30, 95, 107-108, 164,165, 177, 189.
igor, 10, 136-137, 142-143, 190, 278.
ihe Huşota, 82.
iki-Oğuz, 132.

il-Arslan, 39, 211, 213-214.
ilbari, 207-210, 236, 263-264, 276, 279, 281.
ildengiz, 133.
ilek-Türkmen, 238.
ilteres-kağan, 58.
inalçuk, 6, 219-221, 224-225, 227228.
inan, 55-56.
inas, 232, 235-236.
inga-türe, 128-129.
inguşetya, 135.
irgiz, 176, 226-227, 233-234.
irtış, 17, 26, 30, 33, 52-53, 64, 7577, 79, 91, 93, 95, 101-104, 106-114, 118-119, 125, 128129, 131, 147-150, 154-155, 158-165, 167-169, 172-175, 177-178, 180, 183-184, 186, 191-192, 198, 201, 209, 211, 229, 238, 246-247, 262, 280, 283.
istahrî, 23, 159, 199.
işibo, 51-52, 55.
işim, 162, 165, 167-168, 172, 174, 176, 252.
işkan, 166.
it-Barak, 61-63, 68.
izum, 137.

J

Juan-juan, 51.

K

Kadır Buku-han, 217-221.
Kadır-han, 6, 185, 215-216, 219221, 224-225, 227-228, 275.
Kafkasya, 17, 36, 41-42, 133-137, 140-144, 278.
Kalka, 96, 136, 278.
Kamlancu, 112, 114.
Kangar, 237.
Kanglı, 6, 37-38, 44, 84, 190-191, 200, 208, 215, 231-232, 237238, 246, 263, 265, 272, 281.
Kansu, 201.
Kara Balgasun, 22, 104, 113.
Kara irtış, 158.
Kara-Korum, 114.

Karacol, 174.
Karadeniz, 41, 125, 181-182, 209.
Karaganda, 125, 163.
Karahanlı, 109, 184-185, 187, 197198, 200, 210, 212, 238.
Karakalpak, 10, 77.
Karakengir, 169.
Karakışlak, 164.
Karakitay, 130, 212-216, 222-223,229, 238.
Karakol, 177.
Karakum, 6, 58, 176, 231-232.
Karkar, 163-164.
Karkaralı, 163-165, 169, 251.
Karluk, 23-24, 66-68, 81, 123, 130,159, 177-178, 190, 238.
Karpat, 17, 193.
Kaşgarlı Mahmud, 32-33, 38, 53, 78, 109-111, 113, 118-120, 131,178-180, 184, 186-187,208, 236-237, 245, 251, 253, 256, 258, 267, 273.
Kay, 5-6, 11-15, 17-21, 25-28, 30, 32-46, 48-54, 56, 58-59, 61-64, 66, 68-74, 79, 81-86, 88, 90, 9293, 95-96, 99-100, 102, 104113, 115-120, 132, 146, 156,158, 188, 208, 219, 230, 254.
Kayalık, 130-131.
Kayas, 129, 131.
Kaylak, 130-131.
Kaylı, 226-227, 233-234.
Kazakistan, 9-14, 18-21, 24-25, 28, 32-33, 35-36, 40-42, 52-53, 58, 64-70, 73-77, 84, 91, 93, 99100, 103, 108-110, 112, 122, 124-125, 127-128, 131, 138-139, 147, 150, 154-157, 160162, 164-167, 169-173, 175, 177, 183, 187-189, 192, 197199, 202-205, 207, 209, 211212, 233-235, 242-246, 248, 250-254, 256-257, 259, 261263, 265, 269-271, 277-284.
Kaztak, 160.
Kebisi, 65-66.
Kecat, 177-178.
Keder, 174-175.
Kengir, 160, 166, 169, 174, 243.
Kentaу, 127.
Kevakib, 171.
Khardeş, 121, 183-184.
Kıran, 6, 122, 156, 214-217, 219221, 224-225, 275.
Kırgız, 10, 20, 33, 46, 56, 62-63, 6668, 86, 105, 147-148, 161-164, 172, 184, 187, 201, 231.
Kırıkkız, 127.

Kırkırhan, 163-165, 169.
Kıyçak, 46.
Kızılsay, 127.
Kidān, 29, 116-121, 149, 182-188, 190-193, 203, 234, 257, 263.
Kima, 22, 29, 46, 96, 99-100, 108-109, 114-115, 118, 149, 154, 161, 164, 177, 189, 215.
Kimaç, 226-227, 233-234.
Kimak, 5, 9-10, 12, 18-34, 64, 66, 93, 95-96, 99-125, 128-129, 132-133, 137-139, 144-147, 167.
Kingan, 50.
Klaproth, 84.
Klyashtorny, 9, 47-49, 51, 55, 5960, 64, 80, 82, 231, 237.
Koman, 12, 17-18, 85, 115, 237, 272.
Konçak, 89, 136, 142-143, 261, 275, 278.
Kononov, 9, 33, 61-62, 68, 79, 85, 109, 183, 188, 191, 231.
Konstantin Porphyrogenitus, 156157.
Kök-Uran, 133-134, 141.
Köksu, 132.
Kökterek, 172.
Köl-tigin, 81-82.
Kraçkovsky, 20-23, 25, 30, 33.
Kubak, 128-129.
Kuban, 89, 135.
Kubilay, 94, 205, 232.
Kuça, 185.
Kuçugur, 62.
Kuçuk, 47, 62.
Kudama ibn Cafer, 20-21, 25, 95, 171.
Kudırğa, 73.
Kui-she, 46-47.
Kulan, 17, 133, 171-172, 258.
Kum Kıpçak, 6, 231.
Kuma, 88-89, 110, 114-115, 135, 160.
Kumak, 110-111, 113, 115, 118, 128-131, 233-235.
Kuman, 11, 28, 78, 85-86, 89, 99, 117, 137-138, 143-144, 233, 262, 264, 272, 278.
Kumekov, 9, 12, 19, 22, 29, 34, 39, 46, 96, 100, 108-109, 145-147, 149, 154, 161, 167, 177, 189, 215.
Kumohi, 115-117, 119, 125, 150.
Kumosi, 5, 115-119, 121, 125, 150, 283.

Kumuk-Atıkuz, 112-113, 118.
Kumurbşi Kuncî, 39.
Kun, 18.
Kunan, 206-207, 232, 235, 245.
Kunce, 39.
Kunik, 83.
Kurucu David, 42, 133, 141-142, 262.
Kutbuddin Muhammed, 179, 200-201, 203-204, 210, 218, 232.
Kuzeyev, 9, 122, 132, 155, 157-158, 168.
Küçlük, 229, 231. Kyat, 200.
Kyuner, 44, 50-51, 54-55, 57-58, 79, 82, 92, 120, 124-125.

L

Lanikaz, 101, 114.
Ligeti, 119.
Liu Mau-tsai, 44, 70.

M

Macar, 41, 43, 45, 68, 83, 86, 88, 138, 230, 273-274.
Madyar, 167-168.
Mahmud Gaznevî, 178.
Manas, 163-164, 229.
Mañçurya, 29, 102, 107, 116, 118, 121, 124-125, 149-150, 206.
Mangışlak, 179, 203-204, 210, 243, 278.
Margulan, 9, 164-165, 172, 174-175, 244, 249, 251-253, 261, 270.
Marquart, 11-12, 22, 25, 27, 29, 62, 86, 93-96, 99, 104, 107-110, 138, 146, 154, 158-162, 189, 202, 205-206, 229-230, 232, 234.
Mâverâünnehir, 24, 185, 199-200, 212, 222.
Mazendaran, 189.
Memun b. Muhammed, 200.
Merkit, 6, 37, 228-234. Merv, 214.
Mesudî, 24, 156-158, 185, 201-202.
Meşhed, 20, 22-23.
Minorsky, 13, 20, 22-23, 25-27, 3132, 46-47, 62, 67, 100, 104, 106, 114-115, 122, 159-163, 166-167, 171, 176, 182, 188-189, 201-203, 234.
Minusin, 70, 75.
Mo-de, 46, 79.

Moço-kağan, 81, 120.

Mogilyan, 81, 120.

Moğol, 6, 9, 13-14, 27, 35-42, 4445, 54, 59-60, 68, 86, 88, 90, 93-95, 104, 110-111, 113, 118125, 129-130, 132, 134-135, 137-139, 143-147, 150, 183, 205-208, 212, 219, 221, 223224, 226-228, 230-238, 243, 247, 252, 256-257, 261-265, 275-284.

Moğolistan, 10, 20, 22, 30, 37, 44, 47-48, 52, 57, 63-65, 69, 73-74, 77, 95, 102, 104, 106-107, 112113, 118, 120-121, 124-125, 128, 130-131, 139, 145, 147-148, 150, 183, 199, 206-207, 230, 244, 247, 283.

Moğul, 128.

Moğulistan, 128-129.

Monomah, 90, 136, 140, 142, 243, 267.

Moyinkum, 172, 175.

Mugocar, 280.

Mugolcar, 176.

Muhammed Ceyhanî, 26.

Muhammed en-Nesevi, 19.

Mübarekşah Merverrudî, 34.

N

Nasır-i Hüsrev, 17.

Nayman, 190-191, 229-231, 238, 246.

Necip Hemedanî, 236.

Nesa, 36, 223.

Nilkan, 114.

Nişapur, 214, 216.

Nura, 172, 252.

Nüveyrî, 40, 237, 246, 263.

O-Ö

Oğuz, 9, 23-25, 38, 49, 60-63, 6669, 77-79, 109, 112, 122-123, 132, 147, 154, 156-162, 165167, 169, 174, 180-183, 191192, 197-199, 209, 212, 237, 243, 246-247, 263-264, 267, 274, 281.

Oğuz-kağan, 60-63, 68-69, 79.

Olburlik, 208.

On-Uygur, 112.

Ordos, 50, 231.

Orhon, 20-22, 26, 63, 104-106, 112-114, 131, 147, 201-202.

Örtak, 11, 27, 49, 59, 75, 78-79, 104, 117, 120, 141-142, 155, 160-161, 164, 166, 245, 247-248, 252, 269, 277-278, 281.

Osen, 136, 143.

Otrar, 128, 171, 173-175, 177, 219, 222-223, 226-228, 256.

Otrok, 136, 140-143.

Ömer-şeyh, 128-129.

Ötüken, 57, 59.

P

Paloç, 18, 83, 87.

Peçenek, 11, 24-25, 43, 66-68, 77, 122, 134, 139, 154-158, 161, 166, 180, 182-183, 191-192, 237, 263-264, 267.

Pelliot, 13, 47, 66, 94, 115, 146, 206-208, 216, 230, 235, 264.

Plano Carpini, 45, 62, 88, 238, 249, 252, 266, 272.

Plavets, 18.

Plinius, 82.

Poloves, 9, 11, 17-18, 41-43, 54, 77-78, 83-90, 93-94, 134-139, 145, 150, 180, 188, 190, 204-205, 209, 212, 236, 252, 261, 264-267, 269-270, 272-278, 283.

Potapov, 9, 50, 65, 71, 80, 99, 274.

Pugu, 57.

R

R. A. Guseynov, 133.

Rasovsky, 13, 84, 86, 156, 192.

Reşidüddin, 35, 38-39, 61-62, 64, 109-110, 112-114, 118, 123, 128, 130, 153-154, 158, 160, 208, 216-219, 225-226, 229-230, 235, 238.

Rey, 31, 78, 116, 214, 268.

Ribat, 214.

Rus, 9-11, 13, 17, 19, 24, 26-27, 40-43, 46, 54, 77, 83-85, 87-89, 91, 93, 109, 115, 135-138, 140-143, 157, 167-168, 171, 180-181, 189, 192, 197, 204, 208, 236, 243, 252, 261, 263, 266-267, 274-277, 283.

S-Ş

Saksm, 53, 204, 209, 237, 253.

Sâmânî, 24, 166, 169, 198.

Saracen, 88.

Sarı, 18, 82-83, 87, 89, 169, 189,192, 201.
Sarı-Kengir, 166.
Sarı-Uygur, 201.
Sarıçan, 89.
Sarıküzen, 175.
Sarısu, 126, 160, 165-166, 172,174-175, 177, 189, 211.
Sarışar, 183.
saur, 110, 128.
Sauran, 127, 165-166, 171, 174175, 256, 259.
Savinov, 9, 13, 46, 63-64, 73, 80, 96, 148-149.
Sayan, 62-63, 69, 76.
Sayram, 160, 191.
Selçuklu, 43, 179, 191, 198, 200, 210, 212, 214.
Selenge, 9, 24, 44, 47, 49, 63-64, 70, 80, 82, 94, 112, 132, 206.
Semerkand, 65, 170, 187, 223, 233.
Seyanto, 49-52, 54-58, 60, 63, 65, 69, 72, 74-75, 77, 79-80, 82, 9293, 102-103, 119-120, 150, 231, 244, 269.
Shih-wei, 119-120.
Sır-derya, 17, 24, 66-67, 126-128, 154, 156-157, 159-160, 165-166, 169, 171-177, 180-181, 183, 190-192, 197-198, 209-211, 225, 237-238, 246-247, 256, 259, 271, 279-280, 282.
Sırçan, 89.
Sir, 49, 55, 58-59, 65, 69, 77, 82.
Siyehun, 57.
Siyenpi, 116, 119, 251, 257, 283.
Soğd, 65.
Stavropol, 135.
Sugrov, 136-137, 141, 253.
Sultan Mesud, 31.
Sultan Sancar, 179, 203-204, 210, 212.
Sultan-şah, 214.
Sübüdey, 143-145, 230, 233-234.
Sübüdey-bagatur, 143-145.
Süryani, 41, 43, 131, 275.
Süzek, 256.
Syung-nu, 119.
Şagilcan, 166.
Şaniyazov, 9, 12-13, 46, 85, 90-91,96, 156, 265.
Şarı, 181-183, 188-189.

Şarukan, 89, 136-145, 253, 276,278.
Şehu-han, 51-52.

T

T'ai-ho, 105.
T'ai-tsung, 56, 71.
T'ang, 49-53, 56-59, 69, 112, 121,124.
Tabaristan, 159, 173.
Taceddin Bilge-han, 223.
Taldı-Kurgan, 132.
Tamar, 42, 134.
Tamgalı Gölü, 175.
Tamim ibn Bahr, 20-23, 25-26, 30,95, 104-108, 112-116, 118, 149, 171-172, 244.
Tannu-ola, 148.
Tanrı Dağları, 51, 63, 70, 74, 77,185.
Taraz, 106, 108, 171-172, 176-178, 214-215.
Tarbagatay, 67, 128, 164-165, 169, 177, 211.
Tekeş, 39, 123, 201, 213-222, 224, 236.
Tele, 47, 49-52, 54-57, 60, 65-66, 68-70, 72-75, 78-80, 82, 92-93, 95, 115.
Terek, 71, 88, 135, 172, 200, 214, 226.
Terken-hatun, 6, 123, 206, 215, 217, 219-220, 224-225, 227-228.
Theophylactos Simocatta, 153.
Ting-ling, 46, 79-81, 84-85, 92-93, 95.
Tobol, 172, 233.
Toguz-guz, 20-22, 47, 57, 60, 6869, 81, 102, 104-106, 108, 112, 177, 184, 201.
Toksoba, 90, 143, 145, 263-265.
Toksoba-han, 143.
Toksobiçi, 143, 263.
Tola, 49-52, 54-58, 72, 74, 77, 80-82, 114.
Tonyukuk, 49, 231.
Tuğrul-tegin, 203.
Tuhta-bek, 229.
Tuk-togan, 230-231.
Tuna, 144, 158, 191-193, 268.
Tung-hu, 116, 118-119.
Tungus, 119, 125, 282.
Turfan, 22, 104, 121, 177, 201.
Turgay, 169, 176, 192, 227, 234.

Tutuk, 94, 205, 207, 232.

Tuva, 67, 71, 75, 123, 268.

Türgeş, 52, 66-68.

Türk, 9-11, 13-14, 19, 21, 24, 26, 28, 32-36, 38-39, 42-44, 46-51, 53, 55-61, 64-74, 77-82, 85-87, 89-95, 99, 102, 109, 111, 126, 157, 160, 166, 168, 178, 183, 186, 190, 201, 217.

Türk Hakanlığı, 47-49, 51, 55, 58, 65, 69, 71, 74, 77, 81, 102-103, 120, 283.

Türkistan, 14, 21, 37, 39, 126-128, 166, 180, 185, 192, 199, 208, 210, 212, 220, 222-226, 234, 254, 261.

Türkmen, 10, 53, 68, 109, 112, 160, 179, 181-182, 184, 189-191, 231, 238.

U

Ugey-Nur, 104.

Ugor, 34.

Ulah, 43.

Ulaş oğulları, 190.

Ulugtag, 191.

Uluğ-han, 208.

Uran, 34, 62, 84, 122-127, 129, 131-134, 137-139, 141-142, 144-145, 150, 165-166, 171, 174-175, 214-215, 217-220, 224-225, 227, 234, 236-237, 256, 259, 263, 276, 279, 281, 283.

Uranhay, 124-125, 131, 145.

Urfalı Mateos, 42, 83, 122, 182-184, 186.

Urgenç, 200.

Urung-yar, 128-129, 131. Urungu, 125.

Usun, 82, 92.

Uygur, 6, 21-22, 26, 38, 44, 47-49, 55-57, 59-60, 63, 65-69, 74, 77, 80-81, 86, 104-106, 112-114, 116, 118-121, 123-124, 147, 150, 185, 201-202, 216, 229, 230, 283. Uz, 43, 122, 156, 183, 264.

V

Vasilyev, 44, 149.

Vaynah, 134.

Velihanov, 164, 272.

W

Wang Yan-te, 121, 124.
Wilhelm Rubruk, 45, 130-131.
Wu-huan, 119.

Y

Yabaku, 111.
Yabgu Oğuz Devleti, 180-181, 183,192, 197-198.
Yağsun-Yasu, 162-163, 165, 167,169.
Yakut, 22, 30, 95, 107.
Yan-mo, 51-53, 102.
Yan-Şigu, 82.
Yaropolk, 140.
Yayık, 68, 140, 176, 250.
Yazır, 179, 278.
Yedisu, 21, 67, 130-131, 163-164, 171, 177, 185-192, 197, 238,275.
Yelan, 122.
Yemek, 33-34, 53-54, 66-68, 102,103, 109, 111, 122, 139, 150, 154, 178, 180, 206, 208-209, 224, 227-228, 236-237, 253, 262-264, 273, 276, 281, 283.
Yençü Bilge-kağan, 56.
Yengikent, 173-176, 191, 198, 209,256, 259.
Yenisey, 33, 56, 62-63, 67, 147, 231.
Yeremeyev, 85.
Yılan-Karaul, 127.
Yılancuk, 127.
Yılanlı-kumak, 128.
Yugur, 6, 201-202, 214-216, 226-228, 234-236, 263, 276, 281.
Yulibolı, 280.
Yursaur, 110.
Yusuf Kadir-han, 185.
Yuymo, 53. Yü-chou, 58.

Z

Zerafşan, 65, 90.
Zuyev, 9, 47, 52-53, 58, 66, 81-82, 109-110, 112-114, 183.